

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
КЫРГЫЗ ТИЛ ИЛИМИ КАФЕДРАСЫ**

Кол жазма укугунда

УДК 811.512.154 (575.2) (043.3)

Токошева Жамила Аттокуровна

**МАХМУД КАШКАРИНИН «ДИВАН-И ЛУГАТ АТ-ТУРК»
СӨЗДҮГҮНДӨГҮ УҢГУ СӨЗДӨР (АТООЧ СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮ) ЖАНА
АЛАРДЫН АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНЕ КАТЫШТЫГЫ**

10.02.01 – кыргыз тили

**Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган
д и с с е р т а ц и я**

**Илимий жетекчи - филология
илимдеринин доктору, профессор
С. Ибрагимов**

Ош – 2024

М А З М У Н У

КИРИШҮҮ	5

I БАП. МАХМУД КАШКАРИНИН СӨЗДҮГҮНҮН КТОРУЛУШУ ЖАНА ИЗИЛДЕНИШИ	11

1.1 «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегинин илимий чөйрөгө белгилүү болушу .	11
1.2. «Дивани-и лугат ат-түрк» сөздүгүнүн котормолору	14
1.3. «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегинин Кыргызстанда изилдениши	19
I бап боюнча жыйынтык.....	278

II БАП. МАХМУД КАШКАРИНИН СӨЗДҮГҮН ИЗИЛДӨӨ МЕТОДОЛОГИЯСЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ	30

2.1. Сөздүктүн лексикографиялык өзгөчөлүктөрү.....	30
2.2. Изилдөөнүн теориялык жана методологиялык базасы.....	33
2.3.Махмуд Кашкаринин эмгегинде берилген атооч сөздөрдү иликтөөнүн методдору.....	39
II бап боюнча жыйынтык.....	61

III БАП. «ДИВАНДАГЫ» УҢГУ СӨЗДӨРДҮ ИЗИЛДӨӨДӨН АЛЫНГАН ЖЕКЕЧЕ НАТЫЙЖАЛАР	63

3.1. Байыркы уңгу сөздөрдүн тыбыштык өзгөчөлүктөрү	63
3.2. Азыркы кыргыз тилинде фонетикалык өзгөрүүгө учураган сөздөр.....	87
3.3. «Дивандагы» байыркы сөздөрдүн жалпы курамы	105
3.4. «Дивандагы» уңгу сөздөрдүн өзгөрүү өзгөчөлүктөрү.....	146
III бап боюнча жыйынтык.....	164
КОРУТУНДУ	167
КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР	173
ТИРКЕМЕ	189

ШАРТТУУ КЫСКАРТУУЛАР

Кыскартуулар	Библиографиялык маалымат
А.Ж.	Ашым Жакыпбеков
МКк I	Махмут Кашкари. Диван-и лугат ат-түрк (Түркий тилдер сөз жыйнагы). 1-том. Которгондор: Абдувалиев И., Ахматов Т., Оморов А., Султаналиев И., Толубаев М.– Жалал-Абад: 2016. – 435 б.
МКк II	Махмут Кашкари. Диван-и лугат ат-түрк (Түркий тилдер сөз жыйнагы). 2-том Которгондор: Абдувалиев И., Ахматов Т., Оморов А., Султаналиев И., Толубаев М. – Жалал-Абад: 2016. – 435 б.
МКк III	Махмут Кашкари. Диван-и лугат ат-түрк (Түркий тилдер сөз жыйнагы). 3-том. Которгон: Оморов А.,– Жалал-Абад: 2016. – 336 б.
МКтт	Махмут Кашкари. Түрк тилдеринин сөздүгү. 1-к. Которгондор: Т.Токоев, К.Кошмоков, – Бишкек: 2011. – 906 б.
СО I	Манас. Сагынбай Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. 1-к. – Бишкек, 1995. – 568 б.
СО II	Манас. Сагынбай Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. 2-к. – Бишкек, 1995. – 802 б.
СО III	Манас. Сагынбай Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. 3-к. – Бишкек, 1995. – 671 б.
СО IV	Манас. Сагынбай Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. 4-к. – Бишкек, 1997. – 614 б.
СО V	Манас. Сагынбай Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. 5-к. – Бишкек, 2006. – 758 б.
СО VI	Манас. Сагынбай Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. 6-к. – Бишкек, 2006. – 770 б.
СО VII	Манас. Сагынбай Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. 7-к. – Бишкек, 2014. – 770 б.

СО VIII	Манас. Сагынбай Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. 8-к. – Бишкек, 2014. – 802 б.
б.	бет
вв.	в веках
ж.б.	жана башка
Б.:	Бишкек
З.А.	Зифа-Алуа Муратовна Ауэзова
М.:	Москва
к.	китеп
К.Ж.	Кеңеш Жусупов
Ф.:	Фрунзе
Ред.	Редактор
С.М.	Салих Муталлибов
СПбг	Санкт-Петербург
соч.	сочинение
т.	том
ч.	часть
Ч.А.	Чыңгыз Айтматов
Т.К.	Төлөгөн Касымбеков
Т.С.	Түгөлбай Сыдыкбеков
К.К.Ю.	Константин Кузьмич Юдахин

КИРИШҮҮ

Орто кылымдарда лингвистикалык, этнографиялык, фольклордук, географиялык жана тарыхый баалуу маалыматтарды берген Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» китеби ар тараптан изилденүүгө муктаж. Лингвистикалык максат менен андагы сөздөрдүн составы, маанилери, грамматикалык түзүлүштөрү ар тараптан изилденип чыгыш керек. Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» китебинин сөздөрү узак убакыттан бери структуралык түзүлүштөрү боюнча да, берген маанилери боюнча да өзгөрүүлөргө учураган. Анын сөздүгүндө атооч сөздөр, этиш сөздөр жана айрым башка түркүмдөгү сөздөр берген маанилери түшүндүрүлүп чагылдырылган.

«Диван-и лугат ат-түрк» китебиндеги атооч сөздөрдүн составы өтө ар түрдүү. Көпчүлүгү буюмдарды, нерселерди жана абстракттуу түшүнүктөрдү туюндурган атоолор менен бирге түрк калктарын, жер-сууларды, жаныбарларды жана башка объектилерди билгизген зат атооч сөздөр. Атооч сөздөрдүн бир бөлүгүн сын атооч сөздөр, сан атоочтор, ат атоочтор жана атоочтуктар (алар көп эмес) түзөт. Алар ар кандай заттардын, кубулуштардын, абстракттуу түшүнүктөрдүн аттарын билдирип, дүйнө таануучулук чоң мааниге ээ. Биз ишибизде атооч сөз түркүмдөрүн (зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч) изилдөөгө алдык. Этиш, тактооч, тууранды сөз, кызматчы сөз түркүмдөрү өзүнчө башка изилдөөнүн объектиси болот. Ушул жагдайдан алып караганда, Махмуд Кашкаринин сөздүгүндөгү атооч сөздөрдү изилдөө аркылуу кыргыз элинин мындан миң жыл мурдагы дүйнө таанымдарынан кеңири түшүнүк алууга, атооч сөздөрдүн составындагы тыбыштык жана морфемалык өзгөрүүлөрдүн сырын ачып чыгууга, азыркы кыргыз тилинин тарыхын аңдап билүүгө баалуу фактыларды берет.

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу төмөндөгү факторлор менен шартталат:

1) Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегинин учурдагы түрк элдеринин лингвоэтномаданий биримдигин күчөтүүдөгү кызматы, анда катталган байыркы тилдик, тарыхый-социалдык, маданий-диндик, фольклордук ж.б. көз караштардын азыркы линвистика үчүн зарылдыгы;

2) эмгекте чагылдырылган атооч сөздөрдүн жана сөз уңгуларынын номинативдик, когнитивдик, кумулятивдик, гносеологиялык ж.б. кызматтарынын пикир алмашуудагы ролунун маанилүүлүгү, аларда баба тилибиздин өз доорундагы фонетикалык, лексика-семантикалык, грамматикалык бөтөнчөлүктөрүнүн кенен берилгендиги;

3) эзелки түрк тилинин түрдүү деңгээлдеги касиеттеринин бүтүндүк катары изилдөөнү талап кылышы, аларды азыркы түрк тилдери менен салыштырып, эки доордогу тилдердин ортосундагы окшоштук менен айырмачылыктардын аныкталышынын түркология үчүн маанилүүлүгү;

4) байыркы жана азыркы тилдердин ортосунда жүргөн тыбыштык, морфологиялык жана лексикалык трансформациялануу процесстеринин ар түрдүүлүгү, семантикалык өзгөрүүлөрдүн түрдүү троптордун таасиринде көп багыттарда жүрүшүнүн изилденбегендиги;

5) байыркы уңгулардын азыркы кыргыз тилине мүнөздүү атооч уңгу сөздөрдүн катышынын татаалдыгы, буларды топтоштуруу, категориялаштыруу маселелеринин түркология жана кыргыз тил илими үчүн баалуулугу, байыркы жана азыркы уңгулардын сингармония жаратууга катышуу өзгөчөлүктөрүнүн изилденбегендиги.

Иштин илимий изилдөө программалар жана долбоорлор менен байланышы. Диссертациялык изилдөөнүн темасы ОшМУнун кыргыз тил илими кафедрасынын илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планынын алкагында аткарылды.

Изилдөөнүн максаты: Махмуд Кашкари түзгөн «Диван-и лугат ат-түрк» жыйнагындагы уңгу сөздөрдүн азыркы кыргыз тилинде колдонулушу жана лексика-грамматикалык маанилериндеги өзгөчөлүктөрдүн себептерин аныктоо, андагы сөздөрдүн байыркы көрүнүштөрү менен азыркы кыргыз тилине салыштыруу.

Мына ушул максатты жүзөгө ашыруу үчүн төмөндөгүдөй **милдеттер** алдыга коюлат:

- Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүгү тууралуу жалпы маалымат берүү;
- «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүгүндөгү уңгу сөздөрдүн фонетикалык, грамматикалык, лексикалык жалпылыктарды салыштыруу;
- эмгектеги сөздөр кыргыз адабий тилине мүнөздүү лингвистикалык жалпылыктарды бөлүп көрсөтүү;
- Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүгү менен кыргыз тилинин фонетикалык, лексика-грамматикалык окшоштуктарын конкреттүү факты-материалдардын негизинде иликтөө;
- сөздүктөгү лексикалык бирдиктерге тектештирме-тарыхый методдо изилдөө иштерин жүргүзүү;
- «Дивандагы» лексикалык маанилери адабий тил менен биримдикти түзгөн жана маанилери адабий тилден өзгөчөлөнгөн сөздөрдү иликтөөгө алуу.

Алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы:

- 1) Махмуд Кашкаринин сөздүгүндөгү атооч уңгу сөздөрдүн сандык-сапаттык көрсөткүчтөрү аныкталды;
- 2) сөздүктөгү уңгулардын азыркы кыргыз тилиндеги шайкештиктери белгиленди, алардагы семантикалык жылыштар, өзгөрүүлөр, өтмө маанилер көрсөтүлдү;
- 3) Махмуд Кашкаринин лугатында чагылдырылган атооч уңгу сөздөрү лексика-тематикалык топторго бөлүштүрүлдү; алардын маани-

маңызы кыргыз жана башка түрк тилдеринин факты-материалдары менен салыштырылды;

4) байыркы түрк тилиндеги сөздөрдүн тыбыштык турпаты, алардын сингармонизмди уюштуруучу касиеттери кыргыз тилинин материалында толук сыпаттоого алынды.

Изилдөөнүн теориялык баалуулугу. Махмуд Кашкаринин сөздүгүнүн материалдары түркологиянын, анын ичинде, кыргыз тил илиминин лексикографиялык базасын кеңейтет жана анын натыйжалары фонетика, лексикология, семасиология жана морфологияга байланыштуу кийинки изилдөөлөргө таяныч болот. Изилдөөдөгү материалдар жана теориялык жоболор түрк тилдериндеги лексика-семантикалык жылыштарды салыштырып изилдөөгө баалуу материал болуп бере алат. Чогултулган материалдар жана изилдөөнүн натыйжалары тарыхый фонетика, тарыхый лексикология, тарыхый морфология боюнча окуу китептерин жазууда изилдөөнүн материалдары баалуу илимий-теориялык булак болуп бере алат.

Иштин практикалык мааниси. Изилдөөдө Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүгүндөгү сөздөр уңгу түрүндө да, өзгөргөн түрүндө да жолуккандары талдоого алынып, келечекте түшүндүрмө сөздүктү да, тарыхый-этимологиялык сөздүктү да түзүүгө баалуу материал болуп бере алат.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизи жоболору:

1. Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүгү азыркы түрк тилдеринин байыркы абалын чагылдырууга, ошол доордогу лексикалык-грамматикалык жана фонетикалык бөтөнчөлүктөрүн билип таанууга чоң өбөлгө болот.

2. Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегинде ошол доордогу сөздөрдүн баарын толук камтыган деп айтуу кыйын. Айрым негизги сөздөрдөн сырткары ошол сөзгө берилген түшүндүрмөсүнөн табууга болот.

3. Сөздүктө катталган уңгулар өзүнчө категорияларга, топторго жиктелет. Мындай классификация байыркы атоолор үчүн да, жаңы атоолор үчүн да бирдей эле жүргүзүлөт. Бирок мындай семантикалык категориялардын саны, сапаты түрк тилдеринин айырмалуу Махмуд Кашкари жашаган доор менен азыркы мезгил үчүн бирдей болбойт. Азыркы тилдерде байыркы маани түрдүүчө бутакталып, ажырап кеткендигин байкоого болот.

4. Байыркы түрк тилиндеги уңгулардын тыбыштык турпаты азыркылардан айырмаланып турат. Кээде мындай өзгөчөлүк чектүү, бир тараптуу, кээде толук мүнөздө болот.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Иштин темасын тандоодо, пландын чегинде материал топтоп, иреттеп, чечмелеп, жалпылап чыгуунун өзү автордун жекече салымы болуп эсептелет. Эмгектин текстин даярдоо, жыйналган фактыларды топтоштуруу, сыпаттоо, талдоо иштери автордун жекече иштеринин натыйжасы болуп саналат. Сөздүктөгү куранды жана уланды мүчөлүү уңгу сөздөрдүн ылганбай структуралык талдоого алынышы автордун жеке салымы болуп эсептелет.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы. Диссертациянын материалдары боюнча Ж.Баласагын атындагы КУУдагы, ОшМУдагы, ИСИТОдогу жана башка окуу жайларда өткөн илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар жасалган. Диссертациялык иш Ош аймактык медициналык колледжинин тилдер кафедрасында жана ОшМУнун кыргыз тили илими кафедрасынын кеңейтилген отурумунда талкууланган.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын жарыяланышы. Диссертациялык изилдөөлөрдүн натыйжалары боюнча «В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии» (РФ, Новосибирск, 17 март 2017г.); «Инновационные исследования как локомотив развития современной науки» (Москва, 2019г.); «Бюллетень

науки и практики» (РФ, Нижневартоск, 2020, № 9; 2021, № 3; 2021, № 4) эл аралык, «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана», ОшМУнун 75 жылдыгына (Ош, 06.11.2014) арналган конференциясында докладдар, баяндамалар окулуп, окумуштуулардын талкуусуна коюлуп, жалпысынан 15 макала жарык көрдү.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Диссертациялык иш киришүүдөн, үч баптан, корутундудан, адабияттардын тизмесинен жана тиркемеден турат. Киришүүдө теманын негизделиши, алдыга коюлган максат, милдеттер көрсөтүлүп, диссертациялык иштин баалуулугу, теориялык жана практикалык мааниси такталды. Биринчи бапта сөздүктүн котормолору жана сөздүк боюнча изилдөөлөргө сереп жүргүзүлдү. Экинчи бапта изилдөөнүн методологиясы жана методдору каралды. Үчүнчү бапта эмгектеги уңгу сөздөрдүн азыркы кыргыз тили менен фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык дал келүүлөрү, «Дивандагы» уңгу сөздөрдүн лексика-грамматикалык иликтениши талдоого алынды. Корутундуда негизги жыйынтыктар, изилдөөнүн натыйжалары чагылдырылды. Иш колдонулган адабияттардын тизмеси, тиркеме менен аяктайт. Иштин жалпы көлөмү – 180 бет, тиркеме - 189 бет.

I БАП

МАХМУД КАШКАРИНИН СӨЗДҮГҮНҮН КОТОРУЛУШУ ЖАНА ИЗИЛДЕНИШИ

1.1. «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегинин илимий чөйрөгө белгилүү болушу

Бул бапта Махмуд Кашкаринин басып өткөн жолу, орто кылымдагы түрк элдеринин тилдеринин материалдарынын негизинде жазылып, дүйнөлүк тил илиминде сейрек кездешкен баалуу табылга тууралуу кыскача маалымат берилет.

Акыркы жылдардагы биздин коомдогу болуп жаткан экономикалык, саясий жана маданий реформалардын негизинде социалдык жашоодо бир топ өзгөрүүлөр болуп жаткандыгы айкын. Коммунисттик, советтик идеологиянын жоюлушу менен социалдык-саясий өзгөрүүлөр улуттук республикаларда өзгөчө мүнөзгө ээ. Коомдук жашоону демократиялаштыруунун шарапаты менен өткөн замандын көптөгөн ойчулдары, тарыхчылары, акындары кайра жаралуу менен эске алынып, алардын калтырып кеткен эмгектери, кол жазмалары баардык илимдердин өкүлдөрү тарабынан изилденип келет.

Мына ушундай тилге, тарыхка, адабиятка, философияга зор салымын кошкон көрүнүктүү инсандарынын бири – Махмуд Кашкари. Окумуштуулардын болжолуна караганда Махмуд Кашгари 1029–1038-жылдарынын аралыгында туулуп, «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегин 1072 – 1077-жылдар аралыгында бүткөн деп корутундуга келген изилдөөлөр бар. Махмуд Кашкари мусулман маданиятынын борбору катары таанылган Багдад, Бухара, Самарканд, Кашгар шаарында окуп, филологиялык жогорку билим алган. Окумуштуу түрк тилиндеги сөздөрдү мүмкүн болушунча кеңири топтоп, ал тилдердин ортосундагы өзгөчөлүктөрдү, окшоштуктарды бир системага келтирип, түрк тилинин лексикалык байлыгын, грамматикалык, тыбыштык жана маанилик ажырымдарды иликтеген

[М.Толубаев, 1991: 21-22].

Эмгек келечекте сапат жагынан жогорку деңгээлде болсун үчүн, өз доорундагы араб филологиясынын тажрыйбасынан кеңири пайдаланып, түрк тилдеринин материалдарын мүмкүн болушунча толук камтууга аракет жасайт [А.Жолдошев, 2006: 78]. Махмуд Кашкари түрк тилдеринин диалектилерин изилдөө, сөз чогултуу максаты менен көп жер кыдырган. Ал түрктөрдүн элдик каада-салттарын, Караханийлер ордосунун этикасын эң жакшы билген [М.Мамбеттурду, 2009: 53]. Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түркү» бай лексикалык материалдан башка этнография, социалдык уюмдашуу, Борбордук Азиянын түрк урууларынын этно-саясий структурасы боюнча көптөгөн баалуу маалыматтарды камтыган эмгек [В.М.Плоских, 2004: 84]. Карахан мамлекетин изилдөө боюнча Махмуд Кашкаринин «Диваны» бизге тарыхый жана социологиялык баа жеткис булак болуп санала тургандыгын С.Г. Кляшторный белгилейт [С.Г.Кляшторный 1972: 18]. Ал – түрк тилдери илиминин негиздөөчүсү, салыштырма-тарыхый тил илиминин башатында турган түрколог. Махмуд Кашкаринин эмгеги салыштыруу ыкмасын илимий принцип катары негизге алган түрк тилдеринин чыныгы энциклопедиясы [А.Н.Кононов, 1972: 12], жана салыштырма, тарыхый-салыштырма тил илиминин методу менен аткарылган түркологиядагы алгачкы эмгек [А.М.Демирчизаде, 1972: 42].

Кыргыз ССР Илимдер академиясынын академиги, атактуу жазуучу Т.Сыдыкбековдун «ХI кылымда Махмуд Кашгари түзгөн “Девони лугати түрк - Байыркы түрк сөзүнүн” жыйнагы азыркы кыргыз тилине салыштыра келгенде өзөгү эң жакын» деп эсептейт [Т.Сыдыкбеков, 1982: 36]. Салыштырма-тарыхый тил илиминин маңызы: биринчиден, тилдердеги генетикалык жактан болгон жакындыкты аныктоо жана алардын генеологиялык классификациясын берүү; экинчиден, тилдердин генеологиялык жактан тектеш эмес экендигин аныктоо [С.Ж.Мусаев, 1998: 83]. Ал араб жана бир нече түрк тилдерин жакшы билген. Орто Азия жана

Казакстан боюнча бир канча жолу саякатка барып, келечектеги эмгектерине материалдарды чогулткан [Ө.Караев, 1993: 95]. Махмуд Кашкаринин «Диваны» И.Абдувалиев белгилегендей, кыргыз лексикографиясынын башаты катары 1072-жылды атоого болот. Себеби атайын эмгек жаратуу үчүн сөздөрдү чогултуп, кагазга түшүрүү ишинин башаты Махмуд Кашкаринин «Түрк тилдеринин сөз жыйнагында» жатат. Орто кылымдардын улуу лингвисти өзүнүн ушул китебинин баш сөзүндө: «...Алардын шаарларын, кыштактарын кыдырдым. Түрк, түркмөн, огуз, чигил, ягма, кыргыздардын сөздөрүн макал-лакаптарын чогултуп, жазып алдым, иреттедим, тартипке салып чыктым» деп жазган. Эң негизгиси – түркий тилдерди жана диалектилерде топтолгон маалыматтардын негизинде илимий максатта таасын сыпаттап берүүгө зор эмгек жасаган аалым. Махмуд Кашкари дүйнөнүн түстүү картасын да чийген. Махмуд Кашкариге таандык дүйнөнүн түстүү тегерек картасы өзүнүн өзгөчөлүктөрү менен айырмалап турат. Бир жагы окумуштуу араб тилиндеги лингвистикалык эмгектердин ичинен канчалык оригиналдуу жана жаңыча түркологиялык багытты ачса, экинчи жагы, картографияда да түрк калктарынын дүйнө таануудагы улуттук көз карашын чагылдырып берүүгө жетишкен [Т.Чороев, 2017: 117].

Жыйынтыктаганда, Махмуд Кашкаринин бул эмгегин, академик А.Н.Кононов бир катар түркий тилдердин фонетикасы, грамматикасы менен лексикасын өтө дилгир жана өтө кылдат байкоолорунун толук маанисиндеги берметтеринен болуп, ошондой эле хакандук (кара кагандык) түрктөр, түркмөндөр, огуз, ягма, чигил, кыргыздар тууралуу баа жеткис лингвистикалык, этнографиялык, фольклордук, географиялык, тарыхый маалыматтарды биздин заманга жеткирип берген бирден-бир чыгарма экенин белгилеген [А.Н.Кононов, 1972: 17].

Ошентип, Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүк китебинин кол жазмасы XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында

Стамбул шаарында табылышы [Т.Чороев, 1990: 15] белгилүү болуп, ал боюнча ар кайсы мамлекеттерде макалалар, изилдөөлөр ишке ашып келген. Бир канча тилдерге которулуп, илимий изилдөөлөрдүн аткарылышына шарт түзүлгөн. Дүйнөгө белгилүү түрколог окумуштуулар бул тарыхый эстеликке кайрылышып өз ойлорун А.Н.Кононов (1972), С.Кляшторный (1972), А.М.Демирчизаде (1972), Б.Аталай (1941), С. Муталлибов (1961), Зифа-Алуа Муратовна Ауэзова (2005) сыяктуу чет өлкөлүк, Б.М.Юнусалиев (1956, 1971), Т.Сыдыкбеков (1982); Ө.Караев (1972), Б.О.Орузбаева (1972); Б.Осмоналиева (1972) айтышкан. Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүгүнүн табылышы, иретке келтирилип китеп болуп жарыяланышы тууралуу кыргыз окурмандарына, кыргыз илимине профессор Тынчтыкбек Чоротегин кеңири баяндаган [Т.К.Чороев, 1990: 15]. Аталган эмгекти кыргыз тил илиминдеги орду боюнча салмактуу изилдөөлөрдү М.Толубаев (2009), Т.Садыков (2007), Р.Коңурбаева (2011), Г.Т.Жаманкулова (2011), Т.Токоев (2011), И.Абдувалиев (2013), И.Султаналиев (2015), Б.Ж.Усмамбетов (2017), С.Ж.Давлатова (2017), С.К.Каратаева (2019) ж.б. лингвистикалык максатта ар тараптан изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн.

1.2. «Дивани-и лугат ат-түрк» эмгегинин котормолору

Орто кылымдарда Кыргызстандын аймагынан дүйнөгө белгилүү инсандардын чыккандыгы талашсыз. Алардын катарына Жусуп Баласагынды жана Махмуд Кашкарини кошууга болот. Махмуд Кашкаринин «Диваны» XI кылымдагы түрк тилдеринин баалуу эстелиги болуп саналат [М.Ш.Ширалиев, 1972: 24].

Махмуд Кашкаринин «Түркий тилдер сөз жыйнагы» жогоруда белгилегенибиздей, 1072–1077-жылдары жазылган эмгек. Сөздүктүн түп нускасы сакталган эмес. 1915–1917-жылдары үч томдук кылынып

литографиялык (таш басма) ыкма менен Стамбул шаарында жарыяланган. Көчүрмө нусканы сатып алып, илим чөйрөсүнө дайын кылган түрк илимпозу Али Эмири эмгекти жарыялоо үчүн басмага даярдоону өзүнүн кичүү замандашы Килисли Му'аллим Рифатка ишенип тапшырган [Т.Чороев, 2017: 15]. Сөздүк жазылгандан кийин 200 жылдан соң түп нускадан көчүрүлгөндүгү маалым болгон, түрк сөздөрүнүн, ошондой эле араб сөздөрүнүн жазылышында так эместиктер кездешкендиктен, аны түрк тилдерин жеткиликтүү билбеген адам көчүргөн болуш керек деген пикир айтылган [Э.А.Наджиц, 1989: 32].

«Диванды» которуу ишин эң алгач түркиялык чыгыш таануучулар колго алышкан. Эң биринчилерден болуп бул ишке киришкендердин бири – Килисли Рифат Билге болгон. Бирок алгачкы түркиялык котормолордо бир катар өксүктөр да болгон үчүн алар жарыкка чыккан эмес. 1928-жылы көрүнүктүү окумуштуу Карл Броккельман Махмуд Кашкаринин «Диванын» кыскача индекс-сөздүк таризинде немец тилине которуп жарыялайт. Отузунчу жылдары бул эмгекти азербайжан тилине которууга да аракет жасалган. 1935–1937-жылдардын аралыгында «Дивандын» азербайжанча таржымасын Халид Саид Хожаев аткарып, бирок анын эмгеги жарыяланбай калган. Эмгектин толук жана сапаты дурус котормосу (түркчө) түрк илимпозу Бесим Аталай тарабынан жүзөгө ашырылган. 1934–1943-жылдары «Диванды» түрк тилине которушу маанилүү этаптардан болуп калды. Ал жазма нускага таянуу менен көптөгөн маанилүү тактоолорду киргизген. Б.Аталай «Диванды» түркчө которуп, 1-тому 1939-жылы, 2-тому 1940-жылы, 3-тому 1941-жылы, индекси 1943-жылы Анкарада жарык көргөн [И.Султаналиев, 2015: 22]. Бул котормо Бесим Аталайдын котормосу азыркы түрк тилинде бир нече жолу кайра-кайра басылып чыгып келе жатат. Биздин оюбузча, андан кийинки котормолорго мына ушул котормо негиз болуп кызмат кылып келе жатат.

«Дивандын» өзбекче котормосун Салих Муталлибов аткарып

Ташкентте 1960–1963-жылдары жарыялаган. Ал 1967-жылы Махмуд Кашгаринин «Дивону лугат-ит түркү» деген темада доктордук диссертациясын да жактаган. Анда түрк уруулары жөнүндө маалымат, макалдар жана орус тилинде грамматикалык түшүнүктөр ж.б. берилген. С.Муталлибов өзүнүн кириш сөзүндө, кошумча материалдарында «Диван» жана анын автору, эмгек жаралган доор ж.б. маалыматтар менен катар, өзбек жана орус тилдеринде сөздүктүн фонетикалык өзгөчөлүгү, лексикалык байлыгы, грамматикалык түзүлүш өзгөчөлүгү тууралуу кеңири айтылган илимий макалаларын жарыялап, андагы макал-ылакаптарды өзүнчө бөлүп көрсөткөн. М.Кашкаринин китебинин тили түрк тилдеринин орто кылымдардагы үлгүсү экенин, анын лексикасынын негизги кору өзбек тилинде сакталгандыгын белгилеген. Бул котормо сөздүктүн кыргызча которулушунда көптөгөн сөздөрдүн маанисин (которулушун) такташы мүмкүн. Себеби ал сөздөр азыркы түрк, өзбек, уйгур тилдеринде жок да, азыркы жандуу кыргыз тилинде активдүү колдонулгандыгы тууралуу окумуштуу И.Султаналиевдин оюна кошулууга болот. Анткени эмгектеги көп сөздөр азыркы кыргыз тилинде активдүү колдонулат [И.Султаналиев, 2015: 41]. Ал эми 1981–1984-жылдары уйгур түркологдору Ибрахим Мути, Имин Турсун жетектеген авторлордун тобу «Дивандын» уйгурча котормосун ишке ашырышкан. «Дивандын» уйгур тилине которулушу чоң мааниге ээ болгон, анткени түрк тилдеринин лексикалык байлыгы уйгур тилинде да көп сакталып калган. Бул котормо араб жазуусу менен чыккан, анткени Кытай Эл Республикасындагы уйгурлар араб жазуусун пайдаланып араб тамгаларына негизделген алфавит менен жазышат. Тил илиминин азыркы деңгээлине жооп берүүчү иш болуп 1982–1985-жылдары АКШнын Кембриж шаарындагы Гарвард университетинин басмасынан чыккан англисче котормо эсептелет. Аны Роберт Данкоф ишке ашырып, Жеймс Келли олуттуу көмөк көрсөткөн. Бул котормочулар Бесим Аталайдан кийин «Дивандын» жападан-жалгыз көчүрмөсүн көздөн кечире терең талдап,

булак таануучулуктагы айрым жаңы усулдарды кеңири пайдаланууга жетишкен бирден-бир изилдөөчүлөр [Т.Чороев,1990: 65-66] болуп эсептелет. С.Е.Маловдун байыркы түрк жазма эстеликтери боюнча жазган китептеринен 1951-жылы жарык көргөн фундаменталдуу китебинде Махмуд Кашкари жана анын сөздүгү тууралуу бир топ маалыматтар жазылган [С.Е.Малов, 1951: 305-315]. Байыркы түрк жазма эстеликтерин изилдеген бул улуу түрколог Орхон-Енисей жазма эстеликтерин, башка эстеликтерди, ошолордун катарында Махмуд Кашкаринин сөздүгүн да анализге алып, сөздүктөгү ырларды «Кашкар ырлары» (Кашгарские песни) деп жазып, эмгектеги ырларды орус тилине которуп жарыялаган [С.Е.Малов, 1951: 311-313]. 1997-жылы «Түрк Сөздигин» Аскар Егеубай казакчага которуп, жалпы түркологияга зор салымын кошкон. Сөздүктүн тили азыркы казак тилине да кыйла жакын болгондуктан, ал бир катар сөздөрдү так жана элестүү кылып которгон [И.Султаналиев, 2015: 30]. М.Ш.Ширалиев Махмуд Кашкаринин сөздүгүнүн диалектологиялык материалдарды чагылдырганын, анын диалектолог экендигин айткан. «Диван-и лугат ат-түрктө» Жогорку Чинден Бухарага чейин Мавераннахр, Хорезм жана Фергана аркылуу ошол аралыкта жашаган ар кыл түрк урууларынын сөздөрүн жыйналгандыгы, эмгекте көпчүлүк сөздөрдүн кайсы уруунун тилинде айтылгандыгын тактап жазылгандыгын көрсөткөн [Ширалиев, 1972: 24]. Э.И.Асланов « «Дивану лугат-ит-тюрк» Махмуда Кашгари и азербайджанский язык» аттуу макаласында сөздүктүн материалдарынын көпчүлүгү азыркы азербайжан тилинде сакталгандыгы жөнүндө тыянагын чыгарган [Асланов, 1972: 74]. Окумуштуу түрколог К.М.Мусаевдин «Лексика тюркских языков в сравнительном освещении» аттуу монографиясында түрк тилдеринин лексикасындагы аталыштарды ар түрдүү тематикалык топторго ажыратып, сапатты көрсөтүүчү аталыштар, кыймыл-аракеттин аталыштары деп бөлүп караган. Сөздөрдүн азыркы түрк тилдериндеги аталыштары менен байыркы түрк тилиндеги аталыштарын

салыштырып, өзгөчөлүктөрүнө иликтөө жүргүзүлөт. Ошону менен бирге, сөздөрдөгү маанилердин кеңейгендигин аныктап көрсөткөн. Мисалы: *жылан* деген сөзү *жыл* деген этиш сөздөн жасалып, түрк тилдеринде фонетикалык жактан өзгөчөлөнүп айтылат: *жыл* (кырг.), *чыл* (хак.), *сыыл* (якут) ж.б. [Мусаев, 1975]. 2005-жылы атактуу казак жазуучусу Мухтар Ауэзовдун небере кызы, чыгыш таануучу Зифа-Алуа Муратовна Ауэзова орус тилине которуп, Алматы шаарында басмадан чыгарган. Аталган котормо айрым техникалык, тилдик мүчүлүштүктөрүнө карабастан, мурункуларды кайталабай туруп, арабча сөздөрдүн мааниси так которулган. Котормодо кыскача фонетика, лексикалык, тарыхый, библиографиялык маалыматтар менен катар, сөздөрүнүн алфавиттик индекстери, нерселердин тематикалык аталыштары ж.б. берилген.

Махмуд Кашкаринин Түркий тилдер сөздүгүн которуу иши боюнча Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын академиги А.Акматалиевдин демилгеси зор. Демилгени кубаттап Х.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин окумуштуулары: филология илимдеринин доктору Таалай Токоев менен Кубат Кошмоковдор Сөздүктү 2011–2013-жылдары которуп чыгарышкан. 2013–2016-жылдары Махмуд Кашкаринин «Сөздүгүнүн» үч томунун дагы бир котормосу И.Абдувалиев, Т.Ахматов, М.Толубаев, А.Оморов, И.Султаналиевдер тарабынан А.Акматалиевдин редакциялык жетекчилиги менен ишке ашырылган. Эки вариант тең жарыкка чыгып, котормочулар тобу өзгөчө иш кылышты. Кыргызча котормодогу: «М.Кашгари “Диванда” жазган сөздөрдүн 80%га жакыны азыркы жандуу кыргыз тилинде кездешкендиктен, которуу мезгилинде бизге жеңил болуп, көпчүлүк сөздөр башка түрк тилдерине салыштырмалуу так которулган учурлар болду деп айтсак жаңылышпайбыз» деген котормочулардын бири окумуштуу И.Султаналиев. Котормочулар иш учурунда сөздөрдү түркчө, өзбекче варианттары менен салыштырган учурду белгилешкен. Кыргыз тилине которулган бул эки

вариантты талдап чыгуу биздин максатыбызга кирбейт, бирок, ошол котормолордогу мындан миң жылча мурдагы сөздөрдүн грамматикалык каражаттардын ык жактары менен лексика-грамматикалык маанилери бизди кызыктырат. Бул эки котормо кыргыз окуучуларына мындан он чакты кылым илгерки тилибизди, орто кылымдардагы түрк элдеринин жашоо шарттарын, жашаган жерлерин, эмне деген кесип менен эмгектенгендерин, элдик билимдерин тааныштырып, маданий чоң жаңылык болду. Биз бул котормолордон уңгу сөздөрдү, мисалдарды гана алып өзүбүздүн илим изилдөө иштерибизди аткардык.

1.3. «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегинин Кыргызстанда изилдениши

Орто кылымдагы жердештерибиз Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашкаринин өлбөс-өчпөс чыгармаларды жаратышы элибиздин дүйнөлүк маданияттан куру алакан эместигин далилдейт [А.Акаев, 2003: 14]. Орто кылымдагы баалуу эмгектер боюнча кыргыз окумуштууларынын айрыкча тарыхчы, философ, тилчи, адабиятчылардын эмгектеринде XX кылымдын 50-жылдарынан бери карай ар кандай көз караштар менен байыркы жазма эстеликтер аз да болсо илимий иликтөөгө алынып келген.

Профессор Качкынбай Артыкбаев макалаларында бул эмгекке абдан көп кайрылган. «Дивандын» которулушу көп жылдар бою колго алынбай келгендигин, бул боюнча Качкынбай Артыкбаев өзүнүн «Дагы бир жолу орто кылымдагы адабий эстеликтерибиз жөнүндө» деген макаласында Кыргыз ССР илимдер академиясынын Тил, адабият институтунун окумуштуулар Советинин мүчөсү катары 60–70-жылдары Советтин жыйналыштарында бир канча жолу «Диванды» кыргыз тилине которуу маселесин койгондугун, бирок ал учурда бул сунуш кубаттоого алынбай, тескерисинче, айрым окумуштуулардын каршы чыккандыгынан улам көңүл

бурулбай кала бергендигин белгилейт [К. Артыкбаев,1990: 10].

Аталган эмгек кыргыз коомчулугуна Совет доорунан тартып эле белгилүү боло баштаган. Тарых илимдеринин доктору, профессор Т.Чороевдин Махмуд Кашкаринин «Диван лугат ит-түрк» эмгеги боюнча докторлук диссертациясын жактап, 1990-жылы китеби жарыкка чыккан [Т.Чороев, 1990: 67]. Окумуштуу эмгекке тарыхый жактан кайрылып, бир нече илимий макалаларды жазып, монографиясын чыгарган. Эмгек – ар кыл түрк элдеринин этнографиясы, тилдери жана тарыхы боюнча баалуу булак болуп саналат. Профессор Т.К.Чороев эмгектин Стамбулда табылып, илимий изилдөөчүлөргө кантип жеткендиги, анын баалуулугу тууралуу кеңири баяндаган жана анын эмгектери «Дивандын» табылышы, XX кылымда түркчө которулуп жарыяланышына маани берип, тарыхый максаттагы терең изилдөөлөрдүн аткарылганы менен баалуу [Т.Чороев, 2017: 441].

Академик Болот Мураталиевич Юнусалиевдин эмгектеринде Махмуд Кашкаринин сөздүгүнөн кыргыз тилинин тарыхына, түрк тилдериндеги бир муундуу уңгу сөздөргө мисалдар катары факт-материалдардын катталгандыгы, байыркы уңгу сөздөрдүн көрүнүшүнө далил боло турган көп сөздөрдү мисал катары көрсөтөт [Б.Юнусалиев, 1959:40]. Б.М.Юнусалиев кыргыз тилинин лексикологиясын жазууда түрк тилдеринин байыркы жазма эстеликтерине көп кайрылган. Орхон-Енисей жазма эстеликтериндеги жана орто кылымдагы улуу ойчулдар Ж.Баласагын менен М.Кашкаринин чыгармаларындагы тилдик фактылар кыргыз тилинин тарых үчүн баа жеткис булактар экенине чоң баа берген. Азыркы кыргыз тилиндеги бир муундуу уңгу сөздөрдүн тыбыштык түзүлүшү жана лексикалык маанилери тууралуу изилдөөсүндө М.Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүк китебинин материалдарына кайрылган.

Профессор Т. К. Ахматовдун байыркы жазма эстеликке кайрылган макаласында тыбыштык көрүнүштөргө, өзгөрүүлөргө иликтөө жүргүзгөн.

Өз учурунда Кашкарлык Махмуд үндөштүк кубулушу үндүү тыбыштарды гана камтыбастан үнсүз тыбыштарды да өз кучагына ала тургандыгын, үнсүз тыбыштын үндүүгө карата (анын таасири менен) үндөшүүсүнө, үнсүзгө карата үндүүнүн үндөшүүсүнө тиешелүү экендигин көрсөткөн деп билдирет [Т.К.Ахматов, 2011: 8]. Махмуд Кашкаринин «Дивану лугат т-түрк» эмгеги тууралуу академик Б.О.Орузбаева «Словарь Махмуда Кашгарского как источник для изучения лексики кыргызского языка в историческом плане» деген макаласында азыркы кыргыз тилинин лексикасындагы, турмуш-тиричилик, жаныбарлардын аттарынын, өң-түс сөздөрүнүн XI кылымдагы чагылдырылганы, байыркы түрк сөздөрүн кыргыз тилине салыштырганы тууралуу жазган. Сөздөрдө уңгу, туунду көрүнүшүнүн бардыгын белгилеп: «Диван» Махмуда Кашгари содержит ценнейший материал для разностороннего, глубокого изучения истории киргизского языка, для обоснования некоторых существенных закономерностей формирования его грамматических и лексико-семантических особенностей» деп билдирет [Б.Орузбаева, 1972: 46].

3. Мусабаева Махмуд Кашкаринин сөздүгү боюнча атайын илимий иш жазып, “Омонимы в «Дивону лугат ит - турк» деген темада кандидаттык ишин коргогон. Изилдөөсүндө окумуштуу «Дивану лугат ит – түрк» сөздүгүндөгү сөздөргө, алардын лексикалык маанилерине өзгөчө көңүл бөлгөн. М.Кашкари орто кылымдарда жазылган китебине түрк элдеринин, түрк урууларынын сөздөрүн жыйнап түшүндүрүп жазууда сөздөрдүн берген маанилерин талдап, андагы бири-бирине тыбыштык жагынан окшош болуп, бирок маанилери ар башка келген сөздөрдү терип алып изилдеген. Изилдөөлөрүндө «Дивандагы» омоним сөздөргө анализ жүргүзөт. Ошону менен бирге Б.М.Юнусалиевдин эмгегинде ошол омонимдердин мисал болуп келтирилгенин, алардын көпчүлүгүнүн алгачкы омонимдер экенин жазган [3. Мусабаева, 1975].

Профессор К.Т.Токтоналиев «Этапы исторического развития

кыргызского народа» илимий изилдөөсүндө кыргыз тилинин байыркылыгы тууралуу этаптарга бөлүп, байыркы шумерлердин тили кыргыз тили менен окшош экендигин айтып келип, Орто кыргыз доору (Средняя кыргызская эпоха (5-15 века нашей эры) үчүн «Диван-и лугат ат-түрк» баалуу материалдарды бере тургандыгы тууралуу: «”Словарь” Махмуда Кашгарского является весомым историческим трудом, непосредственно связанным с культурой, историей, традициями кыргызского народа. Анализируя материалы в «Словаре» можно определить особенности в звуковом строе, особенности в грамматических формах, синтаксических конструкциях и особенности словарного состава кыргызского языка лишь сравнительным путем» деп айтат [К.Т.Токтоналиев, 2011: 211].

2007-жылдын 26-апрелинде Кыргыз Республикасынын Билим берүү министрлиги менен Махмуд Кашгари Барскани атындагы Чыгыш университети, Эл аралык «Ататүрк-Алатоо» университети менен биргеликте «Кашкарлык Махмут жана түрк дүйнөсүнүн тили, адабияты, маданияты жана тарыхы» аттуу темада эл аралык конференция болуп өтүп, «Дивану лугати т-түрктүн» грамматикалык, фонетикалык, лексикалык, маданий, адабий, тарыхый, географиялык өзгөчөлүктөрү иликтенген макалалар жарыяланган. Сөздүк боюнча белгилүү окумуштуу профессор Т.Садыковдун «К.Махмуттун «Дивану лугат-ит түрк» эстелигиндеги ат атоочтордун тектештирме-тарыхый контексти», профессор Б.Сагынбаеванын «Дивану лугат-ит-түрктөгү» эр жардамчы этишинин түрк жана кыргыз тилдериндеги эквиваленттери», профессор К.Токтоналиевдин «М.Кашгаринин «Дивану лугат ит-түрк» сөздүгүндөгү сүйлөмдүн коммуникативдик-функционалдык түрлөрү», профессор К.Саматовдун «Махмуд Кашгаринин «Дивону лугот ит түрк» сөз жыйнагындагы өң-түс лексикасы», профессор К.Жумалиевдин «Түрк тилдерин классификациялоодогу Махмуд Кашгаринин орду», доцент А.Карымшакованын «Дивану лугат ит-түрк» эстелигиндеги кызматчы

сөздөр» сыяктуу бир нече макалалар жазылган.

М.Толубаев «Махмуд Кашкаринин «Дивани лугат ит-түрк» сөздүгүндөгү кыргыз тилине мааниси дал келген сөздөр» аттуу макаласын жазып, анда «Дивандагы» сөздөрдү азыркы кыргыз тилинин лексикасы менен салыштырып, X кылым аралыгында тилдик байлык канчалык деңгээлде өзгөргөндүгүн, байыгандыгын, ийкемдүүлүгүн айтып иликтеп, ар бир сөздү талдаган. «Диванда» түрк тилдеринде сүйлөгөн элдердин күндөлүк турмушу менен рухий дүйнөсүн ар тараптуу чагылдырган материалдар, маалыматтар бар экендигин «Булактын көзүн ачканда» аттуу макаласында көрсөткөн [М.Толубаев, 1991: 21]. Окумуштуу бул эмгектеги сөздөрдүн, грамматикалык каражаттардын байыркы көрүнүшү экендигине көңүл бөлүп, андагы тыбыштык өзгөчөлүктөрдүн сырын ачууга аракеттенген [М.Толубаев, 2009]. Окумуштуу С.Каратаева менен биргеликте М.Толубаев М.Кашкаринин сөздүгүндөгү макал-ылакаптарды терип, азыркы кыргыз тилине которуп, китеп кылып жарыялашкан.

Профессор Т.Садыков макаласында ат атоочтордун тике жана кыйыр негизде колдонулушунун азыркы түрк тилдеринин дээрлик бардыгына мүнөздүү экендигин белгилөө менен, *ben, sen, ol* ат атоочторунун сөздүктө колдонулушу жана жөндөмө мүчөлөр менен өзгөрүшүнө иликтөө жүргүзгөн [Т.Садыков, 2007: 287-293]. Окумуштуунун бул изилдөөлөрү кыргыз тилинин тарыхы үчүн, айрыкча уңгу сөздөрдүн такталышы үчүн өтө баалуу. Ал кыргыз тилиндеги жактама ат атоочтордун жөндөмөлөр боюнча өзгөрүү өзгөчөлүктөрүн «Дивандын» материалдарында *māniŋ* (*män+iŋ*), *maŋa* (*maŋ+a*), *māni* (*män+i*) сыяктуу структуралык бөлүктөргө бөлгөн [Т.Садыков, 2007: 108].

Профессор Б.Сагынбаева кыргыз адабий тилиндеги *эле, экен, эмес* жана *бол* жардамчы этиштеринин байыркы түрк тилдеринде да көмөкчү этиш катары колдонулганын Орхон-Энисей жазма эстеликтериндеги, М.Кашкаринин сөздүгүндөгү мисалдар аркылуу көрсөткөн. Окумуштуунун

бул айткандары сөздөрдүн уңгуларын аныктоого жардам берет деп эсептейбиз [Б.Сагынбаева, 2007: 287].

Ж.Жумалиев макаласында М.Кашкари эмгегинде көрсөткөн түрк тилдеринин классификациясы түркологиянын тарыхындагы эң алгачкы классификация экендигин көрсөтүп, түрк тилдүү элдердин анын ичинде аргулардын кайсы жерде жашагандыгын, алардын сөздөрүн талдап иликтөө жүргүзгөн.

«Этимология жана лексикография» аттуу монографиясында И.Абдувалиев Махмуд Кашкаринин «Дивану лугати т-түрк» эмгегине атайын кайрылган. Ал өз мезгилинин өтө билимдүү инсаны, филолог, энциклопедист болгондугун, сөздүктө бир канча макал-лакаптар, алардын түшүндүрмөлөрү, учкул сөздөр, ыр, кошоктор камтылгандыгына, эмгектин жаралышындагы өзгөчөлүктөргө токтолгон [И.Абдувалиев, 2007: 68]. Ошону менен бирге ал: “Кыргыз тилинин лексикографиясынын башталышы Махмуд Кашкаринин китеби болуш керек” деп эсептейт. Чынында эле, лексикографиялык бул эмгектин, М.Кашкари өзү айткандай, түрк, түркмөн, огуз, чигил, йагма, кыргыздардын сөздөрү жыйналып жазылган бул пикирге кошулууга себеп болот.

Профессор Т.Токоев Махмуд Кашкаринин эмгегиндеги медициналык терминдерди иликтеп, орто кылымдардагы оорулардын аттарын жана аларды эмдөөдөгү сөздөрүн талдаган [Т.Токоев, 2011: 20-23]. Окумуштуу ооруларды жана алардын орто кылымдагы аталыштарын он топко бөлүп, эмгектеги оорунун аталыштарын, түрлөрүн чечмелеп, алардын көпчүлүгү азыркы кыргыз тилинде колдонулуп, кээ бирлери айрым фонетикалык өзгөрүүгө учурагандыгы боюнча талдоо жүргүзгөн. Кыргыз тилинин лексикалык байлыгына «Дивандын» түздөн-түз тиешеси бар экендигин көрсөтөт.

Филология илимдеринин кандидаты Ж.Семенова «Дивану лугати т-түрк» эмгегиндеги этиш сөздөрдүн семантикасын изилдеген. Этиш

сөздөрдүн ичиндеги кепти билдирген семантикалык топту бөлүп, аларды Н.З.Гаджиева, А.А.Кокляновалардын көз карашына таянып, түрк тилдериндеги этиштердин тобун “жалпы маанилүү” жана “жеке маанилүү” болуп экиге бөлүнөрүн караган. Эстеликтен алынган кептик этиш сөздөрдү азыркы кыргыз тилинин материалдары менен салыштырып чыгып, «ХI кылымдагы түрк тилдери боюнча 9 миңге жакын сөздү камтыган Махмуд Кашкаринин “Дивану лугати т-түрк” эмгегиндеги колдонулган этиш сөздөрүнүн басымдуу бөлүгү азыркы кыргыз адабий тилинде активдүү колдонулуп келе жатат» деген жыйынтыкка келген [Ж.Семенова, 2011: 63].

Окумуштуу тилчи Г.Жаманкулованын «Махмуд Кашкаринин “Диваны” жана баяндоочтун трансформацияланган формалары» аттуу илимий иш жүргүзүп, кыргыз тилиндеги баяндоочтун тарыхый жактан трансформацияланган формалары байыркы жазма эстеликтерде экенин белгилеген [Г.Жаманкулова, 2011:93].

Окумуштуу И.Султаналиев Махмуд Кашкаринин «Дивану лугати т-түрк» сөздүгүн кыргызчага которгон авторлордун бири. Ал сөздүктүн котормолору жана изилдениши боюнча макаласын жарыялаган. Бул байыркы кол жазма эстеликке кайрылып, монографиясын да жарыкка чыгарган [И.Султаналиев, 2011: 80-84]. Анын эмгеги «Махмуд Кашкаринин «Дивану лугати т-түркү» жана кыргыз тили» деп аталып, М.Кашкаринин өмүр баяны, анын эмгегинин жаралыш тарыхы, түрк тилдерине которулушу жана азыркы кыргыз тили менен болгон фонетика-лексикалык, грамматикалык жалпылыктары, өзгөчөлүктөрү жазылган. Окумуштуу котормодогу котормочулардын кетирген кемчиликтерин сынга алат. Сөздүктөгү зат атоочторго талдоо жүргүзүп, алардын структуралык составын, куранды мүчөлөр менен зат атоочтордун жасалышына мисалдарды келтирген. Тилдик өзгөчөлүктөрдү так берүү максатында аларды бир нече топко бөлүп, чечмелеген [И.Султаналиев, 2015: 147]. Махмуд Кашкаринин кыргыз тилинде изилденишинде автордун бул

монографиясынын мааниси өтө чоң.

Байыркы жана орто кылымдар адабиятынын классикалык үлгүлөрүнө өзгөчө маани берген жазуучу, адабиятчы, академик Абдылдажан Акматалиев да М.Кашкаринин бул баалуу эмгегине кайрылган. Китепте уламыштардын, макалдардын жана ырлардын чагылдырылганын орто кылымдардагы түрк урууларынын элдик оозеки чыгармаларынын үлгүсү экендигине көңүл бөлгөн. Ал ошону менен бирге Махмуд Кашкаринин баалуу эмгегинин кыргыздарга тиешелүүлүгү, аны келечектеги жаштарга жеткирүү, мектептердин окуу программаларына киргизүү маселелерин козгогон. Анын Махмуд Кашкариге кайрылган эмгектери көп [А.Акматалиев, 2015: 50].

«Махмуд Кашкаринин “Дивану лугат ит-түрк” эмгегиндеги буюм тайымдарга, курал-жабдыктарга байланыштуу сөздөр жана кыргыз тилине болгон катыштыгы» аттуу илимий ишти окумуштуу Б.Ж.Усмамбетов аткарып, анда эмгектеги буюм-тайымдарды, курал-жабдыктарды туюндурган сөздөрдүн кыргыз тилине канчалык деңгээлде катыштыгы бар экендигин аныктап көрсөткөн. Эмгектеги үй тиричилигиндеги үй буюмдарына байланыштуу: жыгач үй-буюмдары, кийим-кечек ж.б. салынуучу буюмдар, териден жасалган үй оокаттары, атка жана жылкыга тиешелүү, чарба жана устачылык иштерине керектүү курал-жабдыктардын аталыштарын, кээ бир сөздөрдүн сөз жасоочу мүчөлөрүнүн таасири астында күңүрттөнүп, кыргыз тилине катышы жоктой сезилген сөздөрдү чечмелеген. Тыбыштык өзгөрүүгө дуушар болгон сөздөргө изилдөө жүргүзгөн [Б.Ж.Усмамбетов, 2017].

М.Кашкаринин сөздүгү боюнча кыргыз тилиндеги изилдөөлөр арбын, алардын бардыгын иликтеп чыгыш кыйын, ал биздин негизги милдетибизден тышкаркы маселе. Ошентсе да монографияларды, илимий макалаларды анализдеп чыгып, «Дивандагы» уңгу сөздөргө, уңгу сөздөрдүн структуралык түзүлүштөрүнө, маанилерине, маанилериндеги жылыштарга

изилдөө жүргүзүү, биздин ишибиздин темасынын кыргыз тил илиминдеги актуалдуу маселе экендигине дагы бир жолу ынандык.

I бап боюнча жыйынтык

Азыркы учурда кыргыз элинин, ошону менен бирге кыргыз тилинин тарыхын изилдөө кызыгууну арттырууда. Байыркы түрк жазма эстеликтерин жандуу кыргыз тили менен салыштыруу колго алынып, орто кылымдардагы жазма эстеликтерди бардык илимдердин өкүлдөрү тарабынан изилденип келет. Ошол жазма эстеликтин бири – Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» эмгеги.

Биздин изилдөө объектибиз – Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» эмгеги. Биринчи бап «Махмуд Кашкаринин сөздүгүнүн которулушу, изилдениши жана илимий чөйрөгө белгилүү болушу» деп аталып, ушул бөлүмдө каралды.

1. Махмуд Кашкаринин мекени азыркы Ысык-Көлдүн Жети-Өгүз районундагы Барскоон (Барсган) айылы. Анын толук аты – Махмуд ибн ал Хусейин ибн Мухаммед.

2. Окумуштуулардын изилдөөлөрү боюнча автор «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегин хижранын 464-жылынан (1072-жылдын 25-январдан) жаза баштап, хижранын 469-жылы (1077-жылы 9-январда) бүткөн деген маалыматтар бар. Махмуд Кашкари өзүнүн эмгегин түрк тилиндеги сөздөрдү мүмкүн болушунча кеңири топтоп, ал тилдердин ортосундагы өзгөчөлүктөрдү, окшоштуктарды бир системага келтирип, түрк тилинин лексикалык байлыгын, грамматикалык, тыбыштык жана маанилик ажырымдарды иликтеген.

3. Сөздүктөн ошол доордогу көчмөн кыргыздардын мал чарбачылык, дыйканчылык, өтүкчүлүк, чеберчилик, кол өнөрчүлүк менен турмуш өткөргөнү жөнүндө маалымат алабыз. Эмгекте сөздөрдүн түшүндүрмөсү иллюстарциялык материалдар менен жабдылып, маанисине жараша макалдар, ыр саптары, географиялык маалыматтар берилген.

4. И.Абдувалиевдин пикири боюнча кыргыз лексикографиясынын башаты катары аталган сөздүктү атоого болорун, себеби атайын эмгек

жаратуу үчүн сөздөрдү чогултуп, кагазга түшүрүү ишинин башаты Махмуд Кашкаринин «Түрк тилдеринин сөз жыйнагында» экендиги айтылат.

5. Кыргыз илимпоздору окумуштуунун жашаган доору, эмгектин жаралышы жана сөздүктөгү элдер, уруулар, этнографиялык маалыматтар, түрк тилдерине которулушу жана азыркы кыргыз тили менен болгон фонетика-лексикалык, грамматикалык жалпылыктары, эмгектин синтаксистик түзүлүшүнө байланыштуу эмгектерди изилдеп, ошону менен бирге бул эмгекти 2011–2013-ж. ф.и.д. Т. Токоев жана 2013–2016-жылдары ф.и.д. И.Абдувалиев баштаган эки илимий топ которуп, коомчулукка жарыялашты.

6. Мындан миң жылга жакын илгери жазылып биздин күндөргө келип жеткен Махмуд Кашкаринин сөздүк китеби түрк тилдеринин, анын ичинде кыргыз тилинин да лексикалык байлыгынын жана грамматикалык көрүнүшүнүн байыркы орто кылымдардагы абалын чагылдырат. Сөздөр уңгудан жана мүчөлөрдөн турат. Махмуд Кашкари мына ошол маселелерди чагылдырып, атооч сөздөрдү өзүнчө топ менен, этиш сөздөрдү өзүнчө топ менен тизип сөздүккө киргизген. Сөздүк башталышында эле *он, ат, эт, от, ит, үч, ич, эр, ыш, ок, ык, эм, үн* деген сыяктуу уңгу сөздөр менен башталган. Бир муундуу уңгу сөздөр менен башталып, эки жана андан көп муундуу уңгу сөздөрдү ирети менен сөздүккө киргизип маанисин ачып, мисалдарды да келтирип талдап, Махмуд Кашкари өзү айткандай, кийинкилерге кемибес кенч болгон китепти жараткан. Махмуд Кашкаринин эмгеги боюнча изилдөөлөргө анализден көрүнгөндөй, анын сөздүгүндөгү уңгу түрүндөгү атооч сөздөргө изилдөө иштерин жүргүзүү биздин диссертациялык ишибиздин темасынын актуалдуу экенин көрсөтүп турат.

II БАП

Махмуд Кашкаринин сөздүгүн изилдөө методологиясы жана методдору

Изилдөөнүн **объектиси** болуп, Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегинин кыргызча котормолорундагы лексикалык бирдиктер эсептелет. «Дивандагы» уңгу сөздөр изилдөөнүн **предмети** болуп саналат.

Махмуд Кашкаринин баалуу энциклопедиялык эмгегинин лексикасын изилдөө – тилдин тарыхы жана эволюциясы үчүн зарыл, ошондой эле практикалык мааниге ээ. Бүгүнкү күндө эмгекти түздөн-түз фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык өнүгтөн карап салыштырган изилдөөнү талап кылган маселелердин бири. Махмуд Кашкаринин эмгеги менен азыркы кыргыз тилиндеги сөздөрдүн структуралык, семантикалык, грамматикалык өзгөчөлүктөрүн аныктоо, ошондой эле бир эле учурда эки доордун тилдик маданиятын жана эстетикалык мүмкүнчүлүктөрүн карап чыгуу да изилдөөнүн предметине кирет.

2.1. Сөздүктүн лексикографиялык өзгөчөлүктөрү

Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» эмгеги менен азыркы түрк тилдеринин, анын ичинде кыргыз тилинин лексика-грамматикалык жактан окшоштуктарын салыштырууда фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык жактан татаал илимий иштерин жүргүзүү зарылдыгы бар. Анткени бул баалуу эстелик азыркы түрк тилдеринин мындан миң жыл мезгил мурдагы көрүнүшү болуп саналат. Тил мезгил өткөн сайын өзгөрүп, өнүгүп-өсүп турган социалдык кубулуш. Улуу аалым Махмуд Кашкари жашап, сөздөрдү жыйнап китеп кылып жазып кийинкилерге калтырып, учурдан миң жыл чамасы убакыт өтүп, бул мезгилдерде ар кандай өзгөрүүлөр болуп өттү. Мына ошол өзгөрүүлөр тилде, анын лексикасында

жана грамматикасында көп жаңылануулардан, өзгөргөн көрүнүштөрдөн байкалат. Тилди, айрыкча, анын лексика-грамматикалык бирдиктерин изилдөөдө, өзгөчө тарыхый процессте болуп өткөн өзгөрүүлөрдү изилдөөдө лингвистиканын гана методдору менен иш алып баруу жетишсиз болуп саналат. Тил тарыхый өнүгүү процессинде эволюциялык өзгөрүүлөргө учурайт. Себеби, коомдогу ар кандай процесстерге байланыштуу тилдеги фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык жактан өзгөрүүлөрдү тарыхый эмгектерден улам көрүп келе жатабыз.

Фонетикадагы өзгөрүүлөр кээ бир тыбыштардын алмашылып, же түшүп калган сөз формаларында кезигет. Мисалы, түрк тилдеринин көпчүлүгүндө сөз башында “й” келсе, кыргыз тилинде “ж” келет: *jäti* – кырг. *жети* [МКк III, 21]. *Jätti qat kök* – жети кат көк, жети кабат асман; *jañsaq* – жаңшаак, сүйлөөк [МКк III, 283]; *jüz* – жүз [1, 93], *jüz mäniñ aǵdın kächti* – жүз ат менин аягымдан (такымымдан) өттү; “к” тыбышынын түшүп айтылышы: *ıvıq* – кийик, тоо эчкиси [МКк I, 81]; сөздүн ортосундагы “з” тыбышынын ордуна кыргыз тилинде “й” келиши: *kižiz* – кийиз [МКк. I. 312] ж.б. жагдайлар же түшүп калган сөз формаларында, айрыкча, түрк тилдеринин көпчүлүгүндө жолугат. Мына ушундай фонетикалык өзгөрүүлөр, көп кылымдар бою тилден орун алып, аларды тарыхый шарттуулук, коомдук өсүп-өнүгүүлөр менен тыгыз байланышта карап изилдөө иштерин аткаруу керек деп ойлойбуз.

Лексикологияда эмгектеги сөздүк составды лексика-семантикалык топко ажыратып (*iş* – ыш, *ton iş boldu* – тон ыш болду [1, 59]; *äm* – эм, даба [МКк. I, 59]; *ün* – үн, добуш [1, 60] жана тематикалык топтордогу лексикалык бирдиктердин өз ара байланыш-катышын, алардын колдонулуш өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурулуш керек.

Морфологияда болсо, Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегиндеги атооч (зат, сын, сан, ат атооч) сөздөр боюнча грамматикалык ар кандай өзгөрүүлөрдү таап чыгып, ал өзгөрүүлөрдүн табиятын ачып

көрсөтүүдө тектеш тилдердин, диалектилердин жана байыркы жазма эстеликтердин факты материалдарына кайрылуунун мааниси чоң.

Ошентип, изилдөөнүн бул бөлүмүндө талдоонун функционалдык-семантикалык талаанын негизги каражаттары кенен пайдаланылат. Салыштыруунун көпчүлүк учурунда Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегиндеги сөздөрдү кыргыз элинин элдик оозеки чыгармаларынын материалдары жана айрыкча Сагынбай Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунун ыр саптарындагы лексикалык бирдиктер менен салыштырып изилдөөнү да зарыл деп эсептейбиз.

Лексикография тил илиминин, лингвистиканын өзгөчө бөлүмү болуп эсептелет. Лексикографияны көпчүлүк окумуштуулар сөздүктөр жана сөздүктөрдү түзүү деп иликтеп келишкен. Чынында лексикография сөздүктөрдү түзүп чыгуу гана эмес, тилдеги сөздөрдү жыйноо, сөз жыйноонун теориялык жана практикалык маанилери жана сөздөрдүн маанилерин тактоо да болуп саналат.

Демек, сөздүктөр, сөздүктөрдү түзүп, иштеп чыгуу жана сөздөрдү чогултуп, алардын маанилерин түшүндүрүү иштеринин лингвистикалык изилдениши өзгөчө көңүл бурууну талап кылат. Мындай иштер сөздөрдү жыйнап, маанилерин ачып, тактап чыгуу гана эмес, сөздүккө сөздөрдү кандай тартип менен жайгаштыруу, сөз формаларынын кайсы түрлөрүн сөздүккө камтып, алардын маанилерин талдап чыгуу, же башка бир тилге которуп иштеп чыгуу сыяктуу бир топ жумуштардын аткарылышы менен ишке ашат.

Сөздүктөрдүн түрлөрү бар, иштелген максатына, сөздөрдү камтыган жактарына жараша бир нече түрлөрүнүн бар экендиги айтылып келе жатат [И.Абдувалиев, 2007]. Белгилүү деңгээлде сөздүктөрдүн түрлөрүнүн аныкталганына карабай ар бир сөздүн өз алдынчалыкка ээ болуп, максаттары бирден болсо да бири-биринен айырмаланат.

Биз изилдеп жаткан сөздүк, мындан миң жыл мурда жазылган Махмуд Кашкаринин сөздүгү эч бир сөздүккө окшобогон, сөздүктүн өзүнчө бир түрү болуп эсептелет. Анда сөздөр сөздүккө сөздөрдүн алфавиттик тартиби менен жайгаштырылган эмес. Байкашыбызча, атооч сөздөр, этиш сөздөр топтору өз-өзүнчө келтирилип жайгаштырылган. Анан дагы «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүк китебинде сөздөр тамга санына жараша тандалып топтолуп жайгаштырылган. Мына ушулар сыяктуу жана башка өзгөчөлүктөрүнө карап, Махмуд Кашкаринин китебине байланыштуу илим изилдөөнүн методологиясы коомдук илимдердин изилдениш тажрыйбаларына кайрылып, аныкталышы керек. Профессор Т.К.Ахматов кыргыз жазуу-сызуусунун пайда болгондугу тууралуу тактоо жүргүзөт. «„Диван“ ... – XI кылымдагы баа жеткис эстелик. Бул сөздүктүн материалына таянып, азыркы кезде тилибизде колдонулуп жаткан көптөгөн сөздөрдүн жана грамматикалык формалардын архетиптерин калыбына келтирип, тилибиздеги тыбыштык өзгөрүүлөрдү, айрым кубулуштарды чечмелеп түшүндүрүүгө мүмкүнчүлүк алабыз» [Т.Ахматов 2011: 6].

2.2. Изилдөөнүн теориялык жана методологиялык базасы

М.Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегин изилдөөдө түркологияда, кыргыз тил илиминде жана жалпы тил илиминде тил тарыхына арналган К. Броккельман (1928), В.В.Бартольд (1997), А.Н.Бернштам (1951), А.Н.Кононов (1972), С.Кляшторный (1972), А.М.Демирчизаде (1972), Л.З. Будагов (1869), Б. Аталай (1941), С.Муталлибов (1961), С.Е.Малов (1951), З.-А.М. Ауэзова (2005) сыяктуу чет өлкөлүк жана К. К. Юдахин (1965), Б. М. Юнусалиев (1959), Э. Абдулдаев (1986), Т.Ахматов (2011), С. Мусаев (1998), Т.Садыков (2007), Т.Чороев (1990), К.Артыкбаев (1990), Т.Сыдыкбеков (1982), Ө.Караев (1972), Б.Орузбаева (1972), С.Кудайбергенов (1975), А.Акматалиев (2011), Б.Осмоналиева (1972), З.Мусабаева (1975), М.Толубаев (1991), Г.Жаманкулова (2011), Т.Токоев (2011), И.Абдувалиев (2013), А.Оморов

(2011), И.Султаналиев (2015), С.К.Каратаева (2008), Б.Ж.Усмамбетов (2017), С.Давлатова (2017) сыяктуу ата мекендик кыргыз окумуштууларынын эмгектеринде чагылдырылган лингвистикалык илимий маалыматтар түзүп, ушулардан методологиялык багыт жана методикалык үлгүлөрдү алдык.

Кыргыз тилиндеги кээ бир сөздөр активдүү лексикалык корунан чыгып, элдик оозеки адабиятта, географиялык аттарда, көркөм адабиятта жана башка адабияттарда колдонулган кээ бир көөнөргөн сөздөрдүн маанисин ачып берүү үчүн Махмуд Кашкаринин «Дивану лугат ат-түрк» эмгеги, С.Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосу (1995), Л.Будаговдун «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий» (1869), К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгү» (1965), Х. Карасаевдин «Камус наамасы» (2016) жана башка лексикографиялык эмгектер биздин изилдөө ишибиздин методдорунун тандалышына пайдасы тийди.

Ошентип, жогоруда сөз кылып өткөнүбүздөй, чет өлкөлүк жана мекендеш лингвисттердин эмгектери, андагы ыкмалар, алардагы теориялык жоболор жетекчиликке алынып, лексикографиялык изилдөөлөрдө түркологиядагы жана кыргыз тил илиминдеги илимий-теориялык корутунду-тыянактарга таянуу менен изилдөөнүн максатына, алган багытына, мазмун-натыйжасына жараша лексикографиялаштыруу, каттоо, чечмелөө, топтоо, статистика, интерпретациялоо (чечмелөө, түшүндүрүү), байкоо жүргүзүү, системалаштыруу, салыштыруу, сыпаттоо, формалдаштыруу, моделдештирүү, анализ, синтез, тектештирме-тарыхый, тарыхый-этимология жана зарылдыгына жараша жалпылоо методдору колдонулду.

Орто кылымдарда жазылып, биздин күндөргө чейин келип жеткен Махмуд Кашкаринин бул баалуу эмгегинин тили менен азыркы кыргыз тилиндеги сөздөрдү салыштырып изилдөө үчүн (кээ бир сөздөрдүн

маанилеринин өзгөрүшү, же болбосо башка маанини берип калышы тууралуу) түрдүү сөздүктөргө (түшүндүрмө, котормо, энциклопедиялык ж.б.) кайрылып иш алып баруу, адегенде, **лексикографиялаштыруу методунун** тажрыйбаларына таяндык. Мисалы, сөздүктөгү *jäk* – шайтан [МКк. III, 120]. *Jäk qarǵaldı* – шайтан каргыш алды. “*Bilmiş jäk bilmäžük kişidän jäg* – Бейтааныш кишиден тааныш шайтан жакшы” деп эмгекте берилген. Х.Карасаев: “Жек – азгыруучу, шайтан, азезил маанисин берет” деп чечмелейт [Х.Карасаев, 2016: 654]. *Жек* сөзү азыркы кыргыз тилинде *шайтан* түшүнүгүн бербейт, бирок жактырбаганды туюнтат. Х.Карасаев бул сөз кыргыз тилинде эскирген сөз катары айтылгандыгын белгилеген. «Манас» эпосунан мисал келтиребиз:

Татты жаның аманат,

Жек көрүнөр өзүңө [С.О. IV. 242].

Белгилүү түркологдордун илимий-тарыхый эмгектеринен монографияларынан жана анын ичинде кыргыз тилине байланыштуу ар түрдүү маалыматтар жалпылаштырылып пайдаланылышы зарыл.

М.Кашкаринин китебинен терип жыйналган материалдар тематикасы боюнча иреттелип, лексикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрдүн негизинде топтоштурулуп, лингвистикадагы **системалаштыруу, иреттеп топтоштуруу методунун** тажрыйбаларынын негизинде иштелип чыгышы максатка ылайык болот. «Дивандагы» кээ бир фактылар көп учурда чечмелөө (кээде тилдеги сөздүк курам өзгөргөндүктөн, башка сөздөр менен алмашылып, толукталган), түшүндүрүү жумуштарын талап кылат. Мисалы: *çozın* – кыргызча *коло* [МКк. I. 348]. *Çozın aşıç* – коло казан. Коло – бронза; коло үзөңгү бронзовое стремя; коло доору бронзовый век.

Коңгуроосу *колодон*,

Карыжысы Ташкендин [С.О. V. 92].

Жез – медь, жез най медная флейта [К.К.Юдахин, 1965: 397-243]. Жогоруда келтирилген мисалдар, башкача айтканда, жезге, колога аныктама профессор К.К.Юдахиндин сөздүгүнөн алынды. «Дивандагы» *çozın* кыргыз тилиндеги *чоюн* сөзүнө жакын. Анткени, чоюн казан же болбосо чоюндан жасалган башка буюмдар азыр да колдонулат.

Махмуд Кашкаринин «Дивану лугат ат-түрк» эмгегинде азыркы кыргыз адабий тилине мүнөздүү жалпылыктарды тилдик факты-материалдардын негизинде аныктоо тыкыр жүргүзүлгөн байкоону талап кылат. Ошон үчүн лексикографиялык эмгек тууралуу жазылган илимий иште иштин мазунун, бүтүндүгүн камсыз кылууда **байкоо жүргүзүү ыкмасы** орчундуу мааниге ээ болот.

Иш учурунда, талдоолордо орто кылымда жазылган бул эмгектеги көп сөздөрдүн структуралык, лексикалык, грамматикалык өзгөргөн өзгөчөлүктөрүн аныктоо үчүн, ошондой эле тилдик фактылар аркылуу, бир эле учурда эки доордун маданиятына жана эстетикалык жетишкендиктерине баа берүүдө сөз маанилериндеги эволюциялык өзгөрүүлөрдү, өсүп-өнүгүүлөрүн аныктоо, салыштырып көрсөтүү үчүн **тектештирме-тарыхый методдун** тажрыйбаларына кайрылууга туура келет. Мисалы: *ağıl* – агыл, койдун короосу [МКк. I, 87]. Сөздүктө: “*Ağilda oğlaq tuğsa, arıqda otı ünär*” – “Агылда (короодо) улак туулса, арыкта чөнөнөөр” деген макал бар. Агыл — кара мал, жылкы кармалуучу жай. “Агылда туруп дегдеген, ат кимдики дедирген” деп К.К.Юдахин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» белгилеп кеткен [К.К.Юдахин, 1965: 21]. *Агыл* сөзү Кыргызстандын түштүк диалектилеринде айтылат.

Махмуд Кашкаринин «Дивану лугат ат-түрк» эмгегинде кездешкен фонетикалык (кыргыз тилинин тыбыштарынын үндүү жана үнсүз болуп бөлүнүшү, үндүүлөрдүн жоон жана ичке, кең жана кууш, эринчил жана эринсиз, кыска жана созулма болуп классификацияланышы), грамматикалык (сөздүн түзүлүшүн, жалпылыктарын, окшоштуктарын),

лексикалык (пикир алышуудагы лексикалык бирдиктер болуп эсептелген сөздөрдүн сакталышы) тилдик фактыларынын маани-маңызын толук ачып берүү максатында **сыпаттоо усулу** кеңири колдонулду. Натыйжада ар бир тилдик фактылар өзүнчө өзгөчө мүнөздөмөгө ээ болду.

Ошол эле учурда тилдик каражаттардын жалпылыктарын, өзгөчөлүктөрүн өз ара алакасын жыйноо (факт-материалдар түрдүү булактардан, эки тилдеги сөздөрдүн бирдейлигин, окшоштуктарын көрсөтүү үчүн ынануу мааниде элдик оозеки жана ж.б. чыгармалардан топтолуп алынды), мисалы, *боғ* – бокчо [МКк. III. 97]; *çoğ* – бокчо, буюм салынган бокчо [МКк. III. 97]. Бокчо – үп, мүлк, оролгон таңык [Х.Карасаев, 2016:199]. Көчмөн турмушта керектүү майда-чүйдө нерселерди же баалуу буюмдарды салып байлап, түйүп коюучу түйүнчөктү *бокчо* дешкен. «Манас» эпосунда да төмөндөгүдөй эскерилет: “канча там толгон дүнүйө бар, арттырып бокчо катпаңар!” [С.О. VI. 55]. К. Сейдакматовдун пикири боюнча «Түрк жана монгол тилдериндеги *бокчо* сөзү *бок+чо* деген бөлүктөрдөн турат. Мунун *бок* уңгусу байыркы түрк тилинде *бог* түрүндө айтылган. *Бог* сөзү кыргыз тилинде *буу*, *байла* маанисин берген (алдын сызган биз – Т.Ж.). Ал жолго керектелүүчү сумка катары түшүнүк берип, ага *-ча* мүчөсү жалгануудан *бокчо* сөзү келип чыккан [К.Сейдакматов, 1988: 57]. Эмгекте *боғ*, *çoğ* формасында келип, тыбыштары алмашылса да *бокчо* маанисин берип, сейрек айтылат; каттоо (материалдарды атайын карточкаларга өткөзүп, картотека түзүлдү), иреттөө (фактыларды системага салып, мазмунуна жараша тартипке салынды), жалпылаштыруу (иликтөө процессинде алынган корутундулар, тыянактар жана натыйжалар ушул методдун жардамы менен иштелди) максатында схема, шарттуу белгилер, таблицалар аркылуу көрсөтүүгө туура келди. Эмгектеги илимий ишке тиешелүү сөздөрдү системага салынып, иликтөөлөр жүргүзүлдү. Андыктан **формалдаштыруу, моделдештирүү** (абстракттуу түзүлүш катары

белгиленип, грамматикалык формулалар шарттуу белгилер аркылуу туюнтулду) да биздин изилдөөгө өбөлгө түзө алды.

Темага байланыштуу илимий-теориялык маселелерди өздөштүрүү менен белгилүү натыйжаларды чыгаруу үчүн тарыхый жана жалпы тил илиминдеги, түркологиядагы (лингвистикалык, географиялык, тарых ж.б.), ошондой эле кыргыз тил илиминдеги изилдөөлөрдү **анализдөө**, анда алынган негизги илимий-теориялык маселелер, принцип-критерийлерди **синтездөө** (бул методдун жардамы менен көп материалдар топтоштурулат, комплекстүү, бириктирилген ири блоктор катары иликтенет; бөлүктөрдөн турган бүтүндүктөр аныкталат) жумуштары аткарылды.

М.Кашкаринин эмгегиндеги сөздөр менен кыргыз тилиндеги сөздөрдүн окшоштуктарын табуу, бирдей көрсөткүчтөрдү аныктоо аналогияга негизделди. Талдоонун, системалаштыруунун, салыштыруунун, сыпаттоонун негизинде тыянак чыгаруу, жалпы жоболорду иштеп чыгуу, корутундулоодон алынган натыйжаларды **жалпылоо методу** аркылуу ишке ашырылды.

XXI кылымдын илимий-техникалык жетишкендиктеринин шартында ата мекендик жана чет элдик изилдөөлөрдүн жетишкендиктерин кеңири колдонуу менен, ар бир илимий изилдөөнүн объектисин реалдуу чагылдырып берүүгө мүмкүнчүлүк болду. Жыйынтыктап айтканда, тил илими өзүнүн чөйрөсүндө изилдөө методдоруна бай. Жогорудагы көрсөтүлгөн далилдөөлөр негизинен салыштырма методго таянуу менен жүргүзүлдү. Ошондуктан изилдөөлөрдө байыркы фактылар менен азыркы тилдеги фактыларды салыштыруу ыкмасы аркылуу тилдин эволюциялык өнүгүү абалын, хронологиялык жактан сыпаттоо маселесин карым-катышта карап чыгууга аракеттенебиз.

2.3. Махмуд Кашкаринин эмгегинде берилген атооч сөздөрдү иликтөөнүн методдору

Махмуд Кашкаринин эмгегинин материалдарын азыркы түрк тилдери, анын ичинде кыргыз тилинин материалдары менен салыштырып изилдөөнүн зарылдыгы өзүнөн-өзү жаралат. Анткени бул баалуу сөздүк китеп азыркы түрк тилдеринин, анын ичинде кыргыз тилинин, байыркы көрүнүшү болуп саналат. Ошондуктан биздин илимий изилдөөбүздө салыштыруу методун колдонуу эң биринчи керектүү ыкмалардын бири экендиги талашсыз. Сөздүктүн тилин, андагы сөздөрдү азыркы тилдердегиси менен салыштырмалуулуksуз илимий изилдөөнү жүргүзүү мүмкүн эмес. Салыштыруунун объективдүү негизи болуп тилдеги көрүнүштөр кайталанып туруучу, ички мыйзам ченемдүүлүк процесси эсептелет. Тилдин өнүгүүсүндө «Диван» менен кыргыз тилинин окшоштук, үндөштүк жана жалпылык жактары бар. Ошол себептүү, салыштыруу методун колдонуу, изилдеп жаткан фактынын маани-маңызын ачып берүүгө жаңы мүмкүнчүлүктөрдү жаратууга жол ачат.

М.Кашкаринин эмгеги менен азыркы кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөрдү семантикалык-фонетикалык жактан салыштырганда үндүү тыбыштын таасири менен “ң”, “в”, “г” үнсүз тыбыштары жоголуп: *äñäk* – кырг. *эк* [МКк. I. 137]; *suv* – *суу*. «*Suv bärmäskä süt bär*» – «Суу бербеске сүт бер» [МКк. III. 98]; *ol maña suv bögöşdi* – ал мага суу бөгөштү; *arriğ* – *аруу*, *таза*, *arığ nän* – *аруу (таза) нерсе* [МКк. I. 78]; *sigil* – *сөөл* [МКк. I. 337]; *söñök* – *сөөк*. «*Äžgü är söñökü ärir, atı qalar*» – «*Изги (уйги, жакшы) эрдин сөөгү чирип, аты калар*». *Ağız* – *ооз*, кишинин айбандардын оозу. *Javaş* – *жоош*, *момун*. *Javaş kişi* – *жоош киши* [МКк. III. 9]; *joğın* – *жоон*, ар кандай жоон нерсе [МКк. III. 23]; *quvı* – *куу*, *чирик*, *quvı jiğaç* – *куу жыгач* [МКк. III. 169]. *Jıraq* – *ыраак*, *алыс*, *jıraq jār* – *ыраак (алыс) жер* [МКк. III. 22] ж.б. ушул сыяктуу созулма үндүү тыбыштары пайда болгон. Маанилерин

салыштырып, байыркысында созулмалардын ордунда бир үнсүз тыбыш айтылган.

«Диванда» сингармонизм кубулушу боюнча үндүүлөрдүн жоон жана ичке, эринчил жана эринсиз үндүү болуп үндөшүп, үндөшпөй калган учурлары бар. 1. Таңдай күүсүнүн үндөшүүсү. Бир сөз ичиндеги үндүү тыбыштардын жалаң жоон же жалаң ичке үндүүлөрдөн болуп, жоон же ичке жагынан жалпы окшошуп үндөшөт: *arıq* – арык, *är arıq qazdı* – эр арык казды; *iñir* – иңир, жарык менен караңгылыктын аралыгы [МКк. I. 103]; *ahşam* – акшам, шам маалы [МКк. I. 114] ж.б. 2. Эрин күүсүнө карай үндөшүүсү. Эмгектеги сөздүн биринчи муунундагы үндүү эриндүү, андан кийинки муундагы үндүүлөр да эриндүү болуп: *ütük* – үтүк [1, 82] эриндин алга жүткүнүп лобиялизацияланган учурлары кездешет. Тескерисинче, сөздүн биринчи муунундагы үндүү ачык болуп, сөздүн кийинки муундары да ачык: *ala* – ала; *jaja* – жая, соору, жамбаш [МКк. III, 128] ж.б. үндүүлөр менен аяктаган учурлары да бар. Демек эмгекте эринге карата болгон үндөшүү таңдай күүсүнө карата болгон үндөшүү менен бирдей жүрөт.

«Диванда» көбүнчө толук эмес сингармонизмдер кездешет. Коомдо ар кандай байланыштар болуп турган үчүн, тилде өзгөрүүлөр болуп турат. Араб жана иран тилдеринин таасири астында эмгекте да сингармонизм законунун сакталбай калган учурлары кездешет. Тилге карай үндөшүүнүн бузулушу.

1. Сөздүктө: *çulıq* – чулдук (суучул ала куш) [МКк. I. 326]; *ügit* – буудай уну, башка дандардын уну [МКк. I. 70]; *alış* – алыш, суунун алышы, дарыя менен көлдөрдөн сууну бөлүп чыгарган алыштын башы [1, 77] ж.б. бир сөздүн ичинде жоон жана ичке үндүүлөрдүн бирдей келип, тилге карай үндөшүүсү бузулган учурлары бар. Мында сөздүн кийинки муунунда [i] тыбышы айтылган.

2. Кээ бир учурларда сөзгө сөз жасоочу мүчөлөр уланганда тилге карай үндөшүүнүн бузулушу «Диванда» кездешет: *ujadsılıq* – уялчаак, *ujadsılıq är* – уялчаак эр [МКк. I. 157]; *sundırı* – деңиз ж.б.

Эринге карай үндөштүктүн бузулушу.

Сөздүн биринчи муунундагы [у] кийинки муунда турган [а]га таасирин тийгизе албайт. Бул өзгөчөлүк уңгу (тубаса) сөздө жана туунду сөздө да жолугат. Эринге карай үндөштүктүн бузулушу «Диванда» кездешет, мисалы: *qulaç* – кулач, *bir qulaç barçın* – бир кулач парча (кездеме) [МКк. I. 306]. *Кол* – адамдын колу, ал эми *ач* этиш. “Колду ач, колду жаз” маанисиндеги *колач* сөзү *кулач* болуп өзгөргөн.

Алтымыш *кулач* ажыдаар

Ат ордуна болуптур! [С.О. I. 121]

butaq – бутак, шак [МКк. I. 322], *butaq uçi* – бутактын учу ж.б.

Кыргыз тили байыркы тил экендигинин бир белгиси бир муундуу сөздөрдүн көп айтылышы. Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегинде да уңгу сөздөр азыркы кыргыз тилиндегидей бир муундуу же эки тыбыштуу сөздөр көп кездеше турганын кадимки эле байкоо методу аркылуу таап каттап чыгууга болот, алсак: *är* – эр, эркек [I, 57], *ıç* – ыш [1,59], *ton ıç boldu* – тон ыш болду; *oq* – ок [1, 59]; *ıq* – ык, ыктытуу [1, 59], *anı ıq tuttu* – аны ык тутту (ал ыктытты); *ım* – ым [1, 60]; *ün* – үн, добуш [1, 60], *ot* – от [1, 63], *ot tisa ağız küjmäs* – от десе, ооз күйбөс; *iş* – иш [1, 66], *ol maña iş qılışdı* – ал мага иш кылышты; *öç* – өч, кек [1, 63] ж.б.

М.Кашкаринин китебиндеги сөздөрдө тыбыштар алмашылып, сөз башында “й” келсе, анын ордуна кыргыз тилинде “ж” тыбышы айтылган учурлары бар: *jaz* – жаз, *jaz oq jä* – жаздын үзүмчүлүгүндө же; *jäti* – жети саны. *Jätti qat kök* – жети кат көк, жети кабат асман ж.б. Сөздүн ортосундагы “б” тыбышынын ордуна кыргыз тилинде “п”нын келиши: *aba* – апа [МКк. I. 97]; “л”нын ордуна “м” айтылат: *arslan* – арстан. *Alın arslan tutar, küçin sıçğan tutmas* – Айла менен арстан тутулар, күч менен чычкан да

тутулбас [МКк. III. 304]; “г” тыбышынын ордуна “й”нын айтылышы: *tügmä* – түймө [МКк. I. 366]; “б”нын ордуна “м”нын айтылышы: *qobuz* – комуз [МКк. I. 312] ж.б. ушул сыяктуу фонетикалык ар кандай алмашылып айтылганы менен алардын маанилери азыркы кыргыз тилинде өзгөрүлбөгөн.

«Дивандагы» сөздөрдүн көпчүлүгү кыргыз тилинде айтылат, бирок алар фонетикалык жактан айырмаланып, лексикалык мааниси бирдей болгон бир нече сөздөрдү мисал келтиребиз: *toqum* – согум, союшка багышталган мал [МКк. I. 338]. Биздин оюбузча, Махмуд Кашкаридеги бул сөз *токум* деп берилген, транскрипцияланбай *сокум* деп окулуш керек. Ал эми *согум* союла турган жаныбар, көбүнчө жылкыга карата айтыларын Л.З.Будагов белгилеген [Л.З. Будагов, 1869: 708]. «Манас» эпосунан мисал келтиребиз:

Кышта *согум* болсун — деп,
Беш-алты бээ карасы,
Жылкыга көзүн салышты [С.О. VI. 261].

Согумду кыргыздар кышында союуга арналып, атайын семиртилген малды айтышат. Сейдакматов мындай: “*Сок* этишине зат атооч жасоочу -м мүчөсү жалгануудан улам келип чыккан. Мындагы *сок* этиши азыркы *сой* этишинин алгачкы түрү болуп эсептелет. Башкача айтканда, байыркы кездеги түрктөр малды согуп өлтүргөн. Ошол кезде айтылган сөз азыркы азыркы кездеги *согум* дегенде алиге сакталып кала берген» деген пикирди айтат [К.Сейдакматов 1988: 204]. Ал эми кыргыз тилинде *токум*, ээр аттын токулгасы, ээр токуму делет. *Токум* сөзүнүн “Манас” эпосунда берилиши:

Тандап атты кармашып,
Ээр-токум тандашып [С.О. I. 231].

ağıs – Махмуд Кашкаринин эмгегинде *жогорулоо*, *өрдөө* маанисин берет [МКк. I. 76]. Кыргыз тилинде кыймыл атоочтун -ыш формасы кыймыл-аракеттин атын же процессин билдирет [С.Давлетов, 1980: 194]. Ак

кыймыл-аракетти билдирип (*суулар акты, муздар акты*), ага *-ыш* мүчөсү уланып *ак+ыш=агыш* делет. Бул жерде *агыш* сөзү тыбыштык турпаты сакталып, маанилик жактан өзгөргөн. Кыргыз тилинде *Агыш* сөзү ономастикада кездешет. «Манас» эпосунан мисал келтиребиз:

Жедигердин Багышы,

Жеткир бийдин *Агышы*

Маңгулдан алды калысты [С.О. I. 162].

Жогоруда эмгектен мисал келтирилген сөздөр азыркы кыргыз тилинде башка маани берсе да, айтылып келет.

Салыштырма тарыхый ыкма да байыркы эстеликтеги сөздөрдүн азыркы маанисин ачып берүүдө негизги метод болуп саналат. Азыркы кыргыз тилиндеги кээ бир кыргыз тилине карата **көөнөргөн сөздөрдү** иликтөөдө байыркы тарыхый жазма эстеликтердеги жана илимий булактардагы материалдар пайдаланылып салыштырылды. Илимий изилдөөдөгү колдонулган ыкмалардын бири тектештирме-тарыхый метод болуп саналат. Бул метод илимде кеңири колдонулат. Анын мааниси изилденип жаткан тилдик реалдуулуктун фактылардын кайдан келип чыккандыгын, бир нече тилдердин өз ара тектеш экендигин аныктоодо чоң роль ойнойт. Бул жагдайда, ырааттуу түрдө бир жактуулуктан, өзгөчөлүккө карай, андан кийин жекеден жалпылыкка карай окшоштуктарын талдоо керек. Тектештирме-тарыхый метод үчүн тилдик фактылар тектеш тилдерден алына тургандыгы жалпы тил илимине маалым. Мисалы, эмгек менен азыркы кыргыз тилиндеги сөздөрдүн окшоштугун белгилөө керек. Кээ бир сөздөр фонетикалык айырмачылыктарга ээ болгону менен бирдей маанини туюнтуп, семантикалык теңдештикке ээ. Демек, тектештирме-тарыхый метод, тилдеги өзгөрүүлөрдүн себеп-натыйжаларын байланыштырып, анын мыйзам ченемдүүлүктөрүн ачууга, изилдөөгө толук мүмкүндүк берет. Тектештирме-тарыхый метод эң оболу тилдик өнүгүүгө анализ жасоого багытталган. Тилдин лексикасындагы кээ бир сөздөр,

алардын маанилери эскирип, колдонуудан чыккан, анын этимологиясын чечмелөөдө тарыхый-этимологиялык методду пайдаланабыз. Себеби азыркы кыргыз тилинде ал сөздөр унутулуп, бирок эмгек менен Сагымбай Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунда кездешкенин көрөбүз.

уштаq – бейиш, жаннат [МКк. I. 123]. *Учмак* – *бейиш*, *жыргал*, *берекелүү* маанини берип, азыркы кыргыз тилинде айтылбайт [Х.Карасаев, 2016: 743]. Бирок «Манас» эпосунда *учмак* сөзү *бейиш* маанисинде айтылат:

Кылганыңды сүйлөөдөн,

Учмакты көздөй учасың,

Нур кызынан кучасың,

Жаннатты көздөй жанасың [С.О. III. 42] деген ыр саптарынан кезиктирүүгө болот.

Салыштыруу жана тектештирме-тарыхый методдорун колдонуу менен изилдеп жаткан маселенин айкындыгына жетүүгө болот. Демек, бул методдор кеңири таанып билүүчүлүк шартка ээ. Салыштыруу методу изилдеп жаткан көрүнүш так, бүдөмүк болгон учурда, анын өзгөчөлүктөрүнүн маңызын ачууда, ага тиешелүү болгон жалпы, зарыл жана мыйзам ченемдүү, ошол эле учурда айырмаланган көрүнүштөрдү аныктоого мүмкүндүк болот. Биздин оюбузча, тилдеги жалпылыктарды, окшоштуктарды, айырмачылыктарды ар кандай өзгөчөлүктөрдү башка тилдер, тектеш тилдер, байыркы жазма эстеликтер менен салыштыруулар тилдик фактылардын маанисин ачып берүүгө жардам берет.

«Дивандагы» бир нече лексика-тематикалык топтордогу сөздөрдүн окшоштуктарын азыркы кыргыз тилинин фактыларына, айрыкча элдик оозеки чыгармалардагы лексикалык бирдиктерге салыштырдык.

1. Табыпчылыкка, элдик медицинага байланышкан сөздөр: *ала* – *ала* [МКк. I. 101]. Денесинде агы бар киши. Медицинада *ала* (витилиго) — теринин айрым жерлеринде меланин пигментинин жоголушунан ар кандай көлөмдөгү жана формадагы ак тактардын пайда болушу менен мүнөздөлгөн

оору экендиги айтылат [Ден соолук, 1991: 27]. Карасантай маанисинде да келет. Эмгектеги: «*Kişi alası içtin, jılqı alası tıştın*» макалы кыргыз элинде: “Киши аласы ичинде, жылкы аласы сыртында” делип эч өзгөрүүсүз айтылат. *Büz* – без. Эт менен теринин ортосунда пайда боло турган без [Ш, 94]. *Baş* – жара, жаракат. *Baş bütti* – баш (жараат) бүттү, айыкты.

äm – эм, даба [МКк. I. 59]. *Ämçi* – эмчи ушул сөздөн жасалган. Эл арасында *эмчи*-домчулук, кээде табыпчылык менен да кесип кылышкандар болгон. Кыргыз тилинде *эм, эмчи, даба*, сөздөрү сакталган.

Кыраан Манас балага

Кылганы журтка эм болот. [С.О. II. 301]

ötük – өткөк [МКк. I. 82]. Ич өтүү, кусуу оорусу. Бул жерде *ötük* сөзү *ич өтүү* сөзүнө жакын айтылып, тыбыштык жактан өзгөрүлүп, бирок мааниси сакталган.

uçğıuq – учук, тумоо [МКк. I. 107]. Бул жерде *ğ* тыбышы жоюлуп, кыргыз тилинде *учук* формасында сакталган. Медицинада *кургак учук* (туберкулез) оорусу, адамдын эринине *учук* чыгып калган учурларын (на губе появились пузырьки) аташат [К.К.Юдахин, 1985: 313]. Бул жерде сөздүн тыбыштык турпаты да, мааниси да сакталган.

2. Устачылык жана чеберчилик өнөрлөрүнө байланышкан сөздөр. *Qın* – кын, кылычтын же бычактын кыны [МКк. III. 105]. *Qoş qılıç qınqa sıǵmas* – Кош кылыч кынга сыйбас. *Ol bıçaqın qınadı* – Ал бычагын кынга салды [МК. III. 204]. “Манас” эпосунда:

Аны айтып эр Манас,

Кылычын кынга салганы [С.О. II. 171]. Окумуштуу Б.Ж.Усмамбетов мындай карайт: “кынына кийирүү түрмөгү “коркутуу, шашкысын кетирүү” деген өтмө мааниде кездешет. Кыргыз тилинде *кын* сөзү кында (кынга салуу), кындуу (кыны бар) сөзүнүн, сөз айкаштарынын курам, тутумунда орун алган [Б.Усмамбетов, 2017: 130]. “*Сол ныптасында сабына каухар*

чегерген, кынына күмүш жапкан ийри кылыч жатты” [Т.К. 1990: 411].
Өзгөрүүсүз сакталган.

Kön – көн, тери. *At köni* – ат териси [III, 105]. *Qoruğcin* – коргошун [МКк. I. 425]. Кытты коргошундан куюп, ак матага тигип, бетине жети бермет бастырып майлап, малдын башын куту деп үйүнө катып сактаган [Б.Солтоноев, 1т. 1993: 12]. Коргошунду калк ичинде турмуш-тиричиликте пайдаланышат. К.К.Юдахиндин сөздүгүндө коргошунду *свинец* деп көрсөткөн [К.К.Юдахин, 1965: 406]. “Манас” эпосунан мисалдар:

Коргошун куюп, кут кылып,

Койгундай алы болобу [С.О. II. 187].

tämür – темир [МКк. I. 309]. “*Kök tämür kirü turmas*” – “Темир керексиз (болуп) турбас”. Байыркы адамдар байыркы кезде жердеги кендерден темирди эритип алууну адамдар алиге өздөштүрө элек болчу. Алар метеориттер кошо түшкөн темирден гана пайдаланышкан. Байыркы түрктөр да темирди асмандан түшкөн металл деп билип, аны *теңир* (*теңри*) деген сөздүн *ң* тыбышын *м* тыбышына өзгөртүп аташкан. Чагылган түшкөн жерден табылган ташты *кан темир* деп аташы бекеринен эмес сыяктанат. [К.Сейдакматов, 1988: 49]. *Темир* сөзүндөгү *ү* жана *и* тыбыштарынын алмашып айтылышы менен сакталган. «Манас» эпосунан мисалдар:

Көтөрсө көлүк ийилген,

Көпкөк *темир* кийинген [С.О. VII. 88].

qužurğın – куюшкан [МКк. I. 429]. Байыркы түрк тилинде *кудурук* сөзү азыркы “куйрук” маанисин берген. Кыргызча *куюшкан* сөзү ошол *кудурук* сөзүнүн өзгөргөн түрү болуп эсептелет. *Кудурук* уңгусунун *д* тыбышы *й* тыбышына алмашса, *р* тыбышы *ш* тыбышына алмашып, акыркы *ук* тыбыштары *ку* болуп метатезаланып, аягына *н* тыбышы кошулуп, байыркы түркчө *кудургун* сөзү жаралган. Азыркы тува тилинде *кудурга* сөзү кыргызча *куюшкан* сөзүнүн маанисин берет. Бул сөз алгачкы *кудурук*

сөзүнүн *кудурга* болуп өзгөргөнүн, андан кудузга > куйушка > куюшкан сөзү келип чыкканын көрсөтөт [К.Сейдакматов, 1988: 165].

Куюшкан, олоң, басмайыл

Ар кайсысын кыскартып [С.О. VI. 163].

3. Дыйканчылыкка байланыштуу сөздөр. Адамзаттын эмгектенүүсүндө байыркы замандардан бери эле жер менен иштөө, жерге бирдеме сээп, жерди иштетүү болуп келген. Жерди иштете турган буюмдар, жерди иштетип түшүмүн алган азык заттар, мына ушулардын аттары жана ушуларды иштетүүдө айтылган сөздөр дыйканчылык лексикасын түзөт. *Дыйкан* деген сөздүн өзү иран тилдеринен келип өздөштүрүлгөн да, ага кыргыз тилиндеги сөз жасоочу татаал мүчө *-чылык* (*-чы* + *лык*) жалганып жерди иштеткен кесиптин өзү келип чыккан. Эмгекте орто кылымдарда элдер дыйканчылык кылып жашаганынан кабар берип, дыйканчылыкка байланыштуу сөздөр азыр да айтылып келет. Булар археологиялык казуулардан табылган буюмдарга байланыштуу болгон.

itägü – *итерги* (тегирмендин айлана турган ташы орнотула турган жыгач тетик) [МКк. I. 138]. Унду кесегирээк тартмакчы болгондо, ошол жыгач менен ташты бир аз көтөрөт, майда тартмакчы болгондо ташты төмөн түшүрөт. *Итерги* сөзү кыргыз тилинде *p* тыбышынын кошо айтылышы менен сакталган.

oğraq – *орок* [МКк. I. 124], *orğaq tişäldi* – *орок* чыңалды (курчутулду). Байыркы түрк тилинде да, кыргыз тилинде да *орок*. “Дан эгиндерин, чөп куурай оруу үчүн колдонулуучу темири көбүнчө жарым ай сыяктанып, иймегирээк жасалган сабы бар эмгек куралы”. Мындагы ору этиштик уңгу “Чөптү, курайды, эгинди ж.б. *орок* менен түбүнөн кыркып, чаап алуу” маанисинде колдонулат. Севортян бул сөздүн уңгусу *ор<ур* сөзүнөн чыккан деп белгилейт [Б.Усмамбетов, 2016: 32]. *Орок оро албаган орок тандайт* (макал). Бул сөз азыркы кыргыз тилинде ортодогу [г]

тыбышынын жоюлуп кетиши менен сакталган. Мында этиштен зат атооч жасоочу мүчөдөн *ор+ык=орок* сөзү жасалды.

4. Жаныбарлардын аттары. Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүгүндө жаныбарлардын аттары да жазылган. Аларды анын сөздүгүнөн терип алып талдап, азыркы кыргыз тилиндеги аталыштар менен дал келүүлөрүн да карап көрөбүз.

böri – бөрү [МКк. III. 165]. *Böri tişi qarıştı* – Бөрүнүн тиши карышты, ачка болгондо ушинтет. Азыркы кыргыз тилинде *карышкыр* сөзүнө караганда *бөрү* сөзү азыраак колдонулат. Бул сөз өзгөрүлгөн эмес.

Каршы алдынан бир *бөрү*

Качырып чыга калыптыр [С.О. I. 178].

ažığ – аюу [МКк. I. 78]. Аюу дүйнөнүн көпчүлүк элдеринде эзелтеден тотемдик жаныбар катары белгилүү. Байыркы түрк диалектилеринде бул сөз “*azig*”, “*adig*” формаларында айтылганы маалым [О.Каратаев, 2003: 27]. “*Avçı nâçä al bilsä ažiğ (adığ) ança jol bilir*” – “Аңчы канча айла билсе, аюу да ошончо жол билер”. «Манас» эпосунан мисалдар:

Илбирс, *аюу*, бөрү бар,

Баары коркот адамдан [С.О. VIII. 22]. Кыргыздардын бир уруусу *адыгене* деп аталып, ал *адыг* жана *эне* деген сөздөрдүн бирдигинен пайда болгон. Аюунун тотем катары айтылганына бул уруунун аталышы мисал болот.

it – ит [МКк. I. 57]. *It äniüklädi* – ит күчүктөдү, балалады; *it ürdi* – ит үрдү. Башка үй жаныбарларынан *ит* өзүнүн жытчылдыгы менен айырмаланат. Чуваш тилинде *йыта* же *йыт* болуп айтылган сөз кыргызча *ит* сөзүнө туура келет. Ошондуктан алгачкы *йыт* сөзү йыт>ыт>ит болуп өзгөрүп, азыркы кыргыз тилиндеги сөз жаралган [К.Сейдакматов, 1988: 118]. Эпостон мисал келтиребиз:

Кой ээрчиген коңур *ит*

Үйгө кирип калганда [С.О. II. 215].

qoj – кой [МКк. III, 107]. *Qoj ätläldi* – Кой эттелди. Тыбыштык жана маанилик жактан өзгөрүлгөн эмес. Эпостон мисал:

Кой деген жакшы мал экен,

Койчунун аты бар бекен? [С.О. I. 106]

5. Канаттуулардын аталыштары: *qırǵuj* – кыргый [МКк. III. 180]. *Kiçik ulıǵqa turuřmas, qırǵuj suñqurqa qarıřmas* – Кичүүлөр улууларга тең келбес, кыргый шумкарга каршы чыга албас (макал). Кыргый ястреб – перепелятник [К.К.Юдахин, 1965: 494]. *Кыргый* сөзү фонетикалык “г”нын ордуна кыргыз тилинде “к” айтылып, тыбыштык өзгөрүүгө учураганы менен эки тилде тең мааниси окшош айтылат жана «Манас» эпосунда төмөнкүдөй формада кездешет:

Кыргый алган торгойдой

Илип жүргөн сандан көп [С.О. II. 356]. Кыргый – куштардын эн кыйын алгыры. Кыргыек Ысык-Көл тарапта көп болуп, суу бойлорундагы бактарда уялайт [А.Акматалиев, 1999: 36].

qarǵa – карга [МКк. I. 361]. Эмгекте: «*Qarga qarısın kim bilir kiři alasın kim tabar*» – «Карга карысын ким билер, киши аласын ким табар». Бул макал кыргыз тилинде өзгөрүүсүз айтылат. К.К.Юдахинде: карга – ворона (общее название) деп берген [К.К.Юдахин, 1965: 350].

Карга, кузгун казандайт,

Карап айран калыптыр [С.О. II. 107].

qarǵılaç – карлыгач [МКк. I. 435]. Мында тыбыштардын орун алмашуусу, башкача айтканда, метатезаланышы менен эмгектеги *qarǵılaç* же *qarlıǵaç* сөзү кыргыз тилинде *карлыгач* деп айтылат. К.К.Юдахинде: карлыгач – стриж; чабилекей, карлыгач учуп жүрөт зыпылдап стих, ласточки и стрижки летают стремительно дейт [К.К.Юдахин, 1965: 352]. «Манас» эпосунан мисал келтиребиз:

Карлыгачтын уясы

Какканында жыгылды [С.О. IV. 212].

quzğun – кузгун [МКк. I. 371]. «*Böriniñ ortağ, quzğunıñ jığaç başında*» – “Бөрүнүкү – орток, кузгундуку жыгач башында”. Т.Сыдыкбеков бул макал боюнча: «Бул жерде кийинки тогуз кылымдын ичинде, байыркы макалыбызга *куу*, *тең* деген эки сөз кошулганын көрөбүз. Кейпи бул эки сөз көркөмдүк боек катары кошулган болуу керек. Макалдын мазмуну ошол боюнча» деп айтат [Т.Сыдыкбеков, 1982: 55]. К.К.Юдахинде: кузгун – ворон; бөрү жарды, кузгун тойду погов. волк задрал, ворон насытился [К.К.Юдахин, 1965: 438]. «Манас» эпосунан мисал:

Жору жесин жоңконун,

Кузгун жесин куулугун, [С.О. I. 258]. *Кузгун* өзгөрүлбөй сакталган.

laçın – ылаачын [МКк. I. 349]. Этимологиясы жагынан закондуу болбогон тыбыштын сөздүн башында пайда болуп айтылышы: *лампа* < *ылампа* деген сөздүн башында «ы» кошулуп айтылышы протеза кубулушу аталат [Б.Орузбаева, 1981: 59]. Мисалы, ыракмат < рахмат, ыстакан < стакан ж.б. Ошол себептүү «Дивандагы» *laçın* сөзүнө кыргыз тилинде сөздүн башына «ы» кошулуп *ылаачын* деп айтылып, сакталган. Эмгекте эр жүрөк баатыр кишини да *лаачын* дейт. К.К.Юдахинде: ылаачын сокол – сапсан; куш кырааны – ылаачын фольк. Сокол – самая хваткая ловчая птица [К.К.Юдахин, 1985: 429]. Ителгиден шумкар чыкса, ылаачындан кумпай туулат. Бул мыктысы, андан кийинкиси шумпай, анан ылаачын болуп бөлүнөт [А.Акматалиев, 1999: 78].

ördäk – өрдөк [МКк. I. 111]. Сөздүктө: «*Qaz qopşa, ördäk kölig igänür*» – “*Каз кетсе (учуп кетсе), өрдөк көлдү ээлер*” деген макал бар. Бул макал эл ичинен бир чоң киши кеткенден кийин, ордуна андан төмөн (баркы боюнча) бир кишинин көтөрүлүшүнө байланыштуу колдонулат. Кыргыз элинде «*Өрдөк жокто чулдук бий*» жогоруда келтирилген «Дивандагы» макалга мааниси дал келет. Бул сөз кыргыз тилинде өзгөрүүсүз айтылат.

Юдахинде *өрдөк* – *утка* деп көрсөтүлгөн [К.К.Юдахин, 1985: 99]. «Манас» эпосунан мисал келтиребиз:

Өлбөй, тоңбой дайрада

Сүзүп жүрөт *өрдөк*, каз [С.О. VI. 30].

çagri – чагыр (бүркүт) [МКк. I. 357]. *Çagri bāk* – деген эркектин аты ушул сөздөн алынган. Адам аттары боюнча окумуштуу Ш.Жапаров: «Кыргыз тилиндеги энчилүү адам аттары пайда болушу эзелтен бери колдонулуп келе жаткан антропонимдер – негизги төл сөздөрдөн болгон ысымдар. Бул топко кирген антропонимдер негизинен түрк тилдери менен окшош (бирдей) жолуккан ысымдар болуп саналат. Мисалы: Каргабай, Бүркүтбай, Арстан, Шумкарбек ж.б. [Ш.Жапаров, 1989: 15]. «Манас» эпосунан мисал:

Кара *бүркүт* кушу бар,

Кадиксиз сонун ушу бар, [С.О. IX. 244].

Эмгектеги канаттуулардын аттарынын фонетикалык өзгөчөлүктөрүн, лексикалык-грамматикалык маанилерин, эмгек менен азыркы кыргыз тилине жана «Манас» эпосунун окшоштуктары салыштырылып, тектештирме-тарыхый методдун негизинде изилденди.

6. Астрономиялык түшүнүктөр. Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүк китебинде асман телолордун аттары, астрономиялык түшүнүктөр берилген.

çıǵrı – асман, көк чыгырык [МКк. I. 358]. *Kök çıǵrısı* асман деп да айтылат. Күн нурунун жарыгы тунук айнектин кырына же хрусталь вазасына түшкөндө, же болбосо шаркыратма суунун эпкини чачыраганда, белгилүү бир мейкиндикте андан бир нече түстөгү нурлар чыгат. Мындай түстөр жайында жаан жаагандан кийин күн ачык тийип калса да пайда болот. Ушул көрүнүштү эл ичинде *күндүн желеси* же *асан-үсөн* деп аташат. *Аксаргыл, таза сары, көгүш, рауша боёктор көл бетинен чагылып, желе тартып, ажайып керемет* [А.Ж., 1995: 499].

Ärän – Эрен (жылдыздын аты) [МКк. I. 89]. *Ärän tüz* – Эрен түз. Тараза (мизан) жылдызынын аталышы. Айдын бир бөлүгү да ошондой аталат. “*Таң кылайып атканда, тараза жылдыз батканда Каркыранын мелмилдеген буурул жайыгынан үстүнөн керней үнү бапылдады, сурнай үнү такылдады*” [А.Ж., 1995: 322].

Ülkär – Үркөр (жылдызы) [МКк. I. 104]. Көпчүлүк окумуштуулар аны үл “бөл” этишинен келип чыккан дешет. Биздин оюбузча, *үркөр* сөзү түрк тилине монгол тилинен кабыл алынган. Монголчо *ухэр* сөзү кыргызча *үрхэр* түрүндө айтылат. Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” дастанындагы маалыматтарга караганда байыркы түрктөр асмандагы *Үркөр* жылдызын *Уд* деп атаган. Ал сөз азыркы кыргызча *уй* сөзүнө туура келет. Ошол эле убакта монголчо *Үркөр* синоними да тарай баштаган. Кийин *Үркөр* сөзү активдүү колдонула баштап, байыркы түркчө *Уд* сөзү асмандагы жылдыздын атын билдирүү үчүн колдонулбай калган. Европадагы жана Азиядагы байыркы элдер *Үркөр* жылдызы турган жердеги жылдыздардын тобунан мүйүзү аркайган уйду элестетишкен. Ошондуктан орусча *Телец* аталса, арабча *Соур*, байыркы түркчө *Уд* аталган. Бул сөздөрдүн баары монголчо *үхэр//үрхэр* деген сыяктуу эле “уйду” билдирет [К.Сейдакмаков, 1988: 52]. Плеяды (созвездие); Үркөр кулжа айынын биринде кулпуга кирет; текенин онунда чыгат Плеяды в первый день месяца кулжа скрываются, на десятый день месяца теке появляются [К.К.Юдахин, 1985: 325]. Эпостон мисал:

Жетиген кетти желкеге,

Үркөрдү көрдүм кут жактан [С.О. VIII. 358]. Бул сөз *л* тыбышынын ордуна *р* тыбышынын айтылышы менен сакталган.

7. Жер-суу аттары жана башка географиялык аталыштар. Жер-суу аттары эзелтен бери аталып, сөздөрдү өзү менен кошо сактап келе жаткан географиялык аттар болуп саналат. Кайсы бир заманда айтылып, ошол бойдон өзгөрбөстөн сакталып келет. Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат

ат-түрк» эмгегинде тарыхый географиялык жана этнографиялык маалыматтар да берилген.

Ала – Ферганага жакын бир жайлоонун аталышы [МКк. I. 94]. Кыргызстандын түштүгүндөгү Алай өрөөнүн билдирет [М.Борбугулов, 1990: 23].

Алай, Күнжүт арада,

Асемил аттуу талаада [СО. II. 315].

Уç – Уч. Белгилүү бир шаардын аталышы [МКк. I. 57]. Ош шаары болушу ыктымал (котормочулар). Ош – Кыргызстандагы байыркы шаарлардын бири. Кайсы жылдары пайда болгондугу белгисиз. Б.з.ч. 2-к. – б.з. 5–6 кылымында Оштун айланасы менен Чыгыш жана Батыш мамлекеттерин байланыштырган Улуу Жибек жолундагы маанилүү шаарга айланган [Б.У.Урстанбеков, 1990: 139].

таğ – тоо. Эмгекте: *Tağ tağqa qavuşmas, kişi kişigä qavuşur* – Тоо тоого кабылбас, киши кишиге кабылар (эки тоо көрүшпөйт, эки адам көрүшөт) [МКк. III, 115]. Аталган сөз да, макал да эч өзгөрүүсүз айтылат. *Tağ köründi* – Тоо көрүндү. Эпостон мисал келтиребиз:

Капчал улуу зоо экен,

Көз учкан бийик *тоо* экен, [СО. I. 180].

Sirt – *Сырт* [МКк. I. 295]. Огуздар дөбө, кырларды *сырт* дейт. *Сырт* деген сөздүн жалпы эле тоо кыркаларын, кырка жондорду, муну менен катар бийик тоолуу өрөөндөрдү билдирүүчү мааниси өтө бүдөмүктөшүп кеткен. Л.З.Будагов бул сөздү арка “спина”, тоо кыркасы “хребет” деп которгон [Л.З.Будагов, 1869: 625]. Ал эми Н.Г.Маллицкий Орто Азияда *сырт* деген ордуна көбүнчө *бел*, *кыр*, *адыр* деген территориялар колдонулгандыгын көрсөтөт. Бул термин Нарын өрөөнүндөгү Орто-Сырт аттуу топоним деп ачык байкалат [О.Исаев, 1977: 36].

Алай *сырты* малга жай,

Арты болор эли бай, [С.О. VI. 238].

Ärtiř – Эртмиш [МКк. I. 105]. Бир нече куймалуу бул дарыя ошол жердеги бир көлгө куят. Бул дарыяны *Ärtiř suvı – Эртиш суусу* дейт.

Эпостон мисалдар:

Туурасы *Эртмиш* суу болсун,

Аягы Орол тоо болсун, [С.О. I. 154].

8. «Дивандагы» **үй буюмдары** боюнча жазылган сөздөрдүн басымдуу бөлүгү азыркы кыргыз тилинде мааниси өзгөрүлгөн эмес.

oçaq – очок. [МКк. I. 79]. *Äv oçaqlandı* – очоктуу болду. Отун отко, очок – казанга. «Манас» эпосунан мисалдар:

Жети жүз очок ойдурду,

Жетимиш үйлүү кыргызын

Эт башкартып койдурду [С.О. I. 157].

qar – кап, чанач, тулуп [МКк. III. 110]. *Ol aңar qarqa un üjüşdi* – Ал капка ун үйүштү (салышты). *Qar täşildi* – кап тешилди. Бул сөз тыбыштык, маанилик жактан сакталган. Эпостон мисалдар:

Эртели-кечти эки убак

Каптын оозун сөкчү эле, [С.О. II. 229].

9. «Дивандагы» тамак-аштардын аталыштарын азыркы кыргыз тилине салыштырабыз:

süt – сүт [МКк. III. 92]. *Ol mänin birlä süt içişdi* – Ал мени менен сүт ичишти. Сүт – молоко [Л.Будагов, 1869: 622]. Эпостон мисал:

Желининен сүт агып,

Желбей калган бээлерди [С.О. III. 296]. Тыбыштык, маанилик жактан өзгөрүлгөн эмес.

10. Дене мүчөлөрүнүн аттары. Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүгүндө дене мүчөлөрдүн аттары кеңири чагылдырылган. Тил илиминде зат атооч сөздөр берген маанилерине карата лексика-тематикалык өзүнчө топ болуп адамдын жана жаныбарлардын дене түзүлүш аттары белгиленет: *баиш, кол, манжа, бут* ж.б.

baş – баш [МКк. III. 114]. Кишинин денесинин жогорку бөлүгү. Фонетикалык, маанилик жактан өзгөрүүсүз айтылат. Адамдын жана жаныбарлардын башы. Тофалардын сөзүндө *bañu* түрүндө айтылып, кыргыз тилинде *баи* тердим дегенди *машак* тердим делет. *Машак* сөзү *башак* сөзүнөн келип чыккан. *Баг* уңгусу азыркы *буу*, *байла* дегендеги *буу* жана *бай* уңгуларына туура келет, ага *-аи* мүчөсү уланганда келип чыккан *багаи* сөзү “байлоочу, буучу” дегенге жакын маани берет. Анткени жаныбарлардын башы жип менен байлап, бошотуп жибербей кармап турчу жер экени белгилүү. *Багаи* сөзү *bañu* түрүнө келип, Махмуд Кашкаринин заманында ал тыбыш эки үндүүнүн ортосуна түшүп, *бааи* сөзү жаралган. Көпчүлүк түрк тилдеринде *бааи* сөзүндөгү созулма *aa* үндүүсү кыскарып, *a* түрүнө келип, *баи* сөзү колдонула баштагандыгын К.Сейдакматов белгилейт [К.Сейдакматов, 1988: 49]. *Jağın aşaqılasa başqa çıqar* – Жоону теңсинбесе, башка чыгар (макал). Бул сөз да кыргыз тилинде өзгөрүүсүз айтылат. «Манас» эпосунан мисалдар:

Маңдайы жазы, *баи* кууш,

Бар боюнда турат тууш, [С.О. I. 150].

qol – кол [III, 102]. Адамдын денесинин бир бөлүгүн билдирет. Кол ийин, каруу, билек жана чеңгелден (кырк муун, алакан, манжалар) түзүлөт. «Манас» эпосунан мисалдар:

«Оомийин!» – деди күңгүрөп,

Кол көтөрдү дүңгүрөп, [С.О. II. 115].

jüz – жүз. *Jüzgä körmä, ärdäm tilä* – Жүзүнө караба (көрбө), акыл-эсин тиле [МКк. III, 107]. *Anıñ jüzi alırdı* – Анын жүзү албырды. Адамдын бет түзүлүшүн да *жүз*, же *адамдын жүзү* делет. «Манастан» мисал:

Толук *жүзү* нурланып,

Меңдибай чыгып келгени, [С.О. I. 110].

tiş – тиш, *ol tiş sıǵadı* – ал *тиш тазалагыч* менен *тишин чукуду*, *тазалады*. Адам жана башкалардын тиши [МКк. III, 96]. Тиш тамакты

тиштөө, майдалоо кызматын аткарат. Кишинин тиши сүйлөөгө да катышат.

«Манас» эпосунан мисал:

Күндөн жүзү дагы артык

Күлсө тишин агартып [С.О. I. 338].

11. Жер-жемиш жана өсүмдүктөрдүн аттары. Байыркы замандан бери ата-бабаларыбыз жаратылыш менен тыгыз байланышта болуп, өсүмдүктөрдүн дарылык касиеттерин билишип, элдик медицинада пайдаланышкан.

арпа – арпа [МКк. I. 127]. «*Arpasız at aşumas arqasız alp çärik cıjumas*» – «*Арпасыз ат ашуу ашпас, аркасыз (тирек-жөлөксүз) алп черик сая албас*» деген макал «Диванда» берилген. К.К.Юдахинде: *арпа ячень; арпа жеген ат ойнойт погов. конь который ест ячень, играет* деп түшүндүрмө берген [Юдахин, 1965: 69]. «Манастан» мисал:

Тамагыңды бир бөтөн

Ак буудай, арпа дан кылган [С.О. III. 87].

тал – тал [III, 118]. *Ol maņa tal büküşdi* – Ал мага тал бүгүштү.

Кулжалар жайнап тур экен,

Кайың, терек, тал экен, [С.О. I. 347].

от – от, чөп, өсүмдүк [МКк. I, 56]. *Ot öndi* – От (чөп) өндү.

Ар дүйнөнүн көбү бар,

Айбан оттоор чөбү бар, [С.О. III. 55].

12. Айлана-чөйрөнү таанып-билүүдөгү абстракттуу түшүнүктөрдүн аталыштары. Абстракттуу зат атоочтор ой жүгүртүү, сезим аркылуу аныктала турган заттык түшүнүктөрдү туюнтат, мисалы:

кут – кут [МКк. I. 280]. Кыргыз элинде кутту ыйык тутуп, “башыңа кут консун”, “куттуу үйдөн куру чыкпа”, “үйгө кут түштү”, “үйгө кут кирсин” сыяктуу сөздөр айтылып келген. –*Кут болсун айланып конгон бактыңыз!* [Т.К., 1990: 593]. Тыбыштык, маанилик жактан өзгөрүлгөн эмес. «Манас» эпосунда:

Кут болот экен тагыңыз,

Ачылган экен да күчөп [С.О. VI. 376].

öç – өч, кас, кек [МКк. I. 63]. *Ol mäni birlä öçäşdi* – Ал мени менен өчөштү, атаандашты. «Манас» эпосунда берилиши:

Өткөндөн алар өчүмдү,

Өч алганын көрөрмүн

Өлтүрбөсө өзүмдү [С.О. I. 150].

13. Мезгилди билдирген сөздөр. Биздин ата-бабаларыбыз күндүзгү маалды жана жыл мезгилдерин боз үйдүн түндүгүнөн билишчү. Түндүк сааттын милдетин аткарган. «Дивандагы» мезгилди билдирген сөздөр менен азыркы кыргыз тилине салыштырабыз.

kün – күн (күндүз), бир күн [МКк. I. 293]. *Kün savuldi* – Күн батты. Бул сөз күндүн нуру менен жарык болгондуктан ушинтип аталган. *Kün jıpar* – күндүн жагымдуу нуру; күн аптабы.

Эки күн жолго салыптыр,

Үчүнчү *күндө* астынан [С.О. VI. 36].

tün – түн. *Tünlä kăldim* – Түндөп келдим [МКк. I. 293]. *Tün kün birlä qarıştı* – Түн күн менен каршы келди.

Алда кандай түн эле,

Кайгы менен *түн* каттым! [С.О. I. 109].

tañ – таң, таң аткан маал [МКк. III. 264]. *Tañda bulut örtänsä ävgä jagı kirmişça bolur* – Таңда булут өрттөңсө, үйгө жоо киргендей болор (макал).

Таңдын сары жылдызы

Чыга келди таң менен [С.О. I. 100].

Биз, изилдөө иштеринде зат атооч сөздөргө тиешелүү тематикалык топтордогу мисалдарды «Диван» менен кыргыз тилиндеги окшоштуктарды салыштырып, өзгөрүүсүз сакталганын көрдүк.

Сын атооч сөздөрдүн колдонулушу. Заттардын сынын, белгисин, өңүн, сапатын көрсөткөн сын атооч сөздөр эмгекте да орун алган. Сын атоочко гана тиешелүү даражаларды эмгек менен кыргыз тилине окшоштук жактарын салыштырабыз.

Сын атоочтун даражалары.

1. Жай даражада: *kızıl* – кызыл. *Bu kök kirsün qızıl çıqsın* – Бул көк (кылыч) кирсин, кызыл чыксын (каным чачырасын) деп айтышат [МКк. I. 337]; *äğri* – ийри. “*Näçä munduz ärsä äşäzgü, näçä ägri ärsä jol äzgü*” – “Канча акмак болсо (да) – эш (болгон) ийги, канча ийри болсо (да) – жол (болгон) ийги” [МКк. I. 129]; *uzun* – узун; *uzun božluğ kişi* – узун бойлуу киши [МКк. I. 89].

2. Басаңдатма даража: *kökşün* – көгүш [МКк. I. 370], *kökşün näñ* – көгүш нерсе.

3. Салыштырма даража: *andan üstiün* – андан бийик [МКк. I. 116].
-дан + сын атооч болуп, синтаксистик жол менен жасалды.

4. Күчөтмө даражадагы сөздөр: а) алгачкы муун +п + сын атооч: *sap sarığ* – сапсары; *ap aq* – таза, апапак (аппак), *jar jaşıl* – жапжашыл б) «Диванда» түм, чым, көм сыяктуу күчөтмө бөлүкчө аркылуу жалганат. *Tum qara at* – чым кара ат, *tum toruğ at* – чым тору ат, *süm süçük näñ* – абдан таттуу нерсе, *köm kök* – көп-көк.

Эмгектеги **сан атооч** сөздөрдүн түзүлүшү жана мааниси кыргыз тилинен анча айырмачылыктар жок. Эсептик сан атоочтор: *bir, iki, üç, dört, baş, sägiz, on, jigirmä, ottuz, qırq, ällik, säkson, toqson* ж.б. Эсептик сан атоочтор *näçä* – кырг. *нече*, канча деген суроого жооп берет. *Näçä jarmaq bärdiñ?* – канча жармак бердиң? «Диванда» сөз башындагы [й], тыбышынын ордуна кыргыз тилинде [ж] тыбышы (*jäti* – жети, *jigirmä* – жыйырма) жана э – и (*iki* – эки), г – к (*qırq* – кырк) тыбыштарынан, кээ бир үнсүздөрдүн катар келишинен (*ikki, ottuz, ällik*) айырмаланган учурлары кездешет.

Иреттик сан атоочтор: *birinç, ikinç, üçünç, onunç* ж.б.

Жамдама сан атооч: *Olar ikki tutuşdılar* – Алар экөө бирин-бири тутушту (кармашты) [МКк. II. 67]. *Olar ikki bir birgä at jätrüşdi* – Алар экөө бири-бирине ат жеткиришти [МКк. III. 77].

Чамалама сан атооч: *dük miñ* – миндей. *Dük miñ jarmaq* – миндей жармак [МКк. I. 289].

Топ сан: Аз кездешет. *Birin birin miñ bolor, tama-tama köl bolor* – Бирден-бирден миң болор, тама-тама көл болор [МКк. III. 267].

Эмгекте **ат атооч** сөздөр көп кездешет. Алардын басымдуу бөлүгү, кээ бир фонетикалык айырмачылыктары болбосо, азыркы кыргыз тилинен өзгөчөлөнбөйт.

Жактама ат атоочтор:

1-жак.: *bän, män* – мен;

biz – биз

2-жак.: *sän* – сен

siz – силер

сылык түрү: *siz* – сиз

3-жак: *ol* – ал

olar – алар

М.Кашкаридеги *сиз* сөзү улууларга жана урматтагандарга карата *сен* маанисинде айтылуучу сөз. Аныгында мунун мааниси *силер*. Кичинелерге *сен* делет. Огуздарда бул сөз мунун тескерисинче улууларды *сен*, кичүүлөрдү *сиз* деп колдонулары айтылат [МКк. III. 95].

Шилтеме ат атоочтор: *bu* – бул. *Bu işkä nä ögünç kārāk?* – Бул ишке кандай мактоо керек?, *bu är* – бул эр. *Bu är anıñ käbi* – Бул эр анын кеби, ага куюп койгондой окшош [МКк. III. 155]; *ol* – ал, ошол, бул. *Ol är* – ал (ол) эр, ал (ол) киши. *Ol ärni urup müñrürätti* – Ал эрди (адамды) уруп мүңкүрөттү [МКк. I. 59]. *Ol* – ошол, буну – муну, *äjlä* – ушундай [МКк. I. 119]. *Бу бизниң өз киши ол* – Бул биздин өз кишибиз [МКк. I. 65]. *Manı* – мына. [МКк. III. 177].

Сурама ат атоочтор эмгекте көп кездешет, бирок тыбыштык өзгөчөлүктөрдү эске албаганда кыргыз тилинде баары айтылат: *kim* – ким?

[МКк. I. 292]; *nä* – не, эмне? *Nämä nä qıldı* – Эмне кылганын билбейм [МКк. III. 160], *qaçan* – качан? *Sän qaçan barsa sän?* – Сен качан барасың? [МКк. I. 343], *qajda* – кайда, каерде; *qanda* – кайда? [МКк. I. 356], *qanı* – кана, кайсы. *Qanı kişi?* – Кайсы киши? [МКк. III. 176], *qaç* – канча? [МКк. I. 280].

Аныктама ат атоочтор: *barça*, *qamuğ* – баары. *Barça kældilär* – баары келишти [МКк. I. 354]. *Qamuğ kişi tüz ärmäs* – Бардык киши бирдей эмес [МКк. I. 321]; *öz* – өз, өзү [МКк. I. 65]; *kändü* – өзү. *Ol kändü ajdı* – ал өзү айтты [МКк. I. 356]. *Tägmä* – ар бири, баары, тегиз [МКк. I. 366]; *qaju* – кайсы?

Эмгектеги келтирилген ат атооч сөздөрдүн дээрлик бардыгын азыркы кыргыз тилинен кезиктиребиз. Ат атооч байыркы сөз түркүмдөрүнөн болуп эсептелгендей түрк элдеринде бири-бири менен окшоштук жактары бар.

II бап боюнча жыйынтык

Аталган эмгектин II бөлүмү сөздүктөгү атооч сөздөрдү тектештирмелер тарыхый багытта иликтөөнүн жолдорун аныктоого жана ошонун негизинде Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрктөгү» фонетикалык, лексикалык, морфологиялык өзгөчөлүктөрү, эки тилдин дал келген учурлары жана изилдөө методдору талдоого арналды.

1. «Диван» менен азыркы кыргыз тилин салыштырып иликтеген эмгектер бир топ болсо дагы, алардын уңгу атооч сөздөрдү тектештирмелер тарыхый багытта иликтөө лингвистикада орчундуу маселелерден экендиги белгилүү.

2. «Диван» менен азыркы кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөрдү семантикалык-фонетикалык жактан салыштырганда үнсүз тыбыш үндүү тыбыштын таасири менен “ң”, “в”, “г” тыбыштары жоголуп, *suu* – суу, *tağ* – тоо, *arriğ* – аруу, *sigil* – сөөл, *söñök* – сөөк ж.б. сыяктуу созулма үндүү тыбыштар пайда болгон.

3. «Диванда» толук (*ütük* – үтүк, *irik* – ирик, *üzük* – үзүк) жана толук эмес (*bamıq* – мамык, *tulas* – тулас, *uldañ* – ултан, *uçmaq* – бейиш, жаннат) сингармонизмдин сакталган жана сакталбаган учурлары (*sundırı* – деңиз, *joriğa* – жорго, *jağmurçıl jār* – жамгырлуу жер) кездешет.

4. Фонетикада тыбыштардын алмашылып айтылып, фонетикалык ар кандай өзгөрүүлөргө учураганы менен маанилери сакталган. Прогрессивдүү ассимиляция «Диванда» кезикпейт, кыргыз тилинде *aıı*+*лык*=*aııтык* болуп прогрессивдүү ассимиляция болсо, ал эми «Диванда» *oqluq* – октук (саадак) [МКк. I. 109]; *işiklik* – ысыктык [МКк. I. 151]; *aşlıq* – аштык, буудайды [МКк. I. 120] билдирип, *-лык* болуп айтылып, прогрессивдүү ассимиляция болгон жок. Уңгудагы *-лыг* мүчөсү *-дык* же *-тык* болуп болуп өзгөрүлбөйт.

5. Салыштырма, тектештирме-тарыхый ыкма аркылуу эмгек менен кыргыз тилинин сөздүк курамында мааниси дал келген, маанисин өзгөргөнү менен башка маанини туюндурган сөздөр бар.

6. Тектештирме-тарыхый ыкма менен азыркы кыргыз тилиндеги кээ бир көөнөргөн сөздөрдү иликтөөдө байыркы тарыхый жазма эстеликтердеги жана илимий булактардагы материалдар салыштырылды. Кээ бир сөздөр фонетикалык айырмачылыктарга ээ болгону менен бирдей маанини туюнтуп, семантикалык теңдештикке ээ. Тилдин лексикасындагы кээ бир сөздөр, алардын маанилери эскирип, колдонуудан чыкканы менен, анын этимологиясын чечмелөөдө тарыхый-этимологиялык методду пайдаланууга туура келди. Себеби аларды далилдөөдө азыркы кыргыз тилинде ал сөздөр айтылбай, эмгек менен Сагымбай Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунда кездешкенин көрсөтүүгө аракеттендик. Ошондуктан эмгектин лексикалык бирдиктерин айрым түрк тилдеринин анын ичинде кыргыз тилинин фактылары менен салыштырып, анализдеп көрүп, бул ыкманын маани-маңызын терең түшүнүүгө мүмкүндүк алдык.

XI кылымда жазылган бул баалуу эмгектин материалдарын изилдөөдө лингвистикалык байкоо, анализдөө, синтездөө жана салыштырма, тектештирме-тарыхый методдордун тажрыйбалары биздин изилдөө ишибизде кеңири колдонулду. Түрк тилдерин изилдөөдөгү негизги метод болуп эсептелген тектештирме-тарыхый методдун тажрыйбаларын да айрым учурларда колдонуу менен иштедик.

III БАП

«Дивандагы» уңгу сөздөрдү изилдөөдөн алынган жекече натыйжалар

3.1. Байыркы уңгу сөздөрдүн тыбыштык өзгөчөлүктөрү

Иштин башталышында уңгу жана уңгу сөздөр деген терминдер тууралуу бир аз сөз айтууну туура таптык. Өзүнүн мурунку калыбын жоготпостон, аяк жагын гана узартып өзгөргөн сөздөр уңгу аталарын К.Тыныстанов белгилейт [К.Тыныстанов, 1934: 20]. Бирок андан бери өзгөрүүлөр болду. Уңгу – тыбыштык түзүлүшү, лексикалык мааниси боюнча жалпылыгы бар сөздөрдүн (сөз формаларынын) андан ары дагы морфемалоого болбой турган, дээрлик өзгөрбөс, орток бөлүгү [Давлетов, 1980: 12]. Ошентип сөздүн уңгусу, анын лексикалык маани берип турган, андан ары морфемаларга ажырабаган бөлүгү болуп эсептелет. Академик Б.М.Юнусалиев уңгу жана уңгу сөз деген терминдердин чегин аныктап жазган. Ал уңгуну тарыхый көрүнүш деп эсептеп, анын сөз жасоочу мүчөлөр менен өзгөрө турганын да белгилеген [Юнусалиев, 1959: 35]. Бирок тарыхый узак мезгилде сөздүн уңгусу сөз жасоочу мүчө менен ажырагыс болуп биригип калып, ошол сөз жасоочу мүчө жоголуп да калгандыгын жазган. Уңгу сөз дегендин азыркы учурда да лексикалык маанисин жоготпой келе жаткан уңгу экенин белгилеген [Юнусалиев, 1959: 52-54].

Тубаса негиз – башка сөздөн жасалбаган сөз, тилдин азыркы абалында ар түрдүү каражаттар аркылуу жасалбаган, көбүнчө эркин уңгуга дал келген негиз. Сөздүн негизи бир гана уңгудан турса, тубаса негиз болот: *ат, куш, ал, он* ж.б. Бирок тилдин тарыхый жактан өнүгүү процессинде азыркы учурда уңгу катары эсептелип жүргөн бир катар тубаса негиздер уңгу мүчөгө ажыраган туунду негиздерден болушкан. Мисалы, *кудук, котор* [С.Кудайбергенов, 2009: 249].

Жогоркуларды эске алып, М.Кашкаринин сөздүгүндөгү уңгу сөздөрдү терип алууда алардын уңгу түрүн да, мүчөлөрдү кабыл алган түрүн да изилдөөгө алдык. Себеби этиш сөздөргө мүчө уланып зат атооч сөздөр пайда болгон сөздөр да бар. Мисалы: *сок+ыш=согуш*, *тара+ак=тарак*, *чагыл+ган=чагылган*. Сөздүктө да мындай учурлар кездешет: *иç+таq= иçтаq*, *ajt+iş= ajtiş*, *til+kä= tilkä* ж.б. Албетте, миң жыл мурда жазылган китептеги сөздөрдүн тыбыштык жагынан өзгөрүп кеткендери да эске алынды. Ошондуктан фонетикалык кубулуштар тууралуу да бир эки сөз айтууга туура келет.

Айтылганда аба ооз ичинде эч кандай тоскоолдукка учурабай эркин чыгып, үндүн катышы менен айтылган тыбыштар кыска үндүү тыбыштар болот. Эгерде тоскоолдукка учурабаган үн узагыраак болсо, созулма үндүү болот. Ооз көндөйүндө тоскоолдуктарга учурап айтылса, үнсүз тыбыш жаралат. Үнсүз тыбыштарды айтканда кандайдыр бир тоскоолдуктар болуп, ага үн кошулат. Үнсүз тыбыштардын кайсы биринде үнгө караганда шыбыш басымдуу келсе, айрымдарында үн басымдуу болот.

Махмуд Кашкаринин эмгегинде төмөнкүдөй кыска үндүүлөр [a], [o], [э], [y], [ү], [u], [ө], [ы] атайын тамгалар менен белгиленген.

Созулма үндүүлөр туурасында окумуштуулар арасында эки түрдүү көз караш бар. Биринчилери, созулмалар тыбыштык басымга (акцентация) байланыштуу пайда болгон десе, экинчилери, байыркы созулмалар үндүн созулушунан (вокализация) жана айрым тыбыштардын айкалышынан пайда болгон деп В.Радлов оюн билдирет. Бул пикирди академик Б.М.Юнусалиев да колдойт [И.Султаналиев, 2015: 76]. Мисалы, байыркы түрк тилинде *таг*, *йоган*, *элиг*, *саг* сөздөрү фонетикалык өзгөрүүгө дуушар болсо, азыркы кыргыз тилинде бул сөздөрдүн *тоо*, *жоон*, *элүү*, *саа* (*уй саа*) түрүндө созулма үндүүлөр аркылуу айтылып калышы мына ушундай тарыхый өзгөрүүнүн натыйжасы болуп саналат. Созулма үндүүлөр боюнча И.А.Батманов: «Долгие гласные эти, однако, оказываются различными по

своему происхождению: в киргизском, уйгурском и ряде других языков эти долготы появляются на месте утраченного согласного, т. е. представляют из себя качественное изменение гласного, при количественном изменении состава слова» деп эсептейт [И.А.Батманов,1936:49]. Орхон-Енисей жазма эстеликтеринен да созулма үндүүлөр кездешет. Демек, созулма үндүүлөр байыркы түрк тилдеринде да орун алган. Окумуштуу А.А.Умаровдун пикири боюнча VIII кылымдагы азыркы Түндүк Монголияда табылган Орхон эстеликтериндеги жазуулар жана Орто Азияда XI кылымдагы Махмуд Кашгаринин «Диван-и лугат ат-түрктөгү» жазуулар түрк тилдериндеги баштапкы созулма үндүүлөр болгондугун ырасташат. Эстеликтерде “кар” сөзү созулма [a] *ка:р*, “*тизе*” сөзү *ти:з* деп берилет. Эки эстеликтеги сөздөрдү салыштырып, түрк тилдериндеги баштапкы созулма үндүүлөрдүн болушу чындык экендиги, буларда созулма үндүүлөр көбүрөөк берилгендиги айтылат [Умаров, 2014:76-77]. Көрсөтүлгөн мисалдар «Дивандын» С.Муталибовдун өзбекче котормосунда да, Зифа-Алуа Муратовна Ауэзованын [Ауэзова, 2005: 851] орусча котормосунда да бирдей берилген. Кыргыз, алтай, тува, хакас, шор, тофалар, гагауз тилдеринде жана бир катар түрк тилдеринин диалектилеринде интервокалдык V+C+V тибиндеги муундардагы жылчыкчыл ғ [γ], ң [η], й [j], в [v], кээде жарылма г [g], к [k], б [b], п [p] үнсүздөрүнүн түшүп калышынан созулмалар келип чыккан. Бул үнсүздөрдөн кийин үндүүлөрдүн созулуп айтылышына бул тыбыштардын, өзгөчө уяң үнсүздөрдүн үндүүгө жакындыгы, артикуляциялык жактан өзүнөн кийинки үндүүгө карама-каршы келе албагандыгы да белгилүү деңгээлде түрткү берген. [С.К.Каратаева, 2023: 22]

Эмгектеги созулма үндүүлөрдүн берилиши:

1. Махмуд Кашкаринин «Диванындагы» үч тыбыштык тизмектен (V+C+V) турган сөздөрдүн ордуна эки үндүүнүн ортосундагы [г], [в], [ң] үнсүз тыбыштары түшүп калып, созулма үндүүлөр пайда болгон. Алсак,

«Дивандагы» *uğul* – уул [МКк. I. 87]. *Ata uğlı ataç tuğar* – Ата уулу атасынча (атасына окшош) туулар. *Uğrı* – ууру; *bäk uğrını bāklätti* – бек ууруну каматты [МКк. I. 129]; *ağlaq* – оолак, *ağlaq jir* – оолак жер [МКк. I. 124]; *sağım* – саам, *bir sağım süüt* – бир саам сүт [МКк. I. 339]; *äñäk* – ээк [I. 137].

2. Эки тыбыштык (C+V+C) же (C+V+V) тизмектен пайда болгон: «Диванда» *suv* – суу. *Usuqmışqa saqıǵ qamuǵ suv körünüir* – Суусаганга закым да суу көрүнөр (макал) [МКк. III. 98]; *tag* – тоо [МКк. III. 115]; *ja* – жаа; *ol maña ja qurturdi* – ал мага жаа жасатты [МКк. III. 161].

3. Төрт тыбыштык тизмектен (V+C+V+C) же (V+C+V+V) созулма үндүүлөр «Диванда» *açıǵ* – ачуу [МКк. I. 78]; *arıǵ* – аруу, таза [1, 78] ж.б.

«Диванда» кыргыз тилиндегидей созулма үндүүлөр Махмуд Кашкаринин эмгегинде да кездешет. «Дивандагы» [aa] созулма үндүүсү кыргыз тилинде да [aa] деп берилет. Эмгекте: *a-a* – айраң таң калууну, таңдангандыкты билдирген сөз [1, 60]. *Ol mäni a-a qıldı* – Ал мени айран (таң калтырды) кылды.

Созулма үндүүлөр кыргыз тилинин грамматикалык каражаттарында да жолугат. Айрымдарын карап көрөлү.

1.«Диванда» –луу (-лүү, -туу, -түү, -дуу, -дүү) мүчөсүнүн тарыхый байыркы -лыг түрү чагылдырылган.

«Дивану лугат ат-түрктөн» мисалдар:

suğurluǵ tag – суурдуу (сууру көп) тоо [МКк. I. 413]

qobuzluǵ kişi – комуздуу киши [МКк. I. 413]

qapuǵluǵ äv – каалгалуу (капкалуу) үй [МКк. I. 413].

М.Кашкаринин тушунда бул мүчө -лыг болуп айтылып, анын сөздүгүнө тыбыштын ошол түрү менен жазылган. Азыркы кыргыз тилиндеги созулма үндүү тыбыштардын пайда болгонун окумуштуулардын далилдегениндей бул мүчөдө [ɤ] тыбышы жоюлуп, созулма үндүү тыбыш пайда болуп, грамматикалык каражатта -луу мүчөсүндө жолугат.

2. Азыркы кыргыз тилиндеги сын атоочтун салыштырма

даражасынын -ыраак (башка варианттары менен) мүчөлөрү да созулма болуп колдонулат: *сарыраак, узунураак* ж.б. «Диванда» сын атоочтун салыштырма даражасынын -ыраак мүчөсү уланган сөздөр кездешпейт.

Ошентип, «Диванда» созулма үндүүлөр фонемалык касиетке ээ экени байкалат, анткени алар сөздөрдү маани жагынан ажыратып жибере ала тургандыгы тууралуу жогоруда мисалдардан көрдүк. Баштапкы созулма үндүүлөр кыргыз тилинде да болгондугун диалектологиялык эмгектерден жана «Манас» эпосундагы мисалдардан көрүүгө болот. Мисалы: *küg* (жумшак *g* менен айтылат) – күү, ыр ыргагы, ыр өлчөмү, күүсү. *Bu jir nä küg üzä ol?* – Бул ыр кайсы өлчөмдө? [МКк. III, 99]. Эпостон мисал:

Ичеги кылын тактырган,

Аркы-терки кактырган,

Күүсүн уккан жактырган

Комузчудан жүздү алып, [С.О. VI. 530].

ağır – оор нерсе. *Ğ* тыбышынын жоюлуп созулма *oo* тыбышы айтылган.

Жандыгын көрсөң сары алтын,

Эки жүз батман *оору* бар, [С.О. V. 323].

uq – уук, *äv uqi* – үйдүн (боз үйдүн, чатырдын) уугу [МКк. I. 67].

Кыргыз тилинде уук сөзү созулма уу менен айтылат. «Манас» эпосунан мисал келтиребиз:

Кырдагысы кызыл *уук*,

Козголо элек кезинде [С.О. V. 527].

Сингармония кубулушу бир сөздүн составындагы үндүүлөрдүн бири-бирине тийгизген таасиринин натыйжасында тил жана эрин үндөштүгүнө ылайык алардын ээрчип өзгөрүшү, окшошуусу: *тоо+лар=тоолор; үй+лар=үйлөр* ж.б. [Б.Орузбаева, 1981: 63]. Үндүү тыбыштардын үндөшүү (сингармонизм) кубулушуна баш ийип, бир сөз ичинде өз ара окшошуп айтылышынын төмөнкүдөй эки түрү бар:

1.Үндүүлөрдүн таңдай күүсүнө (жоон же ичкелигине) карата үндөшүүсү;

2.Үндүүлөрдүн эрин күүсүнө (эринчил же эринсиз үндүү болуп айтылышына) карата үндөшүп өзгөрүшү.

Үндөшүүнүн мындай түрлөрү түрк тилдеринде узак мезгилден бери карай жашап келе жаткандыгын айтып келип, белгилүү түрколог А.М.Щербак өзгөчө таңдай күүсү (палательная гармония) эң байыркы доордо (азыркы түрк элдеринин байыркы ата-бабалары жалпы бир тилде – баба тилде сүйлөшкөн мезгилде) эле жаралган тыбыштык кубулуштардын бири болуу керек деп эсептейт [А.М.Щербак, 1970: 121-122]. Үндүүлөрдүн эрин күүсүнө баш ийип үндөшүүсү азыркы кездеги түрк тилдерине жалпы мүнөздүү болгон көрүнүш эмес. Мындай үндөшүү, А.Н.Кононов айткандай, «*өзүнүн абсолюттук формасында*» кыргыз, тоолук алтай жана якут тилдеринен гана орун алган [А.Н.Кононов, 1980: 66-68]. Академик С.Ж. Мусаев «Диван» эмгеги боюнча мындай дейт: «Түрк тилдеринин материалдарын бири-бирине салыштыруу аркылуу Махмуд Кашгари түрк тилдеринин салыштырма грамматикасын жана салыштырма лексикологиясын түзгөн. Бул изилдөөсүндө түрк тилдериндеги тыбыштык дал келүүлөрдү көрсөтүп, үндүүлөрдөгү сингармонизмди белгилеген» [С.Ж.Мусаев, 1998: 69].

Үндөшүү – түрк тилдери үчүн мүнөздүү тыбыштык көрүнүш. Ал байыркы түрк тилинде да болгон. Бирок байыркы же азыркы көпчүлүк түрк тилдеринде тил күүсүнө карай үндөшүү кеңири тарап, эрин боюнча үндөшүү сактала бербейт [А.Жалилов, 1996: 78]. Бир сөздөгү тыбыштардын бири-бирине таасир этип, бир кылка ыргакка ээ болушун жана үндүү тыбыштардын тилге жана эринге карата үндөшүп (окшошуп) айтылган сингармонизм кубулуштары изилденип жаткан эмгекте орун алат. Мисалы, *uluğluq* [МКк. I. 149] сөзү азыркы кыргыз тилинде *улуктук*, *бийик даражалуулук* маанисин берет; *türlük* – *түрдүү* [МКк. I. 400]. *Qaç türlü söz*

ajdǵm – Канча түрдүү сөз айттым.

Кыргыз тилинде үндөшүү деңгээлине карай толук жана толук эмес үндөшүү деп экиге бөлүнөт. Сөздөгү үндүүлөр тилге карай да, эринге карай да үндөшсө толук үндөшүү, тилге карай үндөшүп, эринге карай үндөшпөй калса, толук эмес үндөшүү болот. Мисалы, *арча*, *өмүр*, *токойлуу* ж.б. Бул сөздөрдөгү үндүүлөр толук үндөштү. Махмуд Кашкаринин эмгегинде да толук сингармонизм сакталат: *buzuq* – бузук, *buzuq äv* – бузулган үй; *qalqan* – калкан; *bäžräm* – майрам [МКк. I. 405] ж.б. Ушул эле учурда уңгуга мүчөнүн жалганышы аркылуу толук үндөшүү же сингармонизм законуна туура келет: *ügürlük* – үйүрлүү; *ügürlük är* – кой жана үйүр-үйүр малы бар эр [МКк. I. 150]. Мында *-лык* мүчөсү азыркы кыргыз тилиндеги затта кандайдыр бир белгинин бар экенин билдирген *-луу* мүчөсүнө туура келет: *балалуу аял*, *музоолуу уй* ж.б. Төмөнкү сөздөрдө эринге карай үндөшүү сакталбады: *улар*, *булак*, *шумкар* ж.б. Эмгектеги толук эмес сингармонизм же эринге карай үндөшүүнүн сакталбай калган учурлары: *qışǵaç* – кучкач (чымчык) [МКк. I. 383]; *sanduwac* – булбул, сандугач [МКк. I. 436] ж.б.у.с. сыяктуу сөздөр кездешет.

Сингармонизм кубулушу боюнча үндүүлөрдүн жоон жана ичке, эринчил жана эринсиз үндүү болуп, бир сөз ичинде кандайча үндөшкөндүгүн көрөбүз.

1. Тандай күүсүнө карай үндөшүү. Бир сөз ичиндеги үндүү тыбыштардын жалаң жоон же жалаң ичке үндүүлөрдөн болуп, жоон же ичкелик сапаты жагынан жалпы окшоштукка ээ болуп үндөшүүсү кыргыз тилине гана эмес, көпчүлүк түрк тилдерине таандык фонетикалык кубулуштардан болуп саналат [Э.Абдулдаев, 1998: 6]. Кыргыз тилиндеги үндөштүк закону тууралуу К.Тыныстановдун китебинде айтылат. Бул закондун азыркы кыргыз тилиндеги көрүнүшү боюнча Б.М.Юнусалиев, К.Дыйканов, Т.Ахматовдордун эмгектеринде изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Б.М.Юнусалиев кыргыз тилинин диалектилериндеги тыбыштык

өзгөчөлүктөрдө үндөштүк закон тууралуу сөз кылган. Ал эми К.Дыйканов атайын изилдөө иштерин аткарып, эрин күүсү, таңдай күүсү маселесин караган. Т.Ахматов кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүнө эксперименттик изилдөөлөрдү жазган [Т.Ахматов, 1968]. Кыргыз тилиндеги үндөштүккө профессор Т.Садыков да кайрылып, эрин күүсү жана таңдай күүсү менен кошо көмөккө күүсүн да кошуп изилдеген [Т.Садыков, 2005]. Үндүүлөрдүн таңдай күүсүнө карата үндөшүүсү «Диванда» кыргыз тилиндегидей: *oro* – ороо [МКк. I. 98]; *ottuz* – отуз [МКк. I. 142; *qamış* – камыш [МКк. I. 316] сыяктуу тубаса сөздөрдүн составында жалаң жоон үндүүлөр болсо, *käklik* – кекилик [МКк. I. 402]; *köprük* – көпүрө (*диал.* көпрук) [МКк. I. 401]; *käkrä* – кекире [МКк. I. 358] ж.б. сөздөрдүн составында ичке үндүүлөр менен айтылат. Кыргыз тилинин тыбыштык системасындагы үндүү тыбыштардын таңдай күүсү боюнча үндөшүүсү (сөздүн башкы муунунда кандай үндүү турса, анын соңунан кайсы үндүүлөр келип айтылат) төмөнкү таблицада мисалдар берилди.

Таблица: 3.1.1. – Кыргыз тили менен «Дивандагы» сөздөрдүн тыбыштык үндөшүүлөрү

	Башкы муундагы	Кийинки муундагы үндүүлөр	Кыргыз тилинде	«Диванда»
жоон үндүүлөр	а	а, ы, о, у	Карагай, карындаш, арноо	<i>qarğa</i> – карга; <i>ažrıq</i> – ажырык; <i>ortaq</i> – орток, шерик; <i>qobuz</i> – комуз
	ы	ы, а, о, у	кыймыл, сыноо ынтымактуу,	<i>kižiz</i> – кийиз; <i>qarızan</i> – карыя; <i>biçäk</i> – бычак

	у	у, а, ы, о	буйрук, булак, бургулоочулар, сурамжылоо	<i>qulun</i> – кулун; <i>burçaq</i> – бурчак (тер тамчысы); <i>suroğ</i> – сурак, суроо (жоголгон нерсени суроо).
	о	о, у, а, ы	котормо, корутунду, жогорудагы, жоогазын	<i>Tobulğan</i> – куштун аты, <i>qoşuğ</i> – кошок (“раджаз” өлчөм-мазмунундагы ыр); <i>çoloq</i> – чолок, колу жок;
ичке үндүүлөр	э	э, и, ү, ө	Келечек, келишимдүү	<i>bäzäk</i> – сүрөт, оюу, безек; <i>bäzgäk</i> – безгек, <i>bilik</i> – чырактын билиги; <i>täbük</i> – тепмей, тээп ойномой
	и	и, э, ү, ө	ийгилик, ителги	<i>bilik</i> – билим; <i>biläk</i> – билек; <i>kirtü</i> – касам, ант; <i>biläk</i> – билек
	ү	ү, ө	сүйүнүч, күзгү, күлкүлүү	<i>sögüt</i> – сөгөт, тал (мажүрүм тал), <i>küzön</i> – күсөн, (ач күсөн).
	ө	о, ү	көргөзмө, көрөңгө	<i>kögön</i> – көгөн, желе; <i>törkün</i> – төркүн

Сөздүн бардык муундары жалаң жоон же жалаң ичке үндүүлөрдөн туруп, тандай күүсү боюнча толук үндөшүү закон ченемдүүлүгү кыргыз тилинин төл сөздөрүндө негизинен туруктуу сакталат. «Дивандагы» сөздөрдүн басымдуу бөлүгү кыргыз тилиндей толук үндөшүү закон ченемдүүлүгү туруктуу сакталгандыгы мисалдардан айкын болду.

Азыркы кыргыз тилинде бир сөздүн ичинде же катар айтылган эки сөздүн ортосунда тыбыштардын орун алмашып: *тегирмен* – темирген; *күнөм* – күмөн; *кочуш* – кошууч сыяктуу сөздөр бар. «Диван» менен азыркы кыргыз тилиндеги эки сөздүн ичиндеги тыбыштардын орун алмаштырып метатезаланган сөздөрдөн мисал келтиребиз:

«Диванда»

Азыркы кыргыз тилинде

qarğılaç

– карлыгач

sarmusaq

– сарымсак ж.б.

а) Кыргыз тилинде сөздөгү жоон үндүүлөр төмөнкүдөй абалда үндөшөт: үндүү (*a*) тыбышынан кийин көбүнчө [a], [aa], [ы], [уу] айрым

учурларда [o], [oo], [y] келет: *аталар, араалады, талаадан* ж.б. Ушундай үндөшүү Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегинде кездешет, мисалы:

<i>ala</i>	– ала (оору), пес [МКк. I. 94]
<i>adaş</i>	– адаш (атташ) [МКк. I. 76]
<i>ažrıq</i>	– ажырык [МКк. I. 107]
<i>ažgır</i>	– айгыр [МКк. I. 104]

Созулма [aa] тыбышынан кийин [a] менен, [ы] айрым учурларда [oo], [yy] келет: *аалам, аары, каалоо, кааруу* ж.б. “Дивандан” мисал келтиребиз:

«Диванда» Азыркы кыргыз тилинде

<i>Тамгаа</i>	– кырг. <i>тамга, хандын мөөрү</i>
<i>Камчыы</i>	– кырг. <i>камчы</i>

Үндүү [ы]дан кийин көпчүлүк учурларда [ы] менен [a] кээде [oo], [yy], [aa] үндөшөт: *кырман, кыроо, жылуу, ыраак* ж.б.

«Дивандагы» мисалдар:

<i>Кываал бурун</i>	– кыргый мурун
<i>Сыгуун</i>	– бугу

Кыска [y]дан кийин [y], [a], [yy], [oo] колдонулат: *кулун, кулак, музоо* ж.б. «Дивандан» мисалдар:

<i>Кулаан</i>	– жапайы эшек
<i>Суктуу</i>	– чучук

Созулма [yy]дан кийин [y], [a], [yy], [oo] кездешет: *суучул, буудай, куруу, буулоо* ж.б. «Дивандан» мисалдар:

<i>Шуглуу</i>	– кызыл ит жүзүм
<i>Субраан</i>	– мунара сыңар салынган бийик курулуш ж.б.

Үндүү [o]дон кийин [o], [oo], [y], [yy] келет: *орок, короо, комуз* ж.б.

«Дивандан» мисалдар:

<i>Токсоон</i>	– токсон саны

Соргуу – *идиш*

Кобуз – *комуз*

Созулма [оо]дөн кийин [у], [а] келет: соолук, оолак ж.б.

«Дивандан» мисалдар:

Соогун (суугун) – кырг. *пияз*

б) Ичке үндүүлөрдүн үндөшүүсү

Үндүү [э]ден кийин [э], [и], айрым учурларда [ээ], [өө], [үү] айтылат:

эне, элик, керээз, эрөөл, эргүү ж.б. «Дивандан» мисалдар:

Кендүү – кырг. *өзү, дал өзү.*

Чечкее – *тигүүчү аспап*

Созулма [ээ]ден кийин көпчүлүк учурларда [э] менен [и], айрым учурларда [ээ], [өө], [үү] келет: жээзде, керээз, жээктөө ж.б. «Дивандан» мисалдар:

Кескүш – кырг. *шишикке карата пайдалануучу чөп*

Егин – *эгиндик аңыз*

Үндүү [и]ден кийин [и], [э] менен бирге [ээ], [үү] да колдонулат: илим, ишмер, ичүү, ичээр ж.б. «Дивандан» мисалдар:

Тилкүү – кырг. *түлкү*

Киртиш – *кирти*

Тиимин – *азыр эле дегенди билдирген кызматчы сөз*

[Ү]дөн кийин [ү], [ө], [үү], [өө] айтылат: түйүн, күмөн, үндүү, күнөө ж.б.

«Дивандан» мисалдар:

Үлүш – кырг. *үлүш, энчи*

Күткүү – *күрткү*

Үкөк – *үкөк*

Созулма [үү]дөн кийин [ү], [ө], [үү], [өө] колдонулат: өөдө, төөлүү ж.б. Мында *көөлүү, төөлүү* деген сөздөрдө зат атоочтон сын атооч жасоочу [-луу] мүчөсү менен жасалат, «Диванда» -лык мүчөсү менен айтылат. Мисалы: *köliklik jir* – көлөкөлүү жер, *süründi är* – сүрүндү (сүрүлгөн,

куулган) эр. Кыргыз тилинде *-лык* мүчөсү зат атоочтон сын атоочту жасоочу мүчө катары колдонулат: *айлык акы, шаардык адам* ж.б.

«Дивандагы» жоон жана ичке үндүүлөрдүн тилге карата үндөшүүсүн төмөнкү 1- жана 2-таблицалардан көрөбүз. Бул таблицаларда үндөшө турган фонемалардын кесилишине + белгиси коюлган.

Таблица 3.1.2. - Жоон үндүүлөрдүн үндөшүүсү

Соңку муундарындагы үндүүлөр							
а	а	аа	ы	у	уу	о	оо
а	+	+	+		+		
аа			+				
ы	+		+		+		
у		+		+	+		
уу	+	+			+		
о	+			+	+	+	+
оо				+			

Таблица 3.1.3. - Ичке үндүүлөрдүн үндөшүүсү

Биринчи муундагы үндүүлөр		Соңку муундагы үндүүлөр						
		э	ээ	и	ү	ө	өө	үү
	э							
	ээ							
	и							
	ө				+			

	өө							
	Ү				+			+
	ҮҮ							

Келтирилген жалпы таблицалардын негизинде «Дивандагы» таңдай күүсүнө карата үндөшкөн үндүүлөр боюнча төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга болот: 1) жоон үндүүлөр боюнча [а] тыбышы [о], [уу] жана [оо] тыбыштары [өө] тыбышы менен үндөшпөгөнүн эсептебегенде дээрлик бардык жоон үндүүлөр менен үндөшө берет. 2) ичке үндүүлөр боюнча [э], [үү], [өө], [ү], [и] *иңич*, [е], *ишлер* [ө], [ү] бири-бири үндөшүп турушат. Мындай үндөшүү [э], [и], [ү] тыбыштарында толук сакталган. Кыргыз тилиндегидей сөздүн уңгусунда да, мүчөсүндө да созулма үндүүлөр [үү], [үү] мисалы, *күүлүү* сыяктуу сөздөр дээрлик кездешпейт. Эмгекте кыргыз тилиндегидей толук сингармонизм сөздөр бар:

ugut – угут.

uruğ – урук, дан.

«Диванда» толук эмес сингармонизмдин сакталган учурлары көп.

tumağui – тумоо (сасык тумоо) [1, 377]

uldañ – ултан, шыйрак.

qulaq – кулак

2. Эрин күүсүнө карай үндөшүү. Үндүүлөр жасалышы боюнча – эриндин алга жүткүнүп лабиализацияланышы же бейтарап абалда турушуна карата эринсиз жана эриндүү болуп экиге бөлүнөт. Үндүүлөрдүн ушундай ажыратылышына карата, башкача айтканда, үндүүлөрдүн ачык же эринчилдигине байланыштуу алардын сөз ичиндеги ырааттуулугу үндүүлөрдүн эринге карата үндөшүүсүнүн негизин түзөт: сөздүн биринчи

муунундагы үндүү эриндүү болсо, андан кийинки муундагы үндүүлөр да эриндүү болуп, фонетикалык биримдикти түзөт. Тескерисинче, сөздүн биринчи муунундагы үндүү ачык (эринсиз) болсо, сөздүн кийинки муундары да баштан аяк ачык (эринсиз) үндүүлөр менен аяктайт. Кыргыз тилиндеги дээрлик эринге карата болгон үндөшүү тилге карата болгон үндөшүү менен аралашып кошо жүрөт [К.Т.Токтоналиев, 1996: 16]. «Диванда» эриндин алга жүткүнүп лобиализацияланган учурлары кездешет. Эмгектеги таңдай-эрин күүсүнүн чагылышын Махмуд Кашкаринин сөздүгүн Т.Токоев, К.Кошмоковдордун котормосу боюнча төмөндөгү мисалдар аркылуу көрсөтүүгө болот.

1. күткүү, түзүүн (ү)------(үү)------(е) түүнөк
2. төгүүн (ө)------(үү)------(и) сүүчик
3. киртүү (и)------(үү)
4. тергүү (е)------(үү)

1. кабак (а)------(а)------(аа) самаан, барчаа
2. чомак (о)------(а)------(ы) айтыш
3. булак (у)------(а)------(уу) балдуу
4. тазун (а)------(у)
5. тажик (а)------(и)

1. кулаан (у)------(аа)------(у) каагун, лаагун
2. сычгаан (ы)------(аа)------(ы) лаачын
3. марааз (а)------(аа)------(а) чаазан
4. күвраа (ү)------(аа)

1. көгөөн (ө)------(өө)------(и) көөшик

1. сынчуу (ы)------(уу)------(а) уука

2. тугруу (у)------(уу)

3. тазгуун (а)------(уу)

1. билгее (и)------(ее)------(ү) кеекүш

2. көвеез (ө)------(ее)

3. бүргее (ү)------(ее)

4. мендее (е) ------(ее)

1. кабуг (а)------(у)------(ы) усрык, булыт

2. соогун (оо)------(у)------(о) сурог

3. тузун (у)------(у)------(а) кунак

4. корум (о)------(у)------(аа) Букаач арт

5. емшуй (е)------(у)

1. чоозун (оо)------(ы)------(ы) ышгын

2. ашлык (а)------(ы)------(а) ыва, бычак

3. тогрыл (о)------(ы)------(аа) кываал бурун

1. биилак (ии)------(а)------(е) карек

2. бугаз (у)----- (а)------(а) басан

3. октам (о)------(а)------(ы) сарым

4. бадук (а)------(у)

5. тарчыы (а)------(ыы)

1. сыызык (ыы)------(ы)------(ы) быкын

2. катык (а)------(ы)------(у) сырук

3. чыкан (ы)------(а)

1. баалыг (аа)------(ы)------(аа) чыкмаан

2. сокым (о)------(ы)------(ы) кызыл
3. тукуш (у)------(ы)------(у) ызук
4. кыфтуу (ы)------(уу)

1. түтүн (ү)------(ү)------(и) бүжин
2. нечүк (е)------(ү)------(ө) чүрөк
3. көрүг (ө)------(ү)------(е) үрпек
4. тигүч (и)------(ү)

1. тикен (и)------(е)------(и) керим
2. бокен (о)------(е)------(е) керем, белек
3. тегүл (е)------(ү)
4. ергуз (е)------(у)

1. дидим (и)------(и)------(а) сибак
2. сегиз (е)------(и)------(е) билек
3. самиз (а)------(и)
4. өзик (ө)------(и)

1. токум (о)------(у)------(ы) бугым
2. бирук (и) ------(у)------(а) кулак
3. тулум (у) ------(у)------(ы) сусык
4. сырук (ы) ----- (у)------(и) тудрич

1. сөгел (ө)------(е)------(и) кевич
2. межек (е)------(е)------(е) тегрее
3. билек (и)------(е)------(ү) ендүз
4. сексуун (е)------(уу)

1. иктү (и)------(ү)------(аа) түкмаа

2. езгү (е)------(ү)------(ү) үпкүк
3. сөгүш (ө)------(ү)------(е) үстем
4. үчгил (ү)------(и)

1. бөкөр (ө)------(ө)------(е) өгей
2. түтөг (ү) ------(ө)------(а) өжлан
3. өкэн (ө)------(э)
4. өтрүм (ө)------(ү)
5. өзи (ө)------(и)

1. тооч (о)------(о)------(у) орду
2. осал (о)------(а)
3. бокен (о)------(е)
4. корын (о)------(ы)
5. корпаа от (о)------(аа)
6. колкоо (о)------(оо)

1. нетэк (е)------(э)
2. чөгэн (ө)------(э)

1. тиизиш (ии)------(и)------(у) битмул

1. сызык (ыы)------(ы)------(аа) чыктаан
2. чоозын (оо)------(ы)------(у) сытун
3. чылдак (ы)------(а)

1. сыгуун (ыы)------(у)------(уу) шуглуу
2. тегшуут (е)------(у)------(аа) тутмаа
3. салчук (а)------(у)------(ы) турбык

1. камчыы (а)------(ыы)
2. чыгрыы (ы)------(ыы)
3. сунзыы (у)------(ыы)
4. тохсыы (о)------(ыы)

1. будиик (у)------(ии)
2. тикиин (и)------(ии)
3. күндии (ү)------(ии)
4. кензии (е)------(ии)
5. хавсии (а)------(ии)
6. Төксиин (ө)------(ии)

“Диванда” көбүнчө толук эмес сингармонизмдер кездешет.

Үндөшүүнүн бузулушу. Ар бир улут өзүнүн өсүү-өнүү тарыхында башка кошуна элдердин таасири астында же болбосо саясий, социалдык, экономикалык жана башка байланыштардын, карым-катыштын негизинде тилин, тилдеги сөз байлыгын, анын тыбыштык өзгөчөлүктөрүн байытып, толуктап турат [К.Т.Токтоналиев, 1996: 18]. Кыргыз тилинде араб, иран, монгол, орус тилдеринен кирген сөздөрдө үндүүлөрдүн үндөшүүсүнө таасирин тийгизгендей, «Диванда» да сингармонизм законунун сакталган жана сакталбай бузулган учурлары кездешет.

Тилге карай үндөшүүнүн бузулушу.

1. Бир сөздүн ичинде жоон жана ичке үндүүлөрдүн бирдей келип, тилге карай үндөшүүсү бузулат. Мындай бузулуш кеңири тарай алган эмес, бирок ошондой болсо да, кыргыз тилинин төл сөздөрүндө кезигет. Мисалы: *ушинт, кантип, бирок* ж.б. «Диванда» да бар: *ühi* – үкү; *bırıq* – буйрук ж.б.

2. Тилге карай үндөшүү кээ бир учурларда сөз жасоочу мүчөлөр кошулганда да бузулат, мисалы: *кызматкер, жоокер* ж.б. Ушул эле

көрүнүш «Диванда» *sundırı* – деңиз. “*Äşjäk ajur başım bolsa sundurıda suv içkäjmän*” – “Эшек айтар: башым (аман) болсо, деңизден суу ичермин”.
Tatırqu jir – оту аз, такыр жер ж.б. сыяктуу сөздөрдө кездешет.

Эринге карай үндөштүктүн бузулушу.

Сөздүн биринчи муунундагы [у] кийинки муунда турган [а]га таасирин тийгизе албайт. Бул өзгөчөлүк уңгу (тубаса) сөздө жана туунду сөздө да сакталат. Мисалы: *кумалак*, *улак* ж.б. Эринге карай үндөштүктүн бузулушу «Диванда» кездешишин мисал келтиребиз: *uzaq* – узак, *butaq* – бутак, *uldaŋ* – ултан; *ular* – улар (куш) ж.б.

Үнсүздөрдүн курамы. Үнсүз тыбыштар бардык тилдерде үндүүлөрдөн сан жагынан көптүк кылат. Консонанттар колдонулушу боюнча да жалпы окшоштуктар менен бирге түрк тилдеринде өз ара кээ бир айырмачылыктар бар. Жана ша келген тыбыштардын башталыш жана аякталыш артикуляциялары, сөздөгү тыбыштардын жайгашуу абалдары жана алардын биринен экинчисине тийгизген таасирлери фонетикалык процесстерди пайда кылат [Т.Аширбаев, 2003: 28]. «Диванда» он тогуз (б, в, д, ж, з, к, л, м, н, ң, п, р, с, т, ф, х, ч, ш, й) консонант колдонулат. Эмгекте геминаттардын колдонулушу мүнөздүү.

«Диванда» Кыргыз тилинде

<i>ikkiz</i>	– эгиз
<i>ottuz</i>	– отуз.
<i>ällik</i>	– элүү

Кыргыз тилинде геминаттардын колдонулушу кездешип, уңгуга мүчөнүн жалганышы аркылуу жасалат: *кант*+*луу*=*канттуу*, *эс*+*сыз*=*эссиз* ж.б. Фонетикалык процесстер комбинатордук жана позициялык болуп бөлүнөт.

Кеп тизмегиндеги жана ша турган үнсүз тыбыштардын акустикалык жана артикуляциялык жактан ассимиляцияланган учурлары кыргыз тилинде колдонулат. *Кат* деген сөзгө көптүктү уюштуруучу *-лар* мүчөсү уланганда

кат+лар=каттар болот. Мында эки тыбыш тең акустика-артикуляциялык жактан окшошуп, ээрчип өзгөрүшү прогрессивдүү ассимиляцияны түздү: *ат+нын=аттын*, *ат+га=атка* ж.б. башкача айтканда, кыргыз тилинде *аш+лык=аштык* болуп прогрессивдүү ассимиляция болсо, *oqluq* – октук (саадак), *işiklik* – ысыктык д.у.с. сөздөр ээрчибейт, б.а. «Диванда» прогрессивдүү ассимиляция кездешпейт.

Профессор Т.К.Акматов тарабынан сунуш кылынган *бириктирме үндүүлөр* аттуу термин кыргыз тилинде бар: *кел+чак=келечек*; *бол+чак=болочок*. Бул жерде *кел* менен *чакты* [е], *бол* менен *чакты* [о] үндүү тыбышы бириктирди. Ал эми «Диванда» бириктирме үндүүлөрсүз сөздөр кезигет: *käklik* – кекилик; *köprük* – көпүрө; *käkrä* – кекире; *uqruq* – укурук; *topraq* – топурак; *ol topraq ügsädi* – ал топурак үйдү. Л.Будагов *топурак* сөзүндөгү у тыбышысыз топрак – земля деп жазган [Л.Будагов, 1869: 734].

Тыбыштардын алмашуулары. Махмуд Кашкаринин эмгегиндеги үнсүз тыбыштар кыргыз тилинде алмашылып айтылат. «Диванда» сөз башындагы [й] тыбышынын ордуна кыргыз тилинде [ж] тыбышы туура келет: *jaz* – жаз, *jaz oq jä* – жаздын үзүмчүлүгүндө же; *jäti* – жети саны, *jätti qat kök* – жети кат көк, жети кабат асман; *julduz* – жылдыз; *jorıq* – жорук; *jazuq* – жазык, күнөө; *jalın* – жалын.

Сөздүктө [г], [д] тыбыштарынын ордуна кыргыз тилиндеги [й] тыбышы туура келет: *bož* – бой; *sıǵır* – уй (диал.сыйыр); *jigirmä* – жыйырма; *juǵrum* – жуурум (*бир жайым*), *bir juǵrum un* – бир жуурум ун, бир камырлык ун; *qažǵu* – кайгы ж.б.

Б – П

aba – апа; *bilik* – пилик;

Л – Т

arslan – арстан; *aşlıq* – аштык; *ätäklik* – этектик; *ätüklük* – өтүктүк; *aşıqluğ* – ачыктык;

З – Й

kižiz – кийиз

Г – Л

qarğılaç – карлыгач

Г – К

tutgun – туткун, *külgü* – күлкү

Г - Й

tügün – түйүн; *ügür* – үйүр; *çağır* – чыйыр;

Д – Т

bıldır – былтыр, өткөн жыл

С – Ч

qısğaç – кыскач, кычкач; *quşğaç* – кучкач (чымчык); *siçğan* – чычкан.

Л - Д

künlük – күндүк (күнүмдүк иш); *tärlik* – тердик; *tünlük* – түндүк

Б – М

burun – мурун, *qobuz* – комуз, *taban* – таман; *burunduq* – мурунтук, чүлүк;
bäžräm – майрам,

Г - УУ

buğum – муун, *uğrı* – ууру; *tuğ* – туу, асаба, *toquz tuğluğ han* – тогуз туулуу (асабалуу) хан; *uğul* – уул; *buğqaj* – буудай.

Г - ҮҮ

küg – күү, ыр ыргагы, ыр өлчөмү, *bu jir nä küg üzä ol?* – бул ыр кайсы өлчөмдө?

Г - ӨӨ

sigil – сөөл, *bögön* – бөөн, мөөн

Г – ОО

ağız – ооз, *ağız* – ооз, кишинин айбандардын оозу. *Ulağ* – улоо (бектин буйругун жеткире турган чабармандын бекеттерде алмашып мине турган аты) [МКк. I. 126]; *bagır* – боор [МКк. I. 308]; *jağır* – жоор [III, 8]

мингичтердин жонундагы ээрдин сүрүлүшүнөн, чычаңында куюшкандын өтүшүнөн пайда болгон жара, жоор. *Jağırılığ at* – жоору бар ат; *jañan* – таан [МКк. III, 278].

Ң – ӨӨ

söñök – сөөк.

Махмуд Кашкаринин эмгегиндеги сөздөр кээ бир үнсүздөрдүн алмашууларынын натыйжасында тыбыштык өзгөрүүлөргө учураган. Эмгекте уңгу сөздөрдөгү муундардын түзүлүшү, негизинен, азыркы кыргыз тилиндегидей. Анын белгилүү касиеттеринин бири катарында бир гана муун түзүүчү үндүү жана үнсүз тыбыштар алдыңкы же арткы тыбышка карай окшошуусу, же сөздөгү муундарда үндөштүк закондору сакталгандыгында турат.

Мисалы: *al* жана *il*

at жана *it*

az жана *uz*

К.Аширалиевдин “Орхон-Енисей жазма эстеликтериндеги уңгу сөздөр” аттуу эмгегинде уңгу сөздөр он бир типке бөлүнгөнүн белгилейт [К.Аширалиев, 1963: 121]. Ал эми «Диванда» ага караганда көбүрөөк экендиги байкалат. Эмгектеги (Т.Токоевдердин котормосу боюнча) үндүү жана үнсүз (v+c) тыбыш тамгасынан турган сөздөр бар. Андай сөздөрдүн көпчүлүгү азыркы кыргыз тилинде колдонулуп жүрөт. *An//en* – ашыртуу жана күчөтүү маанисин билдирүүчү кошумча бир нерсенин өтө жакшы экендигин баяндайт, мисалы: “*an езги нең – өтө жакшы нерсе*” дегенди билдирет. Кыргыз тилиндеги сын атоочтун жай даражасындагы *ак* сөзү күчөтмө даражада *анпак* же *ананпак* болуп айтылат. Эмгектеги *ел* сөзү элдешүү, келишүү, жарашуу маанисин берет. *İki bäk birlä il boldı* – Эки бек бири-бири менен эл болду (элдешти). “Диванда” *иç, butaq иçi* – бутактын учу, бир нерсенин бүтүшү, учу маанисин берет. Азыркы кыргыз тилинде да *уч* сөзү бир нерсенин учу, калемдин, дарактын уч жагын түшүндүрөт. *Уч*

сөзүнүн дагы бир мааниси кыргыз тилинде кыймыл-аракетти билгизет. Сөз жасоочу мүчөлөрдүн жөнөкөй сөздөргө жалганышы менен жасалган этиштер туунду этиштер болот [С.Давлетов, 1982: 172]. Мисалы: “*Адам колунан жасалган укмуш корабль биринчи жолу адамды алып учуп, космоско чыйыр салды*”.

Эки тамгадан (тыбыштан) турган сөздөрдүн бир канчасы азыркы кыргыз тилиндегидей созулуп айтылбайт. «Дивандагы» *би* сөзү кыргызча *бээ* маанисин берет. Мында [и] тыбышын ордуна созулма [ээ] тыбышы айтылат. Ушул эле эмгекте *ја* сөзү кыргызча *жаа* лексикалык маанисин берет. Алар фонетикалык (тыбыштык) өзгөрүүлөргө учураган. Мында сөз башында [й] тыбышынын ордуна кыргыз тилинде [ж] тыбышы айтылат. Эмгектеги *ār* – сөзү *сары түстү* билдирет: *ар нең* – сары нерсе [МКк. I. 92]. Эмгектеги эки муундуу сөздөр азыркы кыргыз тилиндегидей айтылат. V + C + V типтеги сөздөр: *аба* – кыргызча апа, эне. Карлук, түркмөндөр бул сөздү каткалаң *n* менен *ана* дешет [МКтт. I. 187]. «Диванда» азыркы кыргыз алфавитиндегидей йоттошкон тамгалар жок. Ошондуктан *йа*, *йу* түрүндө жазылган. Мисалы, *ojun* – оюн; *aja* – алакан; *uja* – уя, куштун (канаттуулардын) уясы, *uja* – уялаш, карындаш, тууганчылык маанисин туюндурат. Китепте огузча *айак* – аяк (идиш), “*Идиш-аякты теппе, дөөлөт качат*” (накыл сөз); *айак* – аяк, бут “*Оозу жаман элди булгайт, аягы жаман төрдү булгайт*” (макал). Бул сөздөр өзгөрүүсүз кыргыз тилинде колдонулат.

Үч муундуу сөздөр «Диванда» кыргыз тилиндегидей, C+V+C+V+C+V тибиндеги сөздөр бар, мисалы: *qı-ra-ǵu* – кыргызча *мөндүр*, кыроо; *bu-za-ǵu* – *музоо*, *торпок*. Эмгектеги *qı-ra-ǵu*, *bu-za-ǵu* сөздөрүнүн акыркы мууну кыргыз тилинде созулма [oo] болуп өзгөргөн. C+V+C+V+C+V+C тибиндеги сөздөргө *qa-ra-qan* – тоодо өсүүчү бадал түрү (караган) ж.б.

Демек, биз жогоруда көрсөткөндөй тилдин лексикасы коомдун

тарыхы, элдин тарыхы менен бирдикте өнүгүп-өсүп келген көрүнүш. Ал бир гана доордун продуктусу болбостон, бир канча доордун продуктусу болгондуктан өзүнүн берген маанилери, сөздүк касиеттери, морфологиялык составы жагынан бир аз өзгөрсө да, азыркы түрк тилдери менен тектештикти түзөт. Негизги сөздөрдүн жана анын ядросунун тарыхый өзгөрүшү өз ара байланыштуу жана шартташуу жолу менен өнүгө турганын окумуштуулар айтышкан.

Жыйынтыктап айтканда, Махмуд Кашкаринин сөздүгү мындан миң жыл чамасы мурда жазылган сөздөрдөгү үндүү тыбыштардын созулма болуп айтылгандары катталган. Т.Токоев, К.Кошмоковдор которуп түзүп чыккан Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегиндеги котормосу боюнча [аа, оо] созулма тыбыштары гана эмес, [ии] созулма тыбышы да катталган: *чаатыр – чатыр, бишиик – бешик, бишлак – белек* ж.б. Махмуд Кашкаринин китебиндеги созулма үндүү тыбыш менен катталган сөздөр азыркы кыргыз тилинде кыска үндүү тыбыш менен айтылгандары да бар. Бул кубулуш байыркыда созулма болуп, азыркыда созулма эмес болгон кубулуш атайын изилдөөнү талап кылат. Бул өзүнчө илим изилдөөнүн темасы болуп эсептелет, биздин бул ишибиздин максаттарына кирбейт.

Үнсүз тыбыштар боюнча «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүгү менен азыркы кыргыз тилиндеги сөздөр, бири-бирине дал келет. Айрыкча сингармония кубулушундагы жалпылыктардын атайын белгиленгендиги көрсөтүлдү.

Демек, «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүгү менен азыркы кыргыз тилинин фонетикалык айырмачылыктарына караганда жалпылыктары көп.

3.2. Азыркы кыргыз тилинде фонетикалык өзгөрүүгө учураган сөздөр

Тил дайыма өзгөрүп тура турган кубулуш болуп эсептелгени тууралуу абдан көп айтылган. Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүк китеби азыркы кезден миң жылдай мезгил мурда жазылган. Ошондуктан андагы сөздөрдүн фонетикалык, лексикалык өзгөрүүгө учурагандыгы закон ченемдүү көрүнүш болуп эсептелет. Мисалы, байыркы *ызык* деген сөз *ыйык* болуп өзгөрүп кеткен. Байыркы түрү Ысык-Көл деген топонимде (ыйык көл) сакталып турат. Узак убакыт мезгил өтүп, кээ бир сөздөр маанилик (лексикалык) жактан да өзгөрүп кетет.

Эмгектеги айтылышы жана жазылышы азыркы кыргыз тилине дал келген сөздөр. Кыргыз тилинин байыркылыгы тууралуу И.А.Батманов: “V–VIII кылымдардагы кыргыздардын сүйлөө жана жазма тилдери бир эле болгон. Кийин ал тил олуттуу өзгөрүүлөргө учураган: тилдин көптөгөн элементтери өзүнчө жол менен өнүгүп, эволюциялык жолдон өткөн” деп «Язык Енисейских памятников древнетюркской письменности» аттуу эмгегинде белгилейт [И.А.Батманов, 1959: 124]. Орхон–Енисей эстеликтериндеги сөздөрдү Талас эстеликтердеги жазуулар менен салыштырсак: аларда сөз, ыргак, айтылыш жактары менен окшош жана үндөш. Ал эмес, ошол байыркы эстеликтердеги жана XI кылымда Махмуд Кашгаринин эмгегиндеги сөздөрдү азыркы кыргыз тилине салыштыра келгенде алардын өзөгү эң жакын [Т.Сыдыкбеков, 1982: 36].

Лексика – тилдин грамматикалык курулушунун негизги базасы болот, анткени сөз болбосо, эч бир тилде ой толук берилбейт. Пикир алышуулар лексикалык бирдиктер болуп эсептелген сөздөр аркылуу ишке ашат. Тилдеги сөздөр болсо, тыбыштар аркылуу түзүлөт. Ошондуктан тилдин тарыхында сөз да, анын тыбыштык жагы да чечүүчү ролго ээ. Тил казынасы сөзгө канчалык бай болсо, пикир алышуу ошончолук жеңил жана түшүнүктүү болот [К.Аширалиев, 1963: 3]. «Дивандагы» уңгу сөздөрдүн

азыркы кыргыз тилиндеги сөздөр менен угулушу жана жазылышы туура келгендери бар. Сөздөрдү салыштырганда маанилери бири-бирине дал келет. Мисал катары бир нече сөздөрдү Махмуд Кашкаринин китебинен алып талдап көрөлү.

bäläk – белек, *ol maṇa bäläklädi* – ал мага белек берди [МКк. I. 347].

Билик – даанышмандык. *Ula bolsa jol azmas, bilik bolsa söz jazmas* – Белги болсо жолдон адашпас, (билик) билим болсо сөздөн жазбас (макал) [МКтт. I. 673].

butaq – бутак, шак [МКк. I. 322]. *Butaq uçı* – бутактын учу, *bu butaq ol ägilgän* – бул (дайым) ийилип турган бутак.

kälin – келин, болочок жубай [МКк. I. 344]. *Jüfüzlig kälin küžägü jafaş bolor* – Септүү келин жоош күйөөлүү болор (макал).

qum – кум [МКк. I. 292]. *Qutsuz qužuğqa kirsä qum jağar* – Багы жок кудукка кирсе кум агар (куюлар) (макал).

oj – ойдун, чуңкур, аңгек жер [МКк. I. 68]. Бул сөз кыргыз тилинде да мааниси бирдей. *Ой да, кыр да, тоо да – бүтүн жер жүзү анпак.*

törkün – төркүн [МКк. I. 373]. Өз үй, бир уруунун топтолгон жери. *Qız törkünigä kaldi* – Кыз төркүнүнө келди. Бул сөз азыркы кыргыз тилинде дал ушундай маанисин жоготпостон айтылат.

uluq – улуу, чоң [МКк. I. 81]. *Uluğluq täñrigä* – улуулук (улуктук) Теңирге (таандык). “*Буруттарда сөз улуг*” [А.Ж., 1995: 61-73]. Эпостон мисал:

Өзгө тууган, урук жок,

Өзүнөн бөлөк улук жок! [С.О. I. 328].

çıbıq – чыбык, жаш бутак [МКк. I. 325]. *Ol atı çıbıq birlä çaptı* – Ал атты чыбык менен чапты. Эпостон мисал:

Колуна чыбык алыптыр,

Каршы алдынан бир бөрү

Качырып чыга калыптыр. [С.О. I. 178].

Жогоруда эмгек менен жандуу кыргыз тилинин угулушу жана жазылышы туура келген уңгу сөздөрүнүн окшоштуктарын салыштырдык. Бул жерде сөздөр тыбыштык турпаты сакталып, алардын маанилери бири-бирине дал келет.

Кыргыз тилинин тарыхын изилдеген тарыхчылар өз илимий ишинде кыргыз тилинин тарыхындагы үч доорду эске алышы керек: Енисей-Эртиш доору (VIII—XII кк.) — байыркы мезгил; Алтай доору (XIII—XIV кк.) — орто мезгил; Теңир-Тоолук доор (XV—XVI кк.) — жаңы мезгил [Э.Тенишев, 1989: 16]. Кыргыз тилинин байыркылыгы тууралуу К.Т.Токтоналиевдин «Кыргыз тилинин тарыхый өнүгүш этаптары» аттуу макаласында: “Б.з.ч. 5 миңинчи жылдыктарда жашаган шумер тили кыргыз тилинин окшоштугу – кыргыз тилинин байыркы тилдердин катарына кирерлигин аныктап турат. Шумер жана кыргыз тилдери фонетикалык жана лексикалык жактан гана окшош болбостон, сүйлөм курулушу жана жазылышы боюнча да окшош. Демек булардын тектеш эл экендигине эч ким күмөн санабайт” деп эсептейт [К.Токтоналиев, 2011: 202-219]. Бул ой-пикирди далилдөө катары бир нече сөздөрдү салыштырабыз.

Таблица 3.2.1. – Шумер - «Диван» - кыргыз – орус сөздөрү

Шумерлердин сөздөрү	«Дивандагы» сөздөр	Кыргыз сөздөрү	Орусча котормосу
аур	ağır	оор	тяжесть
уд	ot	от	огонь
икка	iki	эки	два
ме	mān	мен	я

М.Кашкаринин китебиндегилер азыркы кыргыз тилине жакын болуп турат. Жогоруда келтирилген сөздөр кыргыз тилине маанилери дал келет.

Лексикалык маанилери өзгөрбөгөн сөздөр. Элдин тарыхы менен кошо анын тили бири-бири менен тыгыз байланыштуу. Махмуд

Кашкаринин эмгегиндеги сөздөр гана эмес, макалдар да азыркы кыргыз тилинде күнү бүгүнкүдөй сөз кошулуп, алынбастан сүйлөнүп келе жаткандыгы тууралуу Т.Сыдыкбеков мындай дейт: «...биздин таланттуу бабалар, өздөрү айткан баяндарын, сөздөрүн, санжыраларын макал-лакаптарын ойдон чыгарып бурмалабай тарыхый чындыктын өзөгүн ыйык сактаганы айгине көрүнөт» [Т.Сыдыкбеков, 1982: 54].

aqın – агын, сел, топон суу [МКк. I. 90]. *Bu tağ ol tavraq aqın aqıtğan* – Бул тоо жамгырдын (жамгыр агынын) селин агызган. Бул тоодон дайыма сел жүрөт деген мааниде.

āq – ак, бир нерсенин агы [МКк. I. 93], *āq at* – ак ат, *āq saqal ār* – аксакал эр, чачы агарган киши.

alp – алп, баатыр [МКк. I. 62]. Эмгектеги: “*Alp jağıda, alçaq çağıda* – Алп (баатыр) жоодо, момун доодо (билинет)” макал, сөз да өзгөрүүсүз айтылат. Эпостон мисалдар:

Аттанып чыкса жолу, ачык

Алп мүнөзү көрүнөт. [С.О. I. 150].

añız – аңыз [МКк. I. 103]. *Ār jirin atızladı* – Эр жерди аңыздады. Буудай жана башка дандуу эгинди оруп алгандан кийин калган жер.

arıq – арык, *arıq qazıldı* – арык казылды.

ahsaq – аксак, буту жок [МКк. I. 391].

āç – ач (курсагы ач) [МКк. I. 91]. *Aç ār bağrıqtı* – Ач эр ачкадан барыкты (өзөгү карарды).

balçıq – балчык [МКк. I. 392]. *Камыш былтыркы куукамышы теңме-тең, өтө коюу, ичи кара баткак болучу* [Т.К. 1990: 184].

bilik – чырактын билиги [МКк. I. 329]. *Biliklik kăbâz* – Биликтик кебез. *Баш жагына коюлган таш чырактын билиги түгөнүп, чогу кызарып, араң эле үлбүрөп, бирде өчө жаздап, бирде кайра жанданып жылтырайт* [Т.К., 1990: 139].

bit – бит [МКк. I. 279]. Кан соргуч жандык, сүт эмүүчүлөрдүн жана

кишинин мителери. *Är bit bitlädi* – Эр бит карады. *Көйнөгүн чечип, колтугун тырманып, тигиштеринен үңүлүп бим карай баштады*. [Т.К., 1990: 325].

taş – таш [МКк. III. 114]; *taş anıñ azaqın julqdı* – таш анын аягын жаралантты.

tär – тер [МКк. I. 392]. *Tär burçaqlandı* – Тер бурчактанды. *Är tärgä bäläldi* – Эр терге бөлөндү.

äsän – эсен [МКк. I. 90]. *Äsändä äväk joq* – Эсенчиликте (жакшылыкта) шашылуу жок.

ätäk – этек [МКк. I. 82]. *Ton ätäkländi* – тонго этек салынды.

iz – из [МКк. I. 92]. Жерде же териде узун чийилген сызылган из.

ini – ини [МКк. I. 102]. Жашы кичүү тууганы (иниси). *Иниси* бардын – ырысы бар.

iş – иш, жумуш [МКк. I. 66]. *Täñri mänin işim itti* – Теңир менин ишими оңунан берди, оң келтирди.

qanat – канат [МКк. I. 305]. *Quş qanatlandı* – Куш канаттуу болду.

qarğış – каргыш [МКк. I. 387]. *Jäk qarğaldı* – Шайтан каргыш алды.

qar – кар. *Täñri qar qarlattı* – Теңир кар жаадырды. *Күн карлап ачылды*.

käzik – кезек [МКк. I. 334]. Бул сөздүн экинчи муунундагы *i* тыбышы кыргыз тилинде *e* тыбышынын айтылышы менен сакталган. *Кезеги* келсе – кетмен чап, оролу келсе – орок ор (макал).

qobuz – комуз [МКк. I. 312]. *Ol qobuz qobzadı* – Ал комуз чертти. Байыркы түрк тилинде *кобы* сөзү “көңдөй” маанисин берген. Мына ушул сөзгө -з мүчөсү жалгануудан *кобыз* сөзү келип чыккан. Анткени комуздун ичи оюлуп, көңдөйлөтүп коюлушу анын ушундай аталышына негиз болгон [К.Сейдакматов, 1988: 146]. Кош эринчил *б* тыбышы *м* тыбышына өтүп, *комуз* болуп айтылып калган.

qonoq – конок [МКк. I. 328]; *qonıqlıq äv* – коноктуу үй. *Конок* сөзү азыркы кыргыз тилинде деле мааниси өзгөрбөгөн. Алсак, “*Эркектер союшка мал камдап, очок казып, отун даярдап, күлүк таптап, конок камын*

көрүштү» [К.Ж., 1995: 16].

qoriğ – корук (журт башчылары бекинген жай) [МКк. I. 320]. *Ol maṇa qoriğ qorişdı* – Ал мага корук корушту.

körk – көрк [МКк. I. 302]. *Qız körkätti* – Кыз көркүнө чыкты.

quruğ – курук [МКк. III. 94]. *Quruğ jiğaş ägilmäs qurmuş kiriç tügülmäs* – Кургак (курук) жыгач ийилбес, кирич (жебе) жиби түйүлбөс (макал).

kül – күл [МКк. I. 291]. Күл – күйгөн нерсенин калдыгы. Эмгектеги: «*Kül ürgünçä köz ürsä ijig* – Күл үйлөгөнчө кызыл чокту үйлөгөн ийги» деген макал өзгөрүлгөн эмес [МКк. I. 291].

qıl – кыл, түк, чач [МКк. I. 291], *qıl qızruq* – кыл куйрук.

qılıç – кылыч [МКк. I. 306]. *Ol maṇa qılıç mändürdi* – Ал мага кылыч тактырды.

qırqız – кыргыз, түрк урууларынын бири [МКк. I. 385]. *Kırqız* сынчы келет, казак ырчы келет (макал).

oq – ок [МКк. I. 59]. *Ol anıñ birlä oqtaştı* – Ал аны менен (бирге) ок атышты. *Айтылган сөз – атылган ок, экөө бирдей кайрылбайт.*

ordo – ордо [МКк. I. 127]. *Bäk bir järig ordulandı* – Бек бир жерди ордо кылды. *Ордо* кадырмандарынын башына отургузду [Т.К. 1990: 281]. Ордо 1) айланта сызылган сызыктын борборуна үч чүкөдөн бир оюн кылып чүкө салып, эки жаат болуп абалак же томпой менен атып, чертип ойноочу улуттук оюн. 2) уютку, уюк, борбор, көп болуп топтолушкан жер [Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. 2019: 295]. Ушундан улам *кандын сөөлөт үйү, бийлик үй* түшүнүгү келип чыккан.

otun – отун [МКк. I. 136]. *Otun köndi* – отун күйдү.

Отун жарып, кертишип

Сурнайды суулап тартышып [С.О. I. 158].

öl – өл, ным [МКк. I. 67]. *Ölišdi näñ* – Өл болгон нерсе. *Өлбөгөн жанга өл балык энтеп табылат* (макал).

ör – тондун, кемселдин колтугунун алды [МКк. I. 64].

ört – өрт [МКк. I. 62], *ört çıqdı* – *өрт* чыкты.

örüg – өргүү. Бир жерде бир аз туруп калуу [МКк. I. 83].

Эки күн элин *өргүтүн*,

Үчүнчү күндө эр Манас [С.О. I. 386].

öñ – өң, түс [МКк. I. 61]. *Anıñ jüzi oñuqtı* – Анын өңү өчтү.

söz – сөз [МКк. III. 95]; *ol maña söz ajıttı* – ал мага сөз айтты.

jol – жол [МКк. III. 108]. *Añar jol çıqtı* – Ал жолго (сапарга) чыкты; *ol mäni joldan ävurdi* – ал мени жолдон кайтарды.

jük – жүк; *jük artın aşruldı* – жүк ашуудан ашырылды.

buz – муз; *buzdın suv sarqışdı* – муздан суу сарыкты.

qul – кул; *qul çükriükländi* – кул жүн чепкендүү болду; *qul bakkä tuttı* – кул бекке каяша айтты.

kün – күң; *kün qurtandı* – күң кашыланды.

ton – тон. *Ol mäñä ton tigişti* – Ал мага тон тигишти.

tütün – түтүн [МКк. I. 341]. *Tütün qopursa ıslanur* – Түтүн козгосоң, (өзүң) ыш болосуң (макал).

uzun – узун [МКк. I. 89]. *Uğur jıǵaç uzun käs tämür qısqa käs* – Уйгур, жыгачты (кессең) узун кес, темирди (кессең) кыска кес, анткени темирди созуп узартса болот (макал).

uğrı – ууру [МКк. I. 129]. *Uğrı köndi* – ууру моюнуна алды. *Г* тыбышы түшүп, созулма уу тыбышы менен айтылган.

umaj – умай [МКк. I. 127]. *Umajqa tabınsa uǵul bolur* – Умайга табынса, уулдуу болор (макал).

Умай эне бериште

Урду келип баланы, [С.О. I. 135].

uruş – уруш [МКк. I. 76]. *Alplar birlä uruşma, bāklār birlä turuşma* – Алптар менен урушпа, бектер менен тирешпе (макал).

uşaq – ушак [МКк. I. 81]. *Ol mäniñ sözümni uşaqladı* – Ал менин сөзүмдү ушактады, бурмалап айтты.

ün – үн, добуш [МКк. I. 60]. *Är üni bütti* – Эр үнү (көмөкөйүндөгү оорудан, же таяк жегенден) бүттү.

üñür – үңкүр, ор [МКк. I. 103]. “Диванда” *үңүр* түрүндө берилип, *үң* этишине *-үр* мүчөсү жалгануудан келип чыккан. Азыркы кыргыз тилинде *үңү* этиши (*үңүн кир, үңүн кара*) бар, *үң* этиши ага туура келет. Ага этиштен зат атооч жасоочу *-гыр* мүчөсү (алгыр, өткүр) уланып, *үңкүр* сөзү келип чыккан. *Üñür* сөзү эмгекте *к* тыбышынын жоюлуп, кыргыз тилинде *үңкүр* деп айтылышы менен сакталган.

çaqmaq – чакмак (учкун чыгарчу) [МКк. I. 395]. От күйгүзүү үчүн колдонулган чакмак таш. Эзелтен бардык элдер колдонуп келишкен. Эпостон мисал келтиребиз:

Киштеге кирип калыптыр,

Чакмак-топ таш алыптыр, [С.О. VI. 413].

çim – чым, көң [МКк. I. 292]. *Çim biçti* – Чым чапты (кесип алды).

çin – чын, ырас, туура [МКк. I. 293]. *Çin sözlär* – Чын сөздөр. *Çin ajdın* – чын айттың; туура айттың.

im – ым [МКк. I. 60]. *Im bilsä, är ölmäs* – Ымды билсе, эр өлбөйт.

iş – ыш. Чырактын ышы, дубалдагы же шыптагы ыш, көө, *iş tüzöldi* – ыш түзөлдү, оңолду [МКк. I. 59].

käfsän – кырман чечтелгенден кийин келген адамга бериле турган дан үлүшү (диал. кепсен, кәпсән) [III, 285]. Кызылдап аткан эгинден, калган адамдарга берген буудай, арпа ж.б. [Х.Карасаев, 2016: 416]. Айрыкча пахта талаасында да адамдарга *кепсен* берилүүсүн сурашат.

Жогоруда келтирилген сөздөр, макалдар Махмуд Кашкаринин жашаган мезгилинде да, азыркы жандуу кыргыз тилинин лексикасында сакталып тыбыштык, маанилик жактан да өзгөрбөстөн айтылат. Алар кыргыз адабий тилинде жана элдик оозеки чыгармаларда кездешет.

«Дивандагы» лексикалык маанилери өзгөргөн сөздөр

Махмуд Кашгаринин сөздүгү сөздүн толук маанисинде орто кылымдагы түрк элдеринин энциклопедиясын элестетет [Ы.Мукасов, 2004:100]. Кээ бир сөздөрдүн маанилерин билүү максатында: «”Диван” Махмуд Кашгари по праву считается ценнейшим памятником тюркских языков XI века. Только благодаря этому труду в настоящее время имеется возможность восстановить архетипы многих слов и форм и дать объяснение некоторым современным явлениям в ряде тюркских языков» деп айтат азербайжан окумуштуусу М.Ш.Ширалиев [М.Ш.Ширалиев, 1972:29]. Кээ бир сөздөр азыркы кыргыз тилинде айтылат, бирок мааниси өзгөрүлүп кеткен.

аң – жок, болбойт деген маанини билдирген сөз [МКк. I. 61]. *Аң* сөзү «Диванда» *жок* деген сөздүн маанисин берсе, кыргыз тилинде *аң* – биринчи мааниси аң, чуңкур, *аңды-дөңдү карабай артынан чуркады*. Экинчи мааниси аң уулоо, мергенчилик кылуу.

Бир күн чыгып Алмамбет

Адыр менен Аралга

Аң уулап эрмек кылыптыр [С.О. VI. 47]. Үчүнчү мааниси аң-сезим. “*Аң-сезимдүүлөрү өздөрү окуган китептерине ээрчип, өзүнчө “орфография” менен жазышкан*”. «Дивандагы» мааниси өзгөрүп, азыркы кыргыз тилинде башка маанини туюнтуп калган.

baqan – шакекке окшотуп жасалган мончок. *Altun baqan* – Алтын мончок [МКк. I. 340]. Кыргыз тилинде *ала бакан*, *кол бакан*, *жел бакан*, *түндүк бакан*, “*алты бакан кур*” сыяктуу сөздөр айтылат. Мисалы: 1. Сол капшытта ала бакан бар эле. 2. Тобокелчил бир өзүм, алты *бакан* тирөөчүм [С.О. VIII. 216]. 3. Кол бакандап суу көтөрөт. Ала баканга кыргыздар эт сүрсүткөн. “Бакан – срезанная верхушка дерева, сучковатая (на ней вешают мясо)” [Л.З.Будагов, 1869: 20]. Кыз оюнунда кыргыздар алты *бакан* селкинчек куруп, оюн курушкан. Ал эми «Дивандагы» *бакан* сөзү кыргыз

тилинде *мончок* маанисин берет. Бул сөз *моюн+чок* бөлүктөрүнөн турат. *Моюн* сөзүнө *-чак* мүчөсү уланганда уңгу бир муунга кыскарып калган. Ал эми *-чак* мүчөсүн кийирейтүүчү мүчө деп да, алгачкы *дырык//тырык* мүчөсүнүн *-тык* болуп кыскарган түрүнүн башкы *т* тыбышы *ч* тыбышына өткөн варианты дешке болот. *Мончок* сөзү алгач *мойунчак* түрүндө болгону ырасталат. Азыркы кара калпак, казак, кумык, түркмөн, хакас тилдеринде да *мончок* сөзү кыргыз тилиндегидей мааниде айтылат [К.Сейдакматов, 1988: 180]. К.К.Юдахин суу мончок, чач мончок; көк мончок 1.бирюза 2.бирюзовые бусы; жүрөк мончок детский амулет деп түшүндүрмө берет [К.К.Юдахин, 1985: 33].

аң – канаттуунун аты. Анын майы дарылык үчүн пайдаланылат [МКк. I. 61]. Бул сөз азыркы кыргыз тилинде сакталган эмес.

qazıq – кайык (жыгач кайык) [МКк. I. 327]. Кыргыз тилинде *казык* – жыгач таяк, жыгач казык, темир казык ж.б. маанилерди түшүндүрөт. Мындан башка Алтын Казык жылдызы бар. Кыргыз элинде *жел кайык*, *кайык* сыяктуу сөздөр айтылат. Бул эмгектеги сөз *ž* тыбышы кыргыз тилинде *й* тыбышына алмашылган.

Курмаан – саадак [МКтт. I. 767]. Өгүз, кыпчак тилдеринде. Эмгекте: “кииш курмаан” – кын (зоот) менен саадак. Бул сөз *кур маан кур байлан!* деген сөздөн келип чыгат. Мисалы: Саадак кабы; чылбыры колдо он толуп, саадагында ок болуп; Саадак огун кармалап, кылычтын мизин жалмалап, антын кылып калды эми. Жогоруда айтылган сөзгө караганда “курман” болуп окулуп, кын менен *саадак* маанисин берди. Бул сөз да азыркы кыргыз тилинде сакталган эмес.

talaq – көк боор [МКк. I. 350]. *Talaq* сөзү «Диванда» *көк боор* маанисин билдирет. Мында адамдын, же жаныбарлардын организмдеги органдын аталышын *көк боор* деп түшүндүрүлөт. Ал эми *талак* сөзү *көк боор* мааниси менен кыргыз тилинде жолукпайт. *Талак* сөзү өзүнчө лексикалык мааниге ээ.

çalqan – оорунун дененин бир жеринен экинчи жерге өтүшү, мисалы, бутка суук тийип, андан жука чурайдын безинин шишиши [МКк. I. 372]. *Чалкан* сөзү кыргыз тилинде өсүмдүк, өсүмдүктүн аты: крапива делет [К.К.Юдахин, 1985: 341].

çanaq – жан аяк, кесе [МКк. I. 326]. Кыргыз тилиндеги маанилери: 1. Көздүн чанагы. 2. Пахтанын чанагы, косек. Косек жетилип ачылат да, анын чанактарынан пахтасы чыга келет [К.К.Юдахин, 1985: 345]. Көздүн чанагы, пахтанын чанагы идиш сыяктуу болуп, «Дивандагы» чанактан келип чыккан болушу мүмкүн.

urug – аргамжы, аркан [МКк. I. 80]. *Ol maṇa uruq tartıŋdı* – Ал мага аркан тартышты (керишти). «Дивандагы» урук сөзү кыргыз тилинде *аргамжы*, *аркан* маанисин берет. Ал эми *аргамжы*, *аркан* пахтадан, жүндөн ийрилген жип. Кыл аркан; аркан тарттырмай; аркан тартыш, аркан сүйрөш ж.б. Кыргыз тилинде *урук укурук* деген сөздө жолугат.

ırq – жорук (бал ачуу). Бир нерсени жоругандык [МКк. I. 63]. Төлгө, бал ачуу. Белгисиз, келечекте болуучу нерсени алдын-ала айтуу. Ырк – кыргыз тилинде ынтымактуулук, түшүнүшүү, пикир келишүү маанисин берип, «Дивандагыдан» таптакыр башка сөз. Бул сөз азыркы кыргыз тилинде *жорук*, бир нерсени *жоруган* дегенге окшош болуу керек.

uz – дүлөй, керең [МКк. I. 65]. Эмгектеги уз сөзү кыргыз тилинде *чебер* маанисинде айтылат. Ал эми *дүлөй* сөзү кулагы катуу, керең жакшы укпаган адам.

Махмуд Кашкаринин эмгегиндеги келтирилген сөздөрдүн айрымдары азыркы кыргыз тилинде тыбыштык турпаты сакталып, маанилик жактан өзгөрүп, башка маанини туюндургандыгы тууралуу жогоруда мисалдарды келтирдик.

Кыргыз тилине карата көөнөргөн сөздөр. Коомдогу көрүнүштөр дайыма өзгөрүп, өнүгүп тургандыктан тилдеги сөздүк курам өзгөрүлмөлүү келет. Ал адамдарды өз ара пикир алмашуу талабын камсыз кылуу үчүн

дайыма жаңы сөздөр же синоним сөздөр менен толукталып турат. Тилдин лексикасындагы кээ бир сөздөр, алардын маанилери эскирип, колдонуудан чыгып калышы тилдин өнүгүшүндөгү узак убакытты талап кыла турган татаал процесс экендиги белгилүү. Кээ бир сөздөр тилдин өнүгүшүнүн бир мезгилинде активдүү колдонуп, бара-бара унутулуп, колдонуудан чыгып, анын ордуна башка синоним сөздөр айтылып калган учурлары бар. Тактап айтканда, азыркы кыргыз тилиндеги кээ бир көөнөргөн сөздөр Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» эмгеги менен Сагынбай Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунан табылат. Жандуу кыргыз тилиндеги кээ бир сөздөр активдүү лексикалык корунан чыккан менен, элдин эсинде сакталып, элдик оозеки чыгармаларда, географиялык аттарда, көркөм адабиятта жана башка адабияттарда колдонулат. «Манас» эпосунун тили, анын лексикалык байлыгы, өзгөчө таасирдүү көркөм сөз каражаттары кыргыздын жалпы элдик оозеки тилинин эталону болуп эсептелет [Ж.Мамытов, 2002: 25]. Көөнөргөн сөздөрдү «Манас» эпосунан мисал келтиребиз:

Даван – ашуу [МКтт. I. 62]. «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегинде *даван* сөзү кыргыз тилинде *ашуу* маанисин берет. Дабан (кээде адабияттарда – даван). Даваа (н) – *ашуу*, *бел* дегенди түшүндүрөт. Орусча айтканда “горный перевал” деген сөз. Элибизде бул сөз бир кыйла кеңири таралып, ушул эле маанисинде *ашуу* деген сөзгө синоним болуп калат. *Дабан* сөзү катышкан жер-суу аттары Кыргызстандын бардык территориясынан учурайт: Дабан (даван), Арча-Дабан, Даван-Сай, Жаман-Дабан, Жаңы-Дабан, Кара-Даван, Тегерек-Дабан, Шибе-Даван, Эски-Даван ж.б. [О.Исаев, 1977: 25]. «Манас» эпосунда да *даван* сөзү *ашуу* маанисинде айтылат:

Бузук кылсак ашарбыз

Муз-Дабандын белини [С.О. I. 388].

aşlıq – буудай [МКк. I. 120]. *Аштык* сөзү “Диванда” *буудай* маанисинде колдонулат. К.К.Юдахинде: аштык хлебные злаки; посеvy

хлебных злаков деп берилет [К.К.Юдахин, 1965: 85]. Кыргыз тилинде *аштык* сөзү *буудай* делип, эскирген сөздөргө кирет. Элдик оозеки чыгармаларда көп кездешет. «Манас» эпосунда да төмөндөгүдөй саптар менен айтылат:

Аштык айдап, мал багар

Азыноо деген жер болгон [С.О. II. 252].

baraq – барак ит (жүндүү ит). Түрк элдеринде мындай бир уламыш (ишеним) бар. Жакындап келе жаткан карылыгын сезген бир бүркүт эки жумуртка тууйт да, басып чыгарат. Бир жумурткасынан ит чыгарат, аны *барак* деп аташат, ал эң күлүк, алгыр болот. А экинчисинен балапан чыгып, ал акыркысы болуп калат [МКк. I. 322]. К.К.Юдахиндин сөздүгүндө *барак* сөзү жүндүү маанисинде келет [Юдахин, 1965: 109]. Х.Карасаевдин сөздүгүндө жүнү калың, тула боюн калың түк баскан маанисин берген. Илгери барак эл болот дечү эле, тула боюн түк баскан деп түшүндүрөт [Х.Карасаев, 2016: 158]. Азыркы кыргыз тилинде *барак* сөзү эскирген сөз катары тарыхый чыгармаларда учурайт: *Сарыбай дароо эңкейип, саксайган барак жүндүү ит колуна кире түшүп нес болду* [Т.К., 1990: 482]. «Манас» эпосунда *барак* сөзү жүндүү маанисинде кездешпейт.

bitik – китеп. *Ol bitik çäkdi* – Ал битик (китеп) чекти (жазды). «Диван-и лугат ат-түрк» боюнча *битик* сөзүнүн маанилери төмөндөгүлөр: 1. *bitik* – *китеп*; 2. *bitik* – кат, жазуу. Этиштен жасалган атооч сөздөн болушу мүмкүн. *Анын bitigi bālgülük* – Анын жазуусу белгилүү. 3. *bitik* – *тумар* [МКк. I. 329] маанисин берет. Битик – жазуу, кат, чыгарма. Кыргыз эпосторунда – “бичик” деп айтылат [Х.Карасаев, 2016: 196]. Азыркы кыргыз тилинде *битик* сөзү эскирген сөз болуп колдонуудан чыккан. Тарыхый романдарда кездешет: «*Колуна куш кондурган, кемер курчунган аксакалдын сүрөт жасаты чегилген заңгел ташка мындай битик түштү*» [К.Ж., 1995: 108]. «Манас» эпосунда битик *бичик* формасында айтылып, касиеттүү китеп же пал китеп маанисин берет:

Арзан киши мен белем,
Билимим сенден кем белем?
Бичиктен бир жүз окудум,

Илимим сенден кем белем? [С.О. IV. 134]. Пал – төлгө, төлгө ачуу. Илгери бал ачып, элди алдаган молдо-кожолор боло турган [Х.Карасаев, 2016: 151]. Бал, же бал китеп — сыйкырдуулук касиети бар китеп, кээде болочокту алдын ала кабарлоочу атайын китеп. Бал ачуу – сыйкырдуу китепти ачып, окуп керектүү маалыматтарды, кабарды алуу-билүү [С.О. V. 586].

börk – бөрк, бөрүк. *Tatsız türk bolmas başsız börk bolmas* – Татсыз түрк болбос, башсыз бөрк болбос. «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегинде баш кийим маанисинде келет [МКк. I. 300]. Азыркы кыргыз тилинде да баш кийимди билдирет, бирок эскирген сөздөрдүн катарын толуктайт. *Бөрк* сөзү элдик оозеки чыгармаларда кездешет. «Манас» эпосунда да төмөнкүдөй айтылат:

Кан өкүмүн тийгизди,
«Кан таажысы ушу» – деп,
Эр Манастын башына
Жыгалуу *бөрктү* кийгизди. [С.О. I. 398].

jat – йада ташы. *Jatçı jatladı* – жайчы жайлады, жайчы йада ташка дуба окуп жамгыр чакырды. Бул бир сыйкырчылык болот. Жамгыр, шамал жана башкаларды болтуруш үчүн сыйкырдуу (йада) таштардын жардамы менен сыйкырлайт [МКк. III. 3]. Жай таш – жамгыр, кар, бороон чакыруучу же күн ачуучу таш. Бул сөз: *йат, жаад, жада таи* деп жазылган [Х.Карасаев, 2016: 276]. Л.Будагов жайчынын жөндөмдүүлүктөрүн айтып, алтайлыктар жайчыны элдерге аба ырайын өзгөртүп ыңгайлуулукту жаратып, жакшылыкты тартуулайт (биздин оюбузча, жамгыр жаадырып, эгиндин түшүмү мол болушу мүмкүн) деп түшүнүктү берген [Л.Будагов, 1871: 346]. “Манас” эпосунда келиши:

Атылып чыккан таштардан

Жай таш деген ушу бар,

Жер үстүндө калат ал,

Адам аны тааныбайт,

Жеп алат экен көргөн мал [С.О. VIII. 105]. Жай таш – күн жаадыруу өнөрүндө пайдаланылуучу өзгөчө таш, ал кара койдун ичинен чыгат делет. *Жай таш* азыр эл ичинде айтылбайт.

qurt – курт (бөрү) [МКК. I. 295]. К.Карасаев *курт* сөзү кыргыз тилинде да *карышкыр* маанисинде колдонуларын белгилеп кетет: “курт – бөрү, карышкыр. Мал куш-курттан аман болсо, эртең жайлоого көчөбүз” [Карасаев.Х., 2016: 459].

«Алаамат бергин бул журтка,

Амандык бергин куш-куртка!»

Байгамбар дуба кылыптыр [С.О. II. 114]. Л.Будагов *бөрү* сөзүн мындай: «Кыргыздарда "бөрү" "карышкыр" сөзүнө караганда азыраак айтылат. "Бөрө" (карышкыр) сөзү татар жана башкыр тилдеринде чындыгында сейрек колдонулат, "бөрү" түрк тилдеринде кеңири таралган». Кыргыздарда бөрү, алтайлыктарда *пөрэ* делет деп талдаган. [Л.Будагов, 1869: 278]. К.Сейдакматов мындай: «Карышкырдын «оозуң карышкыр!» деген сөздөн келип чыккан аты кийин жаралган. Ал эми *бөрү* деген байыркы аты карышкырдын өңүнө жараша берилген болуу керек. Моңголчо *боро* сөзү түрк тилдериндеги *боз* сөзүнө туура келет, алардын *p* жана *z* тыбыштары алмашат. Андан тышкары жоон үндүү *o* ичке *ө* тыбышына алмашуудан *бөрү* сөзү келип чыгышы мүмкүн. Орус тилинде карышкырды «серый» деп айткан сыяктуу болуп алгач ал *боро* же *боро ит* түрүндө айтылып, кийин *бөрү* болуп өзгөргөн» деп талдайт [К.Сейдакматов, 1988: 65]. Гурт//курт сөзүнүн байыркы мааниси “карышкыр, бөрүнү” билдирет. Байыркы “гурт” сөзүнүн экинчи мааниси азыркы кыргыз тилиндегидей эле “курт / червяк” маанисин туюндурат [О.Каратаев, 2003: 58]. Көпчүлүк түрк элдери карышкырды *курт*, эмгекте да “курт” деп карышкырды айтат.

kür – эр жүрөк. *Kür är* – күр (жүрөктүү) эр [МКк. I. 283]. Сөздүктө: “*Kim kür bolsa köväs bolur* – Ким эр жүрөк болсо, кайтпас болор” деген макал бар. Профессор К.К.Юдахинде күр *слово, в различных сочетаниях выражающее силу, здоровье и т. п.*; күр болуп калган жигит парень, в котором (так и) бурлит мужская сила; күр жер *земля тучная и нетронутая* [Юдахин,1965: 469]. Азыркы кыргыз тилинде уңгу күр сөзү эскирген сөздөрдүн катарын толуктап, «Манас» эпосунда да кездешет:

Жери Талас күр болот,

Ченине келген эр болот [С.О. II. 301].

Аны көргөн адамдын

Ушу күндө күр болуп,

Ченине келген эр болуп [С.О. VIII. 201].

Кыр ат – «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегинде семиз ат маанисинде [МКтт. I. 573]. Ал эми кыргыз тилинде *кур ат жирная лошадь* деп айтылып семиз, майлуу жылкыны түшүндүрөт [Юдахин,1965: 446]. Азыркы кыргыз тилинде *кур ат* сөзү эскирген абалда. «Манас» эпосунда айтылышы:

Кулундардын баарысы

Кара кулак болду - дейт,

Кур аттар майга толду - деп, [С.О. I. 280].

sanduwaç – булбул, сандыгач [МКк. I. 436]. Х.Карасаевдин сөздүгүндө сандугач *булбул* деп берилген [Х.Карасаев, 2016: 654]. Азыркы кыргыз тилинде сандувач сөзүнүн параллели – *булбул*. *Сандувач* же *сандугач* сөзү К.К.Юдахиндин сөздүгүндө кездешпейт. Бирок «Манас» эпосунда сандугач сөзү *булбул* маанисинде келет:

Ар жагында алардын

Сандугач булбул сайраган,

Түрлүү гүлү гүлдөгөн

Түрлүү булбул сүйлөгөн [С.О. II. 74].

ār – сырттан. *Ār böri* – көк жал бөрү. Сырттан – «Диванда» *көк жал*,

бөрү маанисинде айтылат [МКк. I. 92]. Сырттан, күчтүү жырткычтын бири. Манас баатырды көк жал деп, ушул жырткычтын кебетесине салыштырган. Эпосто “Сырттан Манас”, “Арстан Манас” деген сыпаттоолор көп жолугат. Сырттан ушул. Илимий эмгектерде муну “гиена” деп айтат [Х.Карасаев, 2016: 690]. Ал эми азыркы кыргыз тилинде *сырттан* сөзү эскирген сөздөргө кирген. «Манас» эпосунда эпитет катары колдонулат:

Күлдүрдүн уулу Чалыбай,

Күлдүргүчүм Ажыбай,

Сырттан Сыргак, Кутунай [С.О. VI. 404].

tümän – түмөн [МКк. I. 342]. *Tümän türlük sözlädi* – Түмөн-түрдүү сүйлөдү. Түмөн – сансыз, аябай көп [Юдахин, 2000: 429]. “Бирдики – миңге, миңдики – *түмөнгө*” сыяктуу макал адабий чыгармаларда, оозеки кепте сейрек колдонулат.

Алтай тоону жердеген

Түмөндөгөн жылкы бар, [С.О. II. 278].

Тырнак – бир нерсени чечүү үчүн чогулган элдин жыйыны [МКтт. I. 819]. Эки тыбыштын орун алмашышы метатезаланышы байкалат. Анткени бир сөздүн же катар айтылган эки сөздүн ичиндеги тыбыштардын орун алмашылып айтылат, мисалы: *күнөм – күмөн, кочуш – кошууч* деген сыяктуу сөздөрдү келтирүүгө болот. «Дивандагы» бир нерсени чечүү үчүн чогулган элдин жыйыны *тырнак* болсо, ушул эле сөз кыргыз тилинде фразеологизм сөздөр колдонулат: *жапа тырмак; бүт бардыгы, бири калбай, жапырт* маанисине туура келет. «Манас» эпосунда айтылышы:

Карайлатып каапырды,

Канатка *тырмак* батырды [С.О. V. 516].

uldaŋ – ултан [МКк. I. 121]. Таман, бут кийимдин таманы. *Itqa uvut ätsä uldaŋ jämäs* – Итке уят келсе, ултанды (шыйрак) жебес (макал). *Бирөөнүн элинде султан болгончо, өз элиңде ултан бол* (макал).

Кыйкырып мен да турганда,

Уялбас *ултан* бетиби [С.О. VIII. 353]. *Ултан* сөзү өтмө мааниде калың бет, уятсыз деп Сагынбай Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунда эскерилет.

çaruq – чарык. *Чарык* деп эле которуш керек эле. *Atı çaruq, küçi – azuq* – Жөөнүн (минген) аты – чарык, күчү – азык. Түктүү териден бутка тартылган чокой [Х.Карасаев, 2016: 770]. Чарык – чылгый териден (көбүнчө жылкынын, төөнүн) жүнүн сыртына каратып, жип менен ар кайсы жеринен илип-чалып, бутка жүн байпактын сыртынан кийип, байлап ала турган бут кийим. «Манас» эпосунда төмөндөгүдөй айтылат:

Чарыгым жок бутумда,

Минтип шорум кайнаган [С.О. II. 219].

ärän – эркектер [МКк. I. 89]. *Ärän qamuğ qağışdı* – Эрендер баары кагышты, бири бирине ачууланышты. *Эр* сөзүнүн сейрек учурай турган көптүк сандагы бир үлгүсү. Эрен – күчтүү, эр жүрөк баатыр [К.К.Юдахин, 1985: 461; Э.В.Севортян 1974: 291].

Ал заманда *эрендер*

Талабына жеткени [С.О. II. 193]. *Эрен* сөзү көркөм чыгармаларда, ыр саптарында кездешет.

Жыйынтыгында, азыркы кыргыз тилиндеги кээ бир көөнөргөн сөздөрдүн «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегинде кездешишин, окшоштуктарды аныктоодо бир топ абройлуу илимий булактар пайдаланылды. «Манас» эпосунан мисалдар берилип, алар эмгектеги сөздөр менен салыштырылып иликтенди. Биз мисал катары келтирген кээ бир сөздөр азыркы кыргыз тилинин лексикасынын активдүү сөздөр корунан чыгып калганы менен, элдик оозеки адабияттарда, башкача айтканда, «Манас» эпосунда «Диван-и лугат ат-түрктөгүдөй» болуп сакталып калган. Анда келтирилген фактылардын жыйынтыгында кыргыз тилиндеги көөнөргөн сөздөр боюнча эки тилдеги аталыштар жалпы экендиги белгилүү болду. Азыркы кыргыз тилинде колдонуудан чыккан сөздөр аталган эмгектерден табылса, демек,

өткөн кылымдын биринчи жарымындагы, мындан жүз же андан көп жыл мурдагы кыргыз тили «Диван-и лугат ат-түрктүн» тилине дагы да жакын экендигинен кабар берет.

3.3. «Дивандагы» байыркы сөздөрдүн жалпы курамы

Орто кылымда жашап өткөн атактуу окумуштуу, энциклопедист Махмуд Кашкаринин биздин заманга чейин сакталып, келип жеткен «Диван-и лугат ат-түрк» деген эмгеги сөздүк китеп болуп саналат. Махмуд Кашкаринин аталган эмгеги сөздөрдү жыйнап бир тилден башка тилге которгон китеп. Тилдеги сөздөрдүн жыйналып, белгилүү бир тартипке келтирилиши сөздүк болот. Сөздөр илимий изилдөө иштерин жүргүзүү, туура жазуу жана туура айтуу көрүнүш үлгүлөрүн берүү, лексикалык бирдиктердин маанилерин ачып түшүндүрүү, аларды башка бир тилге которуу жана башка максаттарда чогултулуп, иреттелип түрдүү сөздүктөр жаралат [МКк. I. 12].

Махмуд Кашкари «Диван-и лугат ат-түрк» китебин өз заманындагы түрк элдеринин (урууларынын) тилиндеги сөздөрдүн маанилерин түшүндүрүү максатын көздөп жазган. Махмуд Кашкари сөздүк китебинде сөздөрдүн жеке-жеке көрүнүшүн которуп, аларга мисал келтирип гана түшүндүрбөстөн, түркий тилдеринин (диалектилеринин) сөздөрүн пикир алышуудагы колдонулушундай жазып жыйнап, ар бир сөздү тилдеги жандуу көрүнүш менен каттап которуп түшүндүрүп талдаган [И.Абдувалиев, 2016: 23]. Махмуд Кашкари китебинин баш сөзүндө мындай ойду айткан: «... мен өзүм көп жыл бою түрктөр жашаган шаар, кыштактарды жана жайлоолорду кездим, айтар оюн уккулуктуу кылып баяндай алган билерман сөзмөрлөрү, аскер өнөрүнө найзага маш мыктылары, тектүүлөрү, тилинен көөрү төгүлгөн чечендери менен баарлашып, алардын сөздөрүн, макал-лакаптарын, ырларын, уламыштарын жазып алып жыйнап жүрдүм. Бүткүл дитим менен баштаган ишим, кылган

аракетим текке кетпеди. Түрк, түркмөн, огуз, чигил, йагма, кыргыздардын сөздөрү жадыма жат болуп, эбегейсиз мол байлык топтодум. Алла Тааланын жардамы менен аларды иреттеп чыгып, тартипке салдым да, бизге сообу тийип кийинкилерге кемибес кенч болуп калсын деп ушул китепти жаратып, Дивану лугати-т түрк деп атадым» [МКк. I. 32].

Ошентип, XI кылымда жазылган Махмуд Кашкаринин китеби сөздүк болуп эсептелип, анда түрк элдеринин (диалектилеринин) лексикасы чагылдырылган. Китепте адегенде өз заманындагы түрк элдери жана уруулары жөнүндө жазып, аларды жашаган жерлери боюнча мүнөздөп чыгат. «Ар бир түрк урууларынын (кабиласынын) эсепсиз көп уруктары болуп, алардын саны Алла Тааланын өзүнө гана маалым. Мен булардын эң негизгилерин, чоң урууларын жаздым, майда урууларын жазганым жок. Огуз түркмөндөрүн кичи урууларына чейин китепке кийирдим, анткени аларды билүүгө ынтызарлар көп болчу. Мейли мусулман болсун же башка болсун, Рум өлкөсүнөн күн чыгышка карата бардык түрк урууларынын турак жайларын катары менен көрсөтүп өттүм» [МКк. I. 48]. Демек, анын китебине дээрлик бардык түрк элдеринин тилинин лексикасы кирген деп эсептесек болот.

«Диванда» атооч жана этиш сөздөр кеңири орун алат. Атооч сөздөрдүн көпчүлүгү зат атоочтор. Анда буюмдардын, нерселердин, куралдардын, жаныбарлардын, канаттуулардын жана башка тематикалык топтордогу конкреттүү заттардын аттарын туюндурган сөздөр камтылган. Ошону менен бирге этиш сөздөр, этиштин чактары, мамилелери кошо айтылган көрүнүштөрү менен жазылган.

Тил өзү адамдардын ортосундагы ар түрдүү карым-катыштарды тейлейт. Мындай ой эзелтен бери эле окумуштуулар тарабынан айтылып келет. Адамдардын ортосундагы карым-катыш байланыштар көбүнчө жумушка, кишилердин иштөө процессинде болот да, адамда кандайдыр бир кесип боюнча иштеп жатканда бири-бири менен мамилелешет. Адам баласы

кандай кесип менен эмгектенип иштесе, ошол кесипке байланыштуу сөздөр, анын тилинде көп айтылып колдонулат. Белгилүү бир кесипте, адистикте иштеген адамдардын кебинде колдонулган сөздөр кесиптик-терминологиялык лексика деп аталат. Алар тигил же бул кесипке, илимдин тармагына мүнөздүү атайын түшүнүктөрдү, куралдарды, эмгек процессин, анын түр-бөтөнчөлүктөрүн туюндурат [А.Жалилов, 1996: 224]. Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» китебинде да кайсы бир кесипке, илимдин тармагына тиешелүү болгон сөздөрдү кезиктирүүгө болот. Албетте, орто кылымдарда жазылган бул сөздүк китепке түрк тилдеринин лексикасынын бардыгын чагылдырган деп айтууга болбойт. Себеби бир нече изилдөөчүлөрдүн, окумуштуулардын болжолдуу эсептери боюнча Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» китебинде болжол менен тогуз миндин айланасында сөздөр бар. А.Н. Кононовдун айтымында эмгекте болжол менен 7500 дүн тегерегинде сөз бар [А.Н.Кононов,1972: 12]. Зифа-Алуа Муратовна Ауэзова «Түрк сөздөрүнүн алфавиттик индексин» түзүп ага 10211 сөз жана сөз формаларын алфавит тартиби боюнча жайгаштырып 6727 маани берген сөз которулуп жазылган [И.Султаналиев, 2015: 154]. М.Кашгари «Дивану лугати-т түрктө» өз алдынча маани берген 7076 сөз жана сөз формаларын (мүчө) берген [И.Султаналиев, 2015: 155].

Ылдыйдагы таблицада келтирилген эсептөөлөр И.Абдувалиев, Т.Ахматов, М.Толубаев, А.Оморов, И.Султаналиевдер тарабынан которулган китеп боюнча жүргүзүлдү.

Таблица 3.3.1.

№	«Дивандагы» сөз түркүмдөр	Сөздөрдүн саны
1	Зат атооч сөздөр	2753
2	Сын атооч сөздөр	652
3	Сан атооч	29

4	Ат атооч	40
5	Этиш	3372
6	Башка сөз түркүмдөр.	402
7	Жалпы атооч сөздөр	3474
8	Жалпы сөздөр	7248

«Дивандагы» сөздөрдүн кыргыз тилинде колдонулушунун пайыздык көрсөткүчтөрү

№	«Дивандагы» сөз түркүмдөр	Сөздүктөгү атооч сөздөрдүн саны	К.т.айтылган сөздөр	К.тилинде айтылган сөздөрдүн %ы
1	Зат атооч сөздөр	2753	2270	82%
2	Сын атооч сөздөр	652	635	97%
3	Сан атооч сөздөр	29	28	96%
4	Ат атооч сөздөр	40	38	95%
5	Жалпы атооч сөздөр	3474	2971	85%

Кайсы тил болбосун сөздөрдүн саны кырк миң, элүү миң болуш керек деп эсептөөгө болот. Мисалы, К.К.Юдахин түзгөн кыргызча-орусча сөздүктө кырк миңге жакын сөз бар деп жазылган [К.К.Юдахин, 1965: 7]. Бул кыргыз тилиндеги сөздөрдүн саны кырк миңге жакын сөз деп эсептелет. Бирок лингвистикалык сөздүккө тилдеги сөздөрдүн бардыгын жыйнап киргизүү мүмкүн эмес.

Ошентип Махмуд Кашкаринин «Дивану лугати-т түрк» сөздүгүндөгү сөздөр 9 же 10 миң сөздүн айланасында болсо да (Зифа-Алуа Муратовна Ауэзованын эсептөөсү боюнча) орто кылымдардагы түрк тилдеринин негизги сөздүк составы бул эмгекте толук чагылдырылган деп айта албайбыз. Ошонтсе да, ар кандай кесипте, өнөрдө пайдаланган сөздөрдүн бар экенин таап терип алып, аларга лингвистикалык иликтөөлөрдү

жүргүздүк. Алсак, турмушта өтө зарыл маалыматтар – метеорологиялык байкоолор, дарылоо, календардык билим, астрономиялык, ботаникалык болжолдор, чарбалык иш-аракеттин өтүш жагдайы жөнүндөгү топтолгон тажрыйбалар муундан муунга берилип отурган. Миңдеген жылдардан берки көчмөндүү кара кыргыздардын маданияты документалдуу архитектуралык курулуштан көрүнбөгөнү менен оозеки көркөм чыгармачылыкта уникалдуу жана кайталангыс формада сакталып келет [С.Ибрагимов, 2004: 9].

Кыргыздар байыртадан бери көчмөн турмушта жашап мал чарбачылыгы менен алектенишкен. Ушундай багыттарга байланышкан Махмуд Кашкаринин эмгегиндеги көптөгөн сөздөр азыркы кыргыз тилинде кээ бир фонетикалык өзгөчөлүктөрү менен сакталып калган [Б.Осмоналиева, 1972: 97]. Кыргыз эли ар кандай кесиптерди өздөштүрүп күн көрүү менен бирге дарылоо, аң уулоо, балык уулоо, килем токуу, кийиз жасоо жана башка иштер менен алектенишкен. Анын тилинде ушул сыяктуу кесиптерге ылайык сөздөр колдонулган. Махмуд Кашкаринин сөздүгүндөгү кесипчиликке байланышкан сөздөрдү азыркы кыргыз тилиндегилер менен салыштыруунун мааниси чоң. Андыктан түрк тилдеринин сөздүк составындагы ар түрдүү кесиптерди билдирген «Дивандагы» сөздөрдү төмөндөгүдөй лексика-тематикалык топторго бөлүп кароону туура көрдүк:

1. Табыпчылыкка, элдик медицинага байланыштуу сөздөр.
2. Устачылык жана чеберчилик өнөрлөрүнө байланыштуу сөздөр.
3. Дыйканчылыкка байланыштуу сөздөр.
4. Жаныбарлардын аттары.
5. Астрономиялык түшүнүктөр.
6. Жер-суу аттары жана географиялык маанидеги аталыштар.
7. Үй буюмдары жана тамак-аштары.
8. Дене мүчөлөрүнүн аталыштары.
9. Жер-жемиш жана өсүмдүктөрдүн аттары.
10. Айлана-чөйрөнү таанып-билүүдөгү абстрактуу түшүнүктөрдүн

аталыштары.

11. Мезгилди билдирген сөздөр.

Көчмөн кыргыздардын чарбалык турмушунда аң уулоо маанилүү ролду ойногон. Бул тууралуу жазма даректерде айтылат жана тоо-ташка чийилген сүрөттөрдө баяндалат. Жапайы жандыктарга ат коюп, тайган салып, жаа тартып, жебе менен атып мергенчилик кылышкан. Кыргыздардын куш таптоо, аңчылык маданияты эң жогорку орунда болгон. Айтылган кесиптерди да «Дивандан» кезиктиребиз. М.Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» китебинде кезиккен сөздөрдү предметтик принципке ылайык маанилик жактан өз-өзүнчө талдоого алууну туура көрдүк.

1. Табыпчылыкка, элдик медицинага байланыштуу сөздөр. Элдин турмушунда ооруп калганда адам ал оорудан айыгууга аракет кылат. Мындай көрүнүш байыркы замандан бери эле келе жаткан көрүнүш болуп эсептелет. Талдоодогу сөздөрдүн биринчиси «Дивандан».

ig – илдет, ылаң [МКк. 1, 67]. Адамдар арасында суук мезгилдерде жүрүүчү жугуштуу оорулар *илдет*, *ылаң* делет. Ылаң үй жандыктарында мал организмнин тиричилик функциясынын бузулушунда болот.

älri – улак териси, элтери [МКк. I. 130]. Э.В.Севортян эл *элик* сөзүнүн кыскарган түрүнө ага *тери* сөзү уланып, эликтин (козунун, эчкинин терисин ийлегенден кийинки абалы) териси же *элтери* болуп айтылып калгандыгын далилдейт [Э.В.Севортян, 1974: 269].

içägü – ичеги-карын. Бул сөз өзгөрбөгөн абалы менен азыркы кыргыз тилинде сакталган [МКк. I. 138]. Эпостон мисалдар:

Илинип калды жыгачка

Ичеги менен *карыны*. [С.О. III. 238].

quzlamiq – кызамык же ага окшош териге чыккан оору [МКк. I. 435].

Медицинада кызамыкты вирустар козгоочу катуу кармама жугуштуу оору делет [Ден соолук. 1991: 408]. Тыбыштык жактан бир аз өзгөргөн.

sigil – сөөл [МКк. I. 337]. Медицинада сөөлдү теринин вирустуу оорусу [Ден соолук. 633]. Бул сөз 2 тыбышынын жоюлушу менен сөөл болуп, созулма үндүү пайда болду.

talğanik – талма оорусу [МКк. I. 330]. Талма эпилепсия; талмасы кармаган 1) у него припадок эпилепсии [К.К.Юдахин, 1965: 197]. Талма (эпилепсия) – кыска мөөнөткө эс-акылын жоготуп, булчуңдардын тырышуусу менен мүнөздөлгөн оору [Ден соолук. 1991: 663]. Эмгекте тыбыштардын алмашуусу менен сакталган.

tämrägi – темиретки (чакалай сыяктуу тери оорусу) [МКк. I. 410]. Бул жерде сөздүн тыбыштык турпаты бир аз өзгөрүп, мааниси сакталган.

çäkäk – чечек оорусу (чакалай) [МКк. I. 332]. Чечек – жугуштуу оорунун бир түрү. Көбүнчө балдар ооруйт. *Ал келгенде жут, ачарчылык, улуу тумоо (чечек), кара тумоо (келте) кошо келиптир* (жомок). Байыркы мезгилде бул сөз «гүл» маанинисиин берген. Анын издерин азыркы кыргыз тилиндеги «байчечекей» деген сөздөн, «жер чечегин безеген» деген фразеологизмден байкоого болот [Т.Абдиев, 2020: 86]. Илгери оорунун атын атаса көбөйүп, денеге жайылып, чыккан тактарынан улам “чечек” деп тергешкен. Мисалы: суу чечек, маймыл чечек ж.б. Кыргыз тилинде *байчечекей* деп гүлдүн аты аталып, чечек ооруну билдирип калган. «Манас» эпосунан мисалдар:

Кай бирөөнү көрдүңүз,

Казып жерге көмдүңүз,

Кагын алып жатпайбы!

Чегилбей чечек албайбы [С.О. I. 380].

qart – карт (жаранын карты) [МКк. I. 295]. *Är qartin qartandı* – Эр жарасы карттанды (жарасын айыктырды). Адамдын денесине чыккан жаранын сырткы бөлүгү же сакаюу процессиндеги жаранын карттанышы. Эпостон үзүндү келтиребиз:

Баатырың калды март болуп,

Жарасы бүтүп *карт* болуп, [С.О. VII. 423]. Бул жерде сөздүн маанилик да, тыбыштык жактан да өзгөрүүгө учураган эмес.

Жогоруда келтирилген медициналык терминдердин басымдуу бөлүгү «Диванда» да, кыргыз элдик медицинасында да колдонулуп келген.

Устачылык, чеберчиликке байланыштуу сөздөр. Адам бир нерсени, айрыкча эмгек куралдарын жасай ала турганы менен айырмаланат. Демек, адам эмгек куралдарын жасап, ошолорду пайдаланып жашап келе жатат. Устачылыктан жасалган куралдар, идиштер жана башка шаймандар Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө чагылдырылган. «Диванда» *узмак* – шакирт, үйрөнчүк маанисин берет. Уз сөзү чебер, уз, өнөрлүү кишини билгизсе, ага мүчө жалганып, *уз+мак=узмак*, мында сөз зат атооч жасоочу мүчө уланды.

altun – алтын [МКк. I. 124]. *U* тыбышынын *ы* тыбышына өтүү менен кыргыз тилинде сакталган. *Ol maṇa kiṣidä altın saldı* – Ал мага киши үчүн алтын төлөдү.

bargan – барскан (темир устанын чоң балкасы) [МКк. I. 370]. Байыркы түрк тилдеринде *басгук* сөзү “чоң, оор” маанисинде болгон. Ошондой маанини кыргызча *бас+кан* сөзү туюнтууга өтүшү мүмкүн. Ал үчүн кыргыз тилинде *с* тыбышынын алдына ашыкча *р* тыбышы кошулган [К.Сейдакматов, 1988: 118]. Б.Усмамбетов *базгаан* сөзү тууралуу мындай: “*Бас* “ныгыруу, үстүнөн ныктоо” этиштик негизден жаралган десек жаңылышпайбыз. Аталган сөз кыргыз тилинде Барскоон болуп жер-суу аты катары (топонимика) сакталып калган” дейт [Б.Усмамбетов, 2017: 33].

süñü – сүңгү, найза [III, 272]. *Ol anı süñülädi* – Ал аны сүңгүлөдү. Бул жерде кыргыз тилинде *г* тыбышы кошулуп айтылып, сакталган.

ja – жаа [МКк. III. 161]. *Ol maṇa ja qurturdi* – Ал мага жаа курдурду (жасатты). Созулма *aa* тыбышынын айтылышы менен сакталган.

sap – сап [III, 109]. Кылычтын же бычактын сабы. *Uḡlan ıṣı ıṣ bolmas, uḡlaq münzi sap bolmas* – Улан (бала) иши иш болбос, улак мүйүзү сап

болбос. Маанилик, тыбыштык жактан да өзгөрүүсүз сакталган.

kümiş – күмүш [МКк. I. 316]. *Kümiş küngä ursa, altun azaqın kälir* – Күмүштү күнгө койсо, алтын өзүнөн-өзү келет (макал). Өзгөрүлгөн эмес.

Узчулук, оймочулук, түймөчүлүк, бычмачылык, тикмечилик, эшмечилик, токуучулук, өрмөчүлүк өнөрүндө жумшак нерселерди кармаган кыз-келиндердин көркөм чеберчилиги [Мураталиев, 2013: 7]. Сөздүктө килем токууда, килемдин түрлөрүнө карата төмөндөгүдөй сөздөр колдонулат: *эриш* – узун кеткен жип, *аркак* – туура кеткен жип. Бул сөз «Диванда» да кездешет: *äriş* – эриш [МКк. I. 76]. *Äriş arkak* – эриш-аркак деп колдонулат.

arqaq – аркак. [МКк. I. 123]. Кездеменин, таардын узунунан кеткен эриш жибине туурасынан өткөрүлүүчү жип *аркак* аталат. *Аркак* сөзү *арка+к* деген бөлүктөрдөн турат. *Арка* сөзүнө зат атооч жасоочу *-к* мүчөсү кошулуп, *аркак* сөзү келип чыккан. Алгач *аркак* сөзү “өргүч”, “токугуч” маанисин берген. Кийин *арга//арка* этишинин мааниси көпчүлүк түрк тилдеринде унутулушу менен, *аркак* сөзүнүн келип чыгышы күнүрттөнүп билинбей калган. [К.Сейдакматов, 1988: 119]. Б.Усмамбетов *arqaq* сөзүн кыргыз тилинде тыбыштык өзгөрүүгө дуушар болгону гана болбосо, мааниси өзгөрбөгөнүн белгилейт [Б.Усмамбетов, 2017: 111].

böz – бөз, *böz toquldı* – бөз токулду.

jip – жип, *jip çöžuldi* – жип созулду (диал. чозулду); *urağut jip ägrindi* – аял жип ийирди.

uz kişi – уз киши, колунан көөр төгүлгөн, өз кесибине мыкты киши [МКк. I. 66]. “*Каныкей уздун сарамжалын карап кой, кырк чорого жай киерин бир бөлөк, кыш киерин бир бөлөк даярдап коюптур*” [К.Жусупов. 1995: 115].

ulağ – жамачы, кийимге жамалган жамак, уланды [МКк. I. 126]. *Ulağı nāñ* – улана турган нерсе.

kižiz – кийиз [МКк. I. 312]. *Ol kižizni asrıladi* – Ал кийизди кабылан

өң кылып аземдеди. Бул сөз байыркы түрк тилинде *кедиз* жана *кидиз* түрүндө эки варианттуу болгон. Анын *д* тыбышы *й* тыбышына алмашуудан кыргызча *кийиз* сөзү жаралган. Байыркы түрк тилинде *кид* этиши азыркыча *кий* сөзүнүн маанисинде болгон. Ага этиштен зат атооч жасоочу *-ыз* мүчөсү кошулуп, *кедиз//кидиз* сөзү жасалган. Болжолу ал кезде кийиз кийим катары колдонулганы себеп болгондур [К.Сейдакматов, 1988: 120]. Эпостон мисал:

Ак *кийизге* салган соң,

Атпай журтка билгизип, [С.О. II. 130].

kiviz – килем [МКк. I. 312]. Шырдак килем сыяктуу көркөмдөлүп жасалган кийиз буюмдарынын кооз түрүнө кирет. Эпостон мисалдар:

Ошол төөдө бар экен

Кырмызы *килем* кымбат баа, [С.О. II. 352].

çäçkä – токуучу шайман, өрмөк [МКк. I. 364]. Өрмөк мурда уз, чеберлер колдонуп жүргөн аспап. Чебер өрмөкчүнүн соккон “термеси” эч бир башка кездеме менен алмаштыргыс. *Өрмөк* азыр да айтылат.

tügmä – түймө [МКк. I. 366]. *Tilin tügmişni tişin jazmas* – Тилиң(ин) түймөсүн тишиң жазбас (чечпес) (макал). Кыргыз тилинде *g* тыбышынын ордуна *й* тыбышынын айтылышы менен сакталган. Көйнөктүн, күрмөнүн жана башкалардын түймөсү. Топчулар жана ар кандай бүчүлүктөр улуттук кийимдердин өзүнчө бир жасалгасы катары жана кийимге көрк бериш үчүн колдонулган. Эпостон мисалдар:

Сары алтындан *түймөлүү*,

Кечип чапса чок өтпөйт [С.О. VI. 241].

bıçış – бычыш [МКк. I. 313]. *Ol mäniñ birlä jığaç bıçışdı* – Ал менин менен бирге жыгач кесишти, бычышты. Чеберлер кийим-кечекти да ылайыктап бычып, шырдактарга ар кандай оймо-чиймелерди түшүрүүдө кийизди каттап, оюп, ылайыктап бычышкан. Мында *быч* сөзүнө *-ыш* мүчөсү уланып жасалды.

tizmä – тизме (шым, ыштандын боосу) [МКк. I. 366]. Боого окшош

нерсенин баарын ушул сөз менен айтышат, мисалы, баштыктын боосу. Ал эми азыркы кыргыз тилинде *тизме* сөзү адамдардын аты-жөнүнүн катар тизмеси деп да колдонулуп келет.

Бычгуч – кайчы [МКтт. I. 781]. Бардык түркий тилдериндеги этиштерге кирип, өзүнөн кийин “*вов*” тамгасы кошулуп келсе, шайман аттарын жасайт. Бул түркий тилдердин баарына таандык эреже. Ушул эреже боюнча этиштер атоочко айланып, бир иштете турган шайманды билдирет. Мисалы: *бычгу* бир нерсени кесе турган шайман *бычды* – *бычты* деген этиштен жасалган [МКтт. I. 55]. Азыркы кыргыз тилинде да этиш сөздөн зат атооч жасалат. Мисалы, *быч* + *гыч* = *бычгыч* этиш сөздөн зат атоочту жасоочу мүчө уланды. Алсак, *таңгыч*, *сызгыч*, *сузгуч*, *туткуч* ж.б. сыяктуу сөздөр кыргыз тилинде да кездешет.

Устачылыкта адамдар жыгачты да пайдаланышат. Илгери кыргыздарда жыгачтан абдан көп нерселер, буюмдар болгон. Буларды жасаган кишини жыгач уста деп айтылат. **Жыгаччылык** өнөрү да кыргыз элинде байыртан бери келген. Өрүктөн, алма жыгачынан, кайыңдан, талдан, шилбиден, табылгыдан ар кандай буюмдарды жасоону өздөштүргөн элдик көркөм кол өнөрчүлүктүн бир түрү. “ – *Сенин атаң, биздин агабыз Кулан, кудай ыракматтын берсин, колунан көөрү төгүлгөн жыгаччы эле* [Т.К., 1990: 478].

bāşık – бешик [МКк. I. 347]. *Urağut başık ögridi* – Аял бешик терметти. Бешик кайың, арча, тал, тыт жыгачтарынан жасалган наристени терметип уктатаар жыгач керебетче [О.Караев, 1994: 62].

Бешиктеги жаш бала

Белге таңуу болобу? [С.О. I. 344].

idiş – идиш [МКк. I. 76]. Көркөө – жыгач табак [МКтт. I. 747]. Байыркы түрк тилинде *иди* этиши “жый” маанисин берген. Ага зат атооч жасоочу *-и* мүчөсү жалгануудан *идиш* сөзү келип чыккан. Алгачкы идиш “буюм-тайымды, тамак-ашты чогултуп, жыйнап салуучу буюм” маанидеги

сөз болгон. Азыркы кезде *иди* этиши унутулуп, андан жасалган *идиш* сөзү гана сакталып, кандай маанидеги сөз экенин билүү кыйындап калган [К.Сейдакматов, 1988: 114]. “Манас” эпосунда кездешиши:

Колуна тийген идишин

Өз-өздөрү алганы, [С.О. I. 611].

Бут кийимдер да кишилер тарабынан илгерки замандарда эле жасалып пайдаланылган. **Өтүкчүлүккө** байланыштуу Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө жолуккан *ултар*, *таш таман*, *така*, *апкыт*, *ултан* деген сыяктуу кесип сөздөрү азыркы кыргыз тилинде учурайт. Мисалы: *ätük* – өтүк [МКк. I. 82], *är ätükländi* – эр өтүктүү болду. *Tar ätük azaqıǵ jiktürdi* – Тар өтүк аякты кысты. “Дивандагы” *айак бут* сөзүнүн байыркы формасы *атак* болуп, кийин өзгөрүлүп отуруп, *өтүк* болгонун айтышат [К.Сейдакматов, 1988: 198]. *Ätüklük* – өтүктүк, *ätüklük saǵrı* – өтүктүк булгаары [МКк. I. 151]. Бул сөз азыркы кыргыз тилинде тыбыштык жактан өзгөрбөй сакталган.

samda – жеңил бут кийим (санда) [МКк. I. 356]. *Санда* сөзү азыр да айтылып, жайкы бут кийим катары кийилет.

сыззыг – бут кийимдин эки тарабынан өткөрүлгөн боо [МКтт. I. 799]. Учурда кийимдин тигилиштерин бекитүүдө *zigzag* делип айтылат.

izlik – чокой, чарык [МКк. I. 112], *är çarıqlandı* – эр чарыктуу болду. “– Тактын бетмаңдайында илинип турчу чокой чалынбадыбы көзүңө?” [Т.К. 1990: 275]. *Чокой*, *чарык* адабий чыгармаларда гана кездешет.

Сакалы чырмоок токойдой,

Астыңкы эрди албайып,

Аштыкчынын чокойдой [С.О. IX. 679].

başmaq – башмак (бут кийимдин бир түрү) [МКк. I. 392]. *Är başmaqlandı* – Эр башмактуу (бут кийимдүү) болду. Бул тери же башка материалдардан, ар кандай калыпта тигилген бут кийим. Л.Будагов *башмак* сөзүн, бир жашар музоонун туяктарынын өсүшүнөн улам, башмактын

алгачкы мааниси пайда болгон деп аныктама берет [Л.Будагов. 1869: 229]. *Башмак* сөзү да эскирген сөздөрдүн катарын толуктайт. Ошону менен бирге кээ бир сөздөр үй буюмдарына, өтүкчүлүккө, тамак-ашка ж.б. байланышкан, алсак: *үтүк, башмак, зигзак, сандал, йогурт, тавар* ж.б. сыяктуу сөздөрдү башка тилдерден азыр да кезиктирүүгө болот.

Дыйканчылыкка байланышкан сөздөр. Адам баласы байыркы замандардан бери эле жер иштетип жан багып, күн кечирип келген. Сөздүктө жерди иштетүүдө колдонгон буюмдардын, азык заттардын аталыштары дыйканчылык лексикасын түзөт. *Дыйкан* деген сөздүн өзү иран тилдеринен келип өздөштүрүлгөн да, ага кыргыз тилиндеги сөз жасоочу татаал мүчө *-чылык (-чы + лык)* жалганып жерди иштеткен кесиптин өзү келип чыккан. Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүгүндө орто кылымдарда түрк элдеринин дыйканчылык кылып жашаганынан кабар берген сөздөр да кеңири орун алат. Кыргыздар жайын маалымдаган чыгыш санжыралары дыйканчылык, аңчылык жөнүндө жазышканда жылнаамаларга кыргыздар тууралуу гана эмес, кыргыз кыштымдары тууралуу да кабарлар киргизилген. Булар археологиялык казуулардан табылган буюмдарга байланыштуу болгон. Мисалы: *äkin* – аңыз, эгин эгиле турган жер [МКк. I. 90]. *Är jirin atızladı* – Эр жерди айдоого даярдады, аңыздады. Эгин талааларындагы айдоо жерлерди, азыр деле *аңыз, эгин* талаасы делет.

Сабан – моюнча, буурсун жана башка бардык жабдыгы менен жер айдаганга кошулган эки өгүз; сабан – жерди айдоо мааниде [МКтт. I. 701].

Жаныбарлардын аттары. Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүгүндө жаныбарлардын аттарын да кезиктирүүгө болот. Мисалы:

arqar – аркар [МКк. I. 122]. Чыгырык мүйүздүү, кылчык жүндүү кой тукумуна кирүүчү жапайы тоо айбаны. Этимологдордун ою боюнча, бул сөз “арка” деген этиштен пайда болгон. Алар буга далил катары кыргыз

тилиндеги ушул этиштен жасалган “арка+й”, “арка+гай” деген сөздөрдү келтиришет [Т.Абдиев, 2020: 11]. *Аркар* сөзү учурда да айтылат.

Адырдын чөбү суюлуп,

Аркары кумдай куюлуп [СО. VIII. 308].

atan – атан төө [МКк. I. 89]. *Atan jüki aş bolsa, açqa az körünür* – Атандын жүгү аш (тамак) болсо, ачкага (кишиге) аз көрүнөр (макал). Бычылган эркек төө түрк жана монгол тилдеринде *атан* делет. *Атан* деген сөзгө *-ан* мүчөсү кошулуудан келип чыккан. Ал мүчө кошулуу менен формасындагы айырмачылыкка жараша төөнүн бычылганын билдирет [К.Сейдакматов, 1988: 123]. Атан – байыркы түрк тилдеринде “мингич төө” маанисин билдирген [О.Каратаев, 2003: 26].

Төрт миң *атан* төө менен,

Түнөгөр балбан дөө менен [С.О. I. 155].

kirpi – кирпич [МКк. I. 353]. *Oqlug kirpi* – октуу (чоң) кирпич. Тикен сыяктуу түгү бар кичинекей жаныбардын аты өзгөрүүсүз сакталган.

käjik – кийик [МКк. III. 126]. *Är käjik tutundi* – Эр (өзү) кийик тутту.

Кийик басбас жер менен,

Өөдөнү көздөй салыптыр [С.О. I. 311].

buzagı – музоо, торпок [МКк. I. 376]. *Ävdägi buzagu ögüz bolmas* – Үйдөгү музоо өгүз болбос (макал). Байыркы *бортак* сөзүнүн *буртак* вариантынын составынан *т* тыбышы түшүп, *бурак* “музоо” түрү келип чыккан. Анын аяккы *к* тыбышы түшкөн түрү азыркы чуваш тилинде *пару* “музоо” деген сөздө сакталган. Монгол тилинде сөздүн аягында үндүү кошулуп, *бирагу* түрүнө келсе, байыркы түрк тилинде *р* тыбышы *з* тыбышына өтүп, *бузагу* “музоо” түрү жаралган. Бул *бурак* варианты негизинен “уйдун баласы” дегенди билдирген. Алгачкы *борток* сөзүнүн *б* жана *т* тыбыштары орундарын алмаштырып, метатезалануудан *торбок>торпок* сөзү келип чыккан [К.Сейдакматов, 1988: 62]. “Манас” эпосунан мисалдар келтиребиз:

Музоо, торпок мөөрөтүп,

Сааса сүтүн көлдөтүп [С.О. VIII. 41].

äčküi – эчки [МКк. I. 131], *käçi* – эчки [МКк. III, 164], *hoç hoç* – чек чек, эчкини айдаганда колдонулуучу сөз [МКк. II, 226], *çik-çik* – чиге-чиге, эчкилерди чакырганда, айдаганда айтылган сөз [1, 289]. “Диванда” *эчки* сөзү *äčküi*, *käçi* түрүндө да кездешет. Аны *чек*, *чеге*, *чиге* деп эчкини айдоого, чакырууга карата айтылган сөздөн келип чыккан.

Эчки жүрбөс зоолордон,

Басып өтөр мал эле [С.О. VIII. 632].

ingän – инген [МКк. I. 125]. “*İngän inrasa botu bozlar*” – “Инген ыңыраса, бото боздоор”. Уйдун, топоздун ургаачысын билдирген *инек* сөзүнө *-ан* мүчөсү кошулганда, төөнүн ургаачысын билдире турган жаңы сөз жаралган. *Инек* сөзүнөн *инген* сөзү жасалып, ургаачы төөнү туюнтуп калган [К.Сейдакматов, 1988: 117]. К.К.Юдахиндин сөздүгү боюнча инген верблюдица старше шести лет; жабуулуу кара инген делет [К.К.Юдахин, 1965: 302]. Бул сөз тыбыштык жана маанилик жактан өзгөрүлбөй сакталган.

Ак баш инген төө болсун,

Аты жоктор жөө болсун [С.О. I. 116].

tilkü – түлкү [МКк. I. 363]. “*Tilkü öz ingä ürsä užuz bolor*” – Түлкү өз ийинине карап үрсө котур болор. Териси кооз жаныбардын аты терисине байланыштуу келип чыккан. Түклү сөзүнүн *кл* тыбыштары *лк* болуп алмашып түшүп, *түлкү* сөзү жаралган. *Түлкү* деген аты “түктүү” дегенге барабар сөз болуп эсептелет [К.Сейдакматов, 1988: 230]. *Түлкү* сөзү өзгөрүлгөн эмес. Эпостон мисалдар:

Ит агытып, куш салдык,

Бөрү, түлкү көп алдык. [С.О. I. 116].

siçğan – чычкан [МКк. I. 370]. Э.В.Севортян бул сөздү чыч “жылт коюу” деген этишке *-кан* мүчөсү жалгануудан келип чыккан деп эсептейт.

Казакча *тышкан* сөзү, анын *тыш* уңгусу байыркы түрк тилинде “тиш” дегенди билдирген, *-ган* – “жаныбар” дегенди билдирген мүчө. Ошондо байыркы *тышкан* сөзү “тиштүү жаныбар” дегенге жакын маани берген сөз болуп чыгат. Кийин ошол *тышкан* сөзүнүн *т* тыбышы *ч* тыбышына алмашуудан чычкан, *сычкан* варианттары келип чыккан [К.Сейдакматов, 1988: 257]. Эмгекте мындай деп келет: «*Öldeşi siçğan muş taşaqı qaşır*» – Өлгүсү келген чычкан мышыктын ташагын кашыр. Бул макал кыргыз элиндеги «Өлөр эчки койчунун таягына сүйкөнөт» деген макалга мааниси дал келет. Бул жерде *койчу* сөзү *мышык* сөзүнө алмаштырылып айтылган. Мында *с* тыбышынын ордуна кыргыз тилинде *ч* тыбышынын айтылышы менен сакталган. «Манас» эпосунан мисал келтиребиз:

Ачкүсөн, *чычкан* алганы,

Жабырбаян алгандай

Жаны жырғап калганы, [С.О. VI. 95].

ärkäç – эркеч [МКк. I. 104]. *Äçkü tağıqtı* – Эчки тоого ыңгайлашты. «*Ärkäç äti äm bolur, äçki äti jäl bolur*» – Эркеч эти эм болор, эчки эти жел болор [МКк. I. 104]. Биттелген, үч жаштан жогорку эчкинин эркеги (үч жашка чейинкисин серке дейт), «кастрированный козёл (он ведёт стадо овец); киргин суудан шар өтсө, койдун көркү эркечте» [Юдахин 1985:463]. Түрк тилдеринин огуз тобунда эчкини «кежи, кечи» дешет жана ушул сөз «эркеч» сөзүнүн курамында сакталып калган: эркеч < эр + кеч (кечи) = эркек эчки [Т.Абдиев, 2020: 93]. “Манас” эпосунда эч өзгөрүүсүз айтылат.

Алты миң *эркеч* майына,

Куп келтирип жайына [С.О. IX. 632].

qulan – кулан, жапайы жылкы [МКк. I. 353]. *Qulan quduğqa tüssä qur baqa ajğır bolur* – Кулан кудукка түшсө, кур бака айгыр болор (макал).

Айдаган миң жылкыдай

Арбын *кулан* көрүнүп, [С.О. II. 231]. Жогоруда келтирилген жаныбарлардын аттары тыбыштык, лексикалык жактан өзгөрүлгөн эмес.

Канаттуулардын аталыштары.

käklik – кекилик [МКк. I. 402]. К.К.Юдахинде: кеклик, каменная куропатка; кекилик өз атын өзү чакырат погов. сам себя хвалит, похваляется деп берген [Юдахин, 1965: 367].

quş – куш, *quşlar sajraşdı* – куштар сайрашты; *ol quş uçurdu* – ал куш учурду. Куш – кыраандардын жалпы аталышы. Анын ар кандай түрлөрү бар [А.Акматалиев, 1999: 30]. Куштар жалпы жолунан куш деп аталганы менен бир нечеге бөлүнөт: алгыр куштар, жөнөкөй куштар [А.Биялиев, 1967: 59].

quşğaç – кучкач (чымчык) [МКк. I. 383]. Бул сөз *куч+кач* бөлүктөрүнөн турат. Анын *куч* уңгусу *куш* сөзүнүн *ш* тыбышы *ч* тыбышына өткөн түрү болуп эсептелет. Ана кичирейтүүчү *-кач* мүчөсү уланган. Мындай мүчө өтө сейрек учурайт. *Кучкач* сөзү “кичинекей куш, чымчык” деген маанидеги сөз экени морфемалык составы боюнча ушундайча аныкталат [К.Сейдакматов, 1988: 164]. «Дивандагы» *кушгач* сөзү мурдагы формасын сактаган, азыркы кыргыз тилинде *кучкач* же *жылкычы кучкач* деп айтылат. Жылкычы кучкач – трясогузка [Юдахин, 1965: 456].

Жети *кучкач* өлгөндө

Жер дүңгүрөп унчукту [С.О. IV. 221].

sağızğan – сагызган [МКк. I. 429]. Сагызган сайраганда *шак-шак* деген дабыш чыгарат. Ошондуктан сагызган шакылыктады делет. *Сагыз* уңгусунун составындагы *-ыз* морфемасы *шак-шак* деген тууранды сөздүн көптүгүн билдирген мүчө болушу мүмкүн. Натыйжада К.К.Юдахинде: сагызган – сорока; *сагызган сактыгынан өлбөй, суктугунан өлөт* погов, *сорока умирает не от осторожности, а от жадности* деп берген [Юдахин, 1985: 121]. «Манас» эпосунан мисал келтиребиз:

Бөрү жесин куйругун,

Сагызган чукуп көзүнү, [С.О. I. 258].

siğirçiq – кара кур түрүнө кирген куш (чыйырчык) [МКк. I. 417]. *Сыгурчук* сөзү байыркы түркчө *сыкыр* “ышкыр” сөзүнөн келип чыккан.

Анткени кара чыйырчык, ала чыйырчык да ышкырып, же чырылдап сайрайт. Мына ушул өзгөчөлүгү алардын атынан келип чыгышына негиз болгон. Алар *чыйыр* уңгусу *чыкыр* сөзүнө туура келип, *-чык* мүчөсү кесипти билдирген *-чы* мүчөсүнө барабар келет [К.Сейдакматов, 1988: 126]. Чыйырчык – скворец [Юдахин, 1985: 385].

Чыйырчыктай сарала,

Чыпка куйрук карала [С.О. II. 99].

јаңан – таан [МКк. III. 278]. Таан – галка [Юдахин, 1965: 185].

Көгүчкөн, карга, *таан* болуп,

Чукулдаша кеткени [С.О. IV. 177]. Бул сөздө *η* тыбышынын жоюлушу менен созулма *aa* тыбышы айтылып, сакталган.

tartar – тартар (куш) [МКк. I. 406]. Тыбыштык, маанилик жактары өзгөрүлгөн эмес. Тартар – коростель (куш) [Юдахин, 1965: 211].

Жарты айлык жолдон кабарын,

Жанындай *тартар* сыры бар [С.О. V. 166].

ühi – үкү [МКк. I. 157]. Үкү – филин [Юдахин, 1985: 321]. Үкү да алгыр куш. Түнкү чабыты бар кыраандардын бири [А.Акматалиев, 1999: 46]. Эпостон мисалдар:

Куйругуна *үкү* байлаган,

Айнектей көзү жайнаган [С.О. III. 256].

йрүр – үпүп [МКк. I. 91]. Үпүп – удод [Юдахин, 1985: 324].

çulıq – чулдук (суучул ала куш) [МКк. I. 326]. Чулдук – кулик; *өрдөк жокто чулдук бий* погов *если нет утки, то властвует кулик; на безрыбье и рак рыба* [Юдахин, 1985: 376].

Сөздөрдү салыштырып, кээ бир тыбыштар алмашып айтылган, бирок сөздөрдүн лексикалык мааниси өзгөргөн жок.

Жылкы – сыңар туяктуу жаныбар. Түрк тилдеринде сүйлөгөн уруулардын элдик оозеки чыгармаларында адамдар менен сыйкырдуу касиетке ээ болгон жаныбарлардын байланыштары жөнүндө өзгөчө көп

айтылат. Узак убакыт бою көчмөн турмушта жашаган кыргыз эли атты биринчи катарга коюп, аны акылдуу айбан катары эсептешкен, абдан баркташкан [Мураталиев, 2013: 48-87]. Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө жылкыга тиешелүү: *йилки, тай, кысрак* ж.б. сөздөр киргизилип, кээ бир фонетикалык өзгөчөлүктөр сакталган [Осмоналиева, 1972: 87]. Кыргыз элинде *жабагы* – алты айга чейинки жылкы баласы, *кулун* – бир жашка чыга элек жылкы баласы, *тай* – бир жаш, *кунан* – эки жаш, *бышты* – үч жаш, *асый* – төрт жаш деген жаш өзгөчөлүктөр сакталган. Эмгекте *кулун, тай, ат* деген сыяктуу атоолор бар. Л.Будагов жылкынын эки жашарын *конан* – жеребенек двухгодовалый деп түшүндүрмө берет [Л.Будагов, 1871: 95].

Кунан бекен, тай бекен,

Кууса кайдан жетти?! — деп, [С.О. I. 107].

ažgır – айгыр; *at, ažgır qalışdı* – ат, айгыр таскакташты [МКк. I. 104].

Байыркы түрк жазууларында *адгыр*// *азгыр* түрүндө айтылган сөз азыркы кыргыз тилинде *айгыр* болуп айтылат [К.Сейдакматов, 1988: 14].

Жорго боз *айгыр* үйүрү

Жолунан чыгып калыптыр [С.О. I. 133]

at – ат, жылкы жаныбары; *at tuşağı boldı* – атты тушак болду (ат тушалды) [МКк. I. 56]. *Am* сөзү акт (а) сөзүнөн келип чыккан. Алгачкы *акт* формасынын аягында катар келген үнсүздөрдүн акыркысын түшүрүп коюудан келип чыгат. Ал эми *am* сөзү, аяккы *m* тыбышынын сактап, анын алдындагы *k* тыбышын түшүргөн түрү болуп эсептелет [К.Сейдакматов, 1988: 32].

bügrül: *bügrül at* – буурул ат [МКк. I. 403]. Мында *g* тыбышы жоюлуп созулма *уу* тыбышынын айтылышы менен кыргыз тилинде сакталган. Эпосто кездешиши:

Буурулдан тандап жылкы алып,

Буулумдан тандап мүлк алып [С.О. III. 25].

joriğa – жорго ат [МКк. III. 130]. *Joriğa at* – жорго ат. “Диванда”

joriğa кыргызча *жор+го* деген бөлүктөрдөн турат. *Жорт, басыш, жүрүш* маанисиндеги *йорыга* сөзү аттын желип, арыштап өзгөчө жүрүшүнө карата айтылган. “Манаста” айтылышы:

Эки жорго туруптур

Ээликтирип байлаган [С.О. I. 224].

йилки – жылкы [МК. Ауэзова, 2005: 766]. *Жылкы* сөзү *ат, айгыр, бээ, кулун, май* деген түшүнүктөрдүн баарын камтыйт. *Kişi sözläşü jılqı jılğaşı* – Киши сүйлөшкөнчө, жылкы жытташканча (билинет) (макал).

Жакып байдын жылкысы

Укурук, жүгөн тийбеген

Үркүп жүрөт асоосу [С.О. I. 233].

qulun – кулун. [МКк. I. 344]. *Tolum anutsa qulun bolor tolum unutsa bulun bolor* – Куралы даяр кулун болор, куралын унуткан туткун болор (макал). Мында *q* тыбышынын ордуна *k* тыбышынын айтылышы менен кыргыз тилинде колдонулат.

Бир ак сур кулун туудуруп,

Олтурган экен бай Жакып [С.О. I. 143].

qızraq – кысырак, кысыр байтал [МКк. I. 398]. *Qız birlä küräşmä, qısraq burlä jarişma* – Кыз менен күрөшпө, байтал менен жарышпа (макал).

Кысыр эмди тайлардан

Үчтү союп салганы [С.О. I. 248].

taj – тай [МКк. III. 119]. *Taj atatsa at tinur, uğul äräzsä ata tinur* – Тай ат болсо, ат тынар, уул эр жетсе, ата тынар (макал). Кыргыз тилинде эч өзгөрүүсүз айтылат. Эпостон мисал келтиребиз:

Кайнаган бойдон чай калды,

Байлаган бойдон май калды [С.О. II. 346].

toğig at – тору ат [МКк. I. 319]. Бул сөз өзгөрүлбөй айтылат.

Октой болгон *тору атка*

Оңолуп кайра миниптир, [С.О. III. 161].

Ат жабдыктарынын өзүнө тиешелүү аталыштары бар. Аттын ээр-токумдарын, ат жабдыктарын – ат жасалгалары делет. Аларды колунан көөрү төгүлгөн усталар жасайт. Эмгектен ат жабдыктары боюнча мисал келтиребиз.

kömöldürük – көмөлдүрүк [МКк. I. 437]. Ат жабдыктарынын бири бул сөз азыркы кыргыз тилинде тыбыштык жагы, берген мааниси боюнча да өзгөрбөй сакталган. Бул *көм+өлдүрүк* бөлүктөрүнөн турат. *Көм* уңгусу – жогоруда айтылган *көк > көң > көм* болуп өзгөргөн “*көкүрөк*” маанисиндеги сөз, ага *-дырык* мүчөсүнүн астына *-л* кошулган варианты жалганып, *көмөлдүрүк* сөзү келип чыккан. Мындай *-лдырык* мүчөсү азыркы *көзүлдүрүк* сөздөрүндө көрүнөт. *Көмөлдүрүк* сөзү алгач “*көкүрөктүк*” дегенге жакын маани берген. Азыркы аттын көкүрөгүнө тагылчу ээр токумдун бөлүгүнүн атын билдирген ошол маанисинен келип чыккан [К.Сейдакматов, 1988: 127]. Эпостон мисал:

Көмөлдүрүк сом алтын,

Көмкөрө ээр — баары алтын, [С.О. VI. 100].

уқруқ – укурук [МКк. I. 109], *urq* [1, 63], *uriq* – аргамжы, аркан сөзүнүн кыскарган түрү деп берилет. Ага *-лыг* мүчөсү уланып, *уруклуг* сөзү жаралган. Бул *-лыг* мүчөсү кыргыз тилиндеги *-луу* мүчөсүнө туура келет. Ошондо *уруклуг* сөзү “аркандуу” деген маанини берген сөз болуп калат. Кийин *уруклуг* сөзүнүн тыбыштарында өзгөрүүлөр пайда болот. *Урук* уңгусунун *р* жана *к* тыбыштары орун алмаштырып, *укур* түрүнө келсе, мүчөнүн башындагы *л* тыбышы түшүп калып, *укурук* сөзү жаралат. [К.Сейдакматов, 1988: 127]. *Taǵıǵ uqruqın ägmäs, täñizni qajıqın bökmäs* – Тоону укурук ийбес, деңизди (дарыяны) кайык буубас (бөгөлбөс). «Манас» эпосунда *укурук* жөнүндө:

Бекем башка чабылды,

Мээ *укурукка* жабылды, деген саптар кездешет [С.О. I. 204]. Укурук – азоо жылкыны кармоодо колдонулуучу учуна илмек кыл аргамжы

(укурук боо) байланган эң жөнөкөй жыгач шайман. Атчан жылкычы азоону кууп жетип, анын мойнуна аргамжынын илмегин салып, укурукту бура тартып, жылкыны токтотот [Асанов, 2003: 236]. Э.В. Севортянын “Этимологический словарь тюркских языков” аттуу эмгегинде *укурук* сөзүнүн келип чыгышын “ур-” этиш сөзүнөн келип чыгат деп божомолдойт. Себеби алтай, хакас, башкыр, ногой түрк тилдеринде укурукту урук (корык, курук) деп аташат [Севортян, 1974: 585]. Ал эми монгол тилинде *urga/uraga* сөзү “бир нерсени кармоодо колдонулуучу шырмый”, манчжур тилинде *ukurga* сөзүнүн “капкан” маанисинде кездешет.

tartıǵ – олоң, тартма, басмайыл [1, 388]. *Айыл* сөзүнүн өзү эле тажик тилинде “*басмайыл*” маанисинде колдонулат. Кыргыз тилинин өзүндө да *басма* сөзү “*басмайыл*” маанисинде кээде айтылат. Демек, бирдей маанидеги эки сөз биригип, кайра эле ошол маанини билдирип калат [К.Сейдакматов, 1988: 128].

Андап көрсө ал дагы

Куюшкан, *олоң, басмайыл*

Ар кайсысын кыскартып, [С.О. VIII. 83].

tın tizgin – тизгин, жүгөн [1, 293].

Тизгин менен ат жалын

Сол кол менен кармашып, [С.О. II. 175].

Жылкынын түсүнө карап ажыратылышы, ат жабдыктардын аттары эмгекте чагылдырылган. Алардын басымдуу бөлүгү калк арасында айтылып келет. Элибиз жылкыны аздектеп, барктаган. Эмгекте жылкыга тиешелүү макалдар арбын. Түгөлбай Сыдыкбеков эмгектеги макалдар боюнча мындай дейт: «...китепте, бул макалдар байыркы тилибизде айтылат. Эч айырма жок. Арийне, айрыкча, кыска, так айтылган сөздүн каухары – макал, лакап ар бир элде мааниси жакын болору талашсыз. Ошентсе да, элибиз айткан: «*Kişi alası içtin, jılqı alası tıştın*» деген бүгүнкү макалы мындан тогуз жүз жыл мурда жазылган китепте эч бузулбай, дал ушундай жазылганы бизди

кубантпай коё албайт» [Т.Сыдыкбеков, 1982: 54].

Астрономиялык түшүнүктөр. Адам баласы аң-сезимдүү жашоосунун алгачкы мезгилинен баштап эле асманды, айды, күндү, жылдыздарды көрүп билип, таанып жашап келген. Ал эми асмандагыларды, айрыкча, жылдыздарды байыркы доорлордо кыргыздар жакшы таанып өздөштүрүшкөн. Жылды жылдыздарга карап таанып, жыл мезгилдерин да ошого байланыштуу атап келишкен. Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүк китебинде асман телолордун, астрономиялык түшүнүктөрдүн аттары көп чагылдырылган. Кыргыздар Темир казык, Алтын казык (Полярная звезда), Үркөр (Плеяда), Чолпон (Венера), Жетиген (Большая медведица), Кербен-Саба (4 жылдыздан турган топ жылдыз), Кош-Өгүз жылдыздары белгилүү болгон, Дастара-Кундуз жылдызы, Кербен жол, Куш жолу (Млечный путь) д.у.с. жылдыздарды билишкен [С.М.Абрамзон, 1999: 100]. Жылдыздардын аттарын эмгек менен кыргыз тилине салыштырып, окшоштугу каралат.

āj – ай [МКк. I. 94]. *Aj tolun bolsa ālikin ımlamas* – Ай толгон болсо, аны кол менен көрсөтпөйт (макал).

Жалпы түрктүн журтунда

Жарыгы тиер *ай!* – деди [С.О. I. 215].

ajdıñ – айдың (айлуу) түн [МКк. I. 122]. *Ошол замат ордунан туруп, жүзүмдүн кара көлөкөсү баскан сөөрү жакты карап, ай нуруна ак жүзү кылайып, кете албай токтоп калды* [Т.К., 1990: 221].

kün – күн (күндүз), бир күн [МКк. I. 293]. *Kün battı* – Күн батты.

bulut – булут [МКк. I. 303]. *Bulut sujuldı* – булут суюлду.

Кайра жаачу *булуттай*

Каары жүзүнө айланып [С.О. IV. 273].

buzluq – муздук, мөңгү [МКк. I. 392]. *Buzdan suv tamar* – Муздан суу тамар. Мында *b* тыбышы кыргыз тилинде *m* тыбышы айтылып, *-лык* мүчөсүнүн уланышы менен мааниси сакталган. «Манас» эпосунан

мисалдар:

Күн чыгышы Ала-Тоо,

Кетпеген мөңгү кары бар [С.О. IV. 136].

Qaraqış – Мезон (Тараза) жылдызы [МКк. III. 31].

Жыл мезгилдери. Жыл мезгилинин ар бирине – жаз, жай, күз, кышка токтолуп, ар биринин бөтөнчөлүктөрүн ачып берет. Бирок ошентсе да «Сөздүктө» жаздын адам өмүрү жана табият үчүн эң маанилүүлүгү, өтө артыкчылыгы, ролу көтөрүңкү тон менен сыпатталат [А.Акматалиев, 2011: 15].

ärgüz – эриген. *Ärgüz suv* – эриген суу. Жазында кар же муз эришинен пайда болгон суу [МКк. I. 104].

küz – күз [МКк. I. 285]. *Küz käligi jazın bälgürär* – Күздүн кандай келери жазда белгилүү болор (макал).

Мал семирип толгондо,

Күз эсепке болгондо [С.О. VIII. 61].

qış – кыш. *Qış qonoqı ot* – кыш коногу – от [МКк. I. 288]. Эпоско кайрылабыз:

Татым кыйын, туз арзан,

Жайы кыйын, *кыш* арзан [С.О. VIII. 213].

üşik – үшик [МКк. I. 85]. *Üшүгөнгө от жактырба* (макал).

Жер-суу аттары жана башка географиялык аталыштар. Жер-суу аттары эзелтен бери аталып, сөздөрдү өзү менен кошо сактап келе жаткан географиялык аттар бар. Байыркы замандарда жашап өткөн биздин ата-бабаларыбыз материалдык, маданий эстеликтерди жана жер-суу аталыштарын сактап келгендиги маалым. Географиялык аттардын келип чыгышы, топтолушу узак мезгилди – ондогон же жүздөгөн жылдарды, кээде ондогон кылымдарды өз ичине камтыйт. Сөздүктө Жети-Суу жана Теңир-Тоо аймагы боюнча: Арык-Торук, Ак-Сай, Ала, Аргу, Торуг-Арт, Кавак-Арт, Баласагун тоолору, Кара-Жылга, Иле, Кочкор-Башы, Узгенд, Йагма,

Териң-Көл, Ай-Көл, ж.б.у.с. географиялык маалыматтар жазылган [Ө.Караев, 1989: 17-18]. Жер-суу аттар: Торуг Арт, Ак-Сай жайлоосу, Узгенд, Ысык-Көл, Соң-Көл ж.б. сыяктуу аталыштар азыр Кыргызстандын аймагында, “Манас” эпосунда да, азыркы кезде да айтылат, мисалы:

art – ашуу, дабан [МКк. I. 62]. Эмгекте мындай макал айтат: «*Ärmägügä äşik art bolur – Эринчээкке эшик – art* (эринчээкке эшик ашуу болор)». «Ашуу» маанисиндеги бул эски сөз Көгарт (Көк-Арт), Кызарт (Кыз-Арт), Катынарт (Катын-Арт) деген жер аттарында жана жогоруда мисал келтирген макалда сакталып калган. Кызарт ашуусу – кыз жана байыркы кыргызча: арт, ашуу: кыз ашуу маанисинде сакталып, Ички Тянь-Шанда: Кочкор жана Жумгал өрөөндөрүн байланыштырат. Катынарт ашуусу – Алай кырка тоосундагы ашуу, Алай (түштүгүндө) жана Гүлчө (түндүгүндөгү) өрөөндөрүн байланыштырат. Көкарташуусу – Фергана тоо тизмегинде Көгарт суусунун башынан орун алган [Ш.Жапаров, 2009: 170].

Ошондой эле «Манас» эпосунда да *art* сөзү *ашуу* маанисин берет:

Кабак-Арт менен Сары-Колдо

Кабырга тууган кыпчак бар [С.О. I. 152].

Жүз элүү миң аскерин

Кызартты көздөй каптатып,[С.О. IV, 35]. XI кылымдагы «арт» сөзү азыркы тува тилинде «ашуу» маанисинде кадыресе эле айтылат. Кыргыз тилинде болсо топонимдердин гана тутумунда сакталып, өз алдынча колдонулбай, «ашуу» сөзү басымдуу колдонулуп кеткен [Э.Хурибаева, 2022: 284].

öz – өзөн, жылга, капчыгай [МКк. I. 65]. Муну *tag özi* – тоо жылгасы (өзөнү) деп айтышат.

Қоңғар – Кочкор [МКк. III. 282]. *Qoçnar başı* – Кочкор-Башы. Бир шаарчанын аты.

Köl – Көл [МКк. III. 102]. Суу топтолуп калган жер.

Bädäl art – Бедел-Арт. Уч (Ош) менен Барскандын ортосундагы

бийик ашуу [МКк. I. 336]. Бедел ашуусу Какшаал кырка тоосунда Суук-Кыр жана Кара-Бел тоолорунун аралыгында. Деңиз деңгээлинен бийиктикте 4284м. Адабиятта VIII кылымдын экинчи жарымынан тартып эле белгилүү. Үч-Турпандын эли бул белди *Бадаларт* деп да аташат [М.Борбугулов, 1990: 57]. Ашуунун, тоонун андан башталган суунун кыргызча аты башынан бери эле Бедел. Сибирдик тарыхчы И.Г.Андреев кыргыз жеринде Беделен деген адам жеткис аскалуу улуу тоо бар деп, мындан 200 (эки жүз) жыл мурда эле жазып кеткендиги маалымдалат [Ш.Жапаров, 2009: 171].

Ила//ilä// ilä – Или (дарыя). Ал дарыя түрк калкынын Жайхуну. Эки жээгинде түрк тайпаларынын йагма, тохсы менен бир далай чигилдер жашайт [МКк. I. 101]. Иле – Орто Азиядагы чоң дарыя [В.В.Бартольд, 1997: 407]. «Манастан» мисалдар:

Иле менен Чүйүнөн

Аскер тартып кол баштап, [С.О. II. 302].

Kaşğar – Кашкар [МКк. I. 319]. Кашкар – Кытай Түркстанындагы шаар. Эң байыркы Кытай даректеринде Сулэ аталат [В.В.Бартольд, 1997: 417]. Эпостон мисалдар:

Анжиян менен *Кашкарды*,

Анын баарын башкарды [С.О. I. 171].

qorut – корум [МКк. I. 339]. *Ошерде жону чыккан корум ташты көрүп, Жолой Кошойду ошол ташка жанча чапмак болду* [А.Ж., 1995: 329].

Quz – тескей. *Quz tağ* – тескей тоо, тоонун тескейи [МКк. I. 95].

Tamğa – деңиз, көл, өзөнгө куюучу суунун тарамы. Өзөндүн куймасын да *tamğa* дешет [МКк. I. 360]. Тамга – Жети-Өгүз районундагы суу. Ысык-Көлдүн куймасы. Тескей Ала-Тоонун түндүк капталынан Тар деген ат менен башталып, кууш капчыгай аркылуу түндүктү көздөй агат [М.Борбугулов, 1990: 271].

Taras – Орто Азиядагы Талас дарыясынын жана анын боюндагы шаардын арабча аталышы. Калк жашаган жер (хорон) катары “Талас” аты

биринчи жолу 568-жылы грек Земархтын элчилиги жөнүндөгү отчетунда айтылган [В.В.Бартольд, 1997: 418].

Ärtiş – Эртиш. *Jämäk* – Йемек талаасындагы өзөндүн аты. Бир нече куймалуу бул дарыя ошол жердеги бир көлгө куят. Бул дарыяны *Ärtiş suvi* – Эртиш суусу дейт [МКк. I. 105]. Эпостон мисалдар:

Туурасы *Эртиши* суу болсун,

Аягы Орол тоо болсун [С.О. I. 154].

Жер-суу жана географиялык аталыштардын пайда болушу көп жылдарды, кылымдарды өз ичине камтыйт.

Үй буюмдары жана тамак-аштардын аталыштары. «Сөздүк» лингвистикалык гана эмес, ошол кездердеги жашоо-шарт, үрп-адат, турмуш-тиричилик жагдайларынан да, түрдүү түрк урууларынын өз ара кошуна калктар менен болгон карым-катыштары тууралуу да кеңири маалыматтарды өз ичине камтыган [А.Акматалиев, 2011: 3]. «Дивандагы» үй буюмдары, тамак-аш боюнча жазылган сөздөр азыркы кыргыз тилинде айтылат, мисалы:

baldu – балта [МКк. I. 355]. *Qarı ögüz balduqa qorqmas* – Кары өгүз балтадан коркпос (макал).

Калканга *балта* чабылды,

Көргөндөр эстен жаңылды [С.О. IV. 287].

çötmçö – чөмүч [МКк. I. 355]. Байыркы түрк тилинде *кам* “*кармоо*” жана *чөмүч-чөм* (чөк) “чөмөрүү, суунун же башка суюктуктун түбүнө түшүрүү” жана *-ыч* мүчөсүнөн жасалган. Мисалы: Мойнуна таш байлап, сууга чөгөрүп кетишет (Аалы). *Чөк* уңгусунун “Сөздүктө” “чөмүч” маанисиндеги *чөмчүү* сөзүнөн да кездештиребиз [Б.Усмамбетов, 2017: 133]. *Чөмүчү да май, кашыгы да май болду.*

Тамак – аш. «Дивандагы» тамак-аштардын аталыштарын жандуу кыргыз тилине салыштырабыз.

azıq – азык-оокат; *är azıqlandı* – эр азыктанды [МКк. I. 80].

К.К.Юдахиндин сөздүгүндө азык продовольствие деп берилет. [Юдахин, 1965: 27]. Ошондой эле “Манас” эпосунда да *азык* деп айтылат:

Азык-түлүк, бар жарак,

Даярданып салыптыр [С.О. II. 289].

bal – бал [МКк. III. 117]. *Ol aṇar bal jalğattı* – Ал ага бал жалатты.

Бул сөз тыбыштык, маанилик жактан сакталган. К.К.Юдахинде: бал мёд, балдай ширин *сладкий как мёд* делет [Юдахин, 1965: 102]. Эпосто:

Бал, шекерге карабайт,

Башка тамак жарабайт [С.О. I. 127].

balıq – балык. Сөздүктө мындай макал бар: “*Balıq suvda, közi taştın*”

– Балыктын өзү сууда, көзү – тышта [МКк. I. 323]. Ал эми кыргыз тилинде: “*Өрдөктүн өзү көктө болсо да, көзү көлдө*” деген макал азыр да айтылат. Мында эмгектеги макалдын “өрдөк” “балык” сөзү менен алмаштырылып айтылды. «Манас» эпосунда берилиши:

Дарыядан жаянды

Сазан *балык* ордуна

Сууруп алып жеп жүргөн [С.О. II. 34].

jufqa – жупка [МКк. III. 26]. К.К.Юдахинде: кушанье из слоённых лепёшек (сваренных в молоке и сдобренных маслом) делет [Юдахин, 1965: 270]. Жупка – буудай ундун ачыбаган камырынан жасалган кыргыздын эски оокаттарынын бири. Эмгекте *j* тыбышы кыргыз тилинде *ж* тыбышы менен айтылат.

joğurt – жуурат [МКк. III. 123]. *Ol sirkäni joğurtqa qattı* – Ал сиркени жууратка кошту, катыктады. *Suwiq joğurt* – суюк, суюлтулган жуурат. Кой жана эчкинин сүтүнөн уютулган айранды *жуурам* дейт [Т.Абдиев, 2020: 5]. *Joğurt* сөзү көпчүлүк улуттарда тамак-аштын катарын толуктап, аталышы өзгөртүлбөй айтылат. Ал эми кыргыз тилинде *j* тыбышынын ордуна *ж* тыбышы айтылышы менен сакталган.

ajran – айран [МКк. I. 125]. *Айыр* деген этишке зат атооч жасоочу

-ан мүчөсү жалганып, *айран* сөзү келип чыккан. Ал «майы бөлүнүп (ажыратылып) алынган суюктук» дегенге жакын маани берген. Кийин бышылбаган болсо деле *айран* делип аталып кеткен [К.Сейдакматов, 1988: 16]. К.К.Юдахинде: айран *кислое молоко, слегка разбавленное водой* делет [К.К.Юдахин, 1965: 33]. Л.Будагов өзүнүн эмгегинде, кыргыздар кычкыл айранды жай мезгилинде суусундук катары ичип, дайыма азыктанып келишкен дейт [Л.Будагов. 1869. 185]. Айран кыргыздарда суу кошулбай накта сүттөн гана уютулат да, кой, эчки, топоздун сүтүнөн жасалат [А.Джапанов, 2003: 59]. «Манас» эпосунда берилиши:

Тузга кошуп *айранын*

Кылат экен курутун [С.О. VIII. 121].

qanaq – каймак [МКк. I. 328]. Сүттү күү челекке куюп, бышканда сүттүн майы калкып чыгат, аны калпып алган (сөз каймакты бөлүп алуунун ыкмасы тууралуу болуп жатат – Т.Ж.). Анын *кай* уңгусу *кайны* этишинен *п* тыбышы түшүп, *кайы* болуп өзгөргөн түрү дешке болот. Ага зат атооч жасоочу -мак мүчөсү жалганып, *кайымак* < *каймак* сөзү келип чыккан. Идиштеги сүттүн үстүнө жыйналып калган майлуусу *каймак* аталат [К.Сейдакматов, 1988: 127]. К.К.Юдахинде: каймак сливки; жыйылган каймак *сливки, снятые с кипячённого молока* деп айтылат [К.К.Юдахин, 1965: 320]. «Манас» эпосунан мисал келтиребиз:

Чачылуу чачпак, чалма этек,

Караңгы үйдөн *каймак* жеп [С.О. VI. 470].

qor – уютку, кор [МКк. III, 93]. Идиштин түбүндө калган айрандын, кымыздын үстүнө жаңы сүттү куюп аралаштырат (бышыйт), андан айран уюп, кымыз ачийт. Кор закваска (для бузы, кумыса) [Юдахин, 1965: 405]. Эпосто айтылышы:

Уругун төккөн *кору* бар,

Уламадан уккамын [С.О. III. 12].

tuz – туз [МКк. III. 94]. *Tuz aşığ tatıttı* – Туз ашты даамдантты.

ät – эт [МКк. I. 56]. *Ät bışıp titildi* – Эт бышып тытылды (эзилди).

käbäk – кебек (күкүм) [МКк. I. 333]. Кебек отруби [Юдахин, 1965: 364]. Тартылган буудайдын унун электен өткөргөн калдыгы *кебек* делет.

qurut – курут [МКк. I. 305]. *Är qurutsadı* – Эр курут жегиси келди. Сүзмөнү тоголоктоп жайып кургатып, жасалган оокат курут аталат. *Курут* сөзү же *куру* этишине зат атооч жасоочу *-m* мүчөсү уланып келип чыккан. Мында жаңы маани пайда болду. Бул боюнча Л.Будагов мындай: “Кыргыздар уйдун, койдун ж.б. сүтүнөн сүзмө кылып, курутту тоголоктоп кургатышат. Аны кургак түрүндө же сууга эзип пайдаланышат” деп айтат [Л.Будагов, 1871: 49]. Курут шарики или лепёшечки из отжатого и засущенного творога [Юдахин, 1965: 451]. «Манас» эпосунан мисал:

Тузга кошуп айранын

Кылат экен *курутун* [С.О. VIII. 121].

murç – мурч, калемпир [МКк. I. 296]. *Ol murç soqturdi* – Ал мурч майдалатты. Мурч черный перец [Юдахин, 1985: 41]. «Манас» эпосунда берилиши:

Кара *мурчтан* буулаган,

Калемпирден суулаган [С.О. VIII. 235].

süzmä – сүзмө [МКк. I. 366]. Мында *сүз* этишине *-ма* сөз жасоочу мүчө уланып, *сүз+ма=сүзмө* жаңы маанидеги сөз жасалды. Сүзмө сюзьма (отцеженное кислое молоко) [Юдахин, 1985: 170]. Сүзмө – бузулбас оокат. Андан аш катык, түркүн оокаттарга коруш, эзилген суусун болот [Т.Бөрүбаев, 1984: 102].

Тамгак – тамак [МКтт. I. 807]. Тамак пицца; продукты питания, продовольствие; *эр тамагы элден, бөрү тамагы жолдон* погов. *пицца молодца от народа, а пицца волка в пути* [Юдахин, 1985: 199]. Мында *г* тыбышынын жоюлушу менен сакталган. Эпостон мисал:

Тамак ичип ойнойлу,

Тамашага кел» – деди [С.О. I. 112].

qımız – кымыз [МКк. I, 312]; *är qımız bışdı* – эр кымыз бышты. Бээнин сүтүнөн сабага бышып даярдалган суусундук [Л.Будагов, 1871: 65]. К.К.Юдахинде: кымыз кумыс; кымыз – кишинин каны, эт кишинин жаны погов. *кумыс – кровь человека, мясо – душа человека* деп айтылат [Юдахин, 1965: 489]. «Манас» эпосунда берилиши:

Бир сабаада кымызды

Колуна берсе бир жутат [С.О. I. 175].

ugut – угут [МКк. I. 69]. Буудай шарабын ачытууга арналган угут (ачыткы). Кыргыз тилинде өзгөрбөй сакталып, айтылат. Угут соло, бродило [Юдахин, 1985: 299]. Эпостон мисал:

Угут кылган буудайды,

Унуткан экен кудайды [С.О. V. 474].

üz – май. *Üzлүг аш* – майлуу аш (тамак) [МКк. I. 65]. *Ууз май, ууз аш* тыбыштык, маанилик жактан өзгөрүлгөн жок. Ууз молозиво (в кипяченном виде в киргизском быту считается лакомством) [Юдахин, 1985: 331].

Нурдуу кызыл бети бар,

Ууздан аппак эти бар [С.О. III. 93].

un – ун (буудайдын уну) [МКк. I. 68]. *Urağut un älgändi* – Аял ун эледи. Ун мука [Юдахин, 1986: 305]. Бул сөз эч өзгөрүүсүз айтылат.

çabaq – чабак. Түрк көлдөрүндө жашаган майда балыктын түрү [МКк. I. 325]. Чабак – всякая мелкая рыба, рыбёшка [Юдахин, 1985: 332].

Чабактай сууга сүзүшүп,

Жанынан үмүт үзүшүп [С.О. I. 384].

çağır – чагыр (кымыз кошкон сорпо) [МКк. I. 310]. *Ol çağır çuvşatti* – Ал чагыр ачитты. Чагыр – чагыр (кымыз кошкон сорпо. К.К.Юдахинде: чагыр 1. Водка, разбавленная бузой; 2. Мясной бульон, разбавленной кумысом [Юдахин, 1985: 334]. Ысык жаш шорпого теңдеп муздак кымыз кошконду эл оозунда *чагыр* деп атайт [Т.Бөрүбаев, 1984: 135].

Бул бөлүмдө «Манас» эпосунан мисалдар берилип, тектештирмелер тарыхый методдун негизинде изилденип, натыйжада материалдар топтолду.

Дене мүчөлөрүнүн аталыштары. Тилдин лексикасындагы сөздөрдүн өзүнчө бир тобун адамдын жана жаныбарлардын дене мүчөлөрүнүн аттары түзөт. Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүгүндө дене мүчөлөрүнө байланыштуу атоолорду азыркы кыргыз тилине салыштырганда төмөндөгүдөй жалпылыктар жана айырмачылыктар байкалды. Алсак, кыргыз тилиндеги *баш, кол, манжа, бут* ж.б. дене түзүлүштөрүнүн аттары Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө да бар. Мисалы:

aja – алакан. *Qız ajaladı* – Кыз алакан чапты Бул сөз азыркы кыргыз тилинде *алакан* деп аталат. “Манас” эпосунан мисалдар:

Алакан жазык, колу ачык,

Аттанып чыкса жолу, ачык [С.О. I. 150].

qan – кан. *Qanıǵ qan bilä jumas* – Канды кан менен жуубас (макал).

qaş – каш, көздүн үстүндөгү каш [МКк. III. 114].

köz – көз [МКк. 1. 75], *köz jaşıqtı* – көз жашыкты.

mäñ – мең [III, 266]. Кал (мең) – теринин өөрчүү кемтиги. Ал тубаса же кийин пайда болушу мүмкүн; кан тамырлуу, пигменттүү (өтө кара түстө) жана сөөл сымал болушу ыктымал [Ден соолук, 1991: 310]. Л.Будаговдун салыштырма сөздүгүндө "родимое пятно" же “тубаса так” деп берилет [Л.Будагов, 1869: 265].

aǵız – ооз, кишинин айбандардын оозу [МКк. 1. 73]. *Aǵız jäsä köz ujažur* – Ооз жесе, көз уялат.

öt – өт, өт баштыкчасы [МКк. 1. 63].

saç – чач, *ol saç ördi* – ал чач өрдү [МКк. 1. 280].

töş – төш, көкүрөктүн ортосу [III, 96].

bojin – моюн [МКк. III. 127]. *Ol añar bojun sudi* – Ал ага моюн сунду. *Ага мулуңдаган Бокмурун болбой моюн толгоду* [А.Ж., 1995: 349]. Бул сөздө *b* тыбышынын ордуна *m* тыбышынын айтылышы менен сакталган.

Моюн менен шилиде

Кере кулач жалы бар, [С.О. I. 348].

bögür – бөйрөк; *bagır* – боор [МКк. I. 308]. *Ol anı bögörlädi* – Ал аны бөйрөккө урду. *Ol anı bağırladı* – Ал аны боорго урду. Күүлөнүп алган Сарала Алгараны куткарбады, колго жете берээрде Алмамбет кемердин үстү деп, боор-бөйрөк тушу деп, найза салды [А.Ж., 1995: 421].

Боору кара, мойну кез,

Болот текөөр, боосу жез, [С.О. I. 121].

bıqın – быкын [МКк. I. 340]. *Беи-алты баатырды чакырып алып, белин тебелетти* [А.Ж., 1995: 326].

köçük – көчүк [МКк. I. 334]. *Ol uğlın köçüklädi* – Ал уулун көчүккө урду. *Мына азыр арка омуртканын арасын, куймулчак, жамбаш ашташын сары суу алып, карылык басмырлап калганын айтты* [А.Ж., 1995: 326].

qulaq – кулак [МКк. I. 328]. *Qulaq äşitsä köñül bilir köz körsä üžik kälir* – Кулак эшитсе, көңүл келер, көзкөрсө, кумар келер (макал). Эпостон мисал:

Укту кулак, көз көрдү,

Ушунчанын баарысын [С.О. VI. 114].

turum – турум (адамдын тулку бою) [МКк. I. 338]. Этиштен тур+ым=турум -ым мүчөсүнүн жардамы менен зат атооч сөздөрү жасалды.

köküz – көкүрөк [МКк. I. 312]; *kirpik* – кирпич [МКк. I. 401]. *Anıñ közi kirpükländi* – Анын көзү кирпичтенди.

Кочкор тумшук, кош кирпич,

Көркү калча, көзү тик, [С.О. VI. 150].

ärin – эрин [МКк. I. 89]. “Манас” эпосунан мисалдар:

Эрини чарта кесилип,

Ачкадан боору эзилип [С.О. VI. 391].

öz – өзөк (тамак өтүүчү карынга тиешелүү дене мүчөсү) [МКк. I. 65].

Ol qojuğ özüklädi – Ал койду өзөктөдү.

Өмдүгүн койбойт ар качан,

Өзөккө түшкөн дарт болуп, деп эпосто берилет [С.О. VI. 272].

ajaq – аяк, бут [МКк. I. 96]. *Ažaq* – деп да айтылат. “З” менен “й” тыбышынын алмашышы менен кыргыз тилинде сакталган.

Алтымыш чыңжыр арканга

Аяк, колун байлаган [С.О. II. 242].

ärñäk – бармак [МКк. I. 125]. *Ärñäk* сөзүнүн башына *б* тыбышы кошулуп, *ң* тыбышы *м* тыбышы менен алмашылып, кыргыз тилинде *бармак* деп айтылат.

qabaq – кабак [МКк. I. 326]. *Köz qabaqı* – көз кабагы. Көз менен каштын ортосундагы аралыкты билдирген кабак сөзү *кап+ак* бөлүктөрүнөн куралган. Сөздүн уңгусу кап этиши, ал “жап” маанисин берет. Ага этиштен зат атооч жасоочу *-ак* мүчөсү жалганып, *кабак* сөзү келип чыккан. *Кабак* сөзү “жапкыч, жапма” дегенге жакын маани берген. Анткени, адам көзүн жумганда жана ачканда кабак кыймылдайт, көздүн асты бир калыпта турат. Этиштен зат атооч жасоочу *-ак* мүчөсү кыргыз тилинде кеңири колдонулат. Мисалы: *быч-бычак, кес-кесек* ж.б. [К.Сейдакматов, 1988: 123]. К.Сейдакматов кабак сөзүн “жапкыч, жапма” деген мааниге жакын деп аныктама берет. “Диванда” *qariğ* сөзү үйдүн эшиги же капканы билдирет. Алсак: *qariğ tämlädi* – эшикти тиреди (диал. тэмбэлэди); *aşıq qariğ* – ачык капка (эшик); *añıl qariğ* – аңырайып ачылган капка (эшик); *qariğ aşıqlıǵı* – капканын (эшиктин) ачыктыгы сыяктуу мисалдар мунун далили болот.

Дене мүчөлөрү, аларды атоонун формалары жана маанилери азыркы кыргыз тилиндей аталыштары дээрлик бардыгы бирдей айтылат.

Жер-жемиш жана өсүмдүктөрдүн аталыштары. Илгертен бери ата-бабаларыбыз жаратылыш менен тыгыз байланышта болуп, өсүмдүктөрдү өз жашоосунда пайдаланып келген. Өсүмдүктөрдүн дарылык касиеттерин билишип, элдик медицинаны да колдонушкан. Эмгекте

төмөндөгүдөй жер-жемиш, өсүмдүктөрдүн аталыштары бар:

alma – алма [МКк. I. 132]. *Atası açığ almıla jisä uğlınıñ tişi qamar* – Атасы ачуу алма жесе, уулунун тиши камалат (жашыйт) (макал). *Алма* сөзү Б.Мункачинин пикири боюнча санскрит тилиндеги *амла* “кислый” формасынан түрк тилдерине өткөндүгү белгиленет [А.Джапанов, 2003: 20]. Демек, алманын даамы кычкылдыгынан кабар берет.

бурчак – буурчак [МКтт. I. 803]. Буурчак азыркы муунчак (буун+чак) сөзүнө маанилеш. Анткени буурчактын даны муунчактардын ичине жайгашкан [К.Сейдакматов, 1988: 69]. Кыргыз тилинде созулма уу тыбышынын колдонулушу менен сакталган.

камгак – конок, өсүмдүк [МКтт. I. 817]. Камгак – перекати поле: камгактай жеңил лёгкий-лёгкий, очень лёгкий; камгак учкан эмедей, толуп жаткан алтындар талаага кетти чачылып (фольк.). Многое множество золота было зря расбросано, подобно летящему перекати – полю [К.К.Юдахин, 1965: 335]. Эмгектеги *камгак* сөзү кыргыз тилинде *конок*, өсүмдүк маанисин берген. Бирок эки аталыш башка маанини билдирип, өсүмдүктөрдүн түрлөрүнө кирет.

qatış – камыш [МКк. I. 316]. *Jir qatışlandı* – камыш басты. Эпостон мисалдар:

Камыштын баарын өрттөтүп,

Калың колго өмдөтүп [С.О. II. 134].

buğqaj – буудай. Сөздүктө мындай макал бар: “*Buğqaj qatında sarqaç suvalur*” – Буудайдын шылтоосу менен карамык (чөп) суу ичет. Бул макал кимдир бирөөдөн башка бирөө пайда көргөндө айтылат [МКк. III. 179]. Ушуга маанилеш кыргызда: “*Күрүчтүн шылтоосу менен күрмөк суу ичет*” деген макал айтылат. Мында *буудай* сөзүнүн ордуна *күрүч* айтылат. *Ѓ* тыбышынын ордуна созулма уу тыбышы айтылып, сакталган. Бул сөз “буу, байла” этишинен ага -*дак* этиштен зат атооч жасоочу мүчөсү жалганган.

Мисалы: куур+дак, быш+так ж.б. сыяктуу [К.Сейдакматов,1988: 67].

Буудай сөзүнүн эпосто кездешиши:

Алты кап буудай айдаса

Арбын чыгып алыптыр [С.О. VIII. 127].

suv – суу [МКк. III. 98]. *Āzgülükni suv azaqında kâmiş başında tilä* –

Изгиликти суунун түбүнө ташта, баары бир үстүнөн көрөсүң (макал). *V* тыбышы жоюлуп, ордуна созулма уу тыбышы айтылган. «Манас» эпосунан мисал келтиребиз:

Жакшылык келген жайдан бил,

Таш боорунан суу чыгып,

Суу оруну сайдан бил [С.О. III. 328].

tagıǵ – эгин, дан, аштык [МКк. I. 318]. *Taruǵ içländi* – Таруу дан алды, бөрттү. Сөздүктө *ǵ* тыбышынын ордуна кыргыз тилинде созулма уу тыбышы айтылат. К.К.Юдахинде: таруу просо (акталбаган таруу); актаган таруу пшено деп берген [Юдахин,1985:212]. «Манас» эпосунда айтылышы:

Таруу, буудай жем билип,

Талаада жатып семирп [С.О. V. 489].

ıǵǵın – ышкын [МКк. I. 116]. Боору тулаң, этеги шибер, кымыздык, *ышкын* өсөт экен [А.Ж., 1995: 26].

Көк ышкын терип жеп жүрдүм,

Артымды карап көп жүрдүм. [С.О. VI. 489].

tikän – тикен [МКк. I. 342]. Жапайы өсүмдүк. Дарылыкка чөбү, даны колдонулат. Темир тикендин тикенеге уу болсо, дарылык касиети да уу.

Ак *тикен* деген отун бар,

Ачуу болор түтүнү [С.О. II. 84].

üzüm – жүзүм [МКк. I. 88], *üzüm sıqıldı* – жүзүм сыгылды. Бул сөзгө кыргыз тилинде *ж* тыбышы кошулуп айтылат.

örük – шабдалы, өрүк жана кара өрүк сыяктуу жемиштердин баарысынын аталышы [МКк. I. 83]. *Är äriüksädi* – Эр өрүк жегиси келди (өрүксүрөдү):

käkrä – кекире [МКк. I. 358]. Кекире василёк горький; кекиреге тойгон текедей бакылдайт орёт, как козёл, наевшийся горького василька [К.К.Юдахин, 1965: 368].

ajriq – ажырык [МКк. I. 119] чөп. *Ажырык* сөзү ажыра этишине зат атооч жасоочу *-ык* мүчөсү улануу аркылуу келип чыккан. *Ажыра* деген этишке *-ык* мүчөсү улангандан кийин пайда болгон жаңы сөздүн аяккы муунундагы *a* тыбышы *ы* тыбышына өтүп кеткен. Натыйжада *ажырак* эмес, *ажырык* деген түргө келген [К.Сейдакматов, 1988: 13]. Кыргыз тилинде өзгөрүүсүз сакталган. «Манас» эпосунан мисал:

Ажырыктын баары бар.

Ар бир, ар бир караган [С.О. II. 232].

añduz – андыз [МКк. I. 121]. Жерден казып алына турган ашказан, ич (ичеги-карын) ооруларды дарылоого колдонула турган өсүмдүктүн тамыры. Эмгекте мындай макал бар: «*Añduz bolsa at ölmäs*» – Андыз болсо, ат өлбөс. Мында *и* тыбышынын ордуна, кыргыз тилинде *ы* тыбышы колдонулуп, өзгөрүүсүз сакталган.

qonaq – конок, тарууга окшош дан өсүмдүгү [МКк. I. 328]. Конок – дан эгиндин бир түрүнө кирет [Ш.Токтогужоев, 1991: 35]. Макалда мындай делет: «*Qonaq başı säžräki jig*» – Конок (тарууга окшош дан өсүмдүгү) башынын сейреги ийги. Бул сөз *a* тыбышы *o* тыбышы менен алмашылып айтылган. К.К.Юдахинде конок *могар* деп которулат [Юдахин, 1965: 401]. «Манас» эпосунда берилиши:

Жүгөрү, конок, таруу — деп,

Кыйын болду биздерге

Андай тамак табуу — деп [С.О. V. 79].

Жогоруда эмгектен келтирилген сөздөрдүн көпчүлүк бөлүгүн турмушта пайдаланып, дары чөптөрдү ичиپ, элдик медицинада да, азыркы медицинада дарылардын курамында пайдаланып келет.

Айлана-чөйрөнү таанып билүүдөгү абстракттуу түшүнүктөрдүн аталыштары. Абстракттуу зат атоочтор көз менен ачык-айкын көрүүгө, кол менен кармап билүүгө мүмкүн болбогон, бирок ой жүгүртүү аркылуу аныктала турган заттык түшүнүктөрдү айтат: акыл, ой, санаа, кыял, сүйүнүч, өкүнүч, көз караш [С.Давлетов, 1980: 47]. Абстракттуу зат аточ сөздөр «Диванда» колдонулат. Алардагы сөздөр кыргызча мааниси кандай болсо, дал ошондой түшүнүктү билдирет. Мисал келтиребиз:

bajram – майрам [МКк. III. 132]. *Билинбей түн ичинде жаап салган биринчи кар баарына күтүүсүз келген майрам болду* [Ч. Айтматов, 1988: 24].

ümdü – үмүт [МКк. I. 128]. *Ol mändin näñ umdı* – Ал менден бир нерсе үмүт кылды.

Жанынан *үмүт* үзүшүп,

Эзилген топо тапталып [С.О. I. 384].

and – ант, касам [МКк. I. 63]. *Män anı andğardım* – Ант ичирдим.

Катуу каргыш *ант* кылып,

Аярлар качып жөнөлдү [С.О. II. 94].

Мезгилди билдирген сөздөр. Биздин ата-бабаларыбыз күндүзгү маалды жана жыл мезгилдерин боз үйдүн түндүгүнөн билишчү. Түндүк сааттын ролун аткарган. «Дивандагы» мезгилди билдирген сөздөр менен азыркы кыргыз тилине салыштырабыз.

āj – ай (отуз күндөн турган мезгил) [МКк. I. 94]. *Aj kün kăçdi* – Ай, күн өттү.

bıldır – былтыр, өткөн жыл. [МКк. I. 384]. *Былтыркыдан* калган иш жок (макал).

Былтыр алды Ташкенди.

Көлдөн алып Оргону [С.О V. 454].

Илк – илгери [МКтт. I. 117].

Илгери кадам баскандын

Артына түшүп куруткан [С.О VI. 307].

qündüz – күндүз [МКк. I. 385]. *Tünlä jorup kündüz sävnür, kiçikdä ävlänip ulqažu sävnür* – Түнү жортуп күндүз сүйүнөр, кичинесинде (жашында) үйлөнүп улгайганда сүйүнөр (макал).

Жүзүнөн заары жайылып,

Күркүрөшү күн болуп,

Күндүз күнү түн болуп [С.О. V. 400].

ärtä – эрте, таң [МКк. I. 127]. Түн аяктап, таң аткан мезгил. “Манас” эпосунан мисалдар:

Эрте туруп Ажыбай

Азан айтты таң менен [С.О. V. 453].

iñir – иңир [МКк. I. 103]. Жарык менен караңгылыктын аралыгы. *Иңир болуп калган кез* [Т.К., 1990: 214].

uğur – учур, мезгил. *Nä uğurda kälidin?* – Кайсы убакта келдиң? [МКк. I. 71].

ürün – үрүн (үрүн-бараң) [МКк. I. 136]. Таң атар мезгилди билдирет. *Петруха Авдий менен Лёнканы ойготкондо али таңкы үрүл-бүрүл болчу* [Ч.А., 1988:115].

Жогоруда мезгилди билдирген эмгектен келтирилген мисалдар кыргыз тилине салыштырганда сөздөрдүн айтылышы, жазылышы басымдуу бөлүгү бирдей. Канчалык тереңирээк изилдесе, ошончолук чындык жарала берет. М.Кашкаринин китебинин лексикасы түрк тилдеринин тектештигин алардын фонетикалык, грамматикалык жактан болгон жакындыгы жана бардык түрк тилдерине орток лексиканын болгондугу менен далилденет.

Махмут Кашкари «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегинин башка тилге котормолорун кыргыз тилиндеги котормого салыштырабыз

Абдувалиев И., Ахматов Т., Оморов А., Султаналиев И., Толубаев М.	Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoynlu	З.-А.М. Ауэзова (2005)	К. К. Юдахин Кыргызча-орусча сөздүгү (1965)
ular – улар	ula.r – erkek keklik	улар – куропатка	улар – горная индейка. Улуу тоого чыккан барбы, улар үнүн уккан барбы?
Ularlıĝ – уларлуу. Ularlıĝ taĝ – уларлуу тоо.	ularlıĝ tāĝ – kekliĝi olan daĝ	уларлиг таг – гора, на которой обитают куропатки.	Аскалардан ышкырган улары бар, Ала-Тоо; у тебя, Ала-Тоо, есть свистящие на скалах улары.
käklik [1, 402] кекилик.	Keklik – keklik (Perdrix) 209-б.	Каклик – серая куропатка стр. 444	Кекилик, каменная куропатка
Tütün – түтүн. Ot tütünsüz bolma.s, jigit jazuqsuz bolma.s – От түтүнсүз болбос, жигит жазыксыз (күнөөсүз) болбос.	tütün – duman. Ot tütünsüz bolma.s, jigit jazuqsuz bolma.s.	Түтүн – дым. Огню не бывает без дыма, юноше не бывает без греха.	Түтүн – дым стр.288
qulun – кулун taj – тай.	Kulun – tay Ta.y – tay.	Кулун – жеребёнок. Тай – жеребенёк	Кулун – жеребёнок- сосунок. Тай – лошак-жеребёнок по второму году.

Жогоруда таблицадагы мисалдардан көрүнүп тургандай, Махмут Кашкари «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегинин лексикалык байлыгынын кыргыз тилинде арбын сакталганы, ошону менен бирге эмгектин орусча, түркчө котормолорун кыргыз тилиндеги котормого салыштырганыбызда

айырмачылыктар бар экендигине күбө болдук. Анткени кээ бир сөздөрдүн аталыштарынын түздөн-түз котормосу жок экендиги, же аталбаганы, ал сөздөр эмгек менен кыргыз тилинде дал келгенин көрсөтүүгө аракеттендик, жана дагы изилдөөнү талап кылат.

«Диванда» уруулар колдонгон сөздөр тыбыштык жактан бир аз өзгөрүүлөргө учураганы болбосо, **басымдуу бөлүгүнүн формасы сакталган**. Мисалы, *чөмчи* – огузча *чөмүч*. Сөздүн аягында [и] тамгасынын эки кайталанышы менен жазылган. *Самдаа* – бут кийим (сандаал) чыгыл тилинде. *Сандаал* сөзү азыр деле бут кийимдин аты аталат. Түркмөнчө *керегү* – чатыр, керегү кыргыз тилиндеги *кереге* сөзүнө жазылышы жагынан [ү], [е] тыбыштарынын алмашылып айтылганы көрүнүп турат. *Вақтаа* – башмак (бут кийим); *балчык* – балчык, баткак, огузча. *Чигит* – чигит, аргуча; *тамур* – денедеги тамыр; *тавар* – тавар; *бышык эт* – бышкан эт; *бамук* – пахта, мамык, кебез; *канак* – каймак; *самаан* – саман чыгыл тилинде; *курт* – курт, түрк элдери *курт* дешет. Эмгекте огуздар карышкырды “*курт*” деп айтышат. *Чекек* – *чечек оорусу*, *чыгылча*; *чаашыр* – *чатыр*, *огузча*; *арук* – *арык*, *жүдөңкү* огуз жана кыпчак тилдеринде; *үйүк* – дөң, үймөк, дөбө, огузча; *аба* – апа, огузча; *үпкүк* – үпүп чыгылча; *иңек* – ташбаканын ургаачысы; *угла* – жигит, боз улан аргуча; *ухи* – үкү, түркийлердин көпчүлүгү “*үкү*” дешет; *шүк* – үн чыгарба, тынч отур, *шүк тур* деп түрктөр айтышат; *кум* – кум чыгылча; *бен* – мен ат атооч огузча, түрктөр *мен* дешет; *мен* – түркчө мен; *кеклик* – кекилик; *булгама* – буламык; *орто* – *орто* чыгылча ж.б. көптөгөн сөздөрдү мисал келтирүүгө болот. Азыркы кыргыз лексикасында кыргыз жана монгол тилдеринде бирдей колдонулуп келе жаткан лексикалык жалпылыктар көп кездешет [А.Сапарбаев,1997: 162], «Дивандагы» сөздөрдүн окшоштуктарын салыштырабыз:

кыргызча

«Диванда»

монголчо

аяк

ајаа

адаг

айгыр	ažgır	азрыга
алтын	altun	алтан
ат	at	агт
бал	bal	бал
кебек	käbäk	хэбэг
мурч	murç	бурш

Сөздөрдү айрым түрк тилдери менен салыштырабыз.

кыргыз	«Диванда»	кара калпак	тува	алтай	өзбек	түрк
ата	ata	ата	ида, ача	ада	ота, дада	баба
арпа	arpa	арпа	арбай, көже	арпа	арба	агра
балта	baldu	балта	балды	малта	болта	балта
жылдыз	julduz	жулдыз	сылдыс	йылдыз	юлдуз	yildiz
эчки	äçki	эшки	өшкү	эчки	эчки	кесі

Жогоруда келтирилген сөздөрдүн басымдуу бөлүгү түрк тилдеринин орток лексикалары экендигин далилдейт.

3.4. «Дивандагы» уңгу сөздөрдүн өзгөрүү өзгөчөлүктөрү

Тилдеги сөздөр адамдардын пикир алышуусунда колдонулганда уңгу түрүндө эле айтыла бербей, ар кандай формаларда өзгөрүп айтылып тилдик карым-катышта пайдаланылат. Сөздөрдүн мына ошондой болуп өзгөрө тургандыгы сөздүктөрдө эске алынып сөздүктөр түзүлөт.

Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегиндеги сөздөрдү ирети менен өзүнө камтыган өзгөчөлүгү башкача. Мисалы, К.К.Юдахин түзгөн кыргызча-орусча сөздүктө, авторлор коллективи түзгөн кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө жана башка сөздүктөрдүн бардыгында сөздөр алфавиттик тартип менен түзүлүп иштелет. Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө андай болбой сөздөр алфавиттик тартип менен тизилип

иштелген эмес. Китебине ал сөздөрдү атоочтор, этиштер деп бөлүп жазган. Ошолорду да эки ариптүү сөздөр, үч ариптүү сөздөр ж.б. деп тизип сөздөрдү сөздүккө киргизген. Ошону менен бирге «Диванга» сөздөр уңгу түрүндө болуп да, грамматикалык жактан өзгөргөн болуп да түзүлгөн. Мындай тартип менен сөздүктүн түзүлүп жазылышы XI кылымдагы аткарылган Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө болушу ошол кылымдардагы сөздүк жазуу тартибине ылайык болуп ишке ашырылган болсо керек деп эсептейбиз.

Биз, бул ишибизде байыркы замандан калган бул эмгектин кандай болуп түзүлгөнү, андагы сөздөрдүн кандай тартип менен сөздүккө киргизилгени тууралуу ойду айтуудан алыспыз. Бул биздин ишибиздин максатына кирбейт. Биз Махмуд Кашкаринин «Диванындагы» сөздөр кандай тартипте жайгашкан болсо, ошол турушундагы уңгу сөздөрдүн өзгөргөн түрлөрүнө анализ жүргүзөбүз.

Атооч сөздөрүндөгү өзгөчөлүктөр. Кыргыз тилиндеги сөздөр атоочтор, этиштер, тактоочтор, сырдык сөздөр, тууранды сөздөр жана кызматчы сөз түркүмдөрү болуп бөлүнөт. Булардын ичинен атоочтор: зат, сын, сан, ат атооч болуп дагы төрткө бөлүнөт. Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүк китебинде сөз түркүмдөргө бөлүнбөйт. Алар алфавиттик тартиби жок эле атооч сөздөр деп гана тизмектелген.

Биринчи тому эки ариптүү сөздөр бөлүмү деп башталат. Алар бир муундуу уңгу сөздөр. Мисалы:

or – теминде ортого (биринчи) байланган өгүз. Бул сөздү Махмуд Кашкари *аргылардын* тилиндеги сөз деп белгилеген [МКк. I. 56]. Азыркы айтылчу “Оп майда” деген ыр ушул сөздөн келип чыккан болуш керек.

at – ат. *Kuş qanatın är atın* – Куш канаты менен эр аты менен [МКк. I. 56].

ot – от, чөп, өсүмдүк. *Ot öndi* – от (чөп) өндү [МКк. I. 56].

ün – үн, добуш [МКк. I. 68]. *Är üni bütti* – Эр үнү (көмөкөйүндөгү оорудан, же таяк жегенден) бүттү.

un – ун (буудайдын уну) [МКк. I. 68]. *Ol qarqa un tıqdı* – Ал капка ун тыкты.

än – бир нерсенин эни [МКк. I. 68]. Кеңдикти, жазылыкты билдирген бул сөз азыркы кыргыз тилинде активдүү сөз болуп эсептелет.

oj – ойдуң, чуңкур, аңгек жер [МКк. I. 68].

uz, uz kişi – уз киши, колунан көөр төгүлгөн, өз кесибине мыкты киши [МКк. I. 66]. *Är uzlandı* – Эр узанды (усталык кылды). *Uz* деген бул байыркы сөз *уста* деген сөзгө орун бошотуп бара жатат.

ım – ым. Ар бир кошунга аскербашы, колбашчылар тарабынан белгиленип берилген шарттуу белги (паролу) [МКк. I. 60].

iş – ыш. Чырактын ышы, дубалдагы, же шыптагы ыш, көө [МКк. I. 59]. *Äv islandı* – Үй ышталды.

ıq – ык, ыктытуу [МКк. I. 59].

öñ – өң, түс [МКк. I. 61].

öç – өч, кек [МКк. I. 63]. *Ol mänin birlä öçäşdi* – Ал мени менен (мага) өчөштү.

Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» китебиндеги бир муундуу, эки ариптүү сөздөрдүн дээрлик бардыгы азыркы кыргыз тилинде тыбыштык жагынан да, маани жагынан да өзгөрбөй колдонулуп келе жатат.

Үч ариптүүлөр бөлүмү. Булар эки үнсүз тыбыш менен аяктаган бир муундуу атооч сөздөр.

alp – алп, баатыр. Макалда мындай делет: *Alp jağıda, alçaq çağıda* – Алп (баатыр) жоодо, момун доодо (билинет) [МКк. I. 62].

art – арты. *Art saç* – желке чач. *Art* бул жерде *моюн, желке* деген маанини билдирет [МКк. I. 62].

art – ашуу, дабан. Бул сөз Торугарт, Кыз-Арт, Көк-Арт деген сыяктуу бир нече топонимдерде айтылат.

urt – ийненин көзү [МКк. I. 62]. Бул сөз азыркы кыргыз тилинде унутулуп калган.

ärk – эрк, салтанат. Падышанын сөзүнүн өтүмдүүлүгү [МКк. I. 63]. Азыркы кыргыз тилинде *эрктүү*, *эрки күчтүү* деп көп айтылат.

irk – ирик, төрт жаштагы биттелген кой [МКк. I. 63]. Азыркы кыргыз тилинде катар келген үнсүз тыбыштардын ортосунда бир үндүү тыбыш кошулуп айтылат: *ирик*.

ilk – абалы, алды менен [МКк. I. 63]. Бул сөз азыркы кыргыз тилинде унутулган, бирок *илгери*, *илгерки* деген сөздөрдүн уңгусу болуп жолугат. Бул жерде *-гару* мүчөсү байыркы барыш жөндөмөнүн мүчөсү. Түрктөрдө *ilk* (илк) деп активдүү колдонулат.

Байкаганыбыздай байыркы учурда да, азыркы кыргыз тилинде да катар келген үнсүз тыбыштардын бири уяң үнсүз болуп турат.

Төрт ариптүүлөр. Булар эки муундуу уңгу сөздөр болуп саналат. Төрт ариптүү атооч сөздөр бир кыйла көп. Бардыгын мисал келтирүү мүмкүн эмес: *aqın* – агын, сел [МКк. I. 90].

ağır – кадырлуу, салмактуу [МКк. I. 71]. Эки үндүү тыбыштын ортосундагы *г* тыбышы жоголуп, кыргыз тилиндеги **оо** созулма үндүүсү пайда болгон.

adaş – адаш (атташ) [МКк. I. 76]. Кыргыз элинде эки адамдын антропонимика же энчилүү аттары окшош болсо “адаш” деп бири-бирин аташат.

azıq – азык-оокат [МКк. I. 80]. Кыргызча *азык зат*, *азык-түлүк* деп активдүү колдонулат.

aşıq – ашык. Киши же малдын ашыгы (чүкө) [МКк. I. 81]. Бул сөз адабий тилдеги *чүкө*.

ıvıq – кийик, тоо эчки [МКк. I. 81]. Бул уңгу сөз азыр унутулган.

irik – ирик, чирик. *İrik otuŋ* – чирик отун [МКк. I. 83]. Кыргыз тилинде *уриген* менен *чириген* кайсы бир деңгээлде синонимдер болуп эсептелет.

ävät – дурус, албетте, макул деген маанидеги сөз. Бул сөз үч түрдүү айтылат. Йагма, тохсы, кыпчактарда *ävät*, огуздарда *ämät* же *äwät* дешет. Башка түрктөрдө *jämät* дешет [МКк. I. 69]. Азыркы кыргыз тилиндеги *ооба* деген сөзгө туура келет. Түрктөрдө *evet* (*эвет*) болуп активдүү айтылып колдонулат.

äsän – эсен. *Äsändä äväk joq* – Эсенчиликте (жакшылыкта) шашылуу жок. Бул макал иш аракетте шашылуу жок. Ийгиликтин эрте кечи жок. [МКк. I. 90]. Азыркы кыргыз тилинде өзгөрүүсүз айтылат.

ätäk – этек [МКк. I. 82]. Бул сөз да өзгөргөн эмес.

ugut – угут. Буудай шарабын ачытууга арналган угут (ачыткы) [МКк. I. 69].

uzun – узун [МКк. I. 89]. Бул сөз өзгөрүлгөн эмес.

uğrı – ууру [МКк. I. 129]. *Uğrını kündgärdi* – Ууруну мойнуна алдырды.

uzaq – узак [МКк. I. 81]. Бул сөз өзгөрүлгөн эмес.

umaj – умай [МКк. I. 127]. *Умай эне* деген сөз кыргыздарда активдүү колдонулат.

uluğ – улук. Бир нерсенин улуктугу, бийиктиги [МКк. I. 79]. *Uluğni uluğlasa qut bolor* – Улукту улук деп эсептесе, кут болор (макал). Улук көбүнчө улуу болуп колдонулат.

uruş – уруш, согуш [МКк. I. 76]. Өзгөрүлгөн эмес.

uşaq – ушак [МКк. I. 126]. *Ol mäniñ sözümni uşaqladı* – Ал менин сөзүмдү ушактады, бурмалап айтты.

üzük – үзүк (муун) [МКк. I. 85]. Азыр *үзүк* муун маанисинде айтылбайт.

üşik – үшүк [МКк. I. 85]. *Ol käjikni üşiklädi* – Ал кийикти (суукка)

селейтти, үшүктөдү, тондурду Сөз азыркы кыргыз тилинде өзгөрүүсүз айтылат.

ärin – эрин [МКк. I. 89].

Кошумча ариптүү сөздөр. И.Абдувалиев баштаган котормочулар булар боюнча төмөндөгүдөй эскертүү жазышкан: “М.Кашкари “кошумча ариптүү сөздөр бөлүмү” деп курандылар уланган сөздөрдү айткан болуш керек” [И.Абдувалиев, 2016: 102].

üçlüç – коен тузагы. Учтары темирге бекитилген үч тал чыбыктан жасалат [МКк. I. 104]. Бул сөз тыбыштык жактан катуу өзгөргөн, бирок *үч* деген уңгусу сакталып турат.

ärkäç – эркеч. Бир жашар серке. Сөз азыркы кыргыз тилинде өзгөрүүсүз сакталган.

örgüç – өрмө чач, өрүлгөн чач [МКк. I. 104].

ažgır – айгыр [МКк. I. 104]. Азыркы кыргыз тилиндегиси *айгыр* болуп, *з* тыбышы *й* тыбышына өтүп кеткен. Мындай өзгөрүү *айак* деген сөздө да бар, анын байыркысы *азак*. Монгол тилинде *азрага* деп айтылат.

ahşam – акшам (күүгүм) [МКк. I. 114]. Бул сөздүн экинчи бөлүгү башка тилден кабыл алынган (ак, шам).

ülkär – Үркөр (жылдызы). Таймаштарда (согушта) *ülkär çärik* – Үлкөр черик деген айла-амал бар: аскерлер ар тараптан топ-топ болуп жыйылышат. Бир тобу илгерилегенде, калгандары да соңунан илгерилешет. Бул амал колдонулганда жеңилүү кем болот [МКк. I. 104].

alqış – алкыш, мактоо, дуба кылуу. *Ol bakkä alqış bärdi* – Ал бекке алкыш берди (бекти алкады) [МКк. I. 106].

ažrıq – ажырык. Чөптүн бир түрү [МКк. I. 107]. Азыркы кыргыз тилинде *ажырык* болуп айтылат.

ärdäm – адеп, тарбия. *Ärdäm başı til* – Адеп башы – тил. [МКк. I. 114].

ürkün – үркүн, үркүү [МКк. I. 115].

Биз, иштин жүрүшүндө зат атооч сөздөргө тиешелүү бардык тармактардагы сөздөрдү башка бөлүмдө көрсөттүк. Жыйынтыгында энчилүү жана жалпы аталыштар, кесипчиликке байланышкан, жер-суу жана географиялык, турмуш-тиричилик, астрономиялык түшүнүктөр кыргыз тилинин байыркы жана орто кылымдагы фонетикалык, лексикалык жана семантикалык жактан окшоштуктарын чагылдырып турат.

Сын атооч сөздөрдүн колдонулушу. Заттардын сынын, белгисин, өңүн, сапатын көрсөткөн сын атооч сөздөр эмгекте да орун алган.

Сапаттык сын атоочтор: а) өң-түс жагынан *kök* [МКк. III. 101] – көк түс; *Bu kök kirsün qızıl çıqsın* – бул көк (кылыч) кирсин, кызыл чыксын (каным чачырасын), *ār* [МКк. I. 92] – кырг. *сары*, *ār nāñ* – сары нерсе; *āq* [1, 93] – ак, бир нерсенин агы, *āq at* – ак ат. б) көлөм, өлчөм, салмак жагынан белгилери: *ağır* [МКк. I. 71] – оор. *Ağır ağırq qajuda qaldı* – Оор жүк кайда калды? *kāñ* [МКк. III. 266] – кең. *Kāñ ton upramas, kāñäşlik bitik artamas* – Кең тон жыртылбас, кеңешкен акыл (иш) бузулбас. *Tar* – тар, *tar äv* – тар үй [МКк. III. 111]. *Qurtğa bužik bilmäž järim tar tär* – Кемпир бий билбей, жерим тар дээр, кемпир бийлешти билбейт да, жер тар дейт (макал); в) даам-татык, жыт белгилери: *açığ* – ачуу (дуал. аччык) [МКк. I. 78]. *Ol açığ nāñni süçitti* – ал ачуу нерсенин ачуусун кетирди; г) темперамент, мүнөз, моралдык сапат белгилери: *kür* – эр жүрөк. *Kür är* – күр (жүрөктүү) эр [МКк. I. 283]; д) температура жагынан белгилери: *ılığ* – жылуу (дуал. ылык), *ılığ suv* – жылуу суу [МКк. I. 79]; *isik* – ысык [МКк. I. 85]; е) дене түзүлүшүндөгү өзгөчө белгилери: *bükri* – бүкүр [МКк. I. 357]; *qıval* [МКк. I. 351] – кыр, кырдач. *Jajlır anıñ artuçı, burnı taqı qıval* – Ийилер анын (бою) арчача, мурду дагы кырдач [МКк. IV. 46].

Катыштык сын атооч. Булар бир затты башка бир затка, орунга, мезгилге ж.б. мамилесине ылайык аныктайт. Бул үчүн катыштык сын уңгуга ар кандай сөз жасоочу мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу ар түрдүү сөз

түркүмдөрүнөн жасалат. Демек, катыштык сындын мааниси уңгу менен ага жалганган мүчөнүн маанисине байланыштуу түшүндүрүлөт.

Сын атоочтун жасалышы.

1. Атоочтордон жасалган сын атооч сөздөр.

-луу мүчөсүнүн ордуна –лык мүчөсү айтылат: *alımlıǵ* – кырг. *аласалуу* [МКк. I. 147]. *Körklük qırtıslıǵ kişi* – Жүзү көрктүү киши. *Bu nāñ ol buzgä kārāklıg* – Бул нерсе (ал) бизге керектүү. *Küçlük biläklık kişi* – Билеги күчтүү киши.

-сыз мүчөсү уланган сөздөр: *qutsuz* – *кутсуз* (бактысыз) [МКк. I. 385]; *ässiz* – *эссиз* [МКк. I. 143], *Ässiz anıñ jigitligi* – Анын эссиздиги жигиттигинде; *Ot tütünsüz bolmas, jigit jazuqsuz bolmas* – От түтүнсүз болбос, жигит жазыксыз (күнөөсүз) болбос (макал). *Käñäşlik bilik üzräsür käñäşsiz bilik upraşur* – Кеңештүү (кеңешкен) билим озор (өсүп-өнөр), кеңешсиз (кеңешпеген) билим тозор (упурап жок болор) (макал). *Ärdämsizdän qut çärtilür* – Жардамсыздан кут качар (кайрымсыздан кут кетет) (макал).

-лык мүчөсү уланган сөздөр: *çaruqluq* – кырг. чарыктык (*көк* – чарык тигиле турган тери же көктөө үчүн териден тилип даярдалган шоона) [МКк. I. 419]; *jaşlıǵ köz* – жаштуу көз, жашылданып турган көз; *jamaǵlıq* – *жамактык*. *Jatnıñ jaǵlıǵ tākūsindän öznüñ qanlıǵ južruq jäg* – Жаттын майлуу ашынан, өздүн кандуу мушу артык (макал).

2. Этиштен жасалган сын атоочтор. Негиз аркылуу туюндурулган кыймыл-аракеттин натыйжасында же ошого окшошуп жасалма, пайда болмо белгисин билгизет: *köçürmä oşaq* – көчүрмө очок [МКк. I. 410], *užitma* – кырг. *сүзмө* [МКк. I. 144].

-ынды. Бул мүчө аркылуу түшүндүрүлгөн кыймыл-аракеттин натыйжасында пайда боло турган белгини туюнтат: *süründi: süründi är* – *сүрүндү* (сүрүлгөн, куулган) эр [МКк. I. 379]; *saçındı: saçındı nāñ* – чачынды нерсе [МКк. I. 378].

-чаак мүчөсү аркылуу туюндурулган абалга заттын тез, чукул, ашыкча ооп кетме экенин билгизет: *alçaq* – көңүлчөөк, жумшак киши [МКк. I. 109]; *basınçaq: basınçaq är* – басынчаак (тартынчаак) эр [МКк. I. 417].

-ыш мүчөсү негиз аркылуу туюндурулган маани менен заттын ортосунда жалпылыктан, байланыштын бар экендигин белги катары көрсөтөт: *biliş* – билиш, тааныш [МКк. I. 313]; *ažrış* – айрылыш [МКк. I. 105]. Жолдун экиге бөлүнгөн жери. *Olar bir ikindini äžläşdi* – Алар эки айрылышты.

“Диванда” -*ğan* мүчөсү менен келген сөздөр кыргыз тилинде -анак //анаак мүчөсү уланып, көбүнчө айбандарга тиешелүү белгини билгизет: *ısırğan: ısırğan it* – кабанаак, кабанаак ит [МКк. I. 155].

Сын атоочтун даражалары.

1. Жай даражада: *kızıl* – кызыл [МКк. I. 337], *uzun* – узун [МКк. I. 89]. *Közüğü uzun bolsa älik küjmäs* – Көсөө узун болсо, кол күйбөс. *Kök bos boldı* – Көк боз болду. *Oñ iş* – оң иш, *öl ton* – өл тон, *ısık nän* – ысык нерсе.

2. Басаңдатма даража: *kökşün* [МКк. I. 370] – көгүш, *kökşün nän* – көгүш нерсе.

3. Салыштырма даража: *andan üstün* – андан бийик.

4. Күчөтмө даражадагы сөздөр: а) *köm kök* – көпкөк, көкмөк [МКк. I. 292]; б) “Диванда” *tut* – чым, коюу [МКк I, 292]. Жаныбарлардын өңүнүн коюу экени күчөтүлгөндө колдонула турган жардамчы сөз. *Tut toruğ at* – чым тору ат [МКк I, 292]; *süm* – абдан, өтө [МКк I, 292]. *Süm süçük nän* – абдан таттуу нерсе; *çulq* – чылк, сулк [МКк I, 300]. *Çulq äskürük* – сулк мас сыяктуу күчөтмө бөлүкчө аркылуу жалганат. Абдан, өтө кандайдыр сапатты ашыра көрсөтүүдө колдонула турган бөлүкчө. *Çim ijik ät* – чипчийки эт. *Çim öl ton* – өтө суу (диал. өл) тон. *Uğul qır bädüdi* – Уул куп жетилди; *qır äžgü nän* – өтө ийги нерсе. *Kök* өңдү күчөтүп көрсөтүүчү бөлүкчө. *Köm kök* – көп-көк; *sap sarığ* – сапсары.

Жогоруда келтирилген мисалдар, кыргыз тилиндеги сын атооч сөздөргө уланган мүчөлөр эмгекте да кездешет.

Сан атооч сөздөрдүн эмгекте берилиши. Эмгектеги сан атооч сөздөрдүн айтылышы кыргыз тилинен айырмаланбайт.

Эсептик сан атоочтор: *bir* – бир [МКк. III. 93]. *Bir tilkü tärisin ikilä sijrmas* – Бир түлкүнүн териси эки жолу сыйырылбас (макал); *bir qulaç barçın* – бир кулач парча (кездеме). *Bir är turumı suv* – Бир кишинин тулкусунчалык суу; *bir tizim jinçü* – бир тизим бермет (мончок); *bir tilim ät* – бир кесим эт; *bir sağım süt* – бир саам сүт.

iki – эки [МКк. I. 133]. *İkki buğra ikäşür otra kökäkün jançılır* – Эки буура эгешер, ортодо кара чымын жанчылар (макал); *Iki qoçnar başı bir aşıaça bışmas* – Эки кочкордун башы бир казанда бышпас (макал).

Üç – үч; *üç jarmak* – үч жармак (теңге). *Är sözi bir äžär köki üç* – Эр сөзү бир, ээр көгү үч (макал);

tört– төрт [1, 294]. *Man jaşlıq qoj* – Эки чарыдан (төрт жаштан) ашкан кой; *tört jarmaq* – төрт жармак.

bäş – беш [МКк. III. 96]. *Bäş ärñäk tuz ärmäs* – Беш бармак түз эмес (макал).

jäti – жети, жети саны; *Jäti başlığ jäl bökä* – Жети баштуу желмогуз (макал).

sägiz – сегиз [МКк I, 312];

toquz – тогуз. *Toquz tuğluğ han* – тогуз туулуу (асабалуу) хан.

On – он *on jarmaq üzä bir arturdı* – он теңге үстүнө бир теңге арттырды.

Qırq – кырк. *Saçratğudın qorqmış quş qırq jıl aźrı jığaç üzä qonmas* – Чачыраткыдан корккон куш кырк жыл бутакка конбойт (макал). *Qırq jılqa tägin baj çığaj tüzlinür* – Кырк жылга чейин (дейин) бай шыгайга (кедейге) теңелер (макал). *Jüz mäniñ ağdın kächti* – Жүз ат менин аягымдан (такымымдан) өттү. *Qoldaçı qa miñ jağaq, barça bilä ajruq tajaq* – Колунда жокко миң жаңгак, баарына кошуп – айры таяк (таянганга).

Mıñ kışı julıgı dolup öziñä,
Barğ kälär özın anıñ köziñä

Миң киши курман болуп өзүнө,
Жанын берди көрүнүү үчүн өзүнө [МКк. IV. 79].

Эсептик сан атоочтор *канча?* деген суроого жооп берет. *Näçä – нече? канча?*
Qoj sanı näçä – кой саны нече? *Näçä jarmaq bärдің?* – канча жармак бердің?
[МКк. III. 164]. *Bu böz äni näçä* – Бул бөз (кездеменин) эни канча?

«Диванда» сөз башындагы [й] тыбышынын ордуна кыргыз тилинде [ж] тыбышы (*jäti* – жети [МКк. III. 21], *jigirmä* – жыйырма [МКк. III. 38]) жана э – и (*iki* – эки), к – г (*toqson* – токсон [МКк. I. 369], *säkson* – сексен [МКк. I. 369]) тыбыштарынан, кээ бир үнсүздөрдүн катар келишинен (*ottuz, ällik*) айырмаланган учурлары кездешет.

Иреттик сан атоочтор: *birinç* [МКк. III. 276] – биринчи. *Birinç näñ* – биринчи нерсе, *ikinç* – экинчи, *ikinç näñ* – экинчи нерсе [МКк. III. 328]; *olar bir ikindi bilä satğaşdı* – алар бири экинчиси менен каршылашты; *ular bir ikindi birlä uquştılar* – алар бири экинчисин чакырышты; *onunç* [МКк. III. 328] – онунчу. *Onunç jarmaq* – онунчу жармак.

Чамалама сан атооч: *dük, dük miñ* – кырг. миңдей [МКк. I. 289]. *Dük miñ jarmaq* – миңдей жармак. *Dük miñ qolu tümänlär, qužruq tikip жүгүрүшүр* – Он миңдеп алар түмөндөр, куйрук түйүп жүгүрөр [МКк. IV. 103]; *tümän miñ* – түмөн миң. *Tümän miñ jarmaq* – Түмөн миң жармак.

Жамдама сан атооч: *olar ikki tavar satışğan-alışğanlar ol* – алар экөө тең дайыма товар алып сатышкандар; *üçländi näñ* – нерсе үчөө болду; *iki qaz üçländi* – эки каз үчөө болду [МКк. I. 230]; *olar ikki bitiştilär* – алар экөө бир бүтүмгө келишти; **Топ сан:** *miñ* [МКк. III. 267] – миң. *Birin birin miñ bolor, tama-tama köl bolor* – Бирден-бирден миң болор, тама-тама көл болор (макал). Сөздүктө топ сан аз кездешет. Сан атооч сөздөрдүн тыбыштык жактан өзгөрүлгөнү менен маанилери сакталган.

Ат атооч – тилдин өнүгүү процессинин өзгөчө чагылдырган сөздүк курамдагы сөздөрдүн эң байыркы катмары. Дүйнөдөгү тилдердин баарына бирдей ар тараптуу мүнөздөгү сөздөрдүн катарын ушул сөз түркүмү

толуктайт. Ат атоочтор сүйлөө процессинде сөздөрдү орунсуз кайталоодон арылтат, башка сөз түркүмдөгү сөздөр менен алмашылат, кеп болуп жаткан затты шилтеп көрсөтөт, тексттеги сөздөрдү, сүйлөмдөрдү өз ара байланыштыруучу кызматын аткарат.

Жактама ат атоочтор. *bän* ат атоочу эмгекте кездешет. Сөз башындагы *b-m* I жактын жактама ат атоочун огуздар сөз башындагы *m* тамгасын алмаштырып *b* деп айтышат. Мисалы, *bän bardım* – мен бардым [МКк. I, 293]. Түрктөр *män* дешет.

män ат атоочу кыргыз тилине мааниси дал келет. Эмгекте 69 жолу катталып, 2,45% ын түздү.

Män anı istättim Мен аны издеттим.

Män anı ämlättim Мен аны эмдеттим.

Män bargajmän jämi Карап тур, мен тез эле барамын [III, 176].

Mäniñ (män+iñ) – *män* ат атоочунун илик жөндөмөдөгү турпаты. Сөздүктө 86 жолу катталып, 3,06% ын түзөт.

Ol mäniñ köñlüm jajdı. Ал менин көңүлүмдү жайкады.

Mäniñ qurum uluğ Менин даражам улук.

Täñri mäniñ ıřım itti Теңир менин ишими оңунан берди [I,165].

Маңа (mañ+a) формасы. Эстеликте *men* ат атоочуна барыш жөндөмөнүн мүчөсү уланып, 209 ирет катталып, бул ат атоочтун 7,43% ын түзгөн.

Ol maña suv içtürdi Ал мага суу ичирди.

Ol maña söñuk oğruştı Ал мага сөөк (эттен) ажыратты

Ol maña alım alıřdı Ал мага алым (карыздарды) алышты.

mäni (män+i) – *men* ат атоочунун табыш жөндөмөдөгү формасы, бул сөз эмгекте 113 жолу катталып, 4,02 %ын түзөт.

Ol mäni atama oñsattı Ал мени атама окшотту.

Täñri mäni bajuttı Теңир мени байытты.

Ал мени жолдон кайтарды [I,171]

mändä (män+dä) – жатыш жөндөмөсүнүн мүчөсү менен 6 жолу катталып, 0,21% ын көрсөтөт.

Менде тынар карлыгач [III,133]

Жоонун күчү менде тынар [II,159]

Mändä bulnur sävinç otı qažğu atar,
Qarşı körüp sağdıç anı uçmaq atar –

Сүйүнүч оту менде бар, кайгыны атар
Досторум ордону бейиш деп атар [МКк. IV. 103].

mänden (män+dan) – чыгыш жөндөмөсүнүн формасы, эмгекте 22 жолу (0,78%) катталган.

Ал менден мурун барды.

Ал менден уялды.

Ушул ат атоочтун кууш үндүү менен чыгыш жөндөмөсүнүн формасы менен келген сөздөрдү мисал келтиребиз:

Ал менден нерсе сурады.

Ал менден ашынды

Ал менден мурун барды.

Махмуд Кашкаринин эмгегиндеги 1-жактын ат атоочтун m дан башталган формада 499 жолу кайталанган.

sän ат атоочу. Эмгектеги сүйлөмдөрдө, ыр саптарында 9 жолу кайталанып, 0,32%ын түзөт.

Эгер *сен* барсаң.

Сен барасың да, ушундайбы? [III, 20]

Сен арчылык кыл, арчы бол. [III, 134]

*Sänsiz özüm özäldi,
keldi amul ojnalım*

Өзөгүм сенсиз үзүлдү,
келчи, бейпил ойнойлу [МКк. IV. 87].

Män anı sizlättim – Мен аны сиз дедирдим.

Махмуд Кашкари сөздүктө түрктөр *sän* деген сөздү балдарга, кызматчыларга, өзүнөн жаштарга жана социалдык абалы төмөндөргө карата колдонулат. Өздөрүнөн чоң жана мартабалуу кишилерди *siz* дешет. Огуздар чоңдорду *sän* деп, кичүүлөрдү *siz* дешет. Эмгекте көрсөтүлгөндөй, *силер* ат атоочун *siz* деп колдонулуп, көптүктү билдирет. Чигилче *сиз* улууларга жана урматтагандарга карата *сен* маанисинде айтылуучу сөз. Аныгында мунун мааниси *силер* деп, жашы кичинелерге *сен* делет.

säniñ (sän+ıñ) – илик жөндөмө формасы, 11 ирет катталып, 0,39%ын камсыз кылат.

Män *säniñ* użu bardım Мен *сенин* артыңдан бардым.

Bu işda *säniñ* tablağın barmu? Бул иште *сенин* табаң кандыбы?

Säniñ käsigin kaldi *Сенин* кезегиң келди. [1, 334]

saña (sañ+a) – барыш жөндөмө формасы, 13 жолу катталып, 0,46%ын камтыйт.

Saña ajdım Сага айттым.

Män *saña* käligsädim Мен сага келгим келди.

Bu iştä *säñä* käsik käräk Бул иште сага кайрат керек [1, 334]

Män *saña* tutaş barırman Мен сага туташ (артыңан)

барармын [1, 359].

sa формасы диалектиде айтылып, ат атоочтун барыш жөндөмөсүнүн толук *saña* формасы кыскартылган түрү да эмгекте катталган.

Sa ajurman *Сага* айтамын. [МКк. III, 156]

Ат атоочтун барыш жөндөмөсүнүн «*сага*» формасынын “Манас” эпосунун Сагынбай Орозбаковдун вариантында да «саа», «саган» кыскарган түрүндө айтылганын мисалдардан көрөбүз:

«Козу кайтар балам – деп,
Акыл айтам *саган*» – деп [С.О. I, 314].

Кара жаным *саа* курман,
Белиме таңуу каралдым [С.О. I, 207].

Барыш жөндөмөсүнүн «сага» формасындагы *с* тыбышынын түшүрүлүп айтылышы менен эки эмгекте тең кыскарган түрү берилген.

säni (*sän+i*) – табыш жөндөмө формасы, 5 жолу (0,17%) кайталанган:

Tavarınnı saşmadıñ?

Jäsün *säni* är böri!

Мал дүнүйөңдү чачпадың?

Жесин сени ач бөрү! [МКк, I,92]

Käldi maña tat, ajdım ämdi jat,

Kuşqa bolup ät, *säni* tilär us böri

Келди мага тат, айттым: эми жат!

Кушка болуп эт, сени тилер кузгун бөрү [МКк. I.58]

Ardı *säni* qız, bodı anıñ tal,

Jajlır anıñ artuçı, burnı taqı qıval.

Арбады сени кыз, бою анын – тал (чыбык)

Ийилер анын (бою) арчача, мурду дагы кырдач [МКк. IV. 46].

sändä (*sän+dä*) – жатыш жөндөмөсүнүн формасы, сөздүктө 5 жолу кайталанып, 0,17%ын түзгөн.

Sändä jarmaq barmu?

Сенде жармак барбы?

Sändä sağ joq

Сенде баам-парасат жок.

Sändä qaçar sundılaç

Сенден качар кароолу

Sändä qopar qažanlr,

Qužğu siñäk jılanlar

Сенде кобор (ойгонор) чаяндар,

Чымын-чиркей жыландар [МКк. IV. 102]

sändän (*sen+den*) – чыгыш жөндөмө формасы 1 жолу катталып, 0,03% ды камсыздайт.

Sändän qaçar sundılaç

Сенден качар кароолу

sizdän ат атоочу эмгекте бир жолу катталган. *Äm säm añar tilänip*

sizdä bolur jaqığ – Эм-сем ага тиленип, сизден болор дабасы [МКк.IV.47]

ol ат атоочу. Сөздүктө *ol* ат атоочу 1597 жолу катталып, 56,83 % түздү.

Ol andağ ajdı	Ал андай айтты.
Ol maña ıvıq avlattı	Ал мага кийик уулатты.
Ol anıñ tavarın küçätti	Ал анын товарын күчөттү.

olar 66 жолу кайталанып, 2,34%га ээ болгон.

Olar bir-birgä baqışdı	Алар бири-бирин багышты.
Alar için äjtişdilär	Алар өз ара сүйлөштү.
Ular bu ışıq oquştular	Алар бул ишти түшүнүштү.

anıñ – ат атоочу 215 жолу катталып, анын үлүшү – 7,65%.

Ol anıñ jüziñä alvırdı	Анын жүзү албырды.
Anıñ tavarı übländi	Анын товары уурдалды.
Ol anıñ ävin arqadı	Ал анын үйүн аңтарды.

añar – 163 ирет катталган, 5,80%ы колдонулат.

Män añar buta järmaq bärdim	Мен ага көп жармак бердим.
Ol añar qarqa un üjüşdi	Ал ага капка ун салышты.
Ol añar taş sürtürdi	Ал ага таш сүрдүрдү.

anı – 248 жолу кайталанып, 8,82 %ын камтыйт.

Ol anı irtätti	Ал аны издетти.
Män anı ämlädim	Мен аны эмдедим.
Män anı ävgä suqdum	Мен аны үйгө киргиздим

anda (al+da) – 5 ирет кайталанып, бул ат атоочтун 0,17%ын түзөт.

Ol <i>anda</i> alımın sürüşdi	Ал анда алымын сүрүштүрдү.
Bizniñ <i>anda</i> bir çart alğumuz bar	Биздин анда бир аз аласабыз бар.

andan (al+dan) – 20 жолу кайталанып, 0,71%ын камтыйт.

Män andan jarmaq alturdum Мен андан жармак алдырдым.

Män andan basa kâldim Мен андан кийин келдим.

Män andan aşnu kâldim Мен андан мурун келдим [1, 133]

Biz : biz kâldimiz – Биз келдик.

Bizniñ: bu bizniñ öz kişi ol – Бул биздин өз кишибиз.

Buzgä: bu nän ol buzgä kâräklig – Бул нерсе (ал) бизге керектүү.

Bizni: bizni tutma aç – Бизди ачка тутпа, өз жерибизге коё бер.

Байыркы түрк жазма эстеликтеринде, азыркы түрк тилдүү элдердин тилдеринде жактама ат атоочтордун тыбыштык формалары дээрлик бардыгы сакталган. Ушул формалардын кеңири таралышы жана айкын өндүрүмдүүлүгүнүн негизинде, дал ошолор эң байыркы бардык диалектилерге жана прото-түрк тилинин говорлоруна таандык болушу мүмкүн деп эсептөөгө болот [М.Атакулова, 2008: 62].

Шилтеме ат атоочтор: *bu: bu är– бул, бул эр* [МКк. III. 155]; *ol – ал, ошол, бул* [МКк. I. 59], *ol taş turur* – ал таш (ал таштыр); *äjlä* – кырг. *ушундай* [МКк. I. 119]. *Äjlä qılğıl* – Ушундай кылган. *Bu bizniñ öz kişi ol* – Бул биздин өз кишибиз [МКк. I. 65]. *Bu är atın ozıtğan* – Бул эр атын оздурган. *Bu är ol işiğ uzutğan* – Бул эр ишти созо берген.

Сурама ат атоочтор эмгекте көп кездешет, бирок тыбыштык өзгөчөлүктөрдү эске албаганда кыргыз тилинде баары айтылат: *kim* [МКк. I. 292] – *ким?* Бул сурама ат атооч эмгекте 14 жолу кайталанып, 0,49% ды түзгөн, мисалдардан көрөбүз: *bu kim?*– бул ким? *Kökün kim?* Тегин ким? Кайсы уруудансың? Уруун ким? *Anıñ tüpi tözi kim?* – Анын ата-теги ким? *nä?* [МКк. III. 160] – не, эмне? *Nä tärsän?* – не дейсиң? *qajda?* [МКк. III. 129] – *кайда?* *Qajda sän* – кайдасың? *Qanu,* кана, кайсы. *Qanu kişi* – кайсы

киши. *qaç* – кырг. *канча?* [МКк I, 280]. *Qaç jarmaq bärdi?* – Канча акча берди? *Bu böz äni näçä* – Бул бөз (кездеменин) эни канча?

Аныктама ат атоочтор: *barça* 12 жолу 0,42 % ды көрсөтөт.

Barça kældilär

Баары келишти.

Ular barça sıqrışdı

Улардын баары ышкырышты.

Suvlar qamuğ jılışdı

Суулар баары жылыды.

Barça – баары (*дуал.* барча) [МКк. I. 354]; *öz* [МКк. I. 65] – өз, өзү; *kändü* – кырг. өзү [МКк. I. 356]. *Öz kişi* – өз киши. *Kişi öz jijnin süründi* – Киши өз денесин сүрүндү, кашынды. *Ol öziñä suv qujundı* – Ал өзүнө суу куюнду. *Ol öziñä jamiş ävdindi* – Ал өзүнө жемиш жыйнады. *Är öziñä suv saçındı* – Эр өзүнө суу чачынды. *Ol kändü ajdı* – Ал өзү айтты. *Qamuğ* [МКк. I. 321] – кырг. баары. *Qamuğ* ат атоочу эмгекте 45 жолу катталып, 6,87 %ын түздү.

Qamuğ kişi tüz ärmäs

Бардык киши бирдей эмес.

Olar bu işğ qamuğ tablaşdılar

Алар бул ишке баары ыраазы болушту.

Tävä qamuğ tapraşdı

Төөлөр баары тапырашты.

Bulutlar qamuğ kükräşdi

Булуттар баары күркүрөштү, күлдүрөштү.

Ат атооч сөздөр айрым фонетикалык айырмачылыктар болбосо, эч өзгөчөлөнбөйт жана эмгекте ат атооч сөздөр көп кездешет. Махмуд Кашкаринин “Диванындагы” ат атооч сөздөр тил илими үчүн маанилүү фактыларды берет. Кыргыз элинин улуу “Манас” эпосу менен эмгекти салыштырып, ат атоочтун кыскарган формаларынын тарыхын эки доор менен байланыштырууга болот. Ат атооч байыркы сөз түркүмдөрүнөн болуп эсептелгендей кыргыз тили менен сөздүктүн окшоштук жактары бар.

Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүк китебинде этиш уңгулар сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөргөн көрүнүштөрү менен берилген. Этиш сөздөр да атооч сөздөрдөй эле болуп, эки ариптүү, үч ариптүү, төрт ариптүү, беш ариптүү, алты ариптүү сөздөр болуп өзүнчө топтор менен жазылган. Булар биздин изилдөөбүзгө кирбейт.

III бап боюнча жыйынтык

Биз изилдеп жаткан эмгектин III бөлүмү «Дивандагы» уңгу сөздөрдүн фонетикалык, лексикалык жактан мааниси дал келген, мааниси өзгөрүүгө учурагандары талдоого алынды.

1. «Диван» менен азыркы кыргыз тилин салыштырып иликтеген эмгектер бир топ болсо дагы, алардын уңгу атооч сөздөрдү салыштырматарыхый багытта иликтөө лингвистикада орчундуу маселелерден экендиги белгилүү.

2. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, кыргыз тилинде сингармонизм мыйзамы боюнча тыбыштардын эрчишүү кубулушу сакталган. Байкообузга караганда «Диванда» толук жана толук эмес сингармонизмдер кездешет. Ошону менен катар үндүүлөрдүн үндөштүк мыйзамы сакталбай бузулган учурлары эмгекте да, жандуу кыргыз тилинде да кездешкенин мисалдарда көрсөтүлдү. Үнсүздөр курамы кыргыз тилиндегидей «Диванда» он тогуз (б, в, д, ж, з, к, л, м, н, ң, п, р, с, т, ф, х, ч, ш, й) консонант колдонулат. Махмуд Кашкаринин эмгегиндеги үндүү жана үнсүз тыбыштар кыргыз тилинде сингармонизм законуна ылайык алмашылып айтылат. Эмгекте берилген сөздөрдө жана грамматикалык эрежелеринде тыбыштардын фонетикалык жылышуулары тууралуу мисалдар бар. Орто кылымдагы сөздөрдүн басымдуу бөлүктөрү тилдин тарыхый өнүгүш эволюциясына ылайык азыркы кыргыз тилинде тыбыштык жактан өзгөрүүлөргө учураган. Биз айрым сөздөрдүн типтүү фонетикалык жылышууларына гана иликтөө жүргүздүк. Сөздүктөгү сөздөрдүн бардыгын камтууга мүмкүн эмес.

3. Орто кылымда жашаган Махмуд Кашкаринин эмгегиндеги фонетикалык өзгөрүүгө учураган сөздөр кыргыз тилинин лексикасынын мисалында көрсөтүлдү. «Диванда» кыргыз эли, тили тууралуу баалуу материал топтолгон. Мезгилдин өтүшү менен сөздөрдүн өзгөрүлбөй айтылып келе жаткандыгы өзгөчө лексикалык катмар болуп саналат. Ошону

менен бирге эмгектеги кээ бир сөздөрдүн жазылышы, окулушу туура келип, бирок маанилери башка маанини берип калган учурлары кездешет. Тиешелүү бөлүмдөрдөгү мисалдар, «Диван-и лугат ат-түрк» менен кыргыз тилинин лексикалык жактан жакын экендигин көрсөтүүнүн маанилүү далили болуп саналат.

4. Тилдин лексикасы коомдун тарыхы, элдин тарыхы менен байланышта өнүгүп-өсүп кылымдарды карыткан. Ал бир гана доордун продуктусу болбостон, бир канча доордун продуктусу болгондуктан өзүнүн берген маанилери, тыбыштык составы, морфологиялык түзүлүшү азыркы түрк тилдери анын ичинде кыргыз тили менен тектештикти көрсөтөт.

5. Сөздүктөгү уңгу атооч сөздөрдүн жазылышы, айтылышы, өзгөрүү өзгөчөлүктөрү талдоого алынды. Биз талдап чыккан материалдар боюнча Махмуд Кашкаринин китебиндеги атооч сөздөрдүн мал чарбачылыгы, дыйканчылык, кол өнөрчүлүк, чеберчилик, табыпчылык, медицинага байланышкан терминдер, устачылык, жыгаччылык кесиптеринин сөздөрү, өсүмдүктөрдүн, жаныбарлардын, жылдыздардын, жер-суу жана башка географиялык маанидеги аталыштар дээрлик бардыгы азыркы кыргыз тилинде сөз түркүмдөрүнүн маанилери сакталып келгендиги жана кээ бирлеринин тыбыштык өзгөрүүлөргө учурап жолуккандыгы байкалды. Эмгектеги кездешкен кыргыз элинин чарбалык, элдик медициналык, материалдык маданиятына байланышкан уңгу сөздөр тилибиздин байыркы тарыхына байланыштуу.

6. Түрк тилдеринин, анын ичинде кыргыз тилинин лексикасынын башында сөз жасоонун морфологиялык жолунун ролунун чоң экендигин Махмуд Кашкаринин “Диван-и лугат ат-түрк” сөздүк китебинин материалдары ырастайт [С.Давлатова, 2015]. Аталган окшоштуктарга таянып, эмгектеги уңгу сөздөрдүн басымдуу бөлүгү жандуу кыргыз тилине жакындыгы иликтөөлөрдүн натыйжасында белгилүү болгонун окумуштуулар белгилеп келишет [И.Султаналиев, 2015: 20].

7. Махмуд Кашкари бул сөздүк китебинде атооч сөздөрдү да, этиш сөздөрдү да тамга саны боюнча ырааттуу тартип менен жазып, маанисин ачып түшүндүргөн. Ошентип, сөздөрдү эки ариптүү (эки тамгадан турган) сөздөр, үч ариптүү сөздөр, төрт ариптүү сөздөр, беш ариптүү сөздөр, алты ариптүү сөздөр деп топтоштуруп сөздүк түзгөндүгүн көрөбүз. Бул ыкма өз учурундагы араб тилинин тажрыйбасын колдонгондугу болуш керек. Эки ариптүү сөздөр менен үч ариптүү сөздөр дегени азыркы кыргыз тил илиминдеги бир муундуу уңгу сөздөр, төрт ариптүүсү эки муундуу сөздөр экени белгилүү. Автор атооч сөздөрдү сөз жасоочу мүчөлөр жалганган түрлөрүн да уңгу сөздөрдүн катарында сөздүккө киргизе берген. Биз аларды уңгуга жалганган мүчөлөр деп кабыл алдык.

8. Этиш сөздөр да мына ушул тартипте жыйналып талдоого алынган. Этиштердеги бир өзгөчөлүк болуп мамиле мүчөлөрү жалганган этиш сөздөр да уңгу катары кабыл алына берген. Этиштер кыймыл-аракетти билдирет, ошондуктан алардын өткөн чак, учур чак, келер чак болуп колдонулгандыгын эске алып, өткөн чактагы гана өзгөргөн түрлөрүн сөздүккө жазган да, сөздөгү өткөн чакты уюштурган мүчөнү тамга санына кошкон эмес. Өткөн чактын мүчөсүн этиш сөздөрдүн уңгусунан тышкары деп эсептеген. Булар, этиш сөздөр, келечектеги изилдөөнүн темасы болуш керек.

Демек, орто кылымда жашаган атактуу түрк аалымы Махмуд Кашкари түрк тилдериндеги уңгу сөздөрүнүн структуралык түзүлүштөрүнө өзгөчө көңүл бөлгөн. «Диван-у лугат ат-түрк» эмгеги түрк элдеринин тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилине көпчүлүк уңгу сөздөрдүн тыбыштык жазылышы, маанисинин жакындыгы байкалат. Ушундай шарттардан улам, сөздүктүн ар кайсы беттеринен терилип алынган уңгу сөздөр, атооч уңгу сөздөр биздин лингвистикалык изилдөөбүздүн темасы болуп иликтөөлөр, талдоолор жүргүзүлдү.

КОРУТУНДУ

Белгилүү түрк аалымы, алгачкы лексикограф, тилчи, тарыхчы-этнограф, географ жана астроном Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» эмгеги азыркы түрк элдери үчүн баалуу казына. Бул энциклопедиялык эмгек орто кылымдардагы тил илиминин өнүгүш абалы, өзгөчөлүктөрү тууралуу эң сонун тарыхый булак болуп саналат. Анткени, автор аталган эмгекти мурда эч ким колдонбогон, эч кимге маалым болбогон, өзгөчө тартип менен түзгөндүгүн айткан [МКтт. I. 41]. Көрүнүктүү түрколог А.Н.Кононов, энциклопедиялык баага татыктуу бул эмгекти XI кылымдагы түрктөрдүн өмүрү тууралуу, көп жагдайды көрсөткөн бирден-бир даректеме болуп эсептелерин белгилеген [СТ, 1972: 12]. Бул эмгек мындан он кылым мурдагы түрк тилдеринин лексикалык каражаттарынын көрүнүшүн бизге жеткиргени менен баалуу. Ошол доордогу түрк урууларынын жайгашкан жерлерин, тарыхы, географиясы, этнографиясы, ошондой эле, орто кылымдагы түрк тилдеринин грамматикалык категорияларынын кыскача түшүнүктөрүн эмгектин ар кайсы беттеринен окууга болот. Ошентип, эмгек азыркы түрк тилдеринин, анын ичинде жандуу кыргыз тилинин тарыхын, тарыхый лексикологиясын, тарыхый грамматикасын жазууга баалуу тилдик материалдарды берет.

Иште Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегиндеги уңгу сөздөрдүн структуралык түзүлүшүнө карата илимий изилдөө иштери жүргүзүлдү. Тактап айтканда, эмгектин башында Махмуд Кашкари (китептин баш сөзүндө) атоочторду эки түрдүү: бири уңгу, экинчиси жасалма атоочтор экендигин көрсөтүп, аларды конкреттүү мисалдардын жардамы менен түшүндүргөн. Колдонуудан чыккан сөздөрдү таштап салып, талабына карап кыскача келтирип, колдонулуучу сөздөрдү туруктуу кылып бекемдегенин эскерткен [МКтт. I. 39].

Диссертацияда «Диван-и лугат ат-түрктөн» алынган мисалдар талданып, алардын түзүлүшүнө маани берип иликтенди. Махмуд

Кашкаринин эмгегиндеги сөздөрдүн азыркы кыргыз тилиндеги көрүнүштөрүн көрсөтүп, тыбыштык, муундук түзүлүшү, угулушу жана жазылышы жагынан жалпылыгы, өзгөчөлүктөрү салыштырылып, иликтөөгө алынды.

Аталган изилдөөбүздүн булак наамалык базасы болуп «Диван-и лугат ат-түрктүн» профессор Т.Токоев жана К.Кошмоков тарабынан аткарылган кыргызча котормосу жана И.Абдувалиев, Т.Ахматов, А.Оморов, И.Ш.Султаналиев, М.Толубаевдердин кыргыз тилине котормосу кызмат кылды. Ошону менен бирге С.Муталлибов тарабынан өзбек тилине которулган нускасы жана Зифа-Алуа Муратовна Ауэзованын орус тилиндеги котормолору пайдаланылды.

Изилдөөлөрдүн натыйжасында төмөнкүдөй жыйынтыктар чыгарылды:

1. Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» эмгеги кыргыз тилине которулуп, кыргыз тили илиминин тарыхына байланыштуу маанилүү маалыматтарды алууга өбөлгө түзүлдү.

2. Эмгек менен кыргыз тилинин байланышкан маселелерин изилдөөдө дагы жаңы илимий ачылыштардын чыгышына шек жок.

3. Сөздүктөгү созулма үндүүлөр айрым үнсүз тыбыштардын жоюлуп, үндүн созулушунан пайда болушу, эмгек менен азыркы кыргыз тилиндеги сөздөр бири-бирине дал келет. Алсак: *uğul* – уул; *bi* – буу, *aşıç busı* – казандын буусу; *bi* – бээ ж.б. мисалдар келтирилген.

4. Эмгектеги сингармонизм мыйзамы сакталган жана сакталбаган учурлары да бар. Айрым сөздөрдүн типтүү фонетикалык жылышууларына иликтөө жүргүзүлдү. Кээ бир сөздөр тыбыштык жактан өзгөрүп, азыр таанылгыс болуп калган.

5. Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүк китебинде түрк тилдеринин сөздөрү алфавиттик тартипте эмес, муундук түзүлүштөгү тартип менен жазылган. Ошол мезгилдин сөздүктөрүнүн тажрыйбасы

ушундай болгон болуш керек деген жыйынтыктар чыгарылды. Мына ошол муундук түзүлүштөр «Диван-и лугат ат-түрк» тамга саны боюнча топторго бөлүнүп берилген. Аны “эки ариптүү бөлүмү”, “үч ариптүү сөздөр бөлүмү”, “төрт ариптүү сөздөр” ж.б. деп тартип ыраатына келтирип жазып, маанилерин ачып берүүгө аракеттендик. Изилдөөдө сөздүктөгү уңгу сөздөрдү мына ошол тартип ырааты менен келтирип талдоо жүргүзүлдү.

6. «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүк китеби менен азыркы кыргыз тилинин фонетикалык, лексикалык окшоштуктарынын көп экендиги белгиленди. Мисалы: *оп* (*оп майда*), *ат*, *эш*, *от*, *ит*, *үч*, *уч*, *ич*, *эр* жана башка бир муундуу сөздөр: *угут*, *үгүт*, *өбүш*, *атыш*, *идиш*, *уруш*, *алыш* (суунун алышы), *этек*, *өтүк* ж.б. эки муундуу сөздөр; *ачыткан*, *агыткан*, *окуткан*, *унуткан*, *учурган*, *үзүлгөн*, *эшилген* ж.б. көп муундуу сөздөр.

7. Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүгүндөгү ар түрдүү кесипке байланыштуу сөздөрдүн дээрлик көпчүлүгүнүн азыркы кыргыз тилинин лексикасында бар экендигин белгиленди. Мисалы: *ириң*, *укурук*, *көмөлдүрүк*, *аркак*, *бешик*, *идиш*, *аңыз*, *талкан* ж.б.

а) «Диванда» медициналык терминдердин: *sarığ kâzik* – сары кесели, *talğanik* – талма оорусу; мергенчиликке: *аңчы*, *куш мантоо*; балыкчылыкка: *çabaq* – чабак, *qažiq* – кайык (жыгач кайык); устачылыкка: *körük* – көрүк (устанын көрүгү), *qorugcin* – коргошун, *bargan* – барскан (темир устанын чоң балкасы); жыгаччылык: *bäşik* – бешик, *uq* – уук, чатыр, боз үйдүн уугу; чеберчилик: *äriş* – эриш. *Äriş arkak* – эриш-аркак деп колдонулат. *Uz kişi* – уз киши, колунан көөр төгүлгөн, өз кесибине мыкты киши; дыйканчылык: *aşlıq* – буудай, *oğraq* – орок ж.б. сыяктуу толуп жаткан сөздөр катталган.

б) Канаттуулар: *tartar* – тартар (куш), *ühi* – үкү; үй жаныбарлары: *äçkü* – эчки, *baraq* – барак ит (жүндүү ит); жаныбарлардын аталыштарында кээ бир фонемалык алмашуулары орун алган. Мисалы: *kirpi* – кирпи, *atan* – атан төө, *ивик* – кийик, тоо эчки. *Кийик* сөзү эмгекте *iviq* деп айтылат. Сөз башындагы [к] фонемасы айтылбай, [й] тыбышынын ордуна [в] га

алмашылып айтылды.

в) Астрономиялык түшүнүктөр: *jäl kögön* – күндүн желеси. *Bulut* – булут; жылдыздар: *Ärän tüz* – Эрен түз. Тараза (мизан) жылдызынын аталышы. *Ülkär* – Үркөр (жылдызы) ж.б. мисалдар бар.

г) Географиялык аталыштар *art* – арт, дабан, ашуу; *Qavaq-Art* – Кабак-Арт (Кашкар менен Өзгөндүн ортосундагы катаал ашуу); *Арук тору* – Арук-Торук; *Bädäl art* – Бедел-Арт, Бедел ашуусу ж.б.

8. «Диванда» кээ бир *börk* – бөрк, *jarp* – жарп, *könäk* – көнөк, *kür* – эр жүрөк, *tümän* – түмөн, *uldañ* – ултан, *ärän* – эркектер, *kök* – чарык тигиле турган тери же көктөө үчүн териден тилип даярдалган шоона сыяктуу сөздөр азыркы кыргыз тилинде сейрек учурап, Сагынбай Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунда, элдик оозеки чыгармаларда кездешип, алар лексикалык корду толуктайт.

9. Сөздүктөгү үй буюмдарына, тамак-ашка ж.б. байланышкан сөздөр, мисалы: *үтүк*, *башмак*, *зигзак*, *сандап*, *йогурт*, *тавар* сыяктуу мисалдарды башка тилдерден кезиктирүүгө болот.

10. Зат, сын, сан, ат атооч сөздөрдүн бөлүнүштөрү, алардын морфологиялык түзүлүштөрүн азыркы кыргыз тили менен салыштырып, окшоштуктарын мисалдар менен көрсөтүлдү.

11. «Диванда» жалпы болжол менен 7248 сөз бар, анын ичинен этиштер 3372 сөз, жалпы атооч сөздөр 3472 сөз, эмгекте зат атооч 2753 сөз, кыргыз тилинде 2270 сөз колдонулуп, 82%ы түзөт; эмгекте сын атооч 652 сөз, 635 сөз кыргыз тилинде колдонулуп, 97%ды; сан атооч эмгекте 29 сөз, кыргыз тилинде 28 сөз айтылып 96%ды; эмгекте ат атооч 40 сөз, кыргыз тилинде 38 сөз ал 95%ды түздү, башка сөз түркүмдөр 402 сөздү түзөт. «Диван» менен азыркы кыргыз тилине дал келген сөздөр 2389 сөз 68,8 %ды; маанилери өзгөргөн сөздөр 532 сөз 15,2 %ды; кыргыз тилине карата көөнөргөн сөздөр 41 сөз 1 %ды; башка маанидеги сөздөр 509 сөз 14,6%ды; дал келген, маанилери өзгөргөн, көөнөргөн сөздөр 2962 сөз эмгектеги уңгу

атооч сөздөрдүн 85%ы азыркы кыргыз тилине катыштыгы бар.

12. Эмгекте уңгу сөздөр (атооч сөз түркүмдөрү) айрым гана тыбыштык өзгөрүүлөрүн эске албаганда, азыркы кыргыз тилинде активдүү колдонулгандыгы мисалдарды салыштырууда ачык байкалды.

13. Махмуд Кашкаринин «Дивандагы» сөздөрдүн жана азыркы кыргыз тилинин фонетикалык-лексикалык, грамматикалык жалпылыктарын жана өзгөчөлүктөрүн салыштыруу ыкмасы менен сөздөрдүн лексикалык курамдын сакталгандыгы иликтөөлөрдө белгилүү болду.

14. Мезгил өтүп, Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүк китебинин жазылган учурунан азыр миң жыл чамасы убакыт өтүп кеткен. Тилди окумуштуулар дайыма өзгөрүү, өнүгүү абалда болот деп айтып келишет. Ушунча убакыт аралыгында тилде тыбыштык, грамматикалык, лексикалык өзгөрүүлөр көп болгон.

15. Фонетикада тыбыштык «Дивандагы» *aşuq* – ашык, киши же малдын ашыгы (чүкө), *uluğ* – улук, *anıq* – анык, *дайын* деген сыяктуу сөздөрдө анча-мынча гана өзгөрүү болгон.

16. Сингармонизм законунун бузулуп, айтылган көрүнүштөрүн да Махмуд Кашкаринин китебинен бир топ эле жолуктурдук: *ohşag* – окшош, *oğraq* – орок, *oynaq* – ойноок, *arriğ* – аруу ж.б.

17. Азыркы кыргыз тилиндеги грамматикалык кээ бир каражаттардын байыркы формасы «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүк китебинен жолугат. Мисалы, азыркы кыргыз тилиндеги сын атоочторду жасоочу -луу мүчөсү байыркы түрү менен -лык, -лыг болуп айтылган: *athğ* – аттуу, атчан; *otluğ* – оттуу (оттуу жер), *ithğ* – иттүү, ити бар; *türlük* – түрдүү; *oqlug* – октуу; *içlik* – ичмек, тердик; *açlıq* – ачтык, ачкалык ж.б.

18. Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүгүндө азыркы кыргыз тилинде сакталбаган, унутта калган *izlik* – чокой, чарык, *äldrik* – адырашман, *isrä* – кийин, соң, *arğu* – капчыгай, эки тоонун ортосу, *urağut* – аял деген сыяктуу сөздөр да бир канча экени белгиленди.

Ошентип, бул баалуу эстелик эмгек азыркы түрк тилдеринин, анын ичинде азыркы кыргыз тилинин тарыхы, тарыхый лексикологиясы, тарыхый грамматикасы үчүн негизги булак болуп эсептеле тургандыгына далилдеген материалдардын арбын экендиги да белгиленди.

«Дивандагы» кээ бир лексикалык бирдиктердин Сагынбай Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунан, Хусейин Карасаевдин «Камус наамасынан» жолукканы кыргыз тилинин тарыхына тиешелүү материалдардын Махмуд Кашкаринин китебинде кездешиши эмгектин кыргыз тилине жакын экендигинен кабар берет.

Өлбөс-өчпөс эстелик, орто кылымдын улуу окумуштуусу Махмуд Кашкаринин бул эмгеги боюнча изилдөөлөр улана берет деп ишенебиз.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Абдиев, Т. Сөз башат (этимологиялык этюддар) [Текст] / Т.Абдиев. – Б.: 2020.- 101 б.
2. Абдувалиев, И. Этимология жана лексикография [Текст] / И. Абдувалиев. – Б.: Айат, 2007. – 144 б.
3. Абдувалиев, И. Кыргыз тилинин морфологиясы [Текст] / И. Абдувалиев. – Б.: Бийиктик, 2008. – 284 б.
4. Абдувалиев, И. М.Кашкари жана анын сөздүгү. – Китепте: М. Кашкари «Дивану лугати-т түрк» (Түркий тилдер сөз жыйнагы). Которг. Абдувалиев И. ж.б. Бишкек, 2013. 9 – 28 б.
5. Абдулдаев, Э. Азыркы кыргыз тили [Текст] / Э. Абдулдаев, С.Давлетов. – Фрунзе: 1986. – 352 б.
6. Абдулдаев, Э. Азыркы кыргыз тили (фонетика, орфография, графика, грамматика жана орфоэпия) [Текст] / Э. Абдулдаев. – Б.: Кыргызстан, 1998. – 256 б.
7. Абдулдаев, Э. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү [Текст] / Э. Абдулдаев, К. Сейдакматов. – Ф.: Мектеп, 1990. – 116 б.
8. Абрамзон, С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер [Текст] / С.М.Абрамзон; котор. С. Мамбеталиев, Д. Сулайманкулов, С. Макенов. – Б.: Кырг.-Сорос фонду, 1999. – 896 б.
9. Азыркы кыргыз адабий тили: фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, стилистика, текстаануу, лингвопоэтика. – Б.: 2009. – 928 б.
10. Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис [Текст] / ред. З. Исмаилова. – Бишкек: V.R.S. Company, 2015. – 518 б.
11. Айтматов, Ч. Кыямат [Текст]: роман / Ч. Айтматов. – Фрунзе: Адабият, 1988. – 352 б.

12. Айтматов, Ч.Т. Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы [Текст] / Ч.Т. Айтматов; түз. А. Акматалиев. – Бишкек: Бийиктик, 2008. – 2 т. – 432б.
13. Айтымбетов, О. Каракандар баяны [Текст] / О. Айтымбетов // Мурас журн. – 1991. – № 3. – 44 б.
14. Акаев, А. Санталатхан Юсупова [Текст] / А. Акаев, Н. Танаев, Н. Касиев[ж.б.] // Кыргыз туусу. – 2003. – 13-15-май. – 14 б.
15. Акматалиев, А. “Түркий тилдер сөздүгү” – азыркы кыргыз тилинин жана адабиятынын булактарынын бири [Текст] / А. Акматалиев // Махмуд Кашгари. Түрк тилдеринин сөздүгү. – Бишкек, 2011. – 3-15 б.
16. Акматалиев, А. Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү [Текст] / А. Акматалиев. – Б.: Шам, 2000. – 348 б.
17. Акматалиев, А. Байыркы орток түрк адабиятынын очерки [Текст] / А. Акматалиев, ред. С.Ж. Мусаев. – Б. – 2015. – 164 б.
18. Акматалиев, А. Кыргыз мүнүшкөрлөрү [Текст] / А. Акматалиев; – Б.: 1999. – 63 б.
19. Акынбекова, А. У. Молдо Нияздын чыгармаларынын тили: андагы чагатай тилинин лексика-грамматикалык элементтери [Текст]: фил. илим. док. ... дис. автореф. / А.У.Акынбекова. – Бишкек, 2022. – 46 б.
20. Анвар, Байтур. Тянь-Шань кыргыздары [Текст] / Анвар Байтур // Кыргыздар. – Бишкек, 1995. – Т.1. – 267-268 б.
21. Арабай, уулу Э. Жаңылык [Текст] / Арабай уулу Э., Карасай уулу К. – Бишкек: [б-сыз], 2013. – 84 б.
22. Артыкбаев, К. Акыйкат сабагы [Текст]: адабий-сын макалалар, изилдөөлөр, адабий портреттер / К. Артыкбаев. – Б.: Адабият, 1991. – 288 б.
23. Артыкбаев, К. Орто кылымдагы адабий эстеликтерибиз жөнүндө [Текст] / К. Артыкбаев // Кыргызстан маданияты. – 1990. – № 38, 20 сент. – 10 б.
24. Атакулова М.А. Эгоцентризм как категориальное значение лично-местоименной парадигмы в языке (на материалах тюркских языков) [Текст]:

/М.А.Атакулова. – Бишкек: 2008. – 193 с.

25. Ахматов, Т. Кашкарлык Махмуддун “Диван лугат-ит түрк” – түрк тилдеринин сөздүгү” – жана кыргыз тили [Текст]: /Т.Ахматов.- //Махмуд Кашгари жана кыргыз маданияты. – Бишкек, 2011. -8 б .

26. Аширалиев, К. Орхон-Енисей жазма эстеликтериндеги уңгу сөздөр [Текст] / К. Аширалиев. – Фрунзе: Кыргыз ССР ИА бас., 1963. – 121 б.

27. Аширбаев, Т. Тил илимине киришүү [Текст] / Т. Аширбаев. – Бишкек: [б-сыз], 2003. – 96 б.

28. Ашым, Жакыпбек. Теңири Манас [Текст]: роман / Ашым Жакыпбек. – Бишкек: Кыргызстан, 1995. – 560 б.

29. Байыркы орток түрк адабияты /Түзгөн Ж.Шериев, которгон И.Абдувалиев. – Бишкек, 1996.

30. Бартольд, В.В. Киргизы [Текст]: ист. очерк / В.В. Бартольд. – Фрунзе: Киргизгосиздат, 1943. – 80 с. Бартольд, В.В. Сочинения [Текст]: в 9 т. / В.В. Бартольд. – М.: Изд-во вост. лит., 1963. – Т. 2, ч. 1: Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы. – 1020 с.

31. Бартольд, В.В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер [Текст] / В.В.Бартольд. – Б.: Кыргызстан-Сорос фонду, 1997. – 455 б.

32. Бартольд, В.В. “Кыргыздар” очерк [Текст] / В.В. Бартольд // Ала-Тоо. – 1988. – № 3.

33. Баскаков, Н.А. Историко-типологическая характеристика структуры языков: Словосочетание и предложение [Текст] / Н.А. Баскаков. – М.: Наука, 1975. – 288 с.

34. Батманов, И.А. К вопросу о долгих гласных в киргизском языке [Текст] / И.А. Батманов // Вопросы орфографии киргизского языка. – Фрунзе, 1936. – С. 49.

35. Батманов, И.А. Грамматика кыргызского языка [Текст] / И.А.

Батманов. – Фрунзе: Киргизгосиздат, 1940. – Вып. 2. – 67 с.; Вып. 3. – 72 с.

36. Батманов, И.А. Язык Енисейских памятников древнетюркской письменности, изд. АН Киргизской ССР, Ф.: 1959, – 216 б.

37. Биялиев, А. Аңчылык терминдеринин кыргызча-орусча сөздүгү [Текст] / А. Биялиев. – Фрунзе: Издательство «Илим», 1967. – 130 б.

38. Борбугулов, М. Кыргыз жергеси [Текст]: энцикл. / М. Борбугулов. – Фрунзе: [б-сыз], 1990. – 368 б.

39. Бөрүбаев, Т. Кыргыз тамак-ашы [Текст] / Б. Бөрүбаев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1976. – 152 б.

40. Бөрүбаев, Т. Кыргыз даамы [Текст] / Б. Бөрүбаев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1984. – 152 б.

41. Будагов, Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий [Текст] /Л.З. Будагов - Санктпетербург: Типография императорской АН, Т. 1. 1869. – 829 с.

42. Будагов, Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий [Текст] /Л.З. Будагов – Санктпетербург: Типография императорской АН, 1871. Т. 2. – 418 с.

43. Гуревич А.Я. Орто кылымдардын тарыхы [Текст] / Гуревич А.Я. – Бишкек: Кыргызстан - Сорос фонду, 1996. – 152 б.

44. Давлатова, С.Ж. Махмуд Кашгаринин “Түркий тилдер сөз жайнагы” эмгегинде f, g, q, k курандыларынын чечмелениши [Текст] / С.Ж.Давлатова //Ош МУ жарчысы. – 2011. – № 3. – 196-198 б.

45. Давлатова, С.Ж. Махмут Кашкаринин “Дивану лугати ат-түрк” сөздүгүндөгү сөздөрдүн жасалышы (морфологиялык жол) [Текст] / С.Ж.Давлатова; ред. И. Абдувалиев. – Б.: Улуу тоолор, 2017. – 160 б.

46. Давлетов, С. Азыркы кыргыз тили. Морфология [Текст] / С.Давлетов, С. Кудайбергенов. – Ф.: Мектеп, 1980. – 236 б.

47. Давлетов С. Кыргыз тилинин грамматикасы [Текст]: пед. окуу жайлары үчүн / С. Давлетов, Ж. Мукамбаев, С. Турусбеков. – Ф.: Мектеп,

1982. – 1 бөлүк. – 240 б.

48. Джапанов, А. Кыргыз тилинин тамак-аш лексикасы [Текст] / А.Джапанов. – Б.: «МОК» басма борбору, 2003. – 136 б.

49. Демирчизаде, А.М. Сравнительный метод Махмуд Кашгари [Текст] / А.М.Демирчизаде // Сов. тюркология. – 1972. – № 1. – С. 31-42.

50. «Ден соолук»: Медициналык энциклопедия/Башкы ред. Борбугулов М. Б.; Башкы ред. мүчөлөрү: Айтматов Ч. Т. жана башка; Ред. совет: Мурзалиев А. жана башка; Фото: Абдыгулов А. жана башка; Кырг. ССР ИА жана башка— Ф.: Кыргыз Совет Энциклопедиясынын Башкы ред., 1991.— 456 б.

51. Жалилов, А. Азыркы кыргыз тили. Тил илиминен маалымат, фонетика, графика, орфография, лексикология [Текст] / А. Жалилов. – Б.: Кыргыз-Сорос фонду, 1996. – 1 бөлүк. – 232 б.

52. Жаманкулова, Г.Т. Махмуд Кашкаринин “Диваны” жана баяндоочтун трансформацияланган формалары [Текст] / Г.Т. Жаманкулова. – Б.: Бийиктик, 2011. –346 б.

53. Жапаров, Ш. Кыргыз адам аттары [Текст] / Ш. Жапаров. – Ф.: Илим, 1989. – 113 б.

54. Жапаров, Ш., Казыев Н. Ашуулардын аттары (аталыштары) [Текст] / Ш. Жапаров, Н.Казыев // Наука и новые технологии. – 2009. – №10. – 170-177-бб.

55. Жолдошев, А. Байыркы кылымдагы Алтай, Энесай, Теңиртоо кыргыздарынын тарыхы [Текст] / А. Жолдошев. – Ош: [б-сыз], 2006. – 78 б.

56. Жумалиев, К. «Түрк тилдерин классификациялоодогу Махмуд Кашгаринин орду» [Текст] /К. Жумалиев // Кашкарлык Махмут, түрк дүйнөсүнүн тили, адабияты, маданияты ж-а тарыхы аттуу Эл аралык конф. материалдарынын жыйнагы. – Бишкек, 2007. – 191-201 б.

57. Жусупов, К. Манас [Текст]: для детей / К. Жусупов. – Бишкек: Фонд Мээрим, 1995. – 191 с.

58. Ибрагимов, С. Лингвокультурология – тилдик маданият таануу [Текст] / С. Ибрагимов. – Бишкек: [б-сыз], 2004. – 201 б.
59. Исаев, О. Жер-суу аттарынын сыры [Текст] / О. Исаев. – Ф.: Мектеп, 1977. – 152 б.
60. Исмаилова, З. Махмуд Кашкаринин сөздүгүндөгү жана азыркы кыргыз тилиндеги кийим-кечек аталыштары [Текст] / З. Исмаилова // Махмуд Кашгари ж-а кыргыз маданияты. – Бишкек, 2011. – 220-228 б.
61. Кара уулу, О. Көөнө түрктөр тарыхы [Текст]: студенттер үчүн дарстар / О. Кара уулу; жоопту ред. Т.К. Чоротегин. – Б.: Учкун, 1994. – 64 б.
62. Караев, О. Историко-географические данные, сообщаемые Махмудом Кашгари (по Тяню-Шаню и Семиречью) [Текст] / О.Караев // Сов. тюркология. – 1972. – № 1. – С. 111-113
63. Караев, Ө. Байыркы түрк эстеликтери жана араб-перс авторлору кыргыздар жана Кыргызстан жөнүндө [Текст] / Ө. Караев // Кыргыздар. – Бишкек, 1993. – 1-т. – 95-85 б.
64. Караев, Ө. Кыргызстандын аймагындагы улуу жибек жолу [Текст] / Ө. Караев // Ала-Тоо. журн.– 1989. – № 12 декабрь. 1989. – 113-122 б.
65. Карасаев, К.К. Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү [Текст] / К.К. Карасаев; ред. С. Төлөгөнова, Ж. Медералиева. – Б.: Кыргыз энцикл., 2015. – 640 б.
66. Карасаев Х. Камус наама [Текст] / Х.Карасаев. – Б.: Салам, 2016. – 855 б.
67. Каратаев, О. Кыргыз этнонимдер сөздүгү [Текст] / О. Каратаев. – Бишкек: Mega Media, 2003. – 265 б.
68. Каратаев, О. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк [Текст] / О. Каратаев, С.Н.Эралиев. – Б.: Бийиктик, 2005. – 388 б.
69. Каратаева, С.К. “Байыркы түрк сөздөр (Кыргыз тилинин материалдары менен салыштырма тарыхый планда изилдөө) [Текст] /

С.К.Каратаева; жоопту ред. Ж.К. Сыдыков. – Б.: Полиграф-ресурс, 2008. – 177 б.

70. Каратаева, С.К. Байыркы түрк сөздүгүндөгү кош сөздөр [Текст] / С.К. Каратаева // Ж. Баласагын атын. КУУ жарчысы. Сер. 1. – 2002. – Вып. 3/4. – 212-213 б.

71. Каратаева, С.К. Созулмалардын келип чыгышындагы фонетикалык кубулуштар [Текст] / С. К. Каратаева // Ж.Баласагын ат. КУУнун “Жарчысы”. -2022. – №4 (112). -168-174 б.

72. Каратаева, С. К. Кыргыз тилинин тарыхый фонетикасы (үндүүлөр системасы) [Текст]: фил. илим. док. ... дис. автореф. / С.К. Каратаева. – Бишкек, 2023. – 46 б.

73. Касымбеков, Т. Сынган кылыч [Текст] / Т. Касымбеков. – Фрунзе: Мектеп, 1990. – Т. 1. – 736 б.

74. Касымбеков, Т. Келкел [Текст]: тарыхый роман / Т. Касымбеков. – Фрунзе: Мектеп, 1990. – Т. 2. – 672 б.

75. Кляшторный, С. Г. Эпоха Махмуда Кашгарского [Текст] / С.Г. Кляшторный // Сов. тюркология. – 1972. – № 1. – С. 18-23.

76. Кляшторный С. Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – М.-Л., - 1964. 214 с.

77. Кононов, А.Н. Махмуд Кашгарский и его “Дивану лугат ит-турк” [Текст] / А.Н. Кононов // Сов. тюркология. – 1972. – № 1. – С. 3-17

78. Кононов, А.Н. Еще раз об этнониме “кыргыз” [Текст] // Тюркологические исследования: сб. ст. посвящ. 80-летию акад. К.К.Юдахина. – Фрунзе, 1970. – С. 16-22.

79. Коңурбаева, Р. Махмуд Кашгаринин «Дивани лугат ит-түрк» сөздүгүндөгү өсүмдүктөр лексемасы [Текст] / Р. Коңурбаева, // Махмуд Кашгари ж-а кыргыз маданияты. – Бишкек, 2011. – 166-174 б.

80. Коңурбаева, Р. “Codex Cumanicus” (XIII-XIV к.) жазма эстелигинин кыргыз тилине катыштыгы [Текст] / Р. Коңурбаева. – Б.: 2011.

– 225 б.

81. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы [Текст] / башкы ред. С.Кудайбергенов, А. Турсунов, Ж. Сыдыков. – Ф.: Илим, 1980. – 300 б.

82. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы [Текст]. – Ф.: Илим, 1990. – 476 б.

83. Кыргыз тилинин грамматикасы [Текст]. – Ф.: Илим, 1964. – 476 б.

84. Кыргыздар [Текст]: в 10 т. / түз. К. Жусупов, К. Иманалиев. – Б.: Кыргызстан, 1993. – Т. 1. – 576 б.

85. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Биринчи бөлүк. /А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Б.: «Полиграфбумресурсы», 2019. – 800 б.

86. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Экинчи бөлүк. /А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Б.: «Полиграфбумресурсы», 2019. – 800 б.

87. Кыргыз тарыхы. Энциклопедия /Башкы ред. Ү.А.Асанов, жооптуу ред. А.А. Асанканов. Ред кеңеш: Ө.Ж.Осмонов (төрага) Т.Н Өмүрбеков. И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик Педагогикалык университети. – Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. – Бишкек, 2003. – 285б.

88. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк. / Түз. О. К. Каратаев, С. Н.Эралиев / Б.: Бийиктик, 2005. - 600 б.

89. Мамытов, Ж. Азыркы кыргыз тили (лексикология) [Текст] / Ж.Мамытов, З. Кулумбаева. – Ф.: Мектеп, 1971. – 111 б.

90. Мамытов, Ж. Азыркы кыргыз тили. Фонетика жана лексикология [Текст] / Ж. Мамытов. – Б.: ЖЭКа Лтд, 1999. – 106 б.

91. Мамытов Ж. Эскирген сөздөр менен диалектизмдердин лингвостилистикасы [Текст] / Ж.Мамытов. – Каракол: [б-сыз], 2002. – 200 б.

92. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу: Сагынбай Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. 1-китеп. – Бишкек, 1995. – 568 б.

93. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу: Сагынбай Орозбаковдун

варианты боюнча академиялык басылыш. 2-китеп. – Бишкек, 1995. – 802 б.

94. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу: Сагынбай Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. 3-китеп. – Бишкек, 1995. – 671 б.

95. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу: Сагынбай Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. 4-китеп. – Бишкек, 1997. – 614 б.

96. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу: Сагынбай Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. 5-китеп. – Бишкек, 2006. – 758 б.

97. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу: Сагынбай Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. 6-китеп. – Бишкек, 2006. – 770 б.

98. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу: Сагынбай Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. 7-китеп. – Бишкек, 2014. – 770 б.

99. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу: Сагынбай Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. 8-китеп. – Бишкек, 2014. – 802 б.

100. Мамбеттурду, Мамбетакун. Кыргыз эл ооз адабиятынын памир мектеби [Текст] / Мамбеттурду Мамбетакун. – Бишкек: Шинжаң эл бас., 2009. – 348 б.

101. Махмуд Кашгари жана кыргыз маданияты [Текст] / түз. И.Абдувалиев, А. Акматалиев, Г. Орозова. – Бишкек: [б-сыз], 2017. – 342 б.

102. Махмуд Кашкаринин “Дивану лугати-т түрк” сөздүгүндөгү жана “Манас” эпосундагы орток сөздөр [Текст] / түз. Т.А.Абдырахманов, С.К.Каратаева. – Бишкек; 2019. – 298 б.

103. Махмуд, Кашгари. Түрк тилдеринин сөздүгү - Дивану Лугати т-түрк / Которгондор: Т.Токоев, К.Кошмоков; баш сөздү жазган А.Акматалиев. - Бишкек: Avrasyapress, 2011. –Т. 1. - 906 бет. – КР Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссия. – КР УИАсы. Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту. – К.Карасаев атындагы БГУ. – ISBN 978-9967-12-152-2.

104. Махмуд Кашкари. Дивану лугати-т түрк [Текст]: Түркий тилдер сөз жыйнагы /Которгондор: И.Абдувалиев, Т.Ахматов, А.Оморов,

И.Султаналиев, М.Толубаев; Редколлегия: А.Акматалиев (башкы ред.), И.Абдувалиев ж.б. – Жалал-Абад: ЖИ “Газибаев Х.” Басмаканасы, 2016. – Т. 1. – 438 б. – ISBN 978-9967-13-961-9. – (КР УИА; ЖАМУ). – Т.2. – 294 б. Т. 3. – 337 б.

105. Кашгари, М. Диван Лугат ат - Турк [Текст] / М. Кашгари; орусчага котор. З.-А.М.Ауэзова. – Алматы: 2005. С.766.

106. Махмуд Кошгорий. «Девону лугат ит-түрк» [Текст] / Махмуд Кошгорий; котор. С. Муталлибов. – Тошкент: УзССР фанлар академиясы нашриети, 1960. – 1-т. – 500 б.; 2-т. – 1961. – 428 б.; 3-т. – 1963. – 463 б.

107. Музулманов, М. Омонимдер сөздүгү [Текст] / М. Музулманов. – Ош: [б-сыз], 2014. – 80 б.

108. Мукасов, Ы.М. Кыргыз элинин философиянын ойломунун тарыхый динамикасы [Текст] / Ы.М. Мукасов. – Бишкек: Илим, 2004. – 164 б.

109. Мураталиев Б.А. Менин жерим – Кыргызстан [Текст] / түз. Б.А. Мураталиев, ж.б. – Бишкек: Жаштарды узантуу ресурстары коомдук фонду, 2013. – 222 б.

110. Мусаев, К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении (Западнокыпчакская группа) [Текст] / К.М.Мусаев. – М.: - Наука, 1975. – 358 с.

111. Мусаев, С.Ж. Жалпы тил илими [Текст] / С.Ж. Мусаев. – Бишкек: Кыргызстан, 1998. – 213 б.

112. Мусабаева, З. Омонимы в «Девону лугат ит-турк» Махмуда Кашгарского (XIV) [Текст]: автореф. дис. ... канд. фил. наук / З.Мусабаева. – Фрунзе, 1975. – 51 б.

113. Наджип, Э.А. Махмуд Кашкари и его словарь “Диван лугат ат-турк” [Текст] / Э.А. Наджип // Исследования по истории тюркских языков XI-XIV в.в. – М., 1989. – С. 32.

114. Оморов, А. «Дивану лугат – т түрк» сөздүгү – кыргыз тилинин

байыркылыгын далилдеген эмгек [Текст] / А. Оморов // Махмут Кашкари – орто кылымдардын улуу аалымы. – Бишкек; Жалал-Абад, 2011. – 58-67 б.

115. Орузбаева, Б.Ө. Грамматикалык-терминдердин кыргызча-орусча сөздүгү [Текст] / Б.Ө. Орузбаева, В. Закирова. – Фрунзе: Мектеп, 1981. –104 б.

116. Орузбаева Б.О. Словарь Махмуда Кашгари как источник для изучения лексики кыргызского языка в историческом плане [Текст] / Б.О.Орузбаева // Советская тюркология. - 1972. - №1. С. 43-46.

117. Осмоналиева, Б. Об отражении лексики киргизского языка в словаре Махмуда Кашгари «Дивану лугат ит-тюрк» [Текст] / Б.Осмоналиева // Советская тюркология. - 1972. - №1. – С. 97-99.

118. Плоских, В.М. Биздин Кыргызстан. Кыргызстан [Текст]: популярдуу тарыхый энцикл. байыркы мезгилден XIX кылымдын аягына чейин / В.М. Плоских. – Бишкек: Фонд Сорос-Кыргызстан, 2004. – 222 б.

119. Радлов, В.В. Опыт словаря тюркских наречий [Текст]: в 2 кн / сост. В.В.Радлов. – Санктпетербург: 1893. – Т. 1: часть 1. С. 225-226

120. Сагынбаева, Б. «Дивану лугат-ит-түрктөгү» эр- жардам этишинин түрк жана кыргыз тилдериндеги эквиваленттери», [Текст] / Б. Сагынбаева // Кашкарлык Махмут, түрк дүйнөсүнүн тили, адабияты, маданияты ж-а тарыхы аттуу Эл аралык конф. материалдарынын жыйнагы. – Бишкек, 2007. – 287-293 б.

121. Садыков, Т. Азыркы кыргыз тили. Фонетика /лекциялык курс /. Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу куралы. – Бишкек, 2005. –120 б.

122. Садыков, Т. «К.Махмуттун «Дивану лугат-ит түрк» эстелигиндеги ат атоочтордун тектештирме-тарыхый контексти» [Текст] / Т. Садыков // Кашкарлык Махмут, түрк дүйнөсүнүн тили, адабияты, маданияты ж-а тарыхы аттуу Эл аралык конф. материалдарынын жыйнагы. – Бишкек, 2007. – 108-166 б.

123. Саматов, К. «Махмуд Кашгаринин «Дивону лугот ит түрк» сөз жыйнагындагы өң-түс лексикасы» [Текст] / К.Саматов.//Кашкарлык Махмут, түрк дүйнөсүнүн тили, адабияты, маданияты ж-а тарыхы аттуу Эл аралык конф. материалдарынын жыйнагы. – Бишкек, 2007. – 167-175 б.
124. Сапарбаев, А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы [Текст] / А. Сапарбаев. – Бишкек: Кыргызстан-Сорос фонду, 1997. – 325 б.
125. Сартбаев, К. Түркологияга киришүү [Текст] / К. Сартбаев. – Фрунзе: Мектеп, 1987. – 168 б.
126. Саттаркулов, Д.Б. Махмуд Кашкаринин «Дивани лугат ит-түрк» эмгеги жана кыргыз тили [Текст]: филол. илим. канд. ... дис. автореф. / А.Саттаркулов. – Бишкек, 2002. – 24 б.
127. Сейдакматов, К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү [Текст] / К. Сейдакматов. – Ф.: Илим, 1988. – 332 б.
128. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межатюркские основы на гласные) [Текст] / Э.В. Севортян. – Москва. Изд.: Наука, 1974. – С. 767
129. Семёнова Ж.А. Махмуд Кашкаринин «Дивану лугати-т түрк» сөз жыйнагындагы кепти билдирген этиштердин семантикасы [Текст] / Ж. Семенова // Махмуд Кашгари ж-а кыргыз маданияты. – Бишкек, 2011. – 61-79 б.
130. Солтоноев, Б. Кызыл кыргыз тарыхы [Текст] / Б. Солтоноев. – Б.: Учкун, 1993. – Т. 1. – 208 б.
131. Солтоноев, Б. Кызыл кыргыз тарыхы [Текст] / Б. Солтоноев. – Бишкек: Учкун, 1993. – Т. 2. – 224 б.
132. Старобинская, Г.И. А.Я. Гуревич менен Д.Э. Харитоновичтин “Орто кылымдардын тарыхы” окуу китебине усулдук (методикалык) сунуштар [Текст]: мугалимдер үчүн окуу куралы / Г.И. Старобинская. – Бишкек: Кыргызстан-Сорос фонду, 1998. – 180 б.

133. Стеблева, И. Түрк тилдериндеги байыркы маданият [Текст] / И. Стеблева // Кыргыздар. – Бишкек, 1993. – 2 т. – 410 б.
134. Сыдыкбеков, Т. Мезгил сабактары [Текст]: адабий-публ. Макалалар / Т. Сыдыкбеков. – Фрунзе: Кыргызстан, 1982. – 360 б.
135. Сыдыков, Ж. Байыркы кыргыз эли – кыргыз тили [Текст]: тарыхый-этно-лингвист. очерк / Ж. Сыдыков. – Бишкек: КР ИУА тил илими ин-ту, 2002. – 223 б.
136. Сыдыков, С. Байыркы түрк жазуусу (VII-X кылымдар) [Текст]: окуу китеби / С. Сыдыков, К. Конкобаев. – Бишкек: [б-сыз], 2001. – 337 б.
137. Султаналиев И. Махмуд Кашгаринин «Дивану лугат-ит түрк» сөздүгүнүн котормолору жана изилдениши [Текст] / И. Султаналиев // Махмуд Кашгари ж-а кыргыз маданияты. – Бишкек, 2011. – 80-84 б.
138. Султаналиев, И.Ш. Махмуд Кашгаринин “Дивану лугати-т түркүнүн тили” [Текст] / И.Ш. Султаналиев. – Бишкек: [б-сыз], 2015. – 231 б.
139. Тенишев, Э. Р. К вопросу о происхождении киргизов и их языка [Текст] Э.Р.Тенишев // Сов. тюркология. – 1989. – № 4. – С. 16
140. Тенишев, Э. Р. О киргизском литературном языке в донациональный период [Текст] Э.Р.Тенишев // Сов. тюркология. – 1989. – № 5. – С. 32
141. Токоев, Т. Орто кылымдагы медицинадык терминдер (М.Кашкаринин «Дивану лугат ит-түрк» эмгегинин материалы боюнча). [Текст] / Т. Токоев // Махмуд Кашгари ж-а кыргыз маданияты. – Бишкек, 2011. – 20-24 б.
142. Токтогужоев, Ш. Кыргызстандын тоют өсүмдүктөрү [Текст] / Ш. Токтогужоев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1991. – 128 б.
143. Токтоналиев, К.Т. Кыргыз тили [Текст] / К.Т. Токтоналиев. – Бишкек: Кыргызстан, 1996. – 197 б.
144. Токтоналиев, К. «М.Кашгаринин «Дивану лугат ит-түрк»

сөздүгүндөгү сүйлөмдүн коммуникативдик-функционалдык түрлөрү», [Текст] / К.Токтоналиев //Кашкарлык Махмут, түрк дүйнөсүнүн тили, адабияты, маданияты ж-а тарыхы аттуу Эл аралык конф. материалдарынын жыйнагы. – Бишкек, 2007. – 104-107 б.

145. Токтоналиев, К. Этапы исторического развития кыргызского языка, [Текст] / К.Токтоналиев // Махмуд Кашгари ж-а кыргыз маданияты. – Бишкек, 2011. – 202-219 б.

146. Толубаев, М. Булактын көзүн ачканда [Текст] / М. Толубаев // Мурас. – 1991. – № 3. – 21-22 б.

147. Толубаев, М. Байыркы түрк сөздүгүндөгү кош сөздөр [Текст] / М. Толубаев, С.К. Каратаева // Тил, адабият ж-а искусство маселелери. – 2009. – № 3. – 183-185 б.

148. Толубаев, М. Махмуд Кашкаринин “Дивани лугат ит-түрк” сөздүгүндөгү кыргыз тилине маанилик жактан дал келген сөздөр [Текст] / М. Толубаев // Тил, адабият ж-а искусство маселелери. – 2009. – № 4. – 141-148 б.

149. Тыныстанов, К. Кыргыз тилинин морфологийасы [Текст] / К. Тыныстанов. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1934. – 88 б.

150. Умаров Э.А. Первичные долгие гласные в древнетюркских памятниках [Текст] / Э.А.Умаров // ж.Проблемы востоковедения. – 2014/1 (63). 76-77 б.

151. Урстанбеков, Б. У. Кыргыз тарыхы [Текст]: кыскача энцикл. сөздүк / Б.У. Урстанбеков, Т.К. Чороев. – Фрунзе: Кыргыз Совет энцикл. башкы ред., 1990. – 288 б.

152. Усмамбетов Б. Ж. Словарь Махмуда Кашгари “Дивану лугат ат-турк” и кыргызский язык (этнолингвистический словарь) [Текст] /Б.Ж.Усмамбетов // Грамота. – 2016. № 5(59). – С. 154-156

153. Усмамбетов Б.Ж. Махмуд Кашкаринин “Дивану лугат ит-түрк” эмгегиндеги буюм-тайымдарга, курал-жабдыктарга байланыштуу сөздөр

жана кыргыз тилине болгон катыштыгы [Текст]: фил. илим. доктору дисс. автореф. / Б.Ж.Усмамбетов. – Бишкек, 2017. – 43 б.

154. Усмамбетов Б.Ж. Махмуд Кашкаридин “Дивану лугат ит-түрк” эмгегиндеги айрым аспап-шаймандардын лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү [Текст] / Б.Ж.Усмамбетов // Вестник Иссык-Кульского университета, № 41, 2016.

155. Үсөналиев, С. Азыркы кыргыз тилинин таблицалары (фонетика, морфология ж-а синтаксис) [Текст] / С. Үсөналиев, Б. Омуралиев. – Б.: Архи, 2004. – 120 б.

156. Худяков, Ю.С. Кыргыздар талаш чордонунда [Текст] / Ю.С. Худяков // Кыргыздар. – Бишкек, 1995. – 144-185 б.

157. Хурибаева, Э.Г., Ажибекова А.А. “Диван лугат ат-түрк” сөздүгүндөгү макалдар жана алардын бүгүнкү кыргыз тилинде колдонулушу / ASEAD9. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu Bildirileri, Antalya-Türkiye. 2022, 28-30 Mayıs. s. 282-288

158. Чомо уулу Дүйшөнбек. Табыпчылык – улуу сыр [Текст] / Дүйшөнбек Чомо уулу. – Б.: Бийиктик, 2008. – 204 б.

159. Чороев, Т.К. Махмуд ибн Хусейин ал-Кашгари жана анын “Түркий тилдер сөз жыйнагы” [Текст] / Т.К. Чороев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1990. – 92 б.

160. Чороев, Т.Ч. Махмуд Кашгари Барсканидин эмгеги – көөнөрбөс булак [Текст] / Т.Ч. Чороев // – Бишкек, 2017. 372 б.

161. Шериев, Ж. Байыркы жана орто кылымдар түрк адабияты [Текст] / Ж. Шериев. – Бишкек: Кыргызстан-Сорос фонду, 1996. – 192 б.

162. Ширалиев, М. Ш. Махмуд Кашгари как диалектолог языков [Текст] М.Ш.Ширалиев // Сов. тюркология. – 1972. – № 1. – С. 24-30

163. Щербак, А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков [Текст] / А.М. Щербак. – Л.: Наука, 1970. – 204 с.

164. Энесайлык данакер этнограф: Хакас элинин чыгаан этнографы,

тарых илимдеринин доктору, профессор Виктор Яковлевич (Астайбек) Бутанаевдин 70 жылдык мааракесине арналган жыйнак / Жооптуу редактор проф. Т.К.Чоротегин. – Бишкек: MaxPrint басмасы, 2016. – 374+iv б., сүрөт. – И.Арабаев атынд. Кыргыз мамл. университети. – “Кыргыз Тарых Коому” эл аралык коомдук бирикмеси. – “Мурас” фонду. – “Тарых жана мурас” түрмөгү. – ISBN 978-9967-12-553-7.

165. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь [Текст]: в 2 кн. / сост. К.К. Юдахин. – М.: Сов. энцикл., 1965. – Т. 1: А-К. – 504 с.

166. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь [Текст] / К.К. Юдахин. – М.: Сов. энцикл., 1985. – Кн. 2: Л-Я. – 479 с.

167. Юдахин К.К. Вопросы орфографии киргизского языка [Текст] / под ред. К.К. Юдахин. – Фрунзе: Киргосиздат, 1936. – 60 с.

168. Юнусалиев, Б.М. Кыргыз диалектологиясы боюнча программа [Текст] / Б.М. Юнусалиев. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1955. – 291 б.

169. Юнусалиев, Б.М. Киргизская лексикология [Текст] / Б.М.Юнусалиев. – Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1959. – Ч. 1. – 248 с.

170. Ярцев, В.Н. Лингвистический энциклопедический словарь [Текст] / под ред. В.Н. Ярцева. – М.: Сов. энцикл., 1990. – 685 с.

Түрк тилиндеги адабият

1. Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti ' t-Türk: Giriş – metin – çeviri – notlar – dizin / Kâşgarlı Mahmud; hazırlayanlar: Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoynlu – 4. bsk. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2020.

ТИРКЕМЕ

Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүгүндөгү уңгу сөздөр (атоочтор)

Тиркеме “Дивандын” Жалал-Абаддан чыккан 2016-жылкы
басылышы боюнча берилди.

Зат атооч сөздөр

	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	är [I, 57]	Эр, эркек. Бул сөз көптүк санда көбүнчө <i>ärän</i> – <i>эрен</i> деп да колдонулат. Бирок бул кыргыз тилинин эрежесине туура келбейт. Көптүктү – <i>lar</i> /-/ <i>lär</i> – мүчөсү уюштурат.
2	ır [I, 57]	<i>Ыза</i> , уят болуу мааниде колдонулуучу сөз. <i>Är ir boldı</i> – эр ыза болду.
3	us [I, 57]	Жаман менен жакшыны айрып таануу. <i>Огузча. Ol us boldı</i> – ал жакшы менен жаманды айырмалады.
4	as [I, 58]	Жырткыч айбандарга кесип берилүүчү жем, (азык) тарп.
5	ış [I, 59]	ыш. Чырактын ышы, дубалдагы, же шыптагы ыш, көө. <i>Ton ış boldı</i> – тон ыш болду.
6	oq [I, 59]	Ок.
7	uq [I, 59]	Уук. <i>Äv uqi</i> - үйдүн уугу.
8	oq [I, 59]	Үлүш, бөлүм. Жер жана ар кандай мүлктөрдү бөлүштүргөндө пайдаланган чүчү кулак.
9	ıq [I, 59]	ык, ыктытуу. Муздак ичип, артынан нан жегенден кийин дем алуунун кыйындагышына байланыштуу кекиртектен чыгуучу дабыш. <i>Anı ıq tuttu</i> – аны ык тутту (ал ыктытты).
10	ım [I, 60]	Ым. Ар бир кошунга аскербашы, колбашчылар тарабынан белгиленип берилген шарттуу белги (паролу). Мындай белгилер куш, куралдардын аты же башка сөздөр менен белгиленип, эки топ аскердик кошундар кезигишкенде бири-бирин таанууга жана тааный албай согушуп кетүүдөн сактануу максатында аткарылат. Таанып билбеген эки жоокер жолукканда биринен-бири <i>ым</i> сурашат, сураган кошуун <i>ымды</i> билсе, өз адамы деп эсептелет, билбесе балээге учурайт. Макалда мындай: <i>im bilsä, är ölmäs</i> - ымды билсе, эр өлбөйт.
11	ün [I, 60]	үн, добуш.
12	užu [I, 60]	Уйку. <i>užıdım</i> – уктадым.
13	uqa [I, 61]	Кепил, кепилдик. <i>Män anı uqa aldım</i> – мен аны

		кепилдикке алдым.
14	aj bitigi [1, 61]	Ай(лык) жазма (айлык дептер), аскерлердин аты-жөнү менен тамак-ашы жазыла турган дептер.
15	öñ [1, 61]	Өң, түс. <i>Jaşıl öñlig ton</i> – жашыл өңдүү (түстүү) тон.
16	alp [1, 62]	алп, баатыр. Макалда мындай: <i>alp jağıda, alçaq çağıda</i> - алп (баатыр) жоодо, момун доодо (билинет).
17	art [1, 62]	Ашуу, дабан. Макалда мындай: <i>ärmägügä äşik art bolur</i> - эринчээкке эшик – арт (эринчээкке эшик ашуу болор).
18	urt [1, 62]	Ийненин көзү.
19	ört [1, 62]	Өрт.
20	ast [1, 62]	Сокмо жол, тар көчө. <i>Чигилче</i> .
21	and [1, 63]	Ант, касам. <i>Andık</i> – ант ич.
22	arq [1, 63]	Калдык. <i>Tämür arqı</i> - темирдин калдыгы.
23	urq [1, 63]	<i>Uruq</i> - аргамжы, аркан сөзүнүн кыскарган түрү.
24	ırq [1, 63]	Жорук (бал ачуу). Бир нерсени жоругандык.
25	ärk [1, 63]	эрк, салтанат. Падышанын сөзүнүн өтүмдүүлүгү.
26	örk [1, 63]	Малды өрөөлөгөн (байлаган) жип, тушамыш.
27	ilk [1, 63]	Абалы, алды менен. <i>İlk sän barğıl</i> – алды менен сен баргын.
28	ot [1, 63]	от. Макалда мындай: <i>ot tisa ağız küjmäs</i> – от десе, ооз күйбөс. Бул макал калпыс айткан сөзүнө бушайман болуп, кайра сүйлөөдөн тартынгандарга карата айтылат.
29	öt [1, 63]	Дубалдагы же тактайдагы өткөөл (тешик)
30	öç [1, 63]	өч, кек.
31	uç [1, 64]	бир нерсенин учу. <i>Butaq uçı</i> – бутактын учу
32	uç [1, 64]	чек ара, чети. <i>Uç jäl</i> - чек арадагы, четтеги эл.
33	uç [1, 64]	бир нерсенин бүтүшү, учу. Огузча. <i>Bojda nä uç bar</i> – калкта (урууларда) не деген жоготуулар бар (бирок түгөнбөйт).
34	öd [1, 64]	Убакыт, заман, доор. <i>öd kâçär kişi tojmas, jalıñıq oğlı mäñgü qalmas</i> – заман өтөр, киши тойбос, киши уулу түбөлүк калбас.
35	jär [1,64]	Жер. Кээ бир тилдерде <i>jir</i> – деп да айтылат.
36	öz [1, 66]	Рух, жан. <i>Öz qunutu</i> – көңүлдөгү аракет кылуучу күч, руханий дүйнө (адамдын).
37	iş [1, 66]	Иш. <i>Nä işiñ bar?</i> – Эмне ишиң бар?
38	oq [1, 67]	Энчи, үлүш. Мураска тийген үлүш. <i>Añar bir oq tægdi</i> – ага бир үлүш тийди.
39	ög [1, 67]	Акыл-эс, түшүнүк. Акылдуу, эстүү жана терең ойлуу кишилерди <i>ögä</i> даана (даанышман) дейт. Орто жаштан ашкан айбандардын бардыгына <i>ög-ög</i> деп айтылат; төрт жаштан ашкан жылкыны да <i>ög at</i> деп аташат.

40	ul [1, 67]	Там жана дубалдын пайдубалы. <i>Tam ulı</i> – тамдын (дубалдын) пайдубалы (ултаны).
41	il [1, 67]	эл, мамлекет. <i>Bäk ili</i> – бектин эли.
42	il [1, 68]	Эки эл, эки кан же бектер ортосундагы келишим, элдешкендик. <i>İki bäk birlä il boldı</i> – эки бек бири-бири менен эл болду (элдешти).
43	ün [1, 68]	үн, добуш (созуп да, кыска да айтуу мүмкүн).
44	oj [1, 68]	ойдун, чуңкур, аңгек жер.
45	öçüt [1, 69]	Өч, кас, өчтүк. Бул сөздүн (уңгусу) негизи <i>öç</i> – өч.
46	ažut [1, 69]	Ууч. <i>Bir ažut nāñ</i> – бир ууч нерсе.
47	uvut [1, 69]	Уят.
48	uvut [1, 69]	Сый-сыяпатка, тамакка, хан сыйына чакыруу
49	ügüt [1, 70]	үгүт, насаат.
50	ataç [1, 70]	Атакы. Өзүн элден улук санап, өзүн улуулар сыяктуу кылып көрсөткөн баланы <i>ataç uğul</i> – <i>атач</i> уул дейт.
51	ämäç [1, 71]	Максат.
52	uğur [1, 71]	учур, мезгил. <i>Nä uğurda kälđiñ?</i> – кайсы убакта келдиң?
53	oğur [1, 72]	Айрыбаш, башма-баш. <i>Atqa oğur aldım</i> – атка айрыбаш (айрыбаштадым) алдым. <i>Огузча</i> .
54	ügür [1, 72]	Үйүр. Кой, кийик, төө сыяктуу төрт аяктуу айбандардын, чил менен кекилик сыяктуу куштардын тобу (үйүрү).
55	ämir [1, 72]	Катуу нөшөр, туман, булут. <i>Огузча</i> .
56	ubuz [1, 72]	Дөбө, дөң. <i>Oj ubuz</i> – ой-кыр, ойлуу кырдуу жер.
57	atiz [1, 72]	Эки арыктын ортосундагы жер.
58	ağız [1, 73]	Ооз, арыктын кыры, кумгандын, сабанын, кудуктун жана ошондойлордун оозу.
59	avus [1, 75]	Мом. <i>Булгарча</i> .
60	öbüş [1, 76]	Өбүш; сүйүш.
61	atış [1, 76]	Атыш; атышуу,
62	uruş [1, 76]	Уруш.
63	uguş [1, 77]	Угуш, түшүнүү. <i>Uguşluq kişi</i> – түшүнүктүү киши, зирек эстүү киши.
64	alış [1, 77]	Алыш. Суунун алышы, дарыя менен көлдөрдөн сууну бөлүп чыгарган алыштын башы.
65	alış [1, 77]	Алыш, аласа, алым. Карыздар кишиден карызды алуу. <i>Alış bāriş</i> – алыш-бериш, ала турганын алуу, бере турганын берүү.
66	ülüş [1, 77]	Үлүш.
67	ülük [1, 77]	Үлүш. Араб тилиндеги – <i>ş</i> , - <i>k</i> арибине алмашкан сыяктуу.
68	ülüş [1, 77]	Эл арасында үлүш бөлүү. – <i>ş</i> ариби - <i>k</i> ариби менен

		алмашкан. Арабчада ошондой өзгөчөлүк бар.
69	açığ [1, 78]	Сый, ыкылас. <i>Han maņa açığ bärdi</i> – хан мага сый берди (көрсөттү).
70	ažiğ [1, 78]	Мастыктан соолуккан киши. <i>Ösrüg ažiğ</i> – мас менен соо.
71	arığ [1, 78]	Чатыр пардасы. <i>Барсканча</i> .
72	asığ [1, 78]	Пайда, киреше.
73	osuğ [1, 78]	Жол, ык, амал. <i>Bu iş osuğ mundağ</i> – бул иштин жолу мындай.
74	ažuq [1, 79]	<i>ažuq nāñ</i> - белгисиз нерсе. <i>Ağžuq</i> – негизи бузук, өзгөрмөлүү деген маанидеги <i>ağduq</i> болуп, бул сөз <i>anıñ māñzi ağdı</i> – анын түрү өзгөрдү, бузулду дегендеги <i>ağdı</i> сөзүнөн алынган. Жеңилдетүү үчүн - ğ арибин түшүрүлгөн.
75	užiq [1, 80]	уйкучу, уйку баскан. <i>Užiq är</i> – уйкучу эр, уйкуга мемиреген киши.
76	arıq [1, 80]	Арык. Макалда мындай: <i>ağilda oğlaq tuğsa, arıqda oti ünär</i> - агылда (короодо) улак туулса, арыкта чөп өнөөр. Бул макал азык же ырыскы үчүн катуу кайгыруунун зарылдыгы жок деген мааниде колдонулат.
77	aşaq [1, 81]	Тоо этеги. <i>Огузча</i> .
78	uşaq [1, 81]	Ушак. <i>uşaq nāñ</i> - ушак, майда нерсе, ошондуктан кичинекей жаш баланы <i>uşaq uglan</i> – майда (кичине) бала дейт. Бул сөз жалкыга эмес, жалпыга колдонулат.
79	ötük [1, 82]	Өтүк. икая, баян, кайрылуу, өтүнүч. Бир максатын ханга билдирүү, угузуу үчүн ушул сөз колдонулат. Аныгы бир нерсени, <i>икая кылуу</i> деген маанидеги сөз.
80	üzik [1, 82]	Ашыктык, махабат сезиминин козголушу.
81	örüg [1, 83]	Өргүү. Бир жерде бир аз туруп калуу. <i>Sü on kün örüg boldı</i> – кошуун он күн өргүдү, өргүүдө болду. Бир бек же эл бир жерде (көчүп келатып) туруп калса да ушу сөздү колдонот.
82	ärig [1, 83]	Эрий турган. <i>ärig nāñ</i> – эрий турган нерсе, май жана ошого окшош эрий турган нерселер. Тоңгондон кийин эрий турган нерселердин бардыгы. <i>ärig nāñ</i> – <i>эрий турган нерсе</i> деп айтылат.
83	irük [1, 84]	Жарык. Там (дубал) менен ага окшош нерселердеги жарык. Макалда мындай: <i>kündä irük joq, bäkdä qıjq joq</i> - Күндө жарык (жарака) жок, бекте кыйык (айнуу) жок. Бул макал бектерди өз сөздөрүнөн (убадасынан) кайтпоого чакырып айтылган.
84	ärük [1, 84]	Ийлей (ашата) турган ар кандай нерсе. <i>Täri ärüklädi</i> – тери ийледі (ашатты).

85	äzik [1, 84]	Терини ийлегенде тырмактан түшкөн из.
86	üzük [1, 84]	Аялдарга карата айтылган ылакап. Денеси алтындай таза, аялдар жөнүндө: <i>ärtini üzük</i> – алтын үзүк дейт. Денеси таза, мөлтүр тунук болгон аялды <i>ärtini üzük</i> – <i>эртини үзүк</i> деп айтат.
87	üzük [1, 85]	Үзүк (муун). <i>Bitik üzüklädi</i> китепти үзүктөп (муундап) окуду. Муундун ариптеринин ар бирин да <i>üzük</i> дейт. <i>Bu nä üzük ol</i> – бул не деген муун?
88	äşük [1, 85]	Хандар менен бектер өлгөндө, алардын мүрзөлөрүнүн үстүнө жабылуучу кийим жарды-жакырлар, кембагалдар жана кедейлер, шордууларга бөлүштүрүп бериле турган жибек кездеме (жыртыш).
89	üşik [1, 85]	Үшүк.
90	ölük [1, 86]	Өлүк.
91	ülüg [1, 86]	үлүш, бөлүк, энчи.
92	ağıl [1, 87]	Агыл, койдун короосу. Огуздар койдун коргоолун агыл дейт. Бул эки түшүнүк бир-бирине жакын болгондуктан келип чыккан. Арабчадагы жамгырды да, булутту да <i>sama</i> деген сыяктуу.
93	amul [1, 87]	Кыймылдабаган, кыбыраган тынч турган нерсе. Ошондуктан пейли кең, момун кишилерди <i>amul</i> дейт.
94	öbüm [1, 88]	Жутум, ууртам. <i>Bir öbüm min</i> – бир ууртам сорпо.
95	orum [1, 88]	орум. <i>bir orum ot</i> – бир орум от.
96	ağım [1, 88]	Аттам. <i>bir ağım jir</i> – бир аттам жер (бир арым жер).
97	aqım [1, 88]	Агым. <i>bir aqım suv</i> - бир агым суу (бир кулак суу).
98	ägim [1, 88]	Эгим. <i>bir ägim jir</i> – бир эгим жер.
99	ügüm [1, 88]	үйүм, топ. <i>Bir ügüm jarmaq</i> – бир үймөк жармак.
100	alım [1, 88]	Алым. Алына турган аласа. Макалда мындай: <i>alımçı arslan, bārimçi sıçgan</i> - алымчы – арыстан, берүүчү – чычкан. Карызын талап кылган алуучу арстандай болот, карызды кайтаруучу коркконунан чычкан кейпинде болот.
101	ölüm [1, 88]	Өлүм.
102	ärän [1, 89]	эркектер. <i>Эр</i> сөзүнүн сейрек учурай турган көптүк сандагы бир үлгүсү.
103	aran [1, 89]	Аткана.
104	ažun [1, 89]	Дүйнө. <i>bu ažun</i> – бул дүйнө. <i>ol ažun</i> – о дүйнө, акырет. <i>Чугилче</i> .
105	äsän [1, 90]	Эсен. <i>Äsänmüsän</i> – эсенсиңби? Бул сөз соо, саламат маанисинде да колдонулат. Макалда мындай: <i>äsändä äväk joq</i> – эсенчиликте (жакшылыкта) шашылуу жок. Бул макал иш аракетте шашылуу жок. Ийгиликтин эрте

		кечи жок.
106	äsin [1, 90]	Желаргы, шамал.
107	aqın [1, 90]	Агын, сел. Ойлобогон учурда келген сел. <i>Munduz aqın</i> – ташкындаган агын. Ушул сөз түнкү ташкындаган селдей, тоскоолсуз келген аскер кошуунуна карата да колдонулат. <i>Aqınçı kälđi</i> – агынчы (жоо) келди дейт.
108	ökün [1, 90]	Майда тыйын, чака.
109	ügün [1, 90]	Үйүн (гүл менен ага окшош нерселердин үйүндүсү). Бир жерге жыйылган топурактын <i>үймөгүн, үйүлгөн топуракты ügün topuraq</i> дейт.
110	alın [1, 91]	чоку, тоонун бийик кыркасы.
111	ulun [1, 91]	Учу жок ок, жебе.
112	ükäk [1, 91]	Үкөк, сандык, табыт.
113	ükäk [1, 91]	Шаардын дубалына, курчалган чепке согуш максатында тургузулган мунаралар.
114	āt [1, 91]	ат, ысым (бир нерсенин аты).
115	āt [1, 91]	лакам, атак. <i>Bāk aṇar āt bārđi</i> – бек ага (ат) атак берди. Тайпанын пирлерин же болбосо башчыларын <i>atliḡ</i> – <i>аттуу</i> дегени ушундан.
116	āç [1, 91]	ач. Макалда мындай: <i>āç nā jāmās toq nā tāmās</i> - Ач не жебес, ток не дебес.
117	iz [1, 92]	Из. Жерде же териде узун чийилген сызылган из.
118	üv [1, 93]	Үй.
119	āl [1, 94]	амал, айла. Макалда мындай: <i>ālin ār arslan tutar, küçün ijuq tutmas</i> - Айлалуу эр арстан тутар, күч менен каракчыны тутпас. Бул макал күч менен эч нерсе бүтүрө албагандарга, айла амал менен иштөө керек дегенди туюнтат.
120	awut [1, 95]	ууч, кочуш. <i>Ažut</i> болуп да айтылат.
121	uwut [1, 95]	Уят. Бул сөздү <i>uvut</i> деп да айтылат.
122	āwāt [1, 95]	туура, макул (эбет). <i>Āvāt</i> деп да айтылат. Бул жерде эки үндүү тыбыштын ортосундагы - v айтканда - w тыбышына алмашуусу мүмкүн. Пайгамбар сөзүнүн, же элчи маанисиндеги <i>jalawaç jalavaç</i> деп айтылгандай. Тоонун сарымсагы <i>жуа, пияз</i> деген түрдөгү <i>jawa</i> менен <i>java</i> сөздөрү да ошондой. Испижабдыктардын тилиндеги дарак маанисиндеги <i>jawa</i> - <i>java</i> да ошондой.
123	ajıq [1, 96]	Убада. <i>Аниң таңа ajıqı bar</i> – анын мага убадасы бар.
124	ıjuq [1, 96]	Белги, белги таш, карачкы. <i>Огузча</i> .
125	üjük [1, 96]	Дөңсөө (үйүк). <i>Огузча</i> .
126	üjük [1, 96]	Сормо саз. <i>Üjük jir</i> – суу менен башка нерселер толгон, бут басса батып кетип, кайра сууруп алгыс жер.

127	upu [1, 97]	Упа.
128	užu [1, 98]	Дөбө, дөң. Кум дөбөлөр дегенди <i>qum užu</i> – кум дөбө дейт. Аргулардын бир шаары <i>Užu känd</i> деп аталат.
129	užu [1, 98]	Арка, арт. <i>män anıñ užu kälđim</i> – мен анын артынан (аркасынан) келдим. <i>män säniñ užu bardım</i> – мен сенин артыңдан бардым.
130	iži [1, 98]	Ээ, эге. <i>Ižim nä tär</i> – Эгем не деди? Теңирди да <i>iži</i> дейт.
131	iži [1, 98]	Кудай, Теңир. <i>Ižimiz jarlığı</i> – Теңирибиздин жарлыгы.
132	ara [1, 98]	ара, арасы. <i>Qışi ara kirdim</i> – кишилердин арасына кирдим.
133	oro [1, 98]	Ороо. Буудай салган жана башка нерселерди сактоо үчүн казылган ороо.
134	urı [1, 98]	Уу-чуу, айкырык-сүрөөн, дуу. Макалда мындай: <i>urı qopsa uğış aqlısur, jağı kälśä imräm täbraşür</i> - чуу чыкса, урук-тууган бир-бирине агылышар, жоо тийсе бүткүл эл топурашар (чогулушар). Биримдикке, мээрмандуулукка, агайын-тууганчылыкка чакырган макал.
135	aşu [1, 99]	кызыл топурак, жошо.
136	ula [1, 101]	Ула. Ээн талааларда жол көрсөтүү үчүн коюла турган таш белги. Макалда мындай: <i>ula bolsa jol azmas, bilik bolsa söz jazmas</i> - белги болсо жолдон адашпас, (билик) билим болсо сөздөн жазбас. Жол боюнда жол көрсөткүч белгилер болсо, жолдон адашып кетпейт, киши билимдүү болсо, сөздөн жаңылбайт деген мааниде колдонулат.
137	ili [1, 101]	Илгек. <i>ili qarıg</i> – илектелген, илгек салынган эшик. Кулпусу жок, ачкычсыз ачыла турган эшик
138	uma [1, 102]	Үйгө келген конок. Макалда мындай: <i>uma kälśä, qut kälir</i> – конок келсе, кут келер (Конок менен бирге береке, кут келет. Аны жакшы кабыл алат, тынчын алба).
139	añut [1, 102]	тыгын. Шарап тыгыны. Макалда мындай: <i>jurt kiçik bolsa, añut bädük ur</i> - оозду (тешиги) кичине болсо, чоң тыгын ур. Бул макал болбогон, кичине ишти эл алдында чоң кылып көрсөтүүгө кумар болгон кишиге карата айтылат.
140	ünür [1, 103]	үңкүр, ор.
141	añız [1, 103]	Аңыз. Буудай жана башка дандуу эгинди оруп алгандан кийин калган жер.
142	üçlüç [1, 104]	Коен тузагы. Учтары темирге бекитилген үч тал чыбыктан жасалат.
143	ožguç [1, 104]	оттун жалыны.
144	arquç [1, 104]	Кишини арбап, азгырып турган нерселер. <i>Arquç azun</i> – жалган дүйнө (алдамчы дүйнө).

145	örkөç [1, 104]	өркөч. <i>suv örköçlände</i> – суу өркөчтөндү, өркөчтөнүп акты.
146	örküç [1, 104]	Тулга, үстүнө казан коюп тамак бышырыла турган үч буттуу темирден жасалган талаа очогу.
147	öksüz [1, 105]	Өксүк (жетим), эмне кыларын билбеген өксүк (киши). Негизинен <i>öksüz</i> – <i>өксүз</i> , <i>акыл-эс</i> деген маанидеги <i>ök</i> – <i>өг</i> сөзүнөн жасалган.
148	ažrıš [1, 105]	айрылыш. Жолдун экиге бөлүнгөн жери.
149	öžrüş [1, 105]	тандоо ыктыяры.
150	irtäš [1, 106]	Талаш-тартыш. Бир иш жөнүндө эл арасында козголгон талаш-тартыш <i>irtäš qopdı</i> – талаш чыкты.
151	arqıš [1, 106]	Кербен. Макалда мындай: <i>jıraq jir savın arqıš kældürür</i> – ыраак жердин кабарын кербен келтирер (жеткирер).
152	arqıš [1, 106]	Кабарчы, чабарман. Элден алыска кеткен кишиге жиберилген чабарман. <i>Anıñ arqışı kældi</i> – анын кабарчысы (чабарманы) келди. Бул сөз <i>кам-кабар</i> маанисинде да колдонулат.
153	alqıš [1, 106]	алкыш, мактоо, дуба кылуу. <i>Ol bakkä alqıš bärđi</i> – ал бекке алкыш берди (бекти алкады). <i>Jalabaçqa arqıš bärđil</i> – (элчиге) Пайгамбарга алкыш бергин (мактоолор болсун).
154	artığ [1, 106]	Артым жүк, көлүккө жүктөлө турган таңылчак.
155	atluq [1, 107]	Атлук шаарындагылардын тилинде <i>аткана</i> (ат короо).
156	ažruq [1, 107]	Башка, бөлөк. Огузча. Түрктөр муну <i>ažın</i> – <i>башка</i> , <i>өзгө</i> (азгын) дейт. Макалда мындай: <i>ažın kişi nāñi nāñ sanmas</i> – башка кишинин нерсеси нерсе болуп саналбас. Өзгө кишинин малы мал болбойт, ошондуктан кайтарылып берилет.
157	ožluq [1, 107]	Уй короо, агыл, малкана. <i>Аргуча</i> .
158	ožmaq[1, 107]	Кол бала, шакирт (окуучу).
159	artuq [1, 107]	Артык.
160	ortaq [1, 107]	Орток, шерик. Макалда мындай: <i>ortaq ärdän artuq almas</i> – дос (<i>диал.</i> ортак) эрден (жан жолдоштон) артык албас. Бул макал нысаптуулукка, адилеттүүлүккө үндөйт.
161	ažmuq [1, 107]	Ачык таш. Таздын башын да ошого окшотуп <i>ažmuq taz</i> – <i>азмук таз</i> дейт. Анткени таздын башындагы жара ачык таш менен сүртүлгөнгө окшоп турат. Бул сөздөгү <i>ž</i> менен арасында айтылат.
162	ısrıq [1, 107]	Ысырык. Балдарды жин-албарстыдан жана көз тийгенден сактоо үчүн дуба окуганда айтыла турган сөз. Ысырык тутандырылып, баланын бетине түтүнүн тийгизип <i>ısrıq ısrıq</i> (Ай жин, көч! көч!) деп аластайт.

163	osruq [1, 108]	Осурак (осурук). Адам, жаныбарлар организмнен керексиз желди чыгаргандагы жагымсыз жыт.
164	Ağduq [1, 108]	<i>ağduq kişi</i> - баш паана издеп келген киши. Бул сөз <i>adğuq</i> – түрүндө да айтылат.
165	äträk [1, 110]	Сары киши. <i>Огузча</i> .
166	ötlük [1, 110]	Үгүт, насаат. <i>öwüt</i> – сөзү да ушул мааниде колдонулат. Туурасы <i>ügüt</i> – үгүт.
167	özläk [1, 110]	Заман, доор, убакыт.
168	ürtük [1, 111]	Жапкыч, жабуу. Үртүк жабуусу, чоң кишилердин кабырынын үстүнө жабылган асыл жибек, же жайыла турган башка нерселерди <i>ürtük</i> – <i>үртүк</i> деп айтылат.
169	ärlik [1, 112]	Эрдик, марттык.
170	äsrük [1, 112]	Мас, эсирген.
171	ilrük [1, 112]	Мүрзө, кабыр. Уч (Ош) тараптын тилинде.
172	äksük [1,113]	Өксүк (кемчил, жеткиликсиз нерсе). <i>Äksük jarmaq</i> – кем берилген акча.
173	ökmäk [1,113]	Катындардын кулагына тагылуучу алтын же күмүш алка, сырға. Бул сөз негизинде масдар.
174	ügmäk [1,113]	Үймөк, үйүлгөн нерсе. Бул сөз негизинде масдар.
175	ändäk [1,113]	Бир нерсенин бети, үстү. <i>Огузча</i> .
176	üçgil [1,113]	Үч кырдуу.
177	üçgül [1,113]	Үч бурч.
178	öžrüm[1, 114]	Бир нерсенин тандалганы, жакшысы.
179	ärdäm [1, 114]	Адеп, тарбия. Макалда мындай: <i>ärdäm başı til</i> – адеп башы – тил. Уккулуктуу, көркөм сүйлөгөн киши абройлуу болот.
180	isrim [1, 114]	<i>isrim kişi</i> - кабагы салыңкы, кабагы бүркөк киши.
181	işküm [1, 114]	Хан такта. Сарайларда хандар тамактанганда алдына коё турган жыгачтан жасалган, жасалгалуу чоң такта.
182	oktam [1, 115]	Ок жетерлик (аткан ок жете турган). <i>Bir oktam jir</i> – бир ок атым жер.
183	ägrim [1, 115]	Суу топтолгон жер, көлчүк болуп калган жер.
184	imräm [1, 115]	Жамаат. Бир маселени чечүү үчүн жыйылган элдин тобу. <i>Imräm täprişti</i> – жамаат козголду.
185	irkin [1, 115]	<i>irkin suv</i> - топтолгон (элкин) суу. Жыйналган ар кандай нерсенин баарына <i>irkin</i> сөз колдонулат. Карлуктардын улууларга, чоңдорго <i>köl irkin</i> – <i>элкин көл</i> дегени да ушул сөздөн чыккан. Бул акылы көлдөй толуп, жыйналган деген маанини билдирет.
186	irkin [1, 115]	<i>irkin jağmur</i> – ак жаан (бир нече күнгө созулган жамгыр).
187	ürkün [1, 115]	Үркүн, үркүү. Душмандын басып келгенинен үрөйү учуп элдин үркүп чочулашы. Үрккөн эл коргондорго,

		туюк жерлерге бекинишет (жашырынышат).
188	içkin [1, 116]	<i>içkin är</i> – качкын, душманга багынып, эркиндик алган эр.
189	äşkin [1, 116]	Эшилген. <i>Äşkin topraq</i> – эшилген топурак, кум.
190	artut [1, 116]	Тартуу, белек. Бек жана ошондой сыйлуу, мартабалуу кишилерди сыйлай турган ат ж.б. тартуулар. Кийин бул сөз адаттагы тартуунун баарына бирдей колдонула турган сөз болуп кетти.
191	ämğäk [1, 117]	Эмгек, мээнет, машакат. Макалда мындай: <i>ämğäk äkindä qalmas</i> – эмгек жерде калбайт, мээнет текке кетпейт. Бул макалдын мазмуну улуу Теңирдин (мээнеттин артынан жакшылык келет) деген сөзүнө окшош.
192	ärkäk [1, 118]	Эркек, жан-жаныбарлардын эркеги, <i>ärkäk taqağи</i> – короз.
193	ajtiğ [1, 119]	Айтыш. Эки кишинин бири-биринин ал-абалын сурашуусу.
194	ajtiğ [1, 119]	<i>Ajtiş</i> - айтыш маанисиндеги сөз. Аманчылык, соолук сурашуусу.
195	ajruq [1, 119]	Айрым. <i>Башка, айрым</i> маанисинде колдонула турган сөз. <i>Огузча</i> .
196	әнлик [1, 121]	Эндик. Аялдар бетине сыйпай турган кырмызы кызыл боек, эндик.
197	ahsuñ [1, 122]	Аксым. <i>Ahsuñ är</i> – аксым эр, мас болуп жаңжал чыгара турган киши. Бул сөздү <i>ahsum</i> – түрүндө да колдонулат.
198	ärñän [1, 122]	Бойдок. <i>Ärñän är</i> – бойдок эр. Макалда мындай: <i>ärñänä älik qarı bözüм tikämäs</i> – бойдокко элүү кез бөз ыштанга чыкпас. Анткени ага бөтөн киши кеңеш айтып, жаны ачыбайт. Бул макал үйлөнөйүн деп жаткан жигитке карата айтылат.
199	aşbar [1, 122]	Алап (терит). Саманга кебекти нымдап аралаштырып жасалган тоют.
200	işlär [1, 122]	Аял. Аныгы <i>işjilär</i> – <i>ишчилер, ханымдар</i> деп айтылган. Айтууга жеңил болсун үчүн <i>ja</i> түшүрүлгөн. Бул сөз көптүк да, жеке мааниде да колдонулат. Мунун айтылыш жөнү өтө терең.
201	oğraq [1, 123]	Ниет, тилек, максат.
202	uçmaq[1, 123]	Бейиш, жаннат.
203	üstäk [1, 124]	Үстөк. Миңдин үстүнө жүздү кошуп берген сыяктуу. <i>Män üstäk bärdim</i> – мен үстөк бердим.
204	altun [1, 124]	Алтын.
205	oınaş [1, 125]	Ойнош. Ойношу бар аял.
206	ürünäk	Аки, акиташ. [1, 125]
207	uşaq [1, 126]	Ушак. <i>Uşaq söz</i> – ушак сөз.
208	osal [1, 126]	Осол. <i>Osal kişi</i> – осол киши, иш билбеген киши.

209	umaj [1, 127]	Умай (катын төрөгөндө баладан кийин түшө турган тон). Аны баланын ичте жаткандагы шериги дейт. Макалда мындай: <i>umajqa tabınsa uğul bolur</i> – умайга табынса, уулдуу болор. Катындар муну жакшылыкка жорушат.
210	arçı [1, 127]	Баштык, дорбо.
211	ordo [1, 127]	Ордо, сарай. Хан ордосу (шаары). Ошондуктан хандар тура турган Кашкар шаарын <i>Ordo känd</i> – Ордокент (ордо шаар) деп атаган.
212	ordo [1, 127]	Ордо, сарай. <i>Ordo başı</i> – ордо башы. Хан сарайында кызмат кылуучулар.
213	ordu tal [1, 128]	Мончодо денедиги түктү түшүрүү үчүн колдонула турган аралашма. Сөздөгү эки маанисинин бири ушул.
214	ägdi [1, 128]	Эгди (кушкана, касапкана). Мал соё турган жер.
215	ümdü	Үмүт, тилек. <i>Ümdüçi</i> – үмүткер. [1, 128]
216	oprı [1, 129]	Опурулган жер, чуңкур.
217	uğrı [1, 129]	Ууру.
218	arqa [1, 130]	Арка, таяныч, бел. Кыйналган кезде көмөктөшөр, арка-бел боло турган киши. Макалда мындай: <i>arqasız alp çärik sıjumas</i> – аркасыз (таянычсыз) алп (баатыр) черик сайбас. Аркасында сүйөй турган жардамчы күчү, кишиси жок алп (баатыр) жоонун чебин буза албайт.
219	örkä [1, 131]	Өпкө (өпкөлөө, жалынуу). Мындай аталыштын себеби иренжүүнүн өпкөдө пайда боло тургандыгында. Бул сөздүн ушул мааниде колдонулушу анын пайда болуу ордуна байланыштуу. Арабчадагы жамгырды <i>асман</i> деген сыяктуу.
220	örkä [1, 131]	Өткү (өтөө, өтөлгө, ордун толтуруу). Чигилче. <i>Atqa ötgi birdim</i> – тул атка төлөмүн (ордуна бир нерсе) бердим.
221	ülkü [1, 132]	Убада, келишим.
222	oğla [1, 132]	Улан (жаш жигит). <i>Аргуча</i> .
223	ägmä [1, 132]	Үйдүн кире беришиндеги жасалгасы (арка).
224	ügmä [1, 132]	Үймө, үймөк. <i>Ügmä topraq</i> – үймө топурак. Үйүлгөн нерсенин баарына ушул сөз колдонулат.
225	ötnü [1, 132]	Карыз, насыя. <i>Män jarmaq ötnü bärdim</i> – мен жармак карыз бердим.
226	ötünç [1, 133]	Өтүнүч, карыз. <i>Män aңar jarmaq ötünç bärdim</i> – мен ага өтүнүч (карызга) жармак бердим.
227	ötünç [1, 134]	Уят. <i>Ötünç iş</i> – уят иш. Бул сөздүн негизи уят маанисиндеги <i>uvut</i> сөзү болот.
228	urunç [1, 134]	Пара.
229	irinç [1, 134]	Шатыра-шатман, ыракат турмуш өткөрүү. Кай бир тилдерде <i>z</i> ариби менен <i>irinç</i> – деп айтылат.

230	ökünç [1, 134]	Өкүнүч. <i>Ol tälīm ökünç ökündi</i> – Ал көп өкүндү.
231	ögünç [1, 135]	Мактоо. <i>Bu işkâ nâ ögünç kâräk?</i> – бул ишке кандай мактоо керек?
232	ajlanıç [1, 135]	Айланыш. <i>Ajlanıç jol</i> – айланыш жол, айланма жол, ийри жол.
233	ümünç [1, 135]	Үмүт. <i>Ümünç tǎñrigä tut</i> – үмүттү Теңирге тут (арт).
234	atınçu [1, 135]	Таштанды, ташталган. <i>Atınçu nāñ</i> – ташталган нерсе.
235	arınçu	Күнөө, ката. [1, 136]
236	aqınçu [1, 136]	Акынчы. Душманды түн ичинде барып басуучу аскер бөлүгү.
237	aban	Эгер. <i>Aban sän barsan</i> – эгер сен барсаң [1, 136]
238	örün [1, 136]	Акы (балчыга бериле турган). <i>Ālik örüñi bār</i> – кол акысын бер.
239	öñük [1, 137]	Жаздыктын жибек чачыктары.
240	ulatu [1, 137]	Жүзүн, мурунду сүртө турган жибек жүзаарчы, коюнда сакталат.
241	alaçu	Алачык, башпаанек [1, 137]
242	abaçı [1, 138]	Албарсты. Балдарды коркутуу үчүн <i>abaçı kaldi</i> – албарсты келди дейт.
243	abaqı [1, 138]	Каракчы. Көз тийбесин деп, бакчага коюлуучу каракчы.
244	ājägü [1, 138]	Аягы, тарабы, капталы. Чатырдын капталын да, <i>ājägü</i> дейт. Тоонун ортосундагы жерди <i>ājägü jir</i> дейт.
245	urumžun	Боёк. [1, 139]
246	ärmägü [1, 139]	Эринчээк, жалкоо. Макалда мындай: <i>ärmägügä bulut jük bolur</i> – эринчээкке булут жүк болор.
247	oğlağu [1, 139]	Токчулук турмушта өскөн киши. <i>oğlağu qatun</i> – дөөлөттүү (оокаттуу) катын.
248	urağut	Аял [1, 140]
249	armağan [1, 141]	Белек. Сапардан кайткан кишинин туугандарына арнап алып келген базарлыгы, шыбага сыйы. Огузча. Бул сөздү башкалар <i>armağan</i> дегендер да бар. Же <i>атиç</i> – белек, соога (базарлык) дегени.
250	aqındı	Агынды. <i>Aqındı suv</i> – агынды суу. [1, 141]
251	umduçı	Тилемчи. [1, 142]
252	arquçı [1, 142]	Ортомчу, жуучу. Эки кишинин арасында жүрүүчү киши. Тойдо кыз тарап менен күйөө тараптын ортосунда жүргөн киши.
253	ärdini [1, 142]	Сейрек кездешүүчү бермет. Ушу сөздөн алынып аялдарга <i>ärttini üzük</i> – таза асыл таштай деп айтылат. Демек, <i>денеси өтө таза берметтей</i> аял дегенди билдирет.
254	ässiz [1, 143]	Өкүнүч, күйүнүч. Арабча <i>ja asafa</i> деген сыяктуу

		күйүнүчтү билдирген сөз. <i>Ässiz anıñ jigitligi</i> – анын эссиздиги жигиттигинде.
255	ikkiz	Эгиз. <i>Ikkiz oğlan</i> – эгиз уул. [1, 143]
256	avıçğa	Абышка. [1, 144]
257	alpağut	Кайтпас, тоо жүрөк баатыр. [1, 144]
258	avrındı [1, 145]	Алып ташталган, таштанды. <i>Avrındı nāñ</i> – алып ташталган; таштанды нерсе. Бул сөз араб тилиндеги <i>alf 'alā</i> сыяктуу этиштен атооч жасаганга окшош, бир нерсенин ашыкча же калдык (таштанды) экендигин туюнтат.
259	äñüzin [1, 145]	Өнүжин. Жин, азыткы. Чөл, талааларда адамды азытуучу азыткы, жин.
260	orunçuq	Аманат. Бул сөз <i>orunçaq</i> – түрүндө да кездешет. [1, 148]
261	ögräjük	Адат. [1, 157]
262	ötkünç[1, 158]	Аңгеме, икая (өтмүш). <i>Ötkünç ötkündi</i> – икая айтылды.
263	tap [1, 278]	Тап (табында); жетерлик. <i>Bu aş maña tap</i> – бул аш мага ылайык (менин табыма ылайык). <i>Tap boldı</i> – тап (табында) болду.
264	çör [1, 278]	Чөгүндү, так. Бир нерсенин тагы, чөгүндүсү ушинтип айтылат. Бою пас кишилер да <i>çör çör kişilär</i> деп айтылат.
265	çör [1, 278]	Кесинди. <i>Bir çör jigil</i> – бир кесим кесме.
266	sär [1, 278]	Сеп. Келин болгон кыз үчүн атайын даярдалган төшөнчү, буюм-тайым, эмеректер.
267	pat [1, 279]	Чөгүндү, чөкмө.
268	bat [1, 279]	Бат (Чөгүндү, чөкмө). Идишке токтоп калган кир – <i>дуал.</i> бат.
269	bit-pit [1, 279]	Бит. Буудайга түшкөн майда куртту да <i>bit</i> дейт. <i>Tarığ biti</i> – таруу (аштык) бити.
270	şat [1, 280]	Жүрөктүүлүк. <i>Anıñ nā şatı bar</i> – анын (жүрөгү барбы) эмне эрдиги бар? Бирөөнүн жүрөгү жоктугун, аракет кылууга жүрөгү жоктугун айтат.
271	qut [1, 280]	Кут. <i>Qutluğ</i> деген сөз мына ушундан жасалган.
272	suç [1, 280]	Бир нерсенин жараксыздыгы. <i>Qılıç suç qıldı</i> – кылыч өтпөй калды; кеспеди. <i>Är suç qıldı</i> – эр ишке жарабады.
273	köç [1, 281]	Көч. <i>sü köçtü</i> – кол (кошуун) көчтү.
274	köç [1, 281]	Бир дем, убакыт. <i>Bir köç küžgil</i> – бир аз күткүн.
275	çar [1, 281]	Учур, убакыт, чак. <i>Bu çärlikdä käl</i> – бул учурда кел.
276	çür [1, 282]	Пайда; пайда табыш. <i>Ol andın nāñ çürlädi</i> – ал андан бир нерсе өндүрдү, пайда тапты.
277	sır [1, 282]	Сыр. Чиндер (кытайлар) кашын кооздоп боёо үчүн колдонгон желимдүү боёк. <i>Sırlığ ajaq</i> – сырдуу аяк.

278	qur [1, 282]	Жогору, мартаба, даража. <i>Mäniñ qurum uluğ</i> – менин даражам улук.
279	qır [1, 283]	Кыр. <i>Qır jağı</i> – кырды-бычак жоо; кектүү жоо.
280	qır [1, 283]	Кыр (сууну тозгон кыр).
281	kür [1, 283]	Эр жүрөк. <i>Kür är</i> – күр (жүрөктүү) эр. Макалда мындай: <i>kim kür bolsa kövöz bolur</i> – ким эр жүрөк болсо, кайтпас болор.
282	quz [1, 284]	Тескей бет. <i>Quz tağ</i> – тескей тоо. Күн отуларда гана аптап тийген тоо. Мындай тоо күндүн сол тарабында калып, кар калың жатып суук болот. Макалда мындай: <i>quzda qar äksümäs qojda jağ äksümäs</i> – тескейден кар кетпес, койдон май кетпес (тескей кардан өксүбөс, кой майдан өксүбөс).
283	käz [1, 284]	Арт жак, сырт. <i>Oq käzi</i> – ок сырты.
284	kiz [1, 285]	Кисе, капчык. <i>Kizdäki kin jıpar</i> – кыздагы кисе жыпар (кыздын кисеси жыпар жыттуу). Кыз-келиндердин деминен жыпар жыттанганда да ушинтип айтылат.
285	bis [1, 285]	Тулуп, меш, чаначтын түбүнө чөгүп калган чөгүндү (ылайка).
286	käs [1, 286]	Кесим, туурам. Ар түрдүү нерселердин тууралган бөлүктөрү. <i>Bir käs ätmäk</i> – бир кесим нан.
287	käs [1, 286]	Кесек (даарат ушатканда колдонулат).
288	tüş [1, 286]	Түш (жолдо, сапарда баратып дем алууга токтогон чак). Бул сөздөн <i>tüş uzi</i> деп, бул <i>түшүш убагы (аттан түшүш)</i> дегенди билдирет.
289	çaş [1, 286]	Жашаң.
290	täf [1, 288]	Айла. Макалда мындай: <i>avçı nāçä al bilsä azığ ança jol bilir</i> – уучу (мерген) нече айла билсе, аюу ошончо жол билер.
291	qıv [1, 288]	Бак, дөөлөт.
292	toq [1, 288]	<i>Är kissi birlä toq toq boldı</i> - эр аялы менен келишпей калды, урушту.
293	bük [1, 289]	Бүктөм, бүлүк. Аргуча.
294	çäk-çük [1,289]	Акыр-чикир (буюм-терим, кездеменин майда бараты).
295	til [1, 291]	Тил (тилдеген сөз). <i>Ol anar til tägürdi</i> – ал ага тил тийгизди.
296	til [1, 291]	Тил. Макалда мындай: <i>ärdäm başı til</i> – өнөр алды кызыл тил (өнөр башы тил),
297	til [1, 291]	Тил, сөз. <i>oğuz tili</i> – огуз тили. <i>jabaqu tili</i> – йабаку тили. Бул сөздүн мааниси арабчадагы <i>лусан (тил, кеп)</i> деген сөзгө туура келет. Арабча (<i>сылык-сыпалыгы менен</i>

		кубаныч алып келе албаган сөздөрүң мага жетти, аларга таңданып да, күлүп да кереги жок) деген мисалдагы <i>лисан</i> дегени сөз маанисинде айтылган.
298	til [1, 291]	Тил. Колго атайын түшүрүлгөн жоо желдети. <i>Til tuttum</i> – тил туттум (жоонун сырын билиш үчүн жоо желдетин кармап келдим).
299	çil [1, 291]	Көк, көгөргөн так; таяктан териге түшкөн так.
300	qul [1, 291]	Кул. Макалда мындай: <i>qul jağı it böri</i> – кул – жоо, ит – бөрү. Кул ээсинин малын колго кийирип айласын тапса, качып кетүүдөн кайра тартпайт, ит болсо өз ээси үчүн бөрүдөй (дайым ток болсо короо кайтарбай калат). Макал, <i>кулдун өз эгесине берилгендиги күмөндүү болот</i> дегенди билдирет.
301	kül [1, 291]	Күл. Макалда мындай: <i>kül ürgünçä köz ürsä ijig</i> – күл үйлөгөнчө кызыл чокту үйлөгөн ийги. Макалда <i>маанисиз иш кыла бербей, маанилүү бир ишке киришкен оң</i> деген маани айтылган.
302	täm [1, 292]	Тирек.(диал.тәмбә). <i>qaruğ tämlädi</i> – эшикти тиреди (диал. тәмбәләди).
303	çım [1, 292]	Чым, көң. Жерден чаап алып, күнгө кургатып, тутурук кылынган от. <i>Çım bıçtı</i> – чым чапты (кесип алды).
304	qum [1, 292]	Кум. Чигилче. Муну огуздар билбейт.
305	tın [1, 293]	Тын, дем, жан. <i>Anıñ tını käsildi</i> – анын деми кесилди (жан берди).
306	burt [1, 294]	Басырык; кара басуу. Муну <i>köti burt</i> – <i>köti jurt</i> - деп да айтат.
307	birt [1, 294]	Берим. Кулдун жыл сайын ээсине бере турган берими. Бул сөздү <i>jaj</i> менен <i>bijrt</i> деп жазса дурус болот.
308	sart [1, 295]	Соодагер, сарт. Макалда мындай: <i>sart azuğı arıǵ bolsa jolda jär</i> – соодагердин (тапканы) аруу болсо, жолдо да жээр.
309	sirt [1, 295]	Сырт. Огуздар <i>дөбө, кырларды сырт</i> дейт.
310	barq: [1, 300]	<i>äv barq</i> - үй жай. <i>Barq</i> сөзү өзү жекече колдонулбайт. <i>Äv</i> сөзү менен айкашып колдонулат.
311	turq [1, 300]	Тулк (тулку бой). Ар нерсенин узундугу, бийиктиги. <i>Bir süñgü turqı</i> – бир найза турку. <i>jir ini turqı</i> – жер эни, турку (узун туурасы).
312	körk	Көрк. <i>Körklük</i> – көрктүү. [1, 302]
313	basut [1, 303]	Жардамчы, колдоочу.
314	basut [1, 303]	Жардам. <i>Ol maña basut birdi</i> – ал мага жардам берди. Бул жана жогорку сөз экөө бир тектен.
315	tägit [1, 304]	Бул. <i>Tägin</i> деген сөздүн көптүк санда айтылганы. Бул сөз

		негизи кул деген мааниде болчу. Кийин какандын балдарынын (уулдарынын) атак аты болуп калган. Көптүк санда минтип айтылышы мыйзамга (эрежеге) туура келбейт. <i>ögä tägit</i> – карапайым калк аксакалдары менен какандын кичүү уулдарына бериле турган наам. Бул эки сөз дайыма бирге айтылат. <i>ökä</i> сөзү Зулкарнайн заманында Зулкарнайн менен түрктөрдүн жарашканына чейин алардын алдыңкы кошуундары беттешкен чактарда пайда болгон.
316	sığıt [1, 304]	Ый, сыгыт (ыйлап сыкта).
317	qaçut	Качырыш (кол салып урушуунун бир ыкмасы). [1, 305]
318	qonat [1, 305]	Конушташ (бирге конгон). <i>Ol mäniñ qonatı ol</i> – ал менин конушташым.
319	käbit [1, 305]	Дүкөн; шарап дүкөнү.
320	külüt [1, 305]	Күлкү. Элге күлкү болгон нерсе; күлкү болгондук.
321	bäkäç [1, 306]	Тегиндер лакамы. <i>Bäkäç arslan tikin</i> – Бекеч Арслантегин өңдүү. Бул сөздү жумшак – <i>g</i> менен айтканда сөзү кичирейтүү, мээрим менен эркелетүү маанисин туюндурат. Анткени, <i>башкаруучу</i> маанисиндеги <i>bäk~bäg</i> сөзүнүн акыркы тыбышы – <i>g</i> болуп келет.
322	qaqaç [1, 306]	Какач. <i>Тон qaqaç boldı</i> – тон какач болду (кир жугуп калды).
323	kömüç[1, 306]	Кенч; көмүлгөн дүнүйө. <i>Ol kömüç buldı</i> – ал кенч тапты.
324	bagır [1, 308]	Бакыр (Чин өлкөсүндө куюлган акча). Алыш-бериш мамиледе иштетилет.
325	tapar [1, 308]	Тапар. Кыпчак ханы Ынал Уздун эки уулунун биринин аты.
326	tatır [1, 308]	Татыр. <i>Tatır jär</i> – татыр жер (суусуз, дараксыз жер).
327	tavar [1, 309]	Тавар; жандуу жана жансыз мал-мүлк. Огуздар жана башкалар бул сөздү – <i>bab</i> менен <i>tawar</i> деп айтышат.
328	çubur [1, 310]	(жубар) эчкинин жүнү (тыбыт). Эч нерсеге жарабаган эски-ускуну <i>çubur çabur</i> – чабыр-чобур деген мына ушундан келип чыккан.
329	çağır [1, 310]	Чыйыр; чыйыр жол.
330	sığır [1, 310]	Хандардын көп киши менен аңга, ууга чыгышы. Кишилер токойдон, тоодон аңдарды хан турган тарапка кубалашат. Хан болсо, ордунда туруп эле уулай берет.
331	topuz [1, 311]	<i>topuz jük</i> - унаага үстүнө мингенге болбой тургандай кылып артылган жүк.
332	sağız [1, 311]	Сагыз. <i>Sağız topraq</i> – сагыз топурак.
333	saqız [1, 312]	Кийимге жугуп калган шире, так.
334	qaızız [1, 312]	Кабык, дарактын кабыгы.

335	qužuz [1, 312]	Эрден чыккан аял.
336	biliş [1, 313]	Билиш, тааныш. Бул сөз кыймыл атооч (мастар) эмес.
337	buluş [1, 313]	Аткарылган иштен табылган пайда, натыйжа.
338	tavuş [1, 313]	Дабыш, шыбыш. (диал. товуш).
339	toqış [1, 314]	Согуш (токмоктош).
340	tikiş [1, 314]	Бири-бирин аш менен сыйлоо.
341	çiqış [1, 314]	Пайда. <i>ol ısta çiqış joq</i> – ал иштен (чыгар) пайда жок.
342	çalış	Чалыш, күрөш. [1, 315]
343	sıqış [1, 315]	Сыгыш, сыгылыш.
344	sigiş [1, 315]	Сигиш, аял менен эркектин жыныстык алакасы.
345	qaçış [I. 315]	Кажыш, кажы-кужу. Макалда мындай: <i>qaçış bolsa qaja kirmäs</i> – кажыш (кажы-кужу) болсо, бири-бирин карабас. Качан (эл арасында) кажышуу болсо, алар бирин-бири карабайт.
346	qažış [I. 315]	Кайыш (малдын терисинен тилип жасалган кур).
347	quguş [1, 315]	Ийленген же ийлене элек мал териси.
348	qoguş [1, 315]	Коо арык, ноо, куур. <i>Täqirmän qoguşı (quğuşı)</i> – тегирмендин кууру.
349	qoguş [1, 315]	Окту түзөтчү жыгач кобул, ноо (куу).
350	käçiş [1, 316]	Кечиш, кечмелик; өзөн же арыктагы кечүү. Макалда мындай: - <i>ol käçişni suv ılattı</i> . Ал кечүүнү суу алып кетти. Макалда <i>болор иш болду, ал кайра ордуна келбейт</i> деген маани берилген. Кайткыс болуп өтүп кеткен иш жөнүндө да ушинтип айтылат.
351	käriş [1, 316]	Уруш-кериш; бири бири менен каршылашуу, талашып тартышуу, эрегишүү.
352	kögüş [1, 316]	Көрүшүү (тиктешүү).
353	kiriş käriş	Кирич; жаанын кермеси. [1, 316]
354	kiriş [1, 316]	Өз мүлкүнөн түшкөн киреше.
355	käriş [1, 316]	Уруш-кериш. <i>Nätäk käriştiñ</i> – неге кириштиң?
356	käliş-bariş [1, 316]	Барыш-келиш. Ушундан улам конок үйүң <i>kälişlik-barişliq äv</i> – келим-кетимдүү үй.
357	kümüş	Күмүш. [1, 316]
358	kümüş	Күмүш акча. [1, 317]
359	baçığ [1, 317]	Убада, келишим, бычым. <i>Ol mäniñ birlä baçığ qıldı</i> – Ал мени менен бычым кылды.
360	barığ [1, 317]	Барчу жер. <i>Ol barığ bardı</i> – ал барчуусуна барды (ал барчу жерге эч жакка бурулбай барды).
361	basığ [1, 317]	Жоо түн ичинде капысынан кол салган жер, түнөк. <i>Ol anı basğında tuttı</i> – ал аны түнөгүндө басып, колго түшүрдү.
362	busuğ [1, 317]	Буктурма.

363	boşuğ [1, 317]	Султандын өзүнө жиберилген элчинин кайтып кетиши үчүн мүмкүнчүлүк бериши. Ошондой эле алар алган сыйлык. Бул (араб тилиндеги) <i>sufra – cunpra</i> сөзү өндүү, адегенде жол жүргөндө тамактануучу азык-түлүктү, кийинчерээк тамак ороло турган териден жасалган дасторконду билдирип калган. Алыстан туугандарына келген киши кайтарында, туугандарын чакырып сыйлайт. Бул <i>bosuğ aşı</i> – уруксат алуу ашы (ажырааш аяк) деп аталат.
364	buşuğ [1, 318]	<i>bızuğ buşdı</i> - абдан ыза болду, өкүндү, ичи бышты.
365	tutuğ [1, 318]	Туткун (барымта, барымтага кармалган киши).
366	turuğ [1, 318]	Турук, турак (тоодогу мал камоочу жай).
367	satığ [1, 319]	Сатык (соода-сатык).
368	quzuğ [1, 320]	Кудук. Макал <i>quzuğda suv bar it burnı tägmäs</i> – кудукта суу бар, (бирок) иттин мурду жетпес. Бул сөз кол жеткис нерсеге умтулган, же кайсы бир тамакты каалап, бирок ага жете албаган адамга карата айтылат.
369	qoriğ [1, 320]	Корук (журт башчылары бекинген жай). Өзүнчө айланта тосулган жердин баары <i>корук</i> деп аталат.
370	qısığ [1, 320]	Кысык, кысым, камоо. <i>Ol bäk kısığında qaldı</i> . Ал бектин кысымында.
371	qoşuğ [1, 320]	Кошок. (“раджаз” өлчөм-мазмунундагы ыр).
372	buçuq [1, 322]	Бучкак (бычылган кесилген нерсе).
373	bužuq [1, 322]	Бир нерсенин жарымы. <i>bužuq jarmaq</i> – жарты жармак (жарым-жарты жармак).
374	jorıq [1, 323]	Жорук-жосун (элге жасаган мамиле). <i>Bäk jorıqı nätäk</i> – бектин жорук-жосуну кандай экен?
375	bıruq [1, 323]	Хан сарайындагы беделдүү, ак сөөк адамдарды даражасына карай отургузуучу киши. Бул <i>буйрук</i> деген сөздөн алынган, себеби ал аларга <i>буйрук</i> берген.
376	başaq [1, 323]	Жебе, найзанын учундагы темир.
377	balık [1, 323]	Аргуча балчык, ылай. Огуз, аргу тилдеринде аракетсиз (үндөшпөгөн) үч катар үнсүз менен <i>balq</i> деп айтышат. Түрк тилдеринде экиден ашык үнсүз (үндүүлөрсүз) катар келбеш керек. Демек, аргуча туура эмес.
378	tuzaq [1, 324]	Тузак.
379	tuzaq [1, 325]	Эркектер сүйгөнүнө карата айтчу сөз. Ал <i>jaj</i> менен да <i>tuzakı</i> болуп айтылышы мүмкүн.
380	tanuq [1, 325]	Күбө.
381	çumaq	Аса таяк. [1, 326]
382	çumaq [1, 326]	Мусулмандар (уйгурлар ж.б. динсиздер үчүн) <i>çumaq äri</i> – мусулман эри (кишиси) дешет.

383	quvuc	<i>Quvuc näñ</i> - бош, куру нерсе (кобул). [1, 327]
384	qalıq [1, 328]	Аба.
385	qılıq [1, 328]	Кылык. Кишиге жасаган мамилеси. <i>Qılq</i> болуп, үндүү менен келбеши мүмкүн. <i>qılq-qıtuq</i> – кулк-мүнөз.
386	qomuq	Комок, кумалак, тезек. Көбүнчө аттыкы. [1, 328]
387	qonoq	Конок. [1, 328]
388	bitik [1, 329]	Китеп.
389	bitik [1, 329]	Кат, жазуу. Этиштен жасалган атооч сөздөн болушу мүмкүн. <i>Anıñ bitigi bālgülük</i> – анын жазуусу белгилүү.
390	bitik [1, 329]	Тумар. Огузча.
391	bäzäk	Сүрөт, оюу, безек. Бир уруунун тилинде. [1, 329]
392	büzük	<i>Ol quln büzük busdı</i> – ал кулун камап урду. [1, 329]
393	bölük [1, 329]	Мал үйүрү, бөлүк, короо, топ. <i>Bir bölük qoj</i> – бир короо (бөлүк) кой. <i>Bir bölük kişi</i> – бир топ киши. Бул арабча <i>ал-кавм</i> (эл) жана <i>ал-ибил</i> (төөлөр) сыяктуу жалпылама аттар.
394	bäläk [1, 329]	Белек. Сапардан кайткан адамдын жакындарына тартуулаган белеги же бир жерден экинчи жерге жиберилген белек, тартуу.
395	bilik [1, 329]	Чырактын билиги.
396	bilik [1, 330]	Билим. <i>Bilik ügrän</i> – билим үйрөн.
397	bilik [1, 330]	Акыл-эс. Макалда мындай: <i>uğlan biliksiz</i> – уул билимсиз. Баланын эси жок.
398	bänäk	Акча [1, 330]
399	täbik [1, 330]	Тепки. <i>Ol qulnı täbik täbdi</i> – Ал кулун тепкиге алды, тээп жиберди.
400	titik [1, 330]	Ылай, баткак.
401	tirik [1, 330]	Тирүү, тирик (жаныбарлар жөнүндө).
402	täzäk [1, 330]	Аттын тезеги. Макалда мындай: <i>täzäk qarda jatmas äzgü äsiz qatmas</i> – тезек карда жатпас, жакшы менен жаман кошулбас (катышпас). Тезек кар алдында жатпайт (ал өзүнүн жылуулугу менен карды эритет), а жакшы менен жаман аралашпайт (алар бири-бирине тең эмес).
403	täzik [1, 331]	Элдин качууга бет алышы, коркуу. <i>täzik kişi</i> – бир нерседен качкан, корккон киши.
404	tizik [1, 331]	Тизим, катар, сап. <i>Bir tizik täräk</i> – бир катар (тизилген) терек. <i>Bir tizik jinçü</i> – бир тизим бермет.
405	tüläk [1, 331]	Түлөк (түлө). <i>Ol qoj tüläkindä kälđi</i> – ал кой түлөгөндө келди.
406	tüväk [1, 331]	Түтүк. Түтүк түрүндө сууруп алынган жаш талдын кабыгы, андан майда данектер менен чымчыктарды атышат. Буга окшош эле камышты да пайдаланышат.

		Чигилче.
407	çärik [1, 332]	Черик, черүү, майдандагы (жоокерлердин) катары. Макалда мындай: <i>alp çärikdä bilgä tärikdä</i> – алп (баатыр) – черүүдө, акылман жыйында (сыналат).
408	çärik [1, 332]	Бир нерсенин тушу, оро-парасы. Огузча. Кыйгас убактысы.
409	çüşäk [1, 332]	Жайыт, жуушак. Согдуча.
410	şütük [1, 333]	Буканын мүйүзүнөн жасалган сыя челек ж.б.
411	käçik [1, 334]	Кечүү, кечмелик. Макалда мындай: <i>kajnar ögüz käçiksiz bolmas</i> – кирген суу кечүүсүз болбос. Кимдир бирөөнүн башына кыйынчылык түшкөндөй сезилсе, мындан чыгуунун да жолу болуш керек деген мааниде айтылат.
412	käzik [1, 334]	Кезек. <i>Säniñ käsigiñ kaldi</i> – сенин кезегиң келди.
413	käsik [1, 334]	Кайрат, батылдык. <i>Bu iştä säñä käsik käräk</i> – бул иште сага кайрат керек. Бул негизги маани.
414	käsäk [1, 335]	Бир нерсенин кесеги, кесими, бөлүгү. <i>Bir käsäk ätmäk</i> – бир кесек нан.
415	Kölük nän	Карызга алган нерсе. [1, 335]
416	bıçal [1, 335]	Сүннөткө отургузулбай тургандарга (аялга), бычыла тургандарга, ат, ж.б. эркек айбандарга карата айтылат.
417	bıçım [1, 337]	Кесим, тилим. <i>Bir bıçım qağın</i> – бир кесим (бычым) коон.
418	tulum [1, 338]	Курал-жарак.
419	qorum [1, 340]	Жыйылган байлык, кенч. <i>Ol qorum boldı</i> – ал көп байлык тапты.
420	käräm [1, 340]	Жер астынан салынган жол. Жогорку жана төмөнкү Чин тилинде.
421	bužun [1, 340]	Калк, эл (будун). Чигилче.
422	basan [1, 340]	Өлүк аш, өлүк коюлгандан кийин берилчү аш. Аны <i>jug basan</i> дешет.
423	bulun [1, 341]	Туткун.
424	tügün [1, 341]	Түйүн.
425	tütүн [1, 341]	Түтүн. Макалда мындай: <i>ot tütünsüz bolmas, jigir jazuqsuz bolmas</i> – от түтүнсүз болбос, жигит жазыксыз (күнөөсүз) болбос.
426	tulun [1, 342]	Жүгөндүн оң жана сол тарабына тагылган тулун.
427	çoban [1, 343]	Айыл башынын жардамчысы.
428	qurun	Дубалды жапкан ыш, көө [1, 344]
429	qoqun	Учкун, оттун кыпыны [1, 344]
430	kätän [1, 344]	Жокчулук, азап, мээнет, кээр. Жокчулуктун кээрин тарткандарга: <i>kätän kördi - käreğü jüzti</i> – кээрин тартты, керегесин жыйды (жонуна артты). <i>Оокат-буюму ошончо</i>

		<i>аз калган дегенди билдирет.</i>
431	küdän	Балага ат коюу салты, (той) [1, 344]
432	satır [1, 346]	Эй, тексиз! Маанисиндеги тилдөө.
433	bäläk [1, 347]	Белек.
434	tünäk [1, 347]	Түнөк. Барсганча.
435	säjziki	Сезим, ой-пикир [1, 348]
436	kölik [1, 348]	Көлөкө.
437	bärim [1, 348]	Бересе. Макалда мындай: <i>alımçı – arslan, bärimçi – sıçqan</i> - алуучу – арстан, берүүчү – чычкан. Карыз берген – арстандай (карызын доолаганда), а карыз алган – чычкандай (карызын бере албай корккондой).
438	soğon	Согон [1, 348]
439	tavar [1, 350]	Тавар, мал, дүнүйө-мүлк.
440	çavar [1, 350]	Тамызгы. <i>Çavar-çivar</i> – тамызгы-тумузгу деген кош сөз катары колдонулат.
441	maraz [1, 350]	Аргу жана ягма тилинде жалданма, жалчыны <i>hıjar maraz</i> дешет.
442	baraq	Христиандардын орозосу [1, 350]
443	bäzäk	Сүрөт (безек) [1, 351]
444	tiläk [1, 351]	Тилек.
445	çuram [1, 351]	Жеңил ок атуу аралыгы, ал кадыресе аткандан алыс кетет, себеби киши чалкасынан жатып алып, алысты мээлейт. <i>Çuram oqu</i> – ушундай атылган ок.
446	quram [1, 352]	<i>Quram kişilär</i> – хан сарайындагыдай, кишиилердин даражасына карай отурушу. <i>Kişilär quram olturdılar</i> – кишилер курамына (даражасына) карай отурушту.
447	tägin [1, 352]	Түпкү мааниси – кул, кызматчы. <i>Külüştägin</i> – теги күмүштөй кул. <i>alp tägin</i> – алп (күчтүү кул). <i>qutluq tägin</i> – куттуу тегин, (куттуу кызматчы). Кийинчерээк, бул сөз жырткыч куштардын биринин атын кошуп айтуу менен, хан тукумунун уулдарынын өзгөчө наамы катары айтыла баштаган, мисалы: <i>çağrı tägin</i> – чагыр (бүркүт) тегин, <i>küç tägin</i> – күчтүү тегин. <i>aj tägin</i> – ай тегин. Бул сөз кулдардан Афрасийабдын уулдарына которулган, анткени алар атасын урматтап, ар бир оозеки же жазуу түрүндө кайрылган сөздөрүндө: <i>Сиздин кулуңуз тигил-бул ишти жасады, тигил-бул ишти аткарды</i> дешкен. Ошондон бери бул сөз алар менен байланышып калган, ал эми кулдардын өзү үчүн анын тегин ачык билдирген сөздөрдү айкалыштырып колдонушкан.
448	tügün [1, 352]	Тамга, белги.
449	kögön [1,	Көгөн, желе; саан убагында уйларды же козу-улак,

	353]	кулун ж.б. төлдү байлоочу жип.
450	Jäl kögön	Күндүн желеси [1, 353]
451	turbı [1, 353]	же <i>türbi</i> - жардамчы, ордун басар.
452	körpā [1, 353]	Көрпө. <i>Körpā ot</i> – көрпө от (чөп), кайра чыккан от (чөп). <i>körpā jāmīş</i> – кеч бышкан мөмө, биринчи түшүмдөн соң жетилет. <i>körpā uğul</i> – жайында төрөлгөн бала. Кеч туулган козу, бото жана музоону да <i>körpā</i> дешет.
453	çatıjpa [1, 354]	Айыл башынын ишке келбеген кишиге салган акчалай айыбы. Чигилче.
454	kirtü [1, 354]	Касам, ант.
455	kirtü [1, 354]	Чындык, акыйкаттык бар жер. Маркум тууралуу: <i>ol kirtü järdä ol</i> – ал чын дүйнөдө, б.а., ал тууралуу жалган айтпаш керек. Мындан улам: <i>ol täñrigä kirtindi</i> – ал Теңирге ишенди (жана Анын элчисин тааныды).
456	tärçi [1, 355]	Жалчы.
457	tunçu	Бир кесим, бир ууртам [1, 355]
458	çinçü	Инжу, бермет [1, 355]
459	kömçü[1, 355]	Кенч, казына. <i>Tavğaç kömçi</i> – эски (тапкыч) кенч.
460	mançu	Уста, чеберлерге төлөнчү иш акысы [1, 355]
461	tamdu [1, 355]	Тамызгы (диал. тамды). <i>Tamduq</i> деп айтса да болот.
462	qamdu [1, 356]	Узуну төрт кез (чыканактай) (~22,5) пахта кездемесинин кесиндиси, ага уйгур ханынын мөөрү басылып, соодасатыкта колдонулат. Ал эскирип жыртылган кезде, жамаачылап жууйт жана кайра мөөр басылат.
463	qardu [1, 356]	Сууда калкыган муз бүртүкчөлөрү.
464	tümsä [1, 359]	Минбар. Аргуча. Бул сөз түркчө эмес.
465	qarşı [1, 359]	Хан сарай, ордо.
466	qarşı [1, 360]	Эки бектин ортосундагы каршылык. <i>Ol bäg anıñ birlä qarşı ol</i> – ал бек аны менен каршы.
467	tamğa	Тамга (хандын, бектин мөөрү) [1, 360]
468	çofğa [1, 360]	Жолбашчы, баштооч. Кыпчакча, огузча. Макалда мындай: <i>qalın qulan çofğasız bolmas</i> – калың кулан (куландын үйүрү) башчысыз (айгырсыз) болбос.
469	qažgu	Кайгы [1, 361]
470	qarğu [1, 361]	Бийик жерге орнотулган мунарага окшош курулуш. Жоо жакындаганда, баары даяр болуш үчүн от жагылган (күзөт орду).
471	birgü [1, 362]	Бересе. <i>Anıñ maña bir at bärgüsü bar</i> – анын мага бир ат бересеси бар.
472	bälgü [1, 362]	Белги. Макалда мындай: <i>qut bälgü sibilik</i> – кут белгиси – билим (акыл).
473	bilgä [1, 362]	Билге, билгич, акылман.

474	<i>bilgä</i> [1, 363]	Аалым, илимпоз.
475	<i>täzgi</i> [1, 363]	Жоо басып киргенде кишилердин дүрбөлөңгө түшүп качышын <i>täzgi boldı</i> дешет.
476	<i>tilkə</i> [1, 363]	Тилке, тилим, кесим. <i>Bir tilkə ät</i> бир кесим эт, бир тилим эт. Ушундай эле, жердин кичинекей бөлүгүн <i>bir tilkə jir</i> – <i>бир тилке жер</i> дешет.
477	<i>külgü</i> [1, 364]	Күлкү.
478	<i>tublu</i> [1, 365]	Мүрзө, кабыр. Бирөөнү каргаганда <i>tubluqa tol</i> – мүрзөгө тол дешет.
479	<i>çalma</i> [1, 366]	Көң. Кой жана төө жаткан короодон чогулткан көң, кесип алып кургатып, кышында отун катары пайдаланышат.
480	<i>salma</i> [1, 366]	Кароолчу отуруш үчүн бакка орнотулган текче.
481	<i>qoşnı</i> [1, 367]	Кошуна.
482	<i>tarbın</i> [1, 368]	Бир адамга баш ийген уруулаш кишилер тобу.
483	<i>tarhan</i> [1, 368]	Тархан (башчы маанисиндеги бутпарас сөзү). Аргуча.
484	<i>tüksin</i> [1, 369]	Хан тарабынан өз жарандарына берилүүчү үчүнчү даражадагы наам.
485	<i>köpsün</i>	Көрпөчө, төшөк [1, 370]
486	<i>tutgun</i>	Туткун [1, 370]
487	<i>tärkän</i> [1, 373]	Дубанды башкарган Хакандарга кайрылуу сөзү. Бул сөз чыныгы Хаканийлерге жана анын башкаруучуларына карата гана айтылат. Ал <i>О, өкүмдар</i> дегенди билдирет.
488	<i>çümgän</i>	Чым, көң [1, 374]
489	<i>kirgin</i> [1, 374]	Киргин, күү (эркек жыныстуулардын күүлөгөн кези). <i>Buğra kirgini kirdi</i> – буура күүгө кирди.
490	<i>kävgin</i> [1, 374]	Мүнөз (мүжөз). <i>Kävgin aş</i> – кунарсыз мүнөз (мүжөз) аш. <i>Çivgin</i> сөзүнүн антоними. Чөп, от жөнүндө да ушундай айтылат.
491	<i>sökmän</i> [1, 375]	Жоонун катарын бузган (чачыраткан) баатырдын ардактуу наамы (сокмон). Ал <i>söktü nāñni</i> – ал бир нерсени сөктү, айырды сөзүнөн келип чыккан.
493	<i>qaraçı</i>	Эшикме-эшик кыдырган тилемчи [1, 375]
494	<i>käläçü</i>	Кеп, сөз. Огузча [1, 375]
495	<i>humaru</i> [1, 376]	Мурас, энчи. <i>Bunı atamdan humaru boldım</i> – муну атамдан мураска алдым.
496	<i>humaru</i> [1, 376]	Эстелик буюм. Түрктөрдө мындай салт бар: улуу адам же эл башы каза тапканда, анын буюмдарынын ичинен баалуусун ханга тартуулашат. Мындай буюмду <i>humaru</i> б.а. ал тууралуу эстелик деп аташат. Алыс жолго чыккан адам жакындарына эстеликке калтырган нерсе да <i>humaru</i> деп айтылат.

497	qarağu	Кара боектун түрү (көк таш) [1, 376]
498	buqağu	Ууруга салынчу кишен, боо [1, 377]
499	kölikä	Көлөкө (коюу көлөкө) [1, 378]
500	buşğut	Шакирт [1, 380]
501	qarşut	Карама-каршылык. Мисалы, күн менен түн [1, 380]
502	qavşut	Өлкөнүн тынчтыгы үчүн эки хандын өз ара (жарашуу) келишими [1, 380]
503	çulnut [1, 381]	Буудай ж.б. бастыруу учурундагы жардам, айылдаштар кырманга жардам иретинде кулун же малын берет. Кенжекче.
504	tudriç	Көң, кык. Аргуча [1, 381]
505	surqaç [1, 382]	Чайыр өңдүү шире, аны менен кылыч, канжар же бычактын сабын бекитишет.
506	soğdıç [1, 383]	Согум, кишилердин кышында кезек менен сыйлашуусу (согум ооз тийгизүү).
507	çağmur	Чамгыр. [1, 384]
508	çamğur	Бул деле чамгыр (метатезаланган). [1, 384]
509	särkär	Саркер (жолдон тоноочу каракчы). Карлукча. [1, 385]
510	burduz	Бакча, тамарка. Бул түркчө сөз эмес. [1, 385]
511	qalbuz [1, 385]	Бир үзүм, кесим; бир ууртам. <i>Qalbuzladı nāñni</i> – бир нерсени жутту.
512	munduz [1, 385]	Акмак, келесоо. Макалда мындай: <i>näçä munduz ärsä äşäzgü, näçäägri ärsä jol äzgü</i> – канча акмак болсо (да) – эш (болгон) ийги, канча ийри болсо (да) – жол (болгон)ийги. Чөлдөгү жалгыздыктан көрө, келесоо болсо да, жанында жолдош болгону жакшы. Чөлдө бет келди жүргөндөн көрө ийри болсо да жолдун болгону жакшы: ал көздөгөн жериңе жеткириши мүмкүн.
513	bıçğas	Бычым; адамдар арасындагы бүтүм. [1, 386]
514	bulğaş[1, 387]	Жоо келгенде калк арасында көтөрүлгөн дүрбөлөң.
515	çulbuş [1, 387]	Кийимге жана колго жуккан мөмө-жемиштин былжырак ширеси.
516	sarmaş [1, 387]	Бир нерсенин экинчи нерсеге чырмалышы. Жаалданып козголгон элдин тобун да <i>sarmaş boldı</i> – дешет.
517	qırtış [1, 387]	Кыртыш, жүз, бетинин. <i>Körklük qırtışlığ kişi</i> – жүзү көрктүү киши. <i>Jär qırtışı</i> жердин кыртышы. Ар бир эле нерсенин бетин <i>qırtışı</i> дебейт.
518	qarğış [1, 387]	Каргыш. <i>Tāñri qarğışı anıñ üzä</i> – Теңирдин каргышы ага тийсин. Бул сын атооч катары колдонулушу да мүмкүн: <i>qarğış kişi</i> – каргыш тийген киши.
519	burbağ	Ишти кечиктирүү, кийинкиге калтыруу. [1, 388]
520	burqığ [1,	Бышкырык (ат же эшектин). <i>At burqığı</i> – аттын

	388]	бышкырыгы.
521	burqıǵ	Бырыш (теридеги). [1, 388]
522	biǵrıǵ	Буум (оозу толо бултук каптын бууму). [1, 388]
523	tabzuǵ [1, 388]	Табышмак. <i>Tabuzguq tabuzdum</i> – ага табышмак айттым.
524	tutsuǵ [1, 388]	Осуят. <i>Män añar tutsuǵ tutuzdum</i> – мен ага осуят кылдым.
525	tartıǵ [1, 388]	Тартуу (хандын кайсы бир иш боюнча кол алдындагыларды ишке тартуусу) <i>bäkdän tartıǵçı kaldi</i> – бектен тартуучу (чабарман) келди.
526	tuǵraǵ [1, 388]	Хандын колу, мөөрү. Огузча. Бул түрктөргө белгисиз, анын келип чыгышын мен да билбейм.
527	tılđaǵ [1, 389]	Ушак, чагым, жалган жалаа жабуу. <i>Ol añar tılđaǵ qılur</i> – ал мага чагым кылар. Фарсыча бул <i>bahanä</i> .
528	talqıǵ [1, 389]	Чаташкан жип, тоскоолдук.
529	saǵlıǵ [1, 390]	Санак, саналчу нерсе. Баштапкы формасы <i>sanlıǵ</i> .
530	qulsıǵ [1, 391]	<i>Qulsıǵ är</i> – кул болгон (сымал) эр.
531	datraǵ [1, 391]	Байрак. Найзанын учуна жибек тагылып, урушта өз кишилерин айырмалоочу белги.
532	buçǵaǵ	Бурч, бөлүк. [1, 391]
533	bohsuq	Боолук, зоолу, кишен. [1, 391]
534	burçaq [1, 392]	Бурчак (тер тамчысы). <i>Tär burçaqlandı</i> – тер бурчактанды.
535	basruq [1, 392]	Таяныч: салмак, оор басырык. Макалды мындай: <i>järbasruqıtag buzunbasruqıbäg</i> – жер таянычы – тоо, эл салмагы – бек. Бул <i>жер салмагы тоодон, элдин салмагы бектерден көз каранды (себеби алар ага таянышат)</i> деген маанини билдирет.
536	balçıq	Балчык. Огузча. [1, 392]
537	bulǵaq [1, 392]	Жоо басканда элдин дүрбөлөң, тополоңго түшүшү.
538	topraq	Топурак. [1, 393]
539	tabluq	Жердин жаракасы. [1, 393]
540	tutǵaq [1, 393]	Жоонун алдыңкы чегине түн ичинде кол салып туткунга алуучу кошуун.
541	tarǵaq	Тарак (<i>диал.</i> таргак). [1, 393]
542	çamǵuq	Чагымчы. <i>Çamǵuq är</i> – чагымчы эр. [1, 395]
543	saqlıq	Сактык. [1, 396]
544	qırnaq [1, 397]	Эрксиз күң. Йабаку, кай, чөмүл, басмыл, огуз, йемек жана кыпчак тилдеринде.
545	monçoq	Мончок, асыл таштан кооздолгон мончок. [1, 399]
546	monçoq [1, 399]	Аттын мойнуна тагышкан жасалга, арстандын тырмагынан жасалган тумар.
547	mançuq	Ээрге асылган баштык же куржун. [1, 399]

548	<i>munğan</i>	Маңыз. <i>munğan kişi</i> – маңыз, көп сүйлөгөн киши. [1, 399]
549	<i>bürçäk</i>	Бүрчөк (кишинин же аттын башындагы көкүлү). [1, 399]
550	<i>tärnäk</i> [1, 400]	Бир иш боюнча чара көрүү үчүн элдин чогулушу.
551	<i>tüşlük</i>	<i>Tüşlük özi</i> – түшүп, өргүү мезгили. [1, 400]
552	<i>sürçük</i>	Кеч, кечки отуруш. [1, 400]
553	<i>säkrik</i>	Секирик (тоодогу секирип өтчү жарака, аң). [1, 401]
554	<i>köprük</i>	Көпүрө (диал. көпрук). [1, 401]
555	<i>kötlük</i> [1, 401]	(көттүк кылуу) <i>катындай</i> деп сөгүү. Аныгында <i>көтөнчү</i> деген маанини билдирет.
556	<i>tümrük</i>	Дүмбүрөк, дап. Огузча. [1, 401]
557	<i>kärtük</i> [1, 401]	Кертик (жыгачтагы кертиги). <i>Kärtük kämrük</i> – кертик белги.
558	<i>kärtik</i> [1, 401]	Кертик, нан ж.б. санын билүү үчүн жыгачка салынган так, белги, оюк.
559	<i>közlük</i> [1, 401]	Көздүк (көз карыкпас үчүн аттын кыл куйругунан токулган торчо).
560	<i>közüük</i> [1, 401]	<i>Közüük tuşağ</i> – аттын алдыңкы бутуна салынуучу тушак.
561	<i>künlük</i>	Күндүк (күнүмдүк иш). [1, 403]
562	<i>künlük</i> [1, 403]	<i>Künlük jām</i> – күндүк жем (күнүмдүк азык) бул сөз аз колдонулат.
563	<i>qartal</i>	<i>qartal āt</i> – тууралган эт. <i>Qartal qoj</i> – карала кой. [1, 404]
564	<i>bäčkām</i> [1, 404]	Топоздун куйругунан же жибектин тилкелеринен жасалып, баатырлар урушта тагынуучу белги, мерчем. Огуздар аны <i>barçam</i> дешет.
565	<i>bäžrām</i> [1, 405]	Майрам, элдеги кубаныч жана шаан-шөкөт, жер гүл жамынган кезди <i>bäžrāmj jār</i> – безенген жер дешет. Мен бул сөздүн келип чыгышын билбейм, аны перстердин оозунан уктум. Бирок огуздар шаан-шөкөт күнүн <i>bajram</i> б.а. <i>көңүл ачуу жана кубаныч күнү</i> деп аташат.
566	<i>sumlīm</i> [1, 406]	<i>Sumlīm tat</i> – түркчө таптакыр билбеген перс, түрк тилин билбегендин баарын <i>sumlīm</i> дейт.
567	<i>sıraquṛ</i> [1, 407]	Жем баштык, торбо. <i>Sıp aqırı</i> – <i>кунан акыры</i> деген сөздөн келип чыккан (диал. акур).
568	<i>qolabuz</i> [1, 407]	Кол башчы, баштоочу. Макалда мындай: <i>qalın qaz qolawızsuz bolmas</i> - Калың каз баштоочусуз болбос. Өзүңө караганда көбүрөөк билгендерди ээрчүү керек деген кеңеш катары айтылат.
569	<i>tünārik</i> [1, 408]	<i>Tünārik jār</i> – түнөрүк жер. Мүрзөнү дагы <i>tünārik</i> дейт. <i>Ār tünārikkā kirdi</i> – эр мүрзөгө кирди.
570	<i>tabuzğu</i>	<i>Tabuzğu nāñ</i> – табышмак нерсе. [1, 408]
571	<i>tuturğu</i>	<i>tuturğu nāñ</i> – кеңешер нерсе. [1, 408]
572	<i>sırıçğa</i>	Айнек. [1, 408]

573	mändiri [1, 411]	Той болгон күнү кечинде күйөө менен колуктуга тыйын жана кооз жасалгалар чачылчу бөлмө. Чигилче.
574	süpründä	Шыпырынды. [1, 411]
575	çıǵılvar	<i>Çıǵılvar oqu</i> – кыска, кичине ок, жебе. [1, 412]
576	turuǵlaǵ	<i>Turuǵlaǵ jir</i> – турак жер (жай). [1, 414]
577	qabırçaq [1, 417]	Сандык. Көбүнчө <i>табыт</i> маанисинде колдонулат.
578	baǵırçaq	Ыңырчак. [1, 418]
579	tolarsuq [1, 418]	Толорсуқ. Көбүнчө <i>айбанаттардын таманы</i> маанисинде колдонулат.
580	tabuzǵuq	Табышмак. [1, 418]
581	sıdırǵaq	Сыдыргы. [1, 418]
582	qažırǵaq	Көп иштеп колдун кабарып калышы. [1, 418]
583	tavarluq	Казына, оокат-мал туруучу, сактоочу жай. [1, 419]
584	tarıǵlıq	Эгин кампасы. [1, 419]
585	çomuşluq	<i>çimuşluq</i> – тосмо, даараткана. [1, 419]
586	tanuqluq	Күбө. [1, 419]
587	sarıǵlıq	Сарыккандык. [1, 419]
588	quruǵluq[1, 419]	Жебе салчу кесе. <i>Kiş quruǵluq</i> – киш куруглук (саадак).
589	täğirmäk [1, 421]	Төөнүн үстүндөгү өткөрчү орундук. Огуздар аны <i>ügürmək</i> дешет.
590	tüväklik [1, 423]	Чымчыктарды атуу үчүн жыгачтан жасалган көңдөй түтүк, үйлөп (жел менен) атылат.
591	subuzǵan [1, 428]	Күмбөз, мусулман эместердин көрүстөнү. Макалда мындай: <i>subuzǵanda av bolmas tuburǵanda äv bolmas</i> – көрүстөндө үй болбос, тозондуу кумда уу (аң) болбос. (Тирүүлөр үчүн) көрүстөн үй болбойт, а жайдак жерде аң болбойт. Аң жаныбарлары чөбү, суусу бар жерде болот.
592	sundılaç [1, 435]	Кароолу. Макалда мындай: <i>Sundılaç ışı ärmäs örtkün tärmäk</i> – кырман басмак кароолунун иши эмес. Колунан келбесе да, алдуулардын ишин кылгысы келген чабалдар тууралуу ушинтип айтылат.
593	qažnaǵun[1, 436]	Кайын журт, күйөөсү же аялынын туугандарын уйкаштырып: <i>qažın qažnaǵun</i> – <i>кайын-журт</i> деп айтылат.
594	Közöldürük[1, 437]	Аттын кылынан көздү кум, жарыктан сактоо үчүн жасалган чыпка, дагы бир түрү <i>közlük</i> .
595	tat [II, 226]	Бардык түрктөрдүн ичиндеги фарсча сүйлөгөн киши. Макалда мындай: <i>tatiǵ közrä tikänik tüprä</i> – таттын көзүн, тикендин түбүн. Татты көзүнө ур, тикенди түбүнөн жул. Тат – тохсы менен ягмалардын тилинде мусулман

		болбогон уйгурлардын аты. Мен муну алардын өз эл-журтунда <i>tat tavgaç</i> дегенинен байкадым. Бул <i>уйгур</i> жана <i>чиндик</i> (кытай) дегенди да билдирет. Жогорудагы макал буларга (уйгурларга жана кытайларга) карата айтылат. Анткени алар кайрымсыз келишет. Ошондуктан, тикенди тамырынан жулуу керек болсо, (динсиз) уйгурларды көзүнө уруу абзел делет. Дагы бир макалда: <i>tatsız türk bolmas, başsız börk bolmas</i> делет. Мааниси: башсыз бөрк болбогондой эле татсыз түрк болбойт.
596	tot [II, 226]	Дат. Кылыч, бычак сыяктуу нерселерде пайда болуучу дат. Макалда мындай: <i>qılıç tatiqsa iş iünçir, är tatiqsa ät tünçir</i> – кылычты дат басса, иш бузулат, адам даттанса эти бузулат. Кылычты дат басса, ишин бүтөт, эр бузулса (түрк фарстын ыгына кирсе), арыктап алсызданат. Бул макал адамды баатыр, чыдамдуу болууга, ар кандай нерсени өз табиятына ылайык жасоого үндөйт.
597	qaq [II, 227]	Жамгырдан пайда болгон көл.
598	käk [II, 227]	Кек, өч. <i>Öçlüg-käklig kişi</i> – өчтүү, кектүү киши.
599	käk [II, 228]	Кыйынчылык. <i>Käk kördi är</i> – эр кыйынчылык көрдү.
600	kök [II, 228]	Ээрдин көгү. Макалда мындай: <i>Är sözi bir äžär köki üç</i> – эр сөзү бир, ээр көгү үч. Эрдин сөзүнүн бир болушу – анын жанбастыгы, ээрдин көгү (ээрдин кашын бириктирүүчү тешик) үч болбосо, эгерде андан көп болсо тешиктин көптүгүнөн ээрдин кашы сынат, ээрдин кашын үчтөн кем тешип бириктирсе да күч келгенде сынып калат. Бул макал адамды сөзүнө турууга үндөп айтылат.
601	kök [II, 228]	Тек, түпкү тек. <i>Kökün kim?</i> Тегин ким? Кайсы уруудансың? Уруун ким?
602	qaçaç	Какач, кир. <i>Ton qaçaç boldı</i> – тон кир болду. [II, 228]
603	tügäk [II, 230]	Тээк. Аркандын (аркандын учуна байланып, артылган жүктү чыңдоого колдонулган жыгач). Огузча.
604	čäkik	Чекит. [II, 230]
605	jätüt [II, 230]	Жардам, кошуунга келип кошулган жардамчы күч. Бул сөз <i>jätüt saç</i> – кийин жаңыдан өсүп чыккан чач деген сөздөн келип чыккан.
606	qarğaq [II, 231]	<i>Täñri qarğaqına ilinma</i> – Теңирдин каргышына илинбе (калба).
607	käskük	Каргы, иттин мойнуна тагылчу каргы. [II, 232]
608	köskük [II, 232]	Каракчы. Көз (канаттуулар ж.б.) тийбесин деп, бакча, жүзүмзарларга коюлуучу каракчы. Макалда мындай келет: <i>alın arslan tutar küçün köskük tutmas</i> – айла менен

		арстан тутулат, күч менен каракчы тутулбайт.
609	jir [III, 3]	Жип, ат байлай турган узун жип.
610	jat [III, 3]	Йада ташы. Бул сыйкырчылык болот. Жамгыр, шамал жана башкаларды болтуруш үчүн сыйкырдуу (йада) таштардын жардамы менен сыйкырлайт. Бул адат алардын арасында кеңири тараган. Мен муну йагмалардан өз көзүм менен көрдүм. Ал жерде бир өрт болгондо, аны өчүрүш үчүн ушундай кылынган эле, Кудайдын амири менен жайда кар жаады, көз алдымда өрт өчүрүлдү.
611	jir [III, 4]	Ыр, күү, обон. <i>Ol jir jirdadı</i> – ал ыр ырдады. Бул сөз көп учурда бакшыларга тиешелүү болуп айтылат. сөздөгү - <i>j</i> ариби алифге алмашылып, - <i>ir</i> (ыр) түрүндө да айтылат.
612	juq [III, 4]	Жук, калдык, кашек. Бул сөз <i>juq jaq</i> – <i>жук-мук</i> түрүндөгү жуп сөз катарында да келет.
613	jüq [III, 4]	Жүк, көчтүн жүгү. <i>Bir jük bugdaj</i> – бир жүктөм буудай. Бул сөз оордук жана ушуга окшош маанилерди билдирет.
614	jıl [III, 4]	Жыл. <i>Bir jıl kächti</i> – бир жыл кечти (өттү).
615	jam [III, 4]	Кыпын. <i>Közgä jam tüşti</i> – көзгө кыпын түштү.
616	jın [III, 5]	Эн-тамга. <i>Qoj jini</i> – кой эни, койдун эн-тамгасы.
617	jın [III, 5]	Ийин. <i>Arslan jini</i> - арстандын ийини. Башка жырткычтардын ийини да <i>jın</i> деп айтылат. Макалда мындай: <i>tilkü öz jingä qarap ürsä užuz bolur</i> – түлкү өз ийинине карап үрсө, котур болор. Бул макал өз туугандары менен ынтымак болбогон адамдарга карата айтылат.
618	jarp [III, 6]	Жарп. Жарпы жазылган жүз. <i>Anıñ jarıp jazıldı</i> – анын жарпы жазылды, көңүлү кушбак болду.
619	jurt [III, 6]	Журт, уранды, сары журт.
620	janut [III, 7]	Башма-баш айрыбашталган төлөм.
621	jıǵaç [III, 7]	Фарсах, узундук өлчөмү. <i>Bir jıǵaç jār</i> – бир фарсах жер.
622	jaǵır [III, 8]	Жоор. Мингичтердин жонундагы ээрдин сүрүлүшүнөн, чычаңында куюшкандын өтүшүнөн пайда болгон жара, жоор. <i>Jaǵırlıǵ at</i> – жоору бар ат.
623	jarış [III, 9]	Жарыш, байге. <i>Ol at jarıştı</i> – ал ат жарыштырды.
624	jaǵış [III, 9]	Курмандык. Ислам динине чейин түрктөрдүн Теңирге сыйынып (буттарга) чала турган курмандыгы.
625	jumuş [III, 9]	Элчи, эки же андан көп адамдын ортосундагы элчилик. Периштени <i>jumuşçı</i> деп атоо да ушундан калган. Бирок периште маанисин берген <i>mäläk</i> сөзү арабча, элчилик маанисиндеги сөзүнөн алынган. Түрктөр <i>mäläk</i> деген

		сөздү такыр билишпейт.
626	jatıǵ [III, 10]	Жатак, жатуучу, уктоочу жай. <i>Anı jatıǵında tutǵıl</i> – аны уктап жаткан жеринде тут (карма).
627	južuǵ [III, 10]	Кесир, кесепет. <i>Anıñ južuǵı toqındı</i> – анын кесири, же анын күнөөсүнөн башка бирөө балакетке кабылды.
628	južuǵ [III, 10]	Балдарды тилдегенде аларга айтыла турган сөз. <i>Južut</i> сөзүнө окшош.
629	javuǵ [III, 10]	Кыян агызган таштардын шагылы. Адам же жаныбарлар тоо боорунда жүргөндө кулаган таштардын майдаланганын да ушундай дешет.
630	janıǵ [III, 11]	Каар, ачуу. <i>Bäk janıǵında tuşma</i> – бектин каарына туш болбо. Башкалары да ушундай.
631	jatıq [III, 12]	Жатак, уктай турган, жатуучу жер. <i>Anı jatıqında tuttı</i> – аны жаткан жеринде, уктап жаткан жеринде тутту (кармады).
632	jorıq [III, 12]	Жорук, кулк-мүнөз, пейил. <i>Anıñ jorıqı nätäk kişi bilä</i> – анын жоругу, адам менен мамилеси кандай?
633	jazaq [III, 13]	Жайлоо. Ягмача жана тохсыча.
634	jazuq [III, 13]	Жазык, күнөө. Макалда мындай: <i>Ot tütünsüz bolmas, jigít jazıqsız bolmas</i> – түтүнсүз от болбос, жазыксыз (күнөөсүз) жигит болбос. Жигит күнөөлүү болуп калса ушул сөз менен актанат, кечирим сурайт.
635	jasıq [III, 13]	Ок, жебе (курал-жарак) салына турган баштык, окчонтой. Түркчө, бул сөздү огуздар менен кыпчактар билбейт. Алар муну <i>qırman</i> дешет. Макалда мындай: <i>ıpraq jasıqdın tozluǵ ja ııqar</i> – эски окчонтойдон тозгок жебе чыгар деп айтылат. Бул сөз арабдардын – <i>кебетеси жүдөөнүн ичинде арстандын күчү жатат</i> , - дегенине абдан окшош.
636	julaq [III, 13]	Майда кайнар булактар. <i>Jol julaq</i> – жол булагы сөзү ушундан алынган.
637	jolaq [III, 14]	Жолок, чыйыр жол. Чөл, талаалардагы жалгыз аяк жол.
638	jörük [III, 14]	Маани, жоромол. <i>Söz jörüki</i> – сөз мааниси.
639	jäzäk [III, 15]	Жесек, кошуундун алдында жүрүүчү жесекчи топ.
640	jıgım [III, 15]	Үйүндү, үйүлгөн дөбө. <i>Jıgım topraq</i> – үйүндү топурак.
641	jälım [III, 16]	Желим, клей. Куштун жүнүн жебеге жана ушуга окшош нерселерди жабыштыра турган желим. Балыктын желими <i>jaruq jälım</i> деп айтылат.
642	jalın [III, 17]	Жалын. <i>Ot jalını</i> – оттун жалыны.
643	jörä [III, 18]	Бир нерсенин чети, же айланасы. <i>Огузча</i> .
644	jaǵı [III, 18]	Жоо, душман.
645	jala [III, 19]	Жалаа. Оңой эле, кол тийип-тие электе үбөлөнгөн

		каттама нандын бир түрүн <i>jalaçı juğa</i> дешет. Нан жабуучу кимдир бирөөгө <i>сен сындырып койдуң</i> деп жалаа жапканынан каттама нандын бул түрү ушундай аталып калган.
646	jirçü [III, 23]	Көр, мүрзө.
647	jorçı [III, 23]	Жол башчы, жол баштоочу.
648	jinçü [III, 23]	Бермет, акак. Күң да <i>jinçü</i> – делет. Макалда мындай: <i>ötlüg jinçü järdä qalmas</i> - тешик акак жерде калбас. Же кыз эмес күң да жерде калбайт, аны ала турган бирөө-жарым чыгат. Бул макал <i>күңдөр кыз боюнча тура бербейт, аларды да ала турган адам чыгат</i> , - деген мааниде пайдаланылат. Огуз жана кыпчактар <i>ja</i> арибин – <i>ç</i> арибине алмаштырып, <i>çinçü</i> дешет.
649	jundı [III, 24]	Жуунду, жугунду.
650	jafğu [III, 25]	Кандан эки тепкич төмөнкү орундагы эл тарабынан берилген даража.
651	jälvi [III, 26]	Сыйкыр, көз байлоо. <i>Jälviçi</i> – сыйкырчы.
652	jirağu	Ырчы, акын. [III, 28]
653	jaşağu [III, 28]	Жашоочу, жашай турган. <i>Bi är uzun jaşağu</i> – бу узак жашай турган адам. Бул сөз орун-жай да, мезгил-чак да болуп келет.
654	jalıman	Аламан уруш, кокусунан чыгарылган уруш. [III, 30]
655	jonındı [III, 30]	Сүрүндү, кырынды, (жыгачты жонуганда чыккан нерсе).
656	jarğuç [III, 30]	Эшек жана ошол сыяктуу айбандарды айдоодо колдонулган таяк.
657	järdäş [III, 32]	Жердеш, бир жерлик. <i>Järdäş kişi</i> - жердеш, бир жерлик киши. Бир жерден чыккан адамдар бирин-бири <i>järdäş</i> дешет. <i>Огузча</i> .
658	juğruş [III, 32]	Түрктөрдө эл арасынан чыгып, вазирлик наамга жеткен киши. Фарстарда жана башкаларда ар канча мүмкүнчүлүктөргө жетсе да мындай наам берилбейт. <i>Juğruş</i> – кандан кийинки эле даража. Кар, жамгыр, ысык аптаптан сактаныш үчүн анын үстүнө кара жибектен саябан (зонтик) кармап жүрүшөт.
659	jortuğ [III, 33]	Жортуул, кандын жортуулу.
660	jarlığ	Жарды, кедей, бечара. <i>Arlığ är</i> - жарды эр. [III, 33]
661	jarlığ [III, 33]	Жарлык. Кандын жарлыгы, жазылган буйругу. <i>Чигилче</i> . Муну огуздар билбейт.
662	jaşlığ [III, 33]	Жашы чоң, жашап калган, карыя. <i>Jaşlığ är</i> – көп жашка барып калган эр. Жашы чоң айбандарга да ушул сөз пайдаланылат.
663	jatğaq [III, 33]	Кароол, күзөтчү. Канды, кан сарайын, дагы ушул

	34]	сыяктууларды күзөтүүчү күзөтчү. <i>Jatğaq jattı</i> – күзөтчү күзөттө болду.
664	jarmaq	Жармак, акча, пул. [III, 34]
665	jançuq	Намыян. [III, 36]
666	jajlağ [III, 37]	Жайлоо.
667	jalavaç [III, 38]	Элчи, пайгамбар. Бул сөздүн <i>jalawaç</i> – сыяктуу түрү да бар.
668	jalaфар [III, 38]	Кандын элчилерине бериле турган наам. <i>Уйгурча</i> . Макалда мындай: <i>jaş ot küjmäs, jalaфар ölmäs</i> – жаш (көк) чөп күйбөс, элчи өлбөс. Көк чөп күйбөй турган сыяктуу эле, элчи да өлтүрүлбөйт, анткени ал кан жиберген кабарды алып келген. Бул макал Улуу Теңирдин (элчинин милдети – кабар гана жеткирүү) дегенине окшош.
669	jügürğän [III, 43]	Чабарман, кабарчы. Кытай (Чин) соодагерлери мусулман шаарларына келе жаткан кербендеринин кабарын алдын ала жеткирүүчү чабармандарды жөнөтүшкөн. Ошолорду ушинтип аташкан.
670	jatğaşuk	Бирге жаткан киши. [III, 44]
671	tüp [III, 91]	Түп, тек. <i>Tam tüpi</i> – дубал түбү. Адамдардын ата-теги да <i>түп</i> деп айтылат. <i>tüplük ärän</i> – <i>түптүү (тектүү) эрен</i> деген ушул сөздөн алынган.
672	top [III, 91]	Топ. Бул <i>topıq</i> сөзүнүн кыскартылганы.
673	but [III, 92]	Кымбат асыл таш. Улуктар уул-кыздарынын маңдайына тагышат. <i>Qız but öridi</i> – кыз асыл таш (бирюза) тагынды.
674	but [III, 92]	Белек же байге тапшырып, соога ээсине жеткирген адам. Белекке бериле турган алтын же кой сыяктуу нерселерди да ушундай аташат.
675	şut [III, 92]	Урук, келип чыгуу теги. <i>Котончо</i> .
676	küç [III, 92]	Күч.
677	küç [III, 92]	Зордук, зомбулук. Макалда мындай: <i>küç äldin kirsä töri tünliktin çıqar</i> – зомбулук эшиктен кирсе, акыйкаттык түндүктөн чыгар.
678	bož [III, 93]	Бой. <i>Uzun božluğ kişi</i> – узун бойлуу киши.
679	tör [III, 93]	(эриндешип айтылат) – төр. Үйдүн төрү. <i>Törgä kâç</i> – төргө өт.
680	tor [III, 93]	(жоон айтылат) – тор, тузак. Муну менен балык куштар кармалат.
681	qor [III, 93]	Кор, зыян. <i>Är qor qıldı</i> – эр зыян тартты.
682	toz [III, 94]	(жоон айтылат) – тоз, тозон, чаң.
683	tüz [III, 94]	Журт. <i>Äl түз nätäk?</i> – эл-журт кандай?
684	töz [III, 94]	Түбү, ата-теги. <i>Anıñ tüpi tözi kim?</i> – анын ата-теги ким?

685	söz [III, 95]	Сөз.
686	tuş [III, 96]	Тең, теңтуш. <i>Anıñ tuş</i> – анын теңтушу.
687	tuş [III, 96]	Тушу, нерсенин тушу. <i>Ävim tuşı</i> – үйүмдүн тушу.
688	tüş [III, 96]	Түш. <i>Tüş jordı</i> – түш жоруду.
689	säjs [III, 96]	Төлөм, күрөө, кепилдик. <i>Män añar säjs bärdim</i> – мен ага күрөө бердим.
690	toğ [III, 97]	Тозоң. Аттардын туягынан чыккан чаң.
691	tuğ [III, 97]	Туу, асаба. <i>Toquz tuğluğ han</i> – тогуз туулуу (асабалуу) хан. Хандын кол алдындагы уруулар канчалык көп болгонуна, мартабасы көтөрүлгөнүнө карабастан, тогуз саны касиеттүү эсептелгендиктен, тууларынын санын тогуздан ашырбайт. Хандын бул туулары көк түстүү жибек кездемеден жасалат. Булар (туулар) касиеттүү эсептелет.
692	tuğ [III, 97]	Тосмо, бөгөт <i>Suvqa tuğ ur</i> – сууга тосмо кур.
693	çuğ [III, 97]	Чуу, ызы-чуу. <i>Çağ çuğ qortı</i> – ызы-чуу чыкты. Бул сөз негизинде <i>çuğı qortı</i> – чуу чыкты болуп айтылат.
694	çoğ [III, 98]	Тап, күндүн табы. <i>Kün çoğı</i> – күндүн табы.
695	çoğ [III, 98]	Чок, оттун чогу.
696	qığ [III, 98]	Кык, жерди жумшартуу, семиртүү үчүн колдонулган кык.
697	boq [III, 99]	Бок. <i>Огузча</i> .
698	çıq [III, 99]	Чык (этүү), сөз кайруу. <i>Çıq ät köräjin</i> – кыңк эт, көрөйүн.
699	küg [III, 99]	(жумшак <i>g</i> менен айтылат) – күү, ыр ыргагы, ыр өлчөмү, күүсү. <i>Bu jir nä küg üzä ol?</i> – бул ыр кайсы өлчөмдө?
700	küg [III, 100]	Ар жылы шаар калкынын арасында айтыла турган азыл, тамаша, күлкү. <i>Bu jil bu küg kälđi?</i> – бул күлкү кайсы жылы чыкты?
701	küg [III, 100]	Күү, куут. Айбандардын кышка жакын күүгө келиши. <i>Qoj kügi boldı</i> – кой кууту болду. Башкалары да ушундай.
702	kög [III, 100]	Так, көк. <i>Küzñügä kög tüşti</i> – күзгүгө так түштү деген ушундан калган.
703	kög [III, 100]	Так, сепкил. Аялдардын бетине түшө турган сепкил. Башкалары да ушундай.
704	tul [III, 101]	Тул, жесир. <i>Tul urağut</i> – тул аял. Макалда мындай: <i>javlaq tılığ bägdän kärü jalıñuz tul jig</i> – тили жаман (көр жеме) эрден көрө, тулдук (жесирлик) ийги же көр жеме күйөөң болгончо, тул олтурганың жакшы.
705	töl [III, 101]	Төл маалы. <i>Огузча</i> . Алынган төлгө да <i>töl</i> деп айтылат.
706	til [III, 101]	Тил. Макалда мындай: <i>ärdäm başı til</i> – адеп башы – тил.

707	til [III, 101]	Тил, сөз. <i>Ujğur tili</i> – уйғур тили. <i>Hitaj tili</i> – кытай тили деген сөздөр ушундан алынган.
708	til [III, 101]	Тил, акарат. <i>Ol bakkä til täğürdi</i> – ал бекке тил тийгизди, акарат кылды.
709	til [III, 101]	Тыңчы. <i>Jağıdan til tuttı</i> – жоодон тил (тыңчы) тутту (кармап келди).
710	çıl [III, 102]	Таяк тагы.
711	num [III, 104]	Дин, шарият. <i>Täñri numı</i> – Теңирдин дини, Теңирдин шарияты деген сөз мына ушундан алынган. Бардык дин <i>num</i> деп айтылат.
712	sın [III, 104]	Көр, мүрзө.
713	mun [III, 106]	Муң, кемчилик, жетишпестик. <i>Mun kişi</i> – муңдуу киши. Макалда мындай: <i>jalıñıq uğlı muñsuz bolmas</i> – адам баласы кемчиликсиз болбос.
714	boj [III, 106]	(жоон айтылат) – уруу, урук. <i>Огузча</i> . Тааныш эмес эки адам жолугушканда, адегенде саламдашат, андан кийин <i>boj kim?</i> – урууң ким? <i>Кайсы уруудансың?</i> деп сурайт. Жооп берүүчү <i>salğur</i> – салгур уруусунанмын дейт же китептин баш жагында баян кылган уруу аттарынын бирин айтат, бул уруу ысымдары бабалардын аттарынан калган. Андан ары алар аңгеме курушат же өз үйлөрүнө кетишет. Алар урууларын ушинтип билишет.
715	toj [III, 106]	Кошуун ордосу. <i>Han toj</i> – хан ордосу ушул сөздөн алынган. Муну огуздар билишпейт.
716	toj [III, 106]	Ылай, идиш жасала турган чопо. <i>Toj aşıç</i> – чопо казан деген сөз ушундан алынган.
717	jur [III, 107]	<i>jur-jar</i> – айла, алдоо. Бул жуп сөз, жалгыз колдонулбайт. Огуздардын <i>ol anı jırladı</i> – ал аны алдады дегени ушул сөздөн алынган.
718	jut [III, 107]	Жут. Кышта айбандарды сууктан өлтүргөн жапа.
719	jar [III, 107]	Жар.
720	jär [III, 107]	Жер.
721	jır [III, 107]	Ыр (ырдала турган ыр).
722	joğ [III, 108]	Кара аш. Өлүк көмүлгөндөн кийин үч күндөн же жети күндөн кийин бериле турган аш.
723	jol [III, 108]	Жол. Сапарга чыгууну да <i>jol</i> дейт. <i>Añar jol çıqtı</i> – ал жолго (сапарга) чыкты.
724	jul [III, 108]	Булак.
725	jäl [III, 109]	Жин, шамал жини. <i>Är jälpindi</i> – эрге жин тийди.
726	tap [III, 109]	Жаракат же теридеги таяк изи. <i>Ol anı tap tap urdı</i> – ал аны тап-тап урду.
727	sap [III, 109]	Сап, кезек, нөөмөт. Сөз кезеги. Ун тартуудагы, сугат

		сугаруудагы нөөмөт, кезек да ушинтип айтылат. <i>Ol sözlägäli sap bärmäs</i> – ал сүйлөгөндө кезек бербес. Ун тартканда жана башка учурларда <i>säniñ sap kälди</i> – сенин кезегиң келди дешет.
728	çat [III, 110]	Кудук. <i>Огузча</i> .
729	tar [III, 111]	Сал. Бир нече чаначты үйлөп толтуруп оозун бууп, аларды катар тизип кошоктоп байлайт. Алардын үстүнө бир нерселерден секиче жасайт да сууга түшүрүп, үстүнө отуруп суудан өтөт. Бул камыш жана шактардан жасалат. <i>Иабакуча</i> жана <i>татарча</i> .
730	tär [III, 111]	Маяна. Эмгек акысы, кылган иши үчүн берилген акча. Акы үчүн иштеген адамды <i>tärçi</i> дейт.
731	taş [III, 114]	Таш.
732	taş [III, 114]	Тыш, сырт. <i>Taş ton</i> – тыш тон, сыртка кие турган тон. <i>Taş jär</i> – бош жер, сырт жер, талаа.
733	qaş [III, 114]	Каш таш. Бул тунук бир таш. Ак жана кара түстө болот. Мунун ак түстөгүсүн чагылгандын огунан, ысыктан сактаныш үчүн шакекке көз кылып тагынышат.
734	dağ [III, 115]	Так, тамга. Ат жана башка малга басыла турган эн тамга. Перстер бул сөздү түрктөрдөн алган. Бул сөздү перстердин сөзү дешке болбойт. Аларда түрктөрдүкүндөй чарбасы болбосо, мындай сөздөр неге болсун. Мен бул сөздү мусулмандардын чек арасынан аңдадым.
735	sağ [III, 115]	Акыл. <i>Огузча</i> .
736	sağ [III, 115]	Зиректик, баам-парасат. <i>Огузча</i> . <i>Sändä sağ joq</i> – сенде баам-парасат жок.
737	sağ [III, 115]	Соо, сак-саламат, таза. <i>Jäniñ sağmu?</i> – жаның сакпы? <i>Sağ suv</i> – таза суу.
738	sav [III, 116]	Макал. <i>Savda mundaq kälir</i> – макалда мындай келген.
739	sav [III, 116]	Кысса, аңгеме.
740	sav [III, 116]	Икая.
741	sav [III, 116]	Кат-кабар.
742	sav [III, 116]	Сөз, кеп.
743	sav [III, 116]	Кабар, риваяттар. Пайгамбарыбызды <i>savçı</i> – кабарчы, риваятчы деш ушундан алынган. Анткени ал элчилик кылып, кабарларды жеткирди. Кыссаларды айтып берди. <i>Savçı</i> – элчи, жуучу. Кудалар ортосунда барып-келүүчү, жуучулук кылуучу киши. Мен жогоруда айткандай, <i>savçı</i> анын сөзүн буга жеткирет.
744	lav [III, 117]	Мом. Мөөр үчүн пайдаланылган мом.
745	bäk [III, 117]	Бек.

746	sal [III, 118]	Боёк, сыр. Желимден жасалган жабышкак, жалтырак нерсе. Кытай идиштерине жана башкаларга сүртүлүп, анын үстүнө боёк менен түрдүү оймо-чиймелер түшүрүлөт.
747	tam [III, 118]	Дубал (там).
748	säm [III, 118]	Эм сөзүнүн жубу. <i>Äm säm</i> – эм-сем, эм-дом. <i>Säm</i> сөзү жалгыз колдонулбайт. Жуп сөз түрүндө болот.
749	qam [III, 118]	Бакшы, шаман.
750	han [III, 118]	Хан, кан. Түрктөрдүн эң чоң падышасы. Афрасийабдын балдары <i>han</i> деп аталган. Афрасийабдын өзү <i>haqan</i> делген. Бул наамдын берилиши тууралуу узун икая бар.
751	san [III, 118]	Сан, санак. <i>Qoj sanı nâçä</i> – кой саны нече?
752	qan [III, 119]	Кан. Макалда мындай: <i>qanıǵ qan birlä jumas</i> – канды кан менен жуубас. Бул урушту уруш менен токтотууга болбойт деген мааниде.
753	jat [III, 120]	Жайчылык кылуу. Таш менен жайчылык кылып, шамал келтирүү, жамгыр жаадыруу.
754	jas [III, 120]	Зыян. <i>Anıñ tälim jası tägdi</i> – анын зыяны көп тийди.
755	jas [III, 120]	Өлүм, жоготуу. Огузча. <i>Anıñ uǵlı jas boldı</i> – анын уулу өлдү.
756	jaş [III, 120]	Жаш, көз жашы. <i>Közüm jaşı aqdı</i> – көз жашым акты.
757	jäk [III, 120]	Шайтан. Макалда мындай: <i>bilmiş jäk bilmäzük kişidän jäg</i> – Бейтааныш кишиден тааныш шайтан жакшы.
758	çüwüt [III, 122]	Боёк. <i>Qızıl çüwüt</i> – кызыл боёк. <i>Al çüwüt</i> – ачык кызыл. <i>Kök çüwüt</i> – көк боёк. <i>Sarıǵ çüwüt</i> – сары боёк.
759	qowuç [III, 123]	Жин тийүү. Жин тийген адамдын бетине суу чачып, <i>qowuç</i> , <i>qowuç</i> делет. Андан соң адрашман менен жана уд деп аталган чөп менен ысырыкталат. Бул сөз <i>qaç</i> , <i>qaç</i> – кач, кач, жин шайтан сөзүнөн алынган болсо керек.
760	qowuz [III, 123]	<i>qowuz</i> сөзүнүн ордуна колдонула турган сөз. Огузча. <i>Jäl qowuz bitigi</i> – жел кобуз дубасы жин тийгенге каршы окула турган дуба.
761	qowuz [III, 123]	Шарапка түшкөн кыпын. <i>Qowuz süçigdän kätir</i> – кыпынды шараптан кетир, алып ташта.
762	juwuǵ [III, 123]	Тоодон сел, кыян алып түшкөн корум таш. Мунун <i>juwuǵ</i> деген формасы да бар.
763	towıl [III, 124]	Дабыл, добулбас. Аңчылыкта куш салганда урула турган добулбас.
764	tawuş [III, 124]	Дабыш, тыбыш, үн. Мунун <i>taviş</i> – <i>табыш</i> деген формасы да бар.
765	tajaq [III, 125]	Таяк. <i>Küžäǵü tajaq bärdi</i> – күйөөсү таяк берди же күйөөсү келинчегине кинизек же кул берди. Келин

		аларды таянып аттан түшөт. Бул байлардагы каада-салт. Кинизек же кул келиндин мүлкү катары эсептелет. Макалда мындай: <i>tajaq bilä tajmas taniq sözün bütmeş</i> – таяк менен тайыбас, күбө сөзү бүтпөс же таягы бар тайыбайт, күбөнүн сөзү күбө болгондо билинет.
766	qijim [III, 126]	Коркуу, коркунуч. Душман басып кирер алдын пайда болгон коркунуч. <i>Qorqunç qijimç boldı</i> – коркунуч пайда болду.
767	tojin [III, 127]	Исламда эмес диндегилердин дин башчысы, кечил. Бул биздеги имам жана муфтийлерге окшош. Кечил бардык учурда “бут” алдында болуп, капырлардын китептерин өкүмдөрүн окуйт. Алардан Кудай сактасын. Макалда мындай: <i>bir tojin başı ağrısa, qatıg tojin başı ağrımas</i> – бир кечилдин башы ооруса, бардык кечилдин башы оорубас. Бул тамактануу учурунда оорунун айынан бирөө тамак жебесе, калгандарын тамак жегенге үндөө үчүн айтылган макал.
768	tužun [III, 128]	Мурап, көкбашы. Элге суу таратып берүүчү киши.
769	tızın [III, 128]	Убакытты билдирген сөз. <i>Bu tızın kaldi</i> – бул убагында келди.
770	qujar [III, 128]	Айбандарды жана кулдарды тилдегенде айтылчу сөз. Бул <i>bu qujarı</i> – бул оозунан көбүк чачкан төө дегенди билдирет. <i>Suv qujdi</i> – суу куйду сөзүнөн алынган. Суу жана ошого окшогон нерселерди куйду дегенди билдирет.
771	ajağ [III, 129]	Лакам ат.
772	mujan [III, 129]	Сооп, соопчулук иш. <i>Mujanlıg</i> – жол боюна жолоочулар суу ичүү үчүн курулган жай, суукана.
773	tajağ	Жебе, өзөк. [III, 130]
774	kölügä	Көлөкө, калың көлөкө. [III, 130]
775	qalıma	Балакана, көлөкөлүү сөрү. [III, 130]
776	jülügü [III, 131]	Устара. Муну огуздар билбейт. Огуздар устараны <i>käräj</i> дешет.
777	bajnaq	Жин, бок-жин. <i>Oğuzча</i> . [III, 131]
778	bojnaq	Мойнок, тоо моюну. [III, 131]
779	bajram [III, 132]	Майрам. Огузча. Мен бул сөздү элдин <i>шаттыгы</i> , <i>курсантчылыгы</i> маанисиндеги <i>bažram</i> сөзүнөн келип чыккан болсо керек деп ойлойм. Майрам – көңүл кушубак күндөр. Анткени исламдан мурун мындай майрам күндөр болбогондуктан, мындай аталыш жок эле. Эгер болгон болсо, түрктөрдүн баары аны билет болчу. Өз тилинде <i>j</i> арибин <i>ž</i> арибине алмаштыргандар

		гана билишет.
780	quashġ [III, 133]	Куястык. <i>Quashġ är</i> – куястык эр. Куяс шаарында жашаган адам.
781	mujañçılıq [III, 134]	Арачы, араздашкандарды жараштырган адам. <i>Sän mujañçılıq qıl</i> - сен арачылык кыл, арачы бол. Мунун негизи <i>жакшылык</i> маанисиндеги <i>mujañ</i> сөзү болуп саналат.
782	tü [III, 155]	Түс, ыраң. <i>Tüdäş tonlar</i> – түстөш, тондор, бир түстүү кийимдер деген ушундан алынган.
783	tü [III, 155]	Ат түсү. <i>Atıñ nä tüllüg</i> – атың кандай түстө?
784	sü [III, 156]	Кошуун. Макалда мындай: <i>otağqa öpkäläp sügä sözlämädi</i> – жакындарынан капа болуп, кошуунга сүйлөбөдү. Бул макал бирөөгө ачуусу келип, досторуна сүйлөбөй койгондорго карата айтылат.
785	sı // si [III, 157]	Үндүүлөр менен аяктаган сөздөрдүн таандык (изафет) мүчөсү болот да, атоочторго уланат. Сөздүн аягы үндүү болсо, <i>sı // si</i> түрүндө келет. Сөздүн аягы үнсүз болсо <i>ata</i> – <i>ата</i> сөзүнүн акырындагы алиф сүкүндүү болгондуктан, таандык мүчө уланганда <i>anıñ atası</i> – анын атасы деп айтылат. <i>Ana</i> – эне сөзү да <i>anıñ anası</i> – анын энеси делет.
786	şi [III, 158]	<i>Куш, кош</i> маанисиндеги Чин (кытай) хандыгында колдонула турган сөз. Бул арабчадагы <i>куш таксыр</i> , <i>куш</i> дегенге окшош.
787	qa [III, 158]	Орунду билдирген мүчө. <i>Bağqa kir</i> – бакка кир, <i>tağqa joqla</i> – тоого чык.
788	qa [III, 158]	-га//-ка барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү. <i>Арзуча. Atamqa bärdim jarmaq</i> – атама жармак бердим. <i>Anamqa tavar bärdim</i> – апама тавар бердим.
789	kä//gä [III, 159]	Тутумунда <i>k//g</i> ариптери бар же жумшак ариптүү сөздөрдүн аягына уланып, барыш жөндөмөсүнүн маанисин билдирген мүчө. <i>Ol äfgä kirdi</i> – ал үйгө кирди. <i>Ol tärgä kirdi</i> – ал ишке кирди.
790	kü [III, 159]	Наам, даңк. <i>Tülük bilgä</i> – даңктуу даанышман.
791	taba [III, 161]	Таман, тарап. Багытты билдирген жардамчы сөз. <i>Mäniñ taba kaldi</i> – мен тарапка келди.
792	töbö	Төбө, чоку. <i>Tağ töbösi</i> – тоо чокусу. [III, 162]
793	kibä [III, 162]	Көз ирмем, кыска убакыт. <i>Огузча. Kibä boldı</i> – көз ирмемде болду.
794	biti [III, 162]	Асмандан түшкөн китептердин – тоорат, инжил, библия, курандардын – бири.
795	kötü [III, 163]	Там чатыры.

796	tadu	Адам табияты. [III, 164]
797	tada [III, 164]	Көз жеткен аралык, он кадамдан ары көз жеткен аралык.
798	quži	Ой, чуңкур, куй. <i>Quži ıldı</i> – ойго түштү. [III, 165]
799	tura [III, 165]	<i>tura qalqan</i> – душмандан коргонуш үчүн колдонулган калкан.
800	törä [III, 165]	(эриндешип айтылат) – төр. <i>Törä juqladı</i> – төргө чыкты. Бул сөз кээде <i>tör</i> деп да айтылат.
801	törü [III, 165]	Адат, жорук, каада-салт. Макалда мындай: <i>äl qalır törü qalmas</i> – эл калар, адат калбас. Журт калса да, каада-салт калбайт. Элдин каада-салтын сактоого карата айтылган макал.
802	qası [III, 168]	Кой жана башка малга ылайыкталып жыгачтан, чырпыктардан курулган короо. <i>Qası badım</i> – короо курдум.
803	çoğı	Жаңжал, ызы-чуу. [III, 168]
804	sağı	Чен, өлчөм. [III, 168]
805	çuvı [III, 169]	Котондуктардын адаты боюнча кагандан (хандан) эки даража төмөнкү кызматкерлердин наамы. Түрктөрдө бул башкача.
806	çivi [III, 169]	Жин тайпаларынын биринин аты. Түрктөр буга ишенишет, эки элдин жоокерлери бири-бири менен урушса, бул эки элдин жиндери да өз элинин башчыларын колдоп урушушат. Жиндердин кайсы тарабы жеңсе, ошо тараптын башчысы жеңген болот. Кайсы элдин жиндери жеңилсе, ошол элдин башчысы да жеңилген болуп эсептелет. Согушка катышкан жоокерлер жиндердин окторунан коркуп түнү чатырларына кирип бекинип алышат. Бул түрктөргө кеңири тараган үрп-адат.
807	saqa	Тоонун этеги. [III, 170]
808	soqu	Соку, сок билек. [III, 170]
809	urı [III, 170]	Чуу. <i>Urı qıqı</i> – ызы-чуу, уу-дуу.
810	bökä [III, 170]	Ажыдаар, желмогуз. Макалда мындай: <i>jäti başlıǵ jäl bökä</i> – жети баштуу желмогуз. Йабакулардын башчыларын <i>bökä budraç</i> дешкен, баатырларын да ушу наам менен аташкан.
811	bögü [III, 171]	Аалым, даанышман. <i>Bilgä</i> сөзүнө кошуп, <i>bögü bilgä</i> деп айтуу ушундан алынган.
812	tigi [III, 172]	Кечинде чыккан ызы-чуу, добуш. Түрктөрдүн түшүнүгү боюнча, маркумдардын арбактары өздөрү жашаган шаарлардагы тууган-уругуна зыярат кылуу үчүн ар жыл сайын бир учурда топтолушат. Кечинде арбактардын

		ызы-чуусун уккан адам өлөт. Түрктөрдө бул түшүнүк кеңири таралган.
813	bala [III, 173]	Жардамчы. Иште адамга жардам берген жардамчы. Бул сөз көбүнчө дыйканчылыкта жардам бергенде колдонулат.
814	tälü [III, 173]	Делбе, тентек. <i>Огузча</i> .
815	tamu [III, 175]	Тозок. Макалда мындай: <i>tami qariğın açar tavar</i> – тозоктун эшигин пара ачар. Бул макал <i>иштин бүтүшүн көздөгөн адам пара бериши керек</i> деген мааниде.
816	çamı [III, 175]	Кыйкырык-сүрөөн, жаңжал. <i>Çağı-ğığı</i> – жаңжал, ызы-чуу. <i>Çağı çımı qıldı</i> – жаңжал кылды.
817	lıju [III, 178]	Кургаганда катуу кесекке айланган кумдуу чопо.
818	çığaj	Жарды, кембагал. [III, 178]
819	şänbüj [III, 179]	Бир сыйдан кийин, кечинде ичимдик берип сыйлай турган тойдун аталышы.
820	qunçuj [III, 179]	Катундан (ханыша) кийинки даражадагы тектүү аял даражасы. <i>Qatun qunçuj</i> – сөзү ушундан алынган.
821	qarğuj [III, 180]	Тоонун чокусуна же бийик жерге мунара сыяктуу кылып жасалган орун. Ал жерде душмандын келгендигин билдирүү үчүн от жагылат. Отту көргөн эл душмандан кутулуунун камын көрөт.
822	mıñğuj [III, 181]	Желим, кагазды жабыштыра турган ундан жасалган желим. Ал сапаттуу болуш үчүн ун сууга суюк чыланып, коюлгуча кайнатылат.
823	suroğcı [III, 181]	Суракчы, жоголгон же өтүп кеткен нерсени сурамжылоочу.
824	qoruğcı	Корукчу. [III, 181]
825	qorunçı [III, 181]	Чатырда же башка жерде ыш болгон кийиз. Башкалары да ушундай.
826	kizlänçü [III, 181]	Жашырылган. Макалда мындай: <i>kizlänçü kälindä</i> – жашырылган нерсе келинде болот. Ал жакшы нерсени дайыма күйөөсүнө сактайт.
827	tañ [III, 264]	Байыркы курулуштун урандысынын дөңсөөсү.
828	kün [III, 266]	Күн.
829	muñ [III, 267]	Муң, зар, капачылык. Макалда мындай: <i>Ärgä muñ tägir, tağ säñirigä jäl tägir</i> – Эрге муң тиер (келер), тоо сеңирине жел тиер.
830	nän [III, 267]	Нерсе. <i>Bu nä nän ol</i> – бул кандай нерсе, бул не деген нерсе.
831	nän [III, 267]	Мал-мүлк.
832	siñüt [III, 268]	Тартуу, кайтарылып берилбей турган тартуу. <i>Bu at maña siñüt bärđi</i> – бул атты мага тартуу кылып берди.

833	künüz		Көң, кык. Кык менен сийдиктин аралашканы. [III, 269]
834	tañuq	[III, 270]	Хандар сапарга чыкканда же бир жерге барганда бериле турган тартуу. Бул тамак-аш, түрдүү кийим-кече болот.
835	tañuq	[III, 270]	Урушта найзанын учуна байлаган жана асаба кылган жибек кездеме.
836	köñül	[III, 271]	Көңүл, куштарлык, дилгирлик. Дилгир, көңүлдүү жүргөн адамды <i>köñüllig är</i> дешет. Макалда мындай: <i>Közdän jirasa köñüldän jämä jırar</i> – Көздөн алыс болсо, көңүлдөн чыгар. Көпкө көрбөй калсаң, көңүлдөн да чыгар. <i>Köñlün nätäk</i> – көңүлүң кандай?
837	qaşañ	[III, 273]	Кашаң, кулдарды урушканда айтыла турган сөз. <i>Пас, акмак</i> деген сыяктуу мааниде.
838	buruñ	[III, 273]	Ок жете турган аралык. <i>Buruñ attı</i> – алыска (ок жете турган жерге) атты.
839	bäliñ	[III, 274]	Коркунуч бүлүгү. Душман келгенде элдердин бүлүккө түшүшү. Коркок кишини <i>bäliñ kişi</i> дешет.
840	buluñ		Булуң, бурч. [III, 274]
841	qalıñ	[III, 275]	Калың. Макалда мындай: <i>qalıñ bäsä qız alır, käräk bolsa qız alır</i> – калың берсе кыз алар, керек болсо кымбат алар. Калың берген келинди кыз алат, керек, зарыл болгон нерсени кымбат болсо да алат.
842	közünç	[III, 276]	Көрүүчү, тамашалуу бир нерсени көрүп турган адамдар.
843	sävinç	[III, 276]	Сүйүнүч, кубаныч. Макалда мындай: <i>üküş sävinç bolsa, qatıǵ ohsunur</i> – көп сүйүнсө, катуу өкүнөр. Көп кубанган адам, дагы бир иште катуу кайгыга жолугат. Бул макал топук кылып жашоого үндөп айтылат.
844	saqınç		Сагыныч, кусалык, ой-санаа. [III, 277]
845	qılınç	[III, 277]	Кылык-жорук, мүнөз. <i>Äzgü qılınç</i> – <i>ийги (изги, жакшы)</i> мүнөз деген мына ушундан алынган. Тескери кылык-жорукка да ушул сөз колдонулат.
846	qılınç	[III, 277]	Наз, кылык. Аялдардын назданганы, кылыктанганына <i>ıquş qılınçlanma</i> – <i>көп кылыктанба</i> дешет.
847	sazınçı		<i>sazınçı taş</i> – гипс. [III, 278]
848	sınar	[III, 278]	Сыңары, жан жагы, чети. <i>Sınardın jüri</i> – четтен жүр, четтеп бас.
849	juñag	[III, 278]	Чагымчылык, ушак. <i>Anı juñag juñadı</i> – аны ханга чагымчылады.
850	Täñri	[III, 279]	Теңир, азиз жана улуу Теңир. Макалда мындай: <i>tojın tapıǵsaq Täñri säfınçiz</i> – капыр табынса, Теңир ыраазы болбойт. Жагынуу үчүн гана кылынган нерсе, ыраазылыкты эмес, нааразылыкты пайда кылат.

851	tunra		Денедеги кир. [III, 279]
852	salnu		Салмоор. [III, 280]
853	küzgü		Күзгү. [III, 280]
854	jañqu	[III, 280]	Жаңырык. Макалда мындай: <i>jazmas atım jağmur jañılmas bilgä jañqu</i> – Жазбас мерген (жазбай атар) – жамгыр, жаңылбас билге (даанышман) – жаңырык. Жамгырдын түшө турган жайы жер, ал аябай кең болгондуктан, жазбай жерге түшөт. Жаңылбай турган жаңырык гана. Ал кандай добуш болбосун жаңылбай, өзүн кайталайт. Бул макал ката иш кылып коюп, кечирим сурагандарга айтылат.
855	jinčkä	[III, 281]	Теңирге сыйынуучу. <i>Jičkä kişi</i> – Теңирге сыйынган киши.
856	tajañu	[III, 281]	Таяныч. Бул сөз адегенде <i>кызматчы</i> маанисинде колдонулган.
857	tañuç	[III, 282]	Тулга, дагы ушуга окшош жарым кез бийиктиктеги ар кандай нерсе.
858	çınraq		Чаңырык. <i>Çınraq ün</i> – чанрык үн. [III, 283]
859	tüñlük		Түндүк. [III, 283]
860	jalñuq	[III, 284]	Йалнук, адам алейкисаламдын аты. Макалда мындай: <i>jalñuq uğlı joqazur äžgü atı qalır</i> – адам уулу жок болор, изгинин (жакшынын) аты калар. Адам баласы өлүм менен жок болот, жакшынын аты калат. Бул макал адамдарды жакшылык кылууга үндөп айтылат.
861	jalñuq		Адамзат, жалпы адамзат. [III, 284]
862	jalñuq		Күн. <i>Огуз, кыпчак жана суварча</i> . [III, 284]
863	jalñuq	[III, 284]	Жаңылыштык, катачылык. Иште, сөздө, кылган аракетте кеткен жаңылыштык.
864	çalpañ		Чалчык, суюк ылай. [III, 284]
865	käfsän	[III, 285]	Кырман чечтелгенден кийин келген адамга бериле турган дан үлүшү. (<i>дуал</i> . кепсен, кәпсән).
866	qazğanç		Иштеп табуу, пайда. [III, 285]
867	qorqunç		Коркунуч. [III, 285]
868	qonraqu		Конгуроо. [III, 286]
869	jinädägü	[III, 286]	Баланы тилдегенде <i>sänrägü</i> дейт, бул маңка дегени.
870	münüzgäk		Чор, иш кылгандан пайда болгон колдогу чор. [III, 286]
871	tänrikän	[III, 287]	Теңирге сыйынган аалым. Каапырлардын (мусулман эмес) түрктөрдүн тилинде.
872	sandruş	[III, 306]	Талаш-тартыш. Макалда мындай: <i>sapanda sandruş bolsa, örtkündä irtaş bolmas</i> – айдоо учурунда талаш-тартыш болсо, орум-жыйымда жаңжал болбос. Бул макал иш

		баштаганда акыл менен баштоого үндөп айтылат.
873	törtkül [III, 307]	Төрт бурч, чарчы. <i>Törtkül äv</i> – төрт бурч үй. Ар кандай төрт бурчтуу нерсе ушундай делет.
874	qırqlum [III, 307]	<i>qırqlum sağı</i> – салмак өлчөгүч куралдын бир түрү, толгондо бир бирдик болуп эсептелет.
875	jaltğa [III, 317]	Мазак, маскара. <i>Ol anı jaltğa qıldı</i> – ал аны мазактады, маскара кылды.
876	jarmaq	Жармак. <i>Үйгурча</i> . [III, 317]
877	känçlijü [III, 320]	Майрамдарды же хандын сый-урматын уюштурганда жайыла турган, отуз кез бийиктиктеги мунара сымал дасторкон.
878	barlıg	Бардар, бай. <i>Barlıg är</i> – бардар эр, колунда бар эр [III, 321]
879	savçı [III, 323]	Улуу Теңир жөнөткөн элчи, саба, пайгамбар. Бул сөздүн негизи – <i>кабар</i> , <i>макал</i> жана <i>сөз</i> маанисиндеги <i>savçı</i> сөзүнөн алынган. Пайгамбар мына ушуларды элге жеткирген.
880	savçı	Жуучу. <i>Огузча</i> . [III, 323]
881	kärzü [III, 323]	ылайдан атыш үчүн жасалган бытыра. <i>Ž</i> эки тыбыштын ортосунда (<i>ж</i> менен <i>ч</i>) айтылат.
882	ötünç [III, 327]	Карыз. <i>Män añar jarmaq ötünç bärdim</i> – мен ага жармак (акча) карыз бердим. <i>Огузча</i> .
883	utunç	Уят, ар-намыс. <i>Utunç iş</i> – уят иш. <i>Огузча</i> . [III, 327]
884	urunç	Пара. [III, 328]
885	avınç	Пайда табыш, бир нерсеге үйрөнүп калуу. [III, 328]
886	ökünç	Өкүнүч. <i>Ol añar ökünç qıldı</i> – ал ага өкүнүч кылды. [III, 328]
887	ögünç	Мактаныш. [III, 328]
888	ilänç [III, 328]	Туура эмес жол көрсөткөн адамдын айыбын айтуу.
889	ümünç	Үмүт. <i>Ümünç täñrigä</i> – үмүт Теңирге. [III, 328]
890	inanç [III, 328]	Ынаныч, ишеничтик. <i>Inanç bäk</i> – ишеничтүү бек.

Адам аттары

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	Atış [1, 76]	эркектердин ысымы.
2	Utuş [1, 76]	эркектердин ысымы.
3	Azaq [1, 80]	Огуз бектеринин ысымы.
4	Abı [1, 97]	Абы. Эркек кишинин ысмы.
5	Ärvüz [1, 104]	Эрвүз эркектин аты.
6	Ötämiş [1, 105]	Өтөмүш эркектердин аты.
7	türk [1, 300]	түрк. Теңир алкаган Нухтун уулунун аты. Бул ысымды Нухтун уулуна Улуу Теңир өзү берип, анын

		укум-тукумдары <i>түрк</i> деп атады.
8	Boluç [1, 306]	Болуч (эркектердин аты).
9	Quluç [1, 306]	Кылыч же Кулаш (эркектердин ысымы).
10	Totoş [1, 313]	Тотош (эркектердин аты).
11	Toqış [1, 314]	Токыш (кишинин аты).
12	Täkiş [1, 314]	Текиш (эркектердин аты).
13	Tutuq [1, 325]	Эркектердин аты.
14	Qumuq [1, 328]	Кумук (бектин ысымы). Кезинде ага бир жолуккан элем.
15	sagun [1, 343]	Карлук башчысынын наамы.
16	Qaban [1, 353]	Кабан – эркектин аты.
17	Qutan [1, 353]	Кутаан – эркектин аты.
18	Bugra [1, 357]	Буура. Бугра (Буура) хандын аты ушул сөздөн келип чыккан.
19	Bäqlän [1, 374]	Беглан (эркек ысымы).
20	Çuglan [1, 374]	Чуглан (кээ бир карлук башчыларынын аты).
21	Qabşut [1, 380]	Эркек аты.
22	Budraç [1, 381]	Йабакү жол башчыларынын биринин аты, алар <i>Bäkâç Arslan tägin</i> – Бекеч Арслан тегиндин тушунда мусулмандарга баш ийишкен.
23	Bäktur [1, 383]	Бектур, эркектин аты. Ал <i>bek tur</i> – <i>бекем тур</i> деген сөздөн келип чыккан.
24	Qatmış [1, 387]	Катмыш (эркектин аты).
25	Badruq [1, 391]	Эркектин аты.
26	Bulğaq [1, 392]	Эркектин аты.
27	Qulbaq [1, 398]	Баласагын тоолоруна келип кеткен түрк такыбаларынын биринин аты. Ал өз колу менен бекем кара ташка <i>täñri qulı qulbaq</i> – “Теңирдин уулу Кулбак” деп жазса, кара ташка жазган жазуунун өңү ак болуп, ал эми ак ташка жазганы кара болуп көрүнөт дешет. Алардын изи бүгүнкү күнгө чейин сакталган.
28	sälçük [1, 401]	Азыркы бардык султандардын бабасынын ысымы. Аны <i>sälçük sü başı</i> – <i>селжүк кол башчысы</i> деп аташкан.
29	Qalalduruk	Эркектин ысымы. [1, 437]
30	javlaq [III, 35]	<i>Javlaq sarığ</i> – Йаблак сары (бир бектин аты). <i>Javlaq</i> сөзү тегинде бек, катуу дегенди билдирет. <i>Javlaq qatığ jığaç</i> – бекем, катуу жыгач.
31	Qaz [III, 112]	Афрасийабдын кызынын аты болгон.
32	Bajät [III, 128]	Баят. Улуу Теңирдин аты. <i>Аргуча</i> .
33	qara [III, 165]	Кара. Хаканийа хандары <i>qara</i> деген наам аталат.

		<i>Buğra qara haqan</i> – Буура кара хакан дегендей.
34	Bäki [III, 171]	Беки. Эркектерге коюла турган ат.
35	Süli [III, 174]	Сулы. Кулдарга коюлган ат. Бул Сулайман сөзүнүн кыскарган түрү болсо керек.
36	Çöçö [III, 177]	Жөжө. Түрк акындарынын биринин аты.
37	Süniş [III, 270]	Сүниш, адамдын аты.
38	Çänşi [III, 279]	Жеңши. Котон бегинин аты.
39	Qaŋlı [III, 280]	Каңлы, кыпчактардын улугунун аты.
40	Barsğan [III, 307]	Барсган. Бул Афрасийабдын уулунун аты. Барсган шаарын ошол курдурган. Бул Махмуттун атасынын шаары. Дагы айтышат: <i>Уйгур канынын Барсган аттуу бир ат багары абанын тазалыгынан ошол жерге ат бакчу экен. Ошондон бул жер Барсган аталып аталып калган</i> , - деп.
41	Burslan [III, 307]	Баатырлардын биринин аты. <i>Burslan</i> сөзү жалгыз колдонулбайт. <i>Arslan</i> сөзү менен бирге жуп сөз катары колдонулат. Туурасын айтканда, бул сөз <i>жолборс</i> маанисин билдирет. Эгерде <i>arslan</i> , <i>burslan</i> болуп дайым бирге колдонулса, адам аты боло албайт эле.

Тууганчылыкты билдирген сөздөр

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	äş [1, 66]	эш, жолдош, дос. Адам ишенген кишисине <i>äşlik</i> – дос (эш болчу) дейт.
2	ägät [1, 70]	тойдо келиндин кашында кызмат кылган кызматчы аял, жеңе.
3	äkäç [1, 71]	Акылдуулугу, зиректиги менен башкаларга так өзүнүн карындашындай (кызындай) көрүнгөн кыз. Бул сөз жогорудагыдай кыздарды сүймөнчүк менен эркелетүү үчүн колдонулат.
4	uliç [1, 71]	Уул балдарды эркелетип айтыла турган сөз. <i>Uliçim</i> – уулчам, чырагым. <i>Карлукча</i> .
5	anaç [1, 71]	Өзүнүн жаштыгына карабай, акылдуулугу менен айырмаланган кызды элдин <i>энеси</i> деп эркелетип айтылган кыз, <i>анаç</i> – <i>эне кыз</i> деп кыздарды эркелетүү үчүн да айтылат.
6	adaş [1, 76]	Адаш (атташ).
7	uguş [1, 76]	Урук-тууган.
8	açıqm [1, 79]	Агам. Хаканиялыктар улуу агасына <i>açıqm</i> деп кайрылат. – <i>q</i> биринчи жактын мүчөсү – <i>m</i> ариби менен биригип келет. Экинчи жакта <i>açıqm</i> деп колдонулбайт.

9	uğul [1, 87]	Уул. Өз уулу болбосо да, эркек балдарды <i>uğul</i> дейт. <i>Би uğul nā tār?</i> Бул уул не дейт? <i>Эр</i> сөзүнүн көптүк саны көбүнесе <i>ärän</i> – <i>эрен</i> түрүндө эрежеге кайчы колдонула турган сыяктуу <i>uğul</i> – уул сөзү да көптүк санда көбүнесе <i>uğlan</i> – <i>улан</i> болуп кеткен. Дурусу <i>uğullar</i> - <i>уулдар</i> болушу керек эле. <i>Ärän</i> менен <i>uğlan</i> сөздөрү бирдей колдонула берет.
10	uja [1, 96]	уялаш, карындаш, тууган.
11	aba [1, 97]	Аба. Огузча. Карлук түркмөндөрү – <i>p</i> тыбышы менен <i>apa</i> деп айтат.
12	aba [1, 97]	Ата. Түбүтчө. Бул сөз аларга араб тилинен өздөштүрүлгөн болсо керек. Анткени алар Йеменден качып келип туруп калган бир кишиден тарагандар. Алар Бану Сабиттин тукумдары.
13	ata [1, 97]	Ата.
14	äçä [1, 97]	Эже. Бул сөз <i>ägä</i> деп да айтылат.
15	içi [1, 98]	жашы улуу, ага.
16	urı [1, 98]	уул бала. <i>Uzı uğlan</i> – уул бала.
17	ägä [1, 100]	Эже. Огуздар <i>äzä</i> дейт.
18	ögä [1, 100]	ага. Акылдуу, тажрыйбалуу, көп жашаган киши.
19	uma	Апа. <i>Түбүтчө</i> . Бул сөз арабдардан калса керек. [1, 101]
20	ana [1, 102]	апа, эне.
21	ini [1, 102]	Ини. Жашы кичүү тууганы (иниси).
22	ınal [1, 126]	Энеси жогорку, асыл тектүү, атасы карапайым калктан чыккан баланы ушундай дейт
23	ögäj [1, 127]	Өгөй. <i>Ögäj ata</i> – өгөй ата. Ушу сыяктуу <i>ögäj uğul</i> – өгөй уул, <i>ögäj qız</i> – өгөй кыз.
24	ataqı	Атаке. Мээримдүүлүктү билдирген сөз. [1, 138]
25	adaşlıq	Адаштык, достук. [1, 148]
26	qız [1, 284]	<i>qız qırqın</i> - кыз-кыркын.
27	qız [1, 284]	Кыз. <i>Mäniñ qızım</i> – менин кызым. <i>äv qızı</i> – үй кызы (кызматчы). <i>jınçkä qız</i> – бойго жеткен кыз. Бул сөз башы бош кыздарга карата да, сатып алган күндөргө да колдонулат. Негизи <i>бойго жетип, эрге тийе элек, күйөөгө кете элек кыз</i> дегенди билдирет. Башка маанилери ушул сөздүн маанилеринен келип чыккан.
28	kis [1, 286]	Аял. <i>Anıñ kisi</i> – анын аялы. Кээ бирөөлөр бул сөздү <i>ol kisi aldı</i> – аял алды деп колдонушат.
29	kötüç [1, 306]	Чычым. Жаш балдарды тилдегенде айтыла турган сөз. Бул <i>өф сасык</i> деген маани берет.
30	qažaş [I, 315]	Карындаш тууган.
31	çıqan [1, 343]	Жээн.

32	qažın [1, 343]	Кайын, аялынын төркүндөрү. Кыпчак тилинде – <i>z</i> менен. Макалда мындай: <i>qadaş tämiş qajmadıq qazın tämiş qajmış</i> – карындаш (тууган) десе кайрылбай, кайын десе кайрылыш. Күйөө баланын кайындарын сыйлаш керектигине карата айтылган кеңеш.
33	kälin [1, 344]	Келин.
34	qatın [1, 349]	Катын, ханыша. Афрасийабдын тукумун улаган кыздар жана аялдар. Макалда мындай: <i>han işi bolsa qatın işi qalır</i> – хан иши болсо, катын иши калар. Хандын иши чыкса, канышалардын иши калып калар. Бул араб тилиндеги <i>Алланын суусу куйган кезде, Исанын суусу токтоп турат</i> дегенге окшош.
35	törkün [1, 373]	Төркүн (урук-туугандардын, ата-эненин үйү). <i>Qız törkünigä kaldi</i> – кыз төркүнүнө келди.
36	namıza[1,376]	Бажа б.а. аялынын эже-синдисинин күйөөсү. Чигилче.
37	qarızan	Карыя (карыган адам). [1, 378]
38	sağdıç[1, 382]	Дос, курбу.
39	baldız [1, 385]	Балдыз, аялынын кичүү синдиси. Күйөөсүнүн карындашын <i>baldız</i> – балдыз эмес, <i>sinil</i> – <i>сиңди</i> дешет.
40	qoldaş [1, 387]	Колдош, (жолдош). Бул сөз атактуу кишилердин кызматчыларынын арасында колдонулат.
41	kirdäş	Бир айылда бирге жашаган кошуна. [1, 388]
42	tuğsaq [1, 394]	Жесир, тул. Көбүнчө жуп сөз катарында <i>tul-tuğsaq</i> түрүндө колдонулат.
43	çarçarmaq	Бала-чака, айтылышы окшош. Дагы бир түрү. [1, 394]
44	çamraq[1, 394]	Бала-чака. <i>Çarçarmaq</i> – <i>бала-чака</i> деген сөздүн дагы бир түрү.
45	qançıq[1, 399]	Канчык. Аялды кордоп тилдегенде, аны <i>qançıq</i> дешет.
46	qırğıl	<i>qırğıl är</i> – орто жаштагы эр. [1, 404]
47	qadaşlıq	Карындаштык (туугандык). [1, 419]
48	jürç [III, 6]	Аялынын иниси жана эринин кайын иниси. Күйөөсү менен аялынын бир туугандары айырмаланып аталат. Эринин кичүү инисин аялы <i>ini</i> - <i>уни</i> , улууларын, эжесин да <i>äkä</i> – <i>аке</i> , карындашын <i>sinli</i> – <i>сиңди</i> дейт. Эри аялынын кичүү синдисин <i>baldız</i> , улуу эжесин <i>ägä</i> эге (эже) дейт.
49	jigit [III, 7]	Жигит.
50	jufğa [III, 25]	Асыранды бала (уул).
51	jäznä [III, 27]	Жезде. Эжесинин күйөөсү.
52	tun [III, 104]	Тун (бала, кыз). <i>Tun uğul</i> – тун уул (бала). Мейли уул болсун, мейли кыз болсун эң биринчи төрөлгөнү тун бала болот. <i>Tun qız</i> – тун кыз. Аялдын алгачкы күйөөсү

		<i>tun bāk</i> – деп айтылат.
53	qar [III, 110]	Тууган. <i>Ol māniñ birlä uja qar ol</i> – ал мени менен уялаштай жакын тууган.
54	çar [III, 112]	<i>Çar çarmaq</i> – бала-чака.
55	bāk [III, 117]	Күйөө, эр. Үйүндө бекке окшогондуктан ушундай дешет.
56	qija [III, 127]	Кичирейтүү маанисин билдирген куранды. <i>Uğulqija</i> – уулчам, балакайым, <i>qızqija</i> – кызчагым.
57	qı [III, 159]	Тууганчылыкты билдире турган мүчө, атоочтордун аягына уланып, ага карата сүйүүнү, урматтоону туюндурган мүчө. <i>Ataqı</i> – атаке, <i>anaqı</i> – апаке, энеке.
58	dada	Ата. <i>Огузча</i> . [III, 165]
59	kişi [III, 168]	Киши. Бул сөз эркек, аялга карата көптүк, жекелик санда бирдей айтыла берет.
60	kişi [III, 168]	Аял. Мен муну ягма элинен уктум. Алар <i>ал үйлөндүбү?</i> дегенди <i>ol kişi aldımı?</i> – <i>ал аял алдыбы?</i> дешет.
61	kükü [III, 173]	Тайэже. Бул сөз <i>küküj</i> деп да айтылат. Ушунусу туура. <i>Küküjüm kaldi</i> – тайэжем келди.
62	mamu [III, 176]	Нике түнү келин менен бирге боло турган аял, жеңе. Бул сөз, чындыгында, түркчө эмес.
63	küni [III, 177]	Күнү, күндөш. Макалда мындай: <i>küniniñ külinä tägü jağı</i> – күндөштүктүн күлү да жоо (душман). Душмандагы ушунчалык, алардын күлү да бири-биринин көзүнө түшөт.
64	tağaj	Тайаке (<i>дуал.</i> тага). [III, 178]
65	soñ [III, 265]	Бир атадан тарагандар, бир адамдын уругу.
66	tüñür [III, 269]	Аял тараптан болгон туугандар, кайын журт. Булар аялдын эже-синдиси, ата-энеси сыяктуулар.
67	çiñil	Карындашы, кичүү кыз бир тууганы. [III, 271]
68	tutunçu	Асыранды. <i>Tutunçu uğul</i> – асыранды уул. [III, 277]
69	jāṅgä	Жеңе. Аганын аялы. [III, 281]
70	qandaş [III, 282]	Кандаш тууган. <i>Qandaş qadaş</i> – атасы бир, энеси башка бир туугандар. Макалда мындай: <i>qandaş qıta urur. İkdış örü tartar</i> – кандаш бир туугандар (атасы бир, ар аялдын балдары) бирин-бири урар (ынтымаксыз болор), энеси бир аталары башка бир туугандар бири-бирине жан тартар.
71	qañsıq [III, 283]	Өгөй. <i>Qañsıq ata</i> – өгөй ата. <i>Qañsıq uğul</i> – өгөй уул.
72	känç [III, 320]	Кенже бала. Бардык айбандардын кичинекей баласы ушинтип айтылат.

Географиялык аталыштар

№	“Диванда”	Кыргыз тили
1	Uç [1, 57]	Уч. Белгилүү бир шаардын аталышы.
2	öz [1, 65]	өзөн, жылга, капчыгай. Муну <i>tag özi</i> – тоо жылгасы (өзөнү) деп айтышат.
3	Ökuž [1, 75]	Жайхун менен Фират (Ефрат) сыяктуу чоң дарыяларга берилген ат. Бул сөз колдонулганда огуздарча <i>bänägit</i> – <i>Бенегит</i> дарыясы деген угумдуу туюндурат. Алардын шаарлары ошол өзөндүн куймаларына орношкон; алардын көчмөндөрү да ошол дарыя куймаларында тиричилик кылат. Түрк өлкөлөрүнүн башка бир далай өзөндөрү менен өлкөлөрү да <i>ökuž</i> – <i>өкүз</i> деп ошол атты алган, ошондой аталат. <i>İla</i> – Иле менен <i>jafınç</i> – Йафынч арасында орношкон бир калаа <i>jki ökuž</i> деп аталат.
4	Aluş [1, 77]	Кашкардагы бир айылдын аты.
5	ulus [1, 77]	Кыштак. Чигилче. Баласагун менен анын жанындагы Аргу шаарларында турган элдердин тилинде <i>ulus</i> сөзүн <i>шаар</i> дешет. Ошондон Баласагун <i>qiz uluş</i> Куз улуш деп атаган.
6	Ažığ [1, 78]	Биздин бир кыштагыбыздын бири.
7	Aruq-Turuq [1, 80]	Фергана менен Кашкардын ортосундагы бир бийик жердин аталышы
8	üzük [1, 85]	Көлчүк. Жер алдынан чыгып көлгө, көлмөгө айланган суу, жер алдындагы суу. Өзөндөрдөн, арыктан бөлүнүп калган көлмө сууну <i>üzük suv</i> дешет.
9	Abul [1, 86]	Биздин элдеги бир кыштактын аты.
10	Atıl [1, 86]	Эдил. Кыпчак элиндеги бир дарыянын аты (Волга). Бул дарыя Булгар деңизине куят. Бир тармагы орус жеринен келет.
11	Udun [1, 89]	Хотан шаары. Хотанда туруучуларды да <i>udun</i> – <i>удун</i> дейт.
12	Oz: qızıl oz	Кызыл-Оз. Кашкар тоолорундагы бир кыштак. [1, 93]
13	Āq saj [1, 93]	Ак-Сай (жердин аты).
14	Āq täräk [1, 93]	Ак-Терек. Йагма элиндеги Иле дарыясынын бир кечүүсү.
15	Ala [1, 94]	Ферганага жакын бир жайлоонун аталышы.
16	Ala jıǵaç [1, 94]	Ала –Жыгач. Чек арадагы бир кыштак.
17	özi [1, 99]	өзөн, капчыгай. Эки тоонун ортосундагы терең өзөн, тар кууш капчыгай. Чигилче.
18	İla//ilä// ili [1, 101]	Или (дарыя). Ал дарыя түрк калкынын Жайхуну. Эки жээгинде түрк тайпаларынын йагма, тохсы менен бир

		далай чигилдер жашайт.
19	Ažğış [1, 105]	бир жердин аты.
20	Özğış [1, 105]	Түрктөрдүн Өзкенд шаарында турган бир тайпасы. Бул сөздүн уңгусу <i>ögziş</i> – болуп ариптери алмашып кеткен.
21	Ärtiş [1, 105]	Эртиш. <i>Jämäk</i> – Йемек талаасындагы өзөндүн аты. Бир нече куймалуу бул дарыя ошол жердеги бир көлгө куят. Бул дарыяны <i>ärtiş suvı</i> – Эртиш суусу дейт.
22	Otruğ [1, 106]	Арал.
23	uğruğ [1, 107]	Сайдын бүткөн жери. <i>Tağ uğruğı</i> – тоонун бүткөн жери.
24	Atluq [1, 107]	Атлук. Талас (Тараз) алкагындагы бир шаардын аты.
25	Alğuq [1, 109]	Кашкардагы бир айылдын аты.
26	Ordo [1, 127]	Ордо. Баласагынга жакын шаар. Баласагынды да <i>qız ordo</i> – куз ордо дейт.
27	arğu [1, 130]	Капчыгай, эки тоонун арасы. Тараз менен Баласагындын ортосундагы шаарларды <i>arğu</i> дейт. Анткени ал эки тоонун ортосунда жайгашкан.
28	Uźmı [1, 132]	<i>uźmı tarım</i> - ислам жерлеринен уйгурларга чейин агып барган чоң дарыя (Тарим). Бул дарыя ошол жерде кумга сиңип кетет.
29	Ürāñ [1, 136]	Рум элинин түштүк чек арасына жакын бир жердин аты. Бул сөздүн <i>warañ</i> түрүндө окулушу түзүгүрөөк.
30	Aşçan [1, 139]	Кытайга бара жаткан жолдо конуп өтө турган шаардын аты.
31	Ötükän [1, 139]	Татар талаасындагы бир жердин аты. Уйгур элине жакын.
32	Aramut [1, 140]	Арамут (жердин аты).
33	Ažğıraq [1, 145]	Азгырак. <i>Ažğıraq suvı</i> - Азгырак суусу. Йагма элиндеги өзөндүн (суунун) аты.
34	kän [1, 293]	Кен ~ кент. Күн чыгыш тараптардагы шаарлардын атына <i>kän</i> сөзү кошулуп айтылат. Бул сөз <i>känd</i> деген сөздүн кыскарган түрү.
35	känd [1, 296]	Кент, шаар. Ушул сөздөн алынып Кашкар <i>ordo känd</i> деп аталат. Бул <i>хан турган шаар, борбор</i> деген сөз болот. Анткени, бул шаардын абасы жакшы болуп, Афрасиаб ушул жерде турган. Бул жер – Төмөнкү Чин.
36	känd [1, 297]	Кент. Огуздардын жана аларга жакын жашаган элдердин тилинде <i>känd</i> – бул көпчүлүк түрк элдеринин тилинде <i>шаар, калаа</i> дегенди билдирет.

		Ошондон алынып Фергана шаары <i>öz känd</i> деп аталган. Бул өз шаарыбыз деген сөз. Ошондой эле <i>sämiz känd</i> деп чоң шаар болгондуктан аталган. Муну парсылар <i>sämär känd</i> деп айтышат (Самаркан).
37	Türk [1, 300]	Түрк. Түрктөр жашаган шаарлардын биринин аталышы.
38	Bügür [1, 308]	Куча шаары менен уйгур элинин ортосунда тоонун башына курулган бир чеп. Бул чек ара.
39	Titir [1, 308]	Хинган тоосунун дагы бир аталышы.
40	Talas [I. 313]	Талас. <i>Taras</i> деген ат менен белгилүү болгон шаардын аты. Мындай шаар экөө. Бири <i>Uluğ talas</i> – Улуу Талас, бири мусулмандардын чек арасында <i>kämi talas</i> – Кичи Талас деп аталат.
41	Qabuş [I. 315]	Аргулардагы жердин аты.
42	Käriş [1, 316]	Кериш (төбөсүнө чыга ала турган тоонун чокусу). Огузча.
43	batıĝ [1, 317]	Суунун терең жери.
44	Torug: [1, 319]	Torug art tiz - Торугарт кыры.
45	Kaşĝar [1, 319]	Кашкар.
46	qızıĝ [1, 320]	Дениз, өзөн, арыктын жээги. Бир нерсенин чети, кыры да ушинтип айтылат. <i>ajaq qızıĝı</i> – аяктын кырбуусу, <i>jar qızıĝı</i> – жардын кыры.
47	Balıq [1, 324]	Шаар, чеп, коргон, бутпарас жана уйгурлардын тилинде. Мындан улам <i>bäş balık</i> – <i>беш шаар</i> келип чыккан – бул уйгурлардагы эң чоң шаар. Алардын дагы бир шаары <i>jañı balıq</i> – <i>Жаңы шаар</i> деп аталат.
48	Aruq: [1, 324]	<i>aruq-torug</i> . Кашгар менен Фергананын ортосундагы тоонун бели.
49	Qavaq-Art [1, 327]	Кабак-Арт (Кашкар менен Өзгөндүн ортосундагы катаал ашуу).
50	süzük [1, 333]	<i>süzük suv</i> - сүзүлгөн суу. <i>Süzük</i> – бардык таза, тунук нерселер. Мисалы: жакут таш ж.б.
51	Bädäl art [1, 336]	Бедел–Арт. Уч (Ош) менен Барскандын ортосундагы бийик ашуу.
52	Kızıl [1, 337]	Кашкардагы суунун аты.
53	Tarım [I, 318]	Кулжа аймагынын Уйгур чек арасындагы жердин аты. Ал жердеги өзөндүн аты да ушундай.
54	qorum [1, 339]	Корум.
55	burun [1, 340]	Тумшук. <i>Tağ burnı</i> – тоо тумшугу.
56	Taman [1, 342]	Кашкардагы суунун аты.
57	Küsân [1, 344]	Шаардын аты, <i>Куча</i> деп да аталат. Ал уйгурлардын чек арасында жайгашкан.

58	Sığun [1, 349]	<i>sığun samur</i> – Буура хан ууланган жер.
59	Buqaç art[1, 349]	Букач-Арт. Бир ашуунун аты.
60	Huzar [1, 350]	Түрк жериндеги бир аймактын аты.
61	Şançu [1, 355]	Шанчу. Жогорку Чинге кеткен жолдун боюндагы шаар. Туурасы созулуп айтылып <i>Шанчуу</i> болот.
62	sığra [1, 358]	Кокту, өрөөн, капчыгай. Огузча.
63	tamğa [1, 360]	Деңиз, көл, өзөнгө куюучу суунун тарамы. Өзөндүн куймасын да <i>tamğa</i> дешет.
64	Qabğa [1, 361]	Капка, тоодогу өткөөл.
65	kütki [1, 364]	Дөбө жер.
66	Çagla [1, 365]	Уч (Ош) жериндеги жайлоонун аты.
67	Barçan [1, 368]	Барчан (жердин аты).
68	Çurçan [1, 368]	Чин жолуна бойлой жайгашкан мусулмандар өлкөсүнүн чек ара бөлүгү.
69	Barhan [1, 368]	Төмөнкү Чиндин аты. Бул чеп Кашкарга жакын тоонун чокусунда. Анын астында алтын кени бар.
70	Sabran [1, 369]	огуз шаарларынын биринин аты.
71	sujran [1, 369]	Мунарага окшош, узун же бийик нерсе. Башкаларга да ушундай. Огузча.
72	Sahsın [1, 369]	Булгарларга жакын шаар. Бул <i>Suwar</i> шаары.
73	Tatgun [1, 370]	<i>Eфрат</i> , жана ушул сыяктуу дарыя. Бул сөз ар бир эле аккан сууну (дарыяны) туюнткан <i>öküz</i> менен бирге колдонулат.
74	turqun [1, 372]	<i>turqun suv</i> – тургун суу (көпкө туруп калган суу).
75	tärkin [1, 373]	<i>tärkin suv</i> – жыйылган суу.
76	Täşkän [1, 373]	Ташкен (Шаштын аталышы). Бул Абу Бакр ал-Каффалаш-Шаштын туулуп-өскөн шаары, түпкү мекени: <i>taş qand</i> – таш шаар.
77	Sitkün [1, 374]	Огуз шаарларынын бири.
78	kälgin [1, 374]	Кирген суу.
79	süzündi	<i>süzündi</i> – сүзүндү (сүзүлгөн суу). [1, 379]
80	tamındı [1, 379]	<i>tamındı suv</i> – тамынды (тамчылаган суу).
81	tarmut [1, 380]	Тоодогу дөбө, ой-чуңкур, суулар. <i>Tag tarmut kăçtim</i> – тоонун ой-чуңкуру, сайларынан кечтим.
82	Tavğaç [1, 382]	Табгач. Мачындын аталышы, ал Чинден төрт айлык жол аралыгында турат. Чин адегенде үчөө: жогору, чыгышында <i>tavğaç</i> - <i>tawğaç</i> , ортодо <i>hitaj</i> – <i>xitaj</i> , жана төмөндө <i>barhan</i> – Бархан, бул Кашкарда болучу. Бирок азыр <i>tavğaç</i> Мачын, ал эми <i>hitaj</i> – Чин деп аталат.
83	böktir [1, 383]	Тоодогу бөксө жер, бөктөр.
84	baldır [1, 384]	Тумшук (будур). <i>Tag baldır</i> – тоонун тумшугу.

85	Bulğar [1, 384]	Булгар (белгилүү түрк шаары).
86	Kāşmir [1, 385]	Кашмир (түрк жериндеги шаарлардын биринин аты, аны Сулайман тургузган – аны Алла жалгасын).
87	munduz[1, 386]	<i>Munduz aqın</i> – үйөрлөнгөн суу.
88	qatlış [1, 387]	Өзөн куймаларынын кошулушкан жерин <i>suv qatlıştı</i> – дешет.
89	tuğsuğ [1, 389]	Күн чыгышты <i>kün tuğsuğ</i> , а күн батышты <i>kün batsığ</i> деп айтышат.
90	suvlağ [1, 390]	Суу иччү жер.
91	suvlağ [1, 390]	жердин аты.
92	qışlağ [1, 390]	Кыштоо, кыштак. Макалда мындай: <i>öz köz är qışlağ</i> – өз көз (жакшы) ылгайт кыштоону. Бул сөз ишти башкага тапшырбай, өзү жасаган киши, кыштоо үчүн кышында тоонун оту көп, кары аз күнгөй тарабын тандаган кишиге окшош маанини билдирет.
93	Man qışlağ	Маңкышлак. Огуздардагы жердин аты. [1, 391]
94	qarqağ [1, 391]	Суусу да, оту да жок какыр жер.
95	buçğağ [1, 391]	Бучкак, жер шарынын бир танабы, <i>jär buçğağ</i> – жер бучкагы.
96	Barçuq [1, 391]	Афрасийаб курдуруп, Бухтунасардын уулу Бейзенди колго түшүргөн шаар.
97	buzluq [1, 392]	Муздук, мөңгү.
98	Tartuq [1, 393]	Тартук (йагмалардын шаарларынын бири).
99	çaḥṣaq[1, 394]	Шагыл, тоо чокусундагы таштуу жер. Макалда мындай: <i>çaḥṣaqüzä ot bolmas çağraq bilä uvut bolmas</i> – шагылда от болбос, тазда уят болбос. Шагылдуу тоодо (от) чөп болбойт, таз кишиде уят болбойт.
100	soğdaq [1, 395]	Баласагында отурукташкан калк. Бухара менен Самаркандын ортосуна жайгашкан согдулардан келип чыккан. Бирок алар өзүн түрктөрдөй алып жүрүшөт жана кийинишет.
101	Suğnaq [1, 396]	Сыгнак (огуз шаарларынын бири).
102	qarçaq [1, 396]	Тармакталган суулардын кошулушкан жери.
103	qadraq [1, 396]	Тоо өркөчтөрү, ойку-кайкы – <i>qat qadraq</i> – <i>кат-кат тоо</i> деп да айтылат.
104	Qarnaq [1, 397]	Карнак (огуз шаарларынын бири).
105	Qıfçaq [1, 398]	Кашкарга жакын жердин аты.
106	Kānçäk Sāñir [1, 402]	Кенжек-Сеңир (Тараздын жанындагы шаар, бул кыпчактардын чек арасында).
107	Bağram qum [1, 405]	Кум дөбө. Кашкар менен Жаркенттин ортосундагы кум <i>bağram qumı</i> – деп аталат.
108	Qaraçuq [1, 407]	Карачук (огуз шаарларынын бири Фарабдын аты).

109	tatırqu [1, 409]	<i>Tatırqu jir</i> – оту аз, такыр жер.
110	Toqurqa [1, 409]	Токурга. Кашкардагы жайлоонун аты.
111	tüşürgü [1, 409]	Өзөндүн куймасы; тегирмендин суусу түшкөн жер. Башкалары да ушундай.
112	Säkirmä [1, 410]	Секирме (Котон жолунун боюндагы кичинекей айылдын аты).
113	sundırı [1, 411]	Деңиз. Макалда мындай: <i>äşjäk ajur başım bolsa sundurıda suv içkäjmän</i> – эшек айтар: башым (аман) болсо, деңизден суу ичермин. Бул сөз максатына жетүү үчүн, узак жашаганды каалагандарга карата айтылат.
114	sarqındı	Саркынды. <i>Sarqındı suv</i> – саркынды суу. [1, 411]
115	tatırlıǵ	<i>Tatırlıǵ jār</i> – тегиз жана катуу жер. [1, 412]
116	Baqrılıǵ [1, 413]	Баласагынга жакын жердин аты.
117	Tavışǵan ögüz	Уч шаары аркылуу өткөн дарыянын аты. [1, 426]
118	qarǵalıǵ [1, 435]	Каргалык (Таразга жакын калаанын).
119	tärñäk [II, 233]	Тунма, сүзүндү суу.
120	jul [III, 4]	Булак. <i>Çoqarma jul</i> – кайнар булак.
121	juǵaç [III, 8]	Өйүз, аркы жээк. Дарыянын, агын суунун кайсы жээгинде турбасын, адамдын бет маңдайындагы жээк <i>juǵaç</i> делет. <i>Juǵaç kăçtim</i> – өйүзгө кечип өттүм деген сөз мына ушундан алынган.
122	Jamar [III, 21]	Йамар. Бир жердин аты. Бул жерден <i>jamar suvı</i> Ямар суусу деп аталган бир дарыя агып өтөт. Бул Йабаку чөлдөрүндөгү чоң дарыя.
123	Jafǵu [III, 25]	Йафгу. Барсган шарынын жанындагы шаар. Йафгуга жакын ашууну <i>jafǵu art</i> – <i>Йафгу ашуу</i> дейт.
124	Jalǵa [III, 25]	Жылга. <i>Qara jalǵa</i> – Кара-Жылга. Түрк эли менен Фергананын ортосундагы тик ашуу. Макалда мындай: <i>qara tuñ kāmāginçä qara jalǵa kăçmä</i> – башыңа кара күн түшмөйүнчө, Кара-Жылгадан өтпө. Анткени Кара-Жылганы кар, муз каптап турат жана ал жер өтө эле тик.
125	Jaǵma [III, 27]	Йагма. Тараз шаарына жакын бир кыштактын аты. Бул сөз жогорудагы сөздөн келип чыккан.
126	Jabaqu [III, 28]	Йабаку. <i>Jabaqu suvı</i> – Йабаку суусу. Кашкар тоолорунан башталып, Фергана менен Өзгөнгө карай аккан суунун аты.
127	jalǵun [III, 29]	Жылгын.
128	täiz [III, 94]	Ашуу, бийик жер. Перстердин коргондорун <i>diz</i> деши ушул сөздөн алынган. Кашкарга жакын бир жайлоонун аты бийик экенине карата <i>tarıǵ art täiz</i> –

		<i>Торугарт ашуусу</i> деп аталат. Дагы бир жайлоо <i>täzän täiz</i> деп аталат. <i>Jär ävi täz</i> болсо, Барсканга жакын бир жайлоонун аты.
129	quz [III, 95]	Тескей. <i>Quz tağ</i> – тескей тоо, тоонун тескейи.
130	suv [III, 98]	Суу. Макалда мындай: <i>suv bärmäskä süt bär</i> – суу бербеске сүт бер. Бул макалды айтуунун максаты – сага жамандык кылганга жакшылык кыл, сенин жакшылыгың аны сага кул кылып берет.
131	qol [III, 102]	Колот. Тоо башынан ылдый түшкөн колот. <i>Opri qoli</i> – тарам колот.
132	köl [III, 102]	Көл. Суу топтолуп калган жер.
133	Isıq köl [III, 102]	Ысык-Көл. Барскандагы бир көлдүн аты. Узундугу отуз фарсах, кеңдиги (туурасы) он фарсах келет.
134	Köriñ [III, 102]	Көрүң. Кашкар тоолорундагы бир көлдүн аты. Айланасы отуз фарсах келет.
135	Sızın köl [III, 102]	Соң-Көл. Бул жогорудагыга окшош бир көлдүн аты. <i>Qoçnar başı</i> – Кокор-Башына жакын.
136	Julduz köl [III, 103]	Жылдыз-Көл. Куча менен <i>künüt</i> – Күнүт жана уйгур чек араларынын ортосундагы бир көлдүн аты.
137	Aj köl [III, 103]	Ай-Көл. <i>Uç</i> – Учка жакын бир көлдүн аты.
138	Täriñ köl [III, 103]	Терең-Көл. <i>İki ögüz</i> – Эки-Өгүз чек арасындагы көлдүн аты. Бул көлдөрдүн ар биринин айланасы отуз-кырк фарсах келет. Түрк шаарларында мындай көлдөр көп. Мен ислам шаарларындагы чоң көлдөрдү гана көрсөттүм.
139	köl [III, 103]	Деңиз. Деңиз көбүгүн <i>täñiz köbügi</i> дебей, <i>köl köbügi</i> деген ушундан калган.
140	qum [III, 103]	Толкун. Суу толкуну.
141	Qatun sını [III, 105]	Катун-Сыны – Кытай менен Таңгуттардын ортосундагы бир шаардын аты.
142	qoj [III, 107]	Колот. Жылганын ойдуң жери.
143	Jon arıq [III, 109]	Жон-Арык. Баласагын шаарынын жанындагы бир жайлоонун аты.
144	Qaş öküž [III, 114]	Каш-Өгүз. Хотан шаарынын эки тарабынан агып өткөн эки дарыя. Бири <i>uruñ qaş ögüz</i> – Уруң-Каш-Өгүз дарыясы деп аталат. Бул жерден тунук ак таш чыккандыктан, дарыя ошонун аты менен аталат. Дагы бири – <i>qara taş ögüz</i> – Кара-Таш-Өгүз дарыясы. Бул жерден тунук кара таш чыгат. Бул таштар дүйнөнүн башка чөлкөмүнөн чыкпайт, бир гана ушул жерден чыгат.
145	qaş [III, 114]	Кыргак, кыры. Ар кандай нерсенин кыргагы. <i>Jar qaşı</i>

		– жардын кыргагы. Башкалары да ушундай.
146	tağ [III, 115]	Тоо. Макалда мындай: <i>tağ tağqa qavuşmas, kişi kişigä qavuşur</i> – тоо тоого кабылбас, киши кишиге кабылар (эки тоо көрүшпөйт, эки адам көрүшөт), эки тоо бири-бирине кабылбайт, анткени алар өз ордуна жылбас болуп жаралган, кишилер көп убакыт өтсө да бири-бирине учурап турат. Бул макал көп мезгил өткөндөн кийин өз сүйгөнүнө учураган адамга карата айтылган.
147	qaq [III, 117]	Көлмө (dual. как). <i>Qaq suv</i> – көлмө, тоо түзөндөрүнө топтолгон суу.
148	Manqışlaq [III, 119]	Мангышлак. Огуздардын аймагындагы бир жердин аты. <i>Mankänd</i> – Манкент – Кашгарга жакын бир шаардын аты. Кийин талкаланган.
149	Baj [III, 119]	Бай. <i>Baj jığaç</i> – Бай-Жыгач. <i>Quça</i> – Куча менен <i>uç</i> – Уч аралыгындагы, Учка жакын бир жердин аты.
150	saj [III, 119]	Сай, таштуу жер.
151	qujuq [III, 124]	Кудук.
152	qaja [III, 127]	Кыя.
153	Qajas [III, 128]	Каяс. Тохсы жана чигил шаарларынын аты. Биринчиси – <i>saplığ qajas</i> – Саплыг-Каяс, экинчиси – <i>ürün qajas</i> – Үрүн-Каяс, үчүнчүсү – <i>qara qajas</i> – Кара-Каяс.
154	Käjkän [III, 131]	Кейкен. Каястан Иле дарыясына карай ага турган эки дарыянын аты. Анын бири <i>kiçik käjkän</i> – Кичик-Кейкен, экинчиси – <i>uluğ käjkän</i> – Улуу-Кейкен деп аталат. Мунусу чоң.
155	Sajram [III, 132]	Сайрам. <i>Ispıçab</i> деп аталаган <i>bäjä</i> шаарынын аты. <i>Sarjam</i> деп да айтылат.
156	ji [III, 161]	Тоонун жылгасы.
157	Qoçu [III, 164]	Кочу. Уйгур шаарларынын биринин аты. Кээде бардык шаарларды ушинтип айтышат.
158	qası [III, 168]	Касы, биздеги бир жердин аты.
159	baqu [III, 169]	Дөң, дөңсөө.
160	Balu [III, 173]	Балу. Огуздардын бир шаарынын аты.
161	Kümi [III, 175]	Кичүү, кичи. <i>Kümi talas</i> – Кичи Талас. Уйгурлардын чек арасындагы бир жердин аты.
162	Qoçu [III, 177]	Кочу. Уйгур шаарларынын биринин аты.
163	Quçu [III, 177]	Кучу. Түрк шаарларынын биринин аты.
164	hıtaj [III, 178]	Кытай. Жогорку Чин.
165	Qamlançu [III, 181]	Камланчу. Эки-Өгүзгө жакын жердеги кичинекей шаардын аты.

166	kiñüt [III, 268]	Киңүт. Уйгурлардын чек арасындагы бир шаарчанын аты.
167	säñir [III, 269]	Сеңир, тоонун сеңири. Ар кандай там (дубал) кыры ушундай делет.
168	mıñar [III, 269]	Булак. <i>Огузча</i> .
169	täñiz [III, 269]	Деңиз.
170	jaña [III, 273]	Жээк, кыргак. Ар кандай арыктын кыргагы, дарыянын жээги. <i>Огузча</i> .
171	Juñu [III, 273]	Йуну. Барман шаарынын жанынан агып өткөн дарыянын аты. <i>Barman</i> шаарын Афрасийабдын баласы курдурган.
172	Sidiñ [III, 273]	<i>Sidiñ köl</i> – Сидиң-Көл. <i>Qaçnar başı</i> – Кочкор-Башыга жакын жердеги көлдүн аты.
173	börün [III, 274]	Суу жеп кеткен, аң кылып кеткен жер.
174	täriñ [III, 274]	Терең. <i>Täriñ täñiz</i> – терең деңиз. Огуздар ар кандай терең, чуңкур жана чоң нерсени <i>täriñ</i> дешет. Кең, жазы сайларды, узунунан созулган жолдорду <i>täriñ urı</i> деп айтуу ушундан алынган. Билими терең адамдарды <i>täriñ bulgä</i> дешет.
175	Kürön [III, 274]	Күрөң. <i>Kürön-köl</i> – Күрөң-Көл. Кашкарга жакын бир көлдүн аты.
176	kölün [III, 275]	Көлчүк, көлчө. Буга куштар түшөт.
177	Jafınç [III, 277]	Йафыч. Или дарыясынын жанындагы бир кичинекей шаардын аты.
178	mıñar [III, 278]	Булак. <i>Огузча</i> .
179	Qoçnar [III, 282]	Кочкор. Макалда мындай: <i>iki qoçnar başı bir aşıaça bıñmas</i> - эки кочкордун башы бир казанда бышпас. Бул макалда бир шаардагы эки бектин бири-бири менен келише албай тургандыгы, экөөнүн бирөө чыгып кетиши ылайык экендиги айтылат. <i>qoçnar başı</i> – Кочкор-Башы. Бир шаарчанын аты.
180	jañraq [III, 283]	Тоодогу жалгыз аяк тар жол, астынан суу ага турган жол. Бул жолдо адам секирип же дагы башка ыкмалар менен өтөт.
181	täzginç [III, 285]	Тоо өркөчтөрү. Башкалары да ушундай. Ийри-буйру жолду <i>täzginç jol</i> – деп айтуу ушундан алынган.
182	İnç känd [III, 320]	Инч кенд, кара жоолукчандар жашаган, ал-Муканнанын элинин аты. Алланын каргышы менен бул шаар кыйраган.
183	Zanbı [III, 323]	Кара чегиртке. <i>Zanbı art</i> – Занбы-Арт. <i>Qoçnar başı</i> – Кочкор-Башы менен <i>balasağun</i> – Баласагундун ортосундагы бир ашуу.

184	kävli [III, 323]	Өзөндүн куйган жери (көлгө, же башка өзөнгө). Бул үч сөз кенжеске.

Жылкы

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	at [1,56]	Ат. <i>Kuṣ qanatın är atın</i> – куш канаты менен эр аты менен деген макал сыяктуу.
2	or at [1,64]	Буурул ат. Күрөң кызыл менен сары түстүн ортосундагы жылкы түсү.
3	il [1, 68]	Аттын дагы бир өзгөчөлүгүн атоо. Ат түрктөрдүн канаты болгондуктан атты <i>il</i> – эл деп да атайт. Ат багарды <i>ul başı</i> эл башы дегени ушундан.
4	oj. Oj at	кара тору ат [1, 69]
5	uğar [1, 71]	кашка. <i>Uğar at</i> – кашка ат. Бул сөз айтылышы менен мааниси жагынан арабчага окшойт. Бул сөздүн биринчи ариби арабчада фатха менен, түркчөдө замма менен келген.
6	öküş [1, 77]	Азоо. <i>Öküṣ jilki</i> – азоо жылкы.
7	ozuq [1, 81]	озук, күлүк. <i>Ozuq at</i> – күлүк ат, байгеде озо турган ат.
8	uluq [1, 82]	Ыйык жал, жылкынын сээри. Макалда мындай: <i>uluq jağırı uğulqa qalır</i> – (Жылкынын) сээрдеги жоор уулга калар. Анткени сээрдеги жара тез айыкпайт.
9	ärik jilki [1, 84]	Жорго жылкы. <i>Ärik at</i> – жорго ат. Огуздар муну билишпейт.
10	uça [1, 98]	Уча.
11	ažgır	Айгыр. [1, 104]
12	ulduq: [1, 109]	ulduq at - такасыз ат (такаланбаган ат). Такаланбаган башка жаныбарларды да ушундай атайт.
13	ikiş [1, 126]	Азоо, үйрөтүлбөгөн ат.
14	ulağ [1, 126]	Улоо (бектин буйругун жеткире турган чабармандын бекеттерде алмашып мине турган аты).
15	ažma [1, 132]	Азма. <i>Ažma jılqı</i> – жаш болгондуктан, ишке салбай, эркин коё берилген (азма, азган) жылкы.
16	ıqılaç [1, 140]	Учкул, жүйрүк ат. Макалда мындай: <i>alp ärig javritma, ıqılaç arqasın jağritma</i> – алп эрди жабыркатпа, күлүктүн жонун жорутпа. Бул макал бектерге карата насаат катары айтылат.
17	sır [1, 278]	Эки жашка толгон жылкы, кунан чыкма.
18	toq [1, 288]	<i>toq jilki</i> – токол жылкы (төбөсүндө көкүлү жок жылкы). Мүйүзү жок малды да ушинтип айтат.
19	bul:bul at [1,	Ала (ала-була) ат. Маңдайында ак кашкасы бар ат <i>uğar</i>

	290]	<i>bul</i> деп айтылат.
20	sirt [1, 295]	Арткы (желке) чач, жал.
21	köçüt [1, 305]	Ат, улоо (көчтөгү улоо).
22	tüküz [1, 311]	<i>tüküz at</i> – кашка ат.
23	käriş [1, 316]	Аттын жалы, желкеси, кежигеси. Макалда мындай: <i>kägiş jagrı uğulqa qalır</i> . Желкенин (кежигенин) жоору уулга калар. Муун кошулган жер болгондуктан, оңой менен айыкпайт да, аттын жоору уулга мураска калат. Ушундайлардан сактанууга карата айтылган кеңеш.
24	kümüş	Күңгө берилчү ат. [1, 317]
25	torug [1, 319]	Жылкынын да бир аталышы. <i>Bu oğlanıg bir torugqa aldım</i> – бул уланды (кулду) бир атка алдым. Бул сөз өтмө мааниде төө, уйга карата да айтылышы мүмкүн.
26	torug:	<i>torug at</i> - тору ат. [1, 319]
27	bulaq at	Бою жапыз, соорусу кенен ат. [1, 324]
28	säşük [1, 333]	Чечилген, байлоодон бошонгон. <i>Säşük at</i> – бошонгон ат.
29	käväl [1, 337]	<i>käväl at</i> – жорго ат.
30	toqum [1, 338]	Согум, союшка багышталган мал. Көбүнчө союлуучу жылкыны айтышат.
31	tosun [1, 343]	Минилбеген кулун – тай.
32	qulun [1, 344]	Кулун.
33	tüläk [1, 351]	<i>tüläk jilqi</i> – түлөгөн жылкы (кышкы жүнү түшүп, жүнү жаңы өсөт).
34	qulan [1, 353]	Кулан, жапайы жылкы.
35	çofğa [1, 360]	Шашылыш кабарды жеткирүүчү чабармандын жолдо алмаштырып минүүчү аты.
36	salga [1, 361]	<i>salga at</i> – кыялы чатак ат, чалпоо ат.
37	çilkü [1, 364]	<i>çilkü at</i> – ак кула ат.
38	kätki [1, 364]	<i>kätki at</i> - көкүрөгү чыккан, кыр аркасы кайкы ат.
39	munduz	<i>Munduz joriğa at</i> – жоргосунан жазбаган ат. [1, 386]
40	tuğrağ [1, 389]	Хандын өзүнүн жоокерлерине ат чабыш же уруш учурунда убактылуу берип, кайра алган аттары.
41	qızraq [1, 398]	Кысырак, кысыр байтал. Огуздар бардык эле байталды айтат. Макалда мындай: <i>qız birlä küräşmä, qısraq burlä jarışma</i> – кыз менен күрөшпө, (ал күчтүү, сени жыгып салат) жана байтал менен жарышпа, (ал утат, анткени чоң жылкылардан күчтүрөөк жана курчураак). Бул макалды хакандыктардын кыздарынын бири нике түнү Султан Масгутту буту менен чалып жыгып, оодарып салганда чыгарышкан.
42	başgıl [1, 403]	Кашка. <i>Başgıl jilqi</i> – кашка жылкы.
43	bügrül [1, 403]	<i>Bügrül at</i> – буурул ат, сары ала койду да ушундай дейт.

44	tarğıl [1, 404]	Таргыл. <i>Tarğıl jılqi</i> – таргыл жылкы. <i>Tarğıl</i> – аттан башка бардык жаныбарларга айтылчу сын атооч.
45	qızğul	<i>qızğul at</i> – кызгылт (сүр) ат. [1, 404]
46	qulnaçı	<i>Qulnaçı qusraq</i> – кулундачу кысырак, байтал. [1, 410]
47	kärşägü	<i>kärşägü at</i> – жалы жоор ат. [1, 410]
48	jund [III, 6]	Жылкы, ат. Бул <i>mөө</i> деген сөзгө окшоп, жекелик санга да, көптүк санга да бирдей айтыла берет. <i>Jund äti jipar</i> – жылкы эти жыпар (жылкынын эти даамдуу). Жылкынын этин бышырып. Муздатып койгондо, андан жагымдуу жыт чыгат.
49	jalığ [III,11]	Жал, жылкынын жалы. <i>jal</i> деп айтылат. туурасы <i>jal</i> болот.
50	jälü [III, 19]	Желе. Бээ саап кымыз кылуу үчүн кулундарды тизип байлоо үчүн керилип тартылып коюлган аркан, желе. Желеге кулундарды байлап койсо, бээлер желенин айланасында оттоп жүрө берет.
51	jajğuq [III, 21]	Бээнин эмчегинин үрпү. Кээ бирөөлөр муну <i>jazğuq</i> дешет. <i>Кыпчакча</i> .
52	jılqı [III, 25]	Төрт аяктуу жаныбарлардын баарынын жалпы аты.
53	jundaq [III, 35]	Жылкынын тезеги. Бул сөз бир гана ат тезегине колдонулат. Макалда мындай: <i>jağın ärsä kārāk jundaqı tägir</i> – душманыңдын атынын тезегинин да пайдасы тиер. Душманыңдын болгону жакшы, эч болбосо анын атынын тезегин жагасың.
54	tığ [III, 97]	Тору, кызыл менен каранын ортосундагы түс. <i>Tığ at</i> – тору ат.
55	jal [III, 121]	Жал, аттын жалы. Бардык түрк тилдеринде. <i>At jalı</i> – ат жалы, жал өсө турган жери.
56	joriğa	Жорго. <i>Joriğa at</i> – жорго ат. [III, 130]
57	quba [III, 162]	Кула (аттын түсү). <i>Quba at</i> – кула ат. Сары менен ач кызылдын ортосундагы түс. Ушул түскө окшош бардык нерселердин түсүнө ушул сөз иштетилет.
58	çava [III, 169]	Чава. Жаштарга коюла турган ат.
59	çılar [III, 174]	Чыла. Атканадагы чыла болгон аттын жаңы тезеги.
60	qula	Кула. <i>Qula at</i> – кула ат. [III, 174]
61	çildäj[III,179]	Аттын көкүрөгүнө чыкчу жара, аны күйгүзүп сакайтат.
62	sınarsuq	Соору, атка учкашкан адамдын отурган орду. [III, 286]

Медицина

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	äm [1, 59].	Эм, даба. <i>Ämçi</i> – эмчи ушул сөздөн жасалган.
2	ärrä [1, 60]	Сийдик. Бул эшектерди жупташтырган учурда

		айтылуучу сөз. Эки үч кайталап айтканда эшектер жупташат. Бул сөз араб тилиндеги <i>çämäğ</i> – жупташуу сөзүнө дал келет.
3	urra [1, 60]	урра, эркектерде болуучу кесел. <i>Огузча.</i> (кырг. <i>чурку</i>)
4	uz [1, 65]	Дүлөй, керең. <i>Uz kişi</i> – дүлөй киши.
5	ig [1, 67]	илдет, ылаң.
6	um [1, 68]	күптү болду, ичи бузулуу. <i>Är um boldi</i> – эр ичи бузулду. Этти көп жегендиктен, кишинин ичи бузулду, ашказаны ооруду.
7	ägit [1, 70]	Так түшкөндөн, же көз тийгенден сактануу үчүн балдардын бетине сыйпала турган дарынын бир түрү. Бул дары запаранга бир топ нерселер кошулуп жасалат.
8	užuz [1, 73]	Котур. Макалда мындай: <i>tilkü öz ingä ürsä užuz bolor</i> – түлкү өз ийинине карап үрсө котур болор. Бул макал өз элин, өз уруусун жана өз шаарын жамандагандарга карата айтылган.
9	ötük [1, 82]	Өткөк. Ич өтүү, кусуу оорусу. <i>Añar ötük tuttı</i> – аны өткөк тутту, кармады.
10	ala [1, 94]	ала (оору), пес.
11	ağu [1, 99]	Уу, заар.
12	ala [1, 101]	ала. Денесинде агы бар киши. <i>Карасантай</i> маанисинде да келет. Макалда мындай: <i>kişi alası içtin, jilqı alası tıştin</i> – киши аласы ичинде, жылкы аласы сыртында. Бул макал ичиндеги жаман ниетин жашырып, жакшы көрүнгүсү келген кууларга (куу-шумдарга) карата айтылат.
13	ağrığ [1, 106]	Оору (баш оору, тиш оору ж.б.). Дененин кайсы жери ооруса, ошол жердин оорусу.
14	uçğuq	учук, тумоо. [1, 107]
15	atğaq [1, 123]	Ичке сары суу толгон оору. Сары түстүү өсүмдүктүн бир түрүн <i>atğaq</i> – дейт. Убайымдан иреңи саргайган кишини да ушуга окшотуп <i>atğaq</i> – дейт.
16	älri [1, 130]	Улак териси.
17	irvi [1, 130]	Дартка даба болчу Индостандын дарысынын аты.
18	irin [1, 136]	Ириң.
19	inägü [1, 138]	Киндик тушта пайда боло турган, чанчакка окшош дарт.
20	anımı [1, 138]	Ала, пес оорусу.
21	urağun [1, 139]	Индостандан алынып келүүчү дарынын бир түрү.
22	aržutal [1, 145]	Арзутал. Денедеги түктү түшүрүү үчүн колдонула турган (аралашма) ак балчык.

23	ätilgän [1, 156]	Жылкынын оорусу. Без пайда болот, ал жарылгандан кийин айыгат. Фарсча <i>hunam</i> деп аталат.
24	urumdaj [1, 156]	Урум, ууну кайтаруучу таш, ууга каршы колдонулуучу таш.
25	şal şul [1, 291]	шал, эби жок. <i>Şal şul äliklik</i> – шал (эпке келбеген) колдуу (адам).
26	käm [1, 292]	Кесел, оору. <i>At kämländi</i> – ат ооруп калды. Башкалары да ушундай.
27	qart [1, 295]	Карт (жаранын карты).
28	qart [1, 295]	<i>qart är</i> – карт эр (алкы бузук кишиге карата айтылат).
29	bars [1, 299]	Шишик; барсылдак (оорунун аты). Чиркей, бүргө өндүүлөр чаккандан пайда болгон шишик. <i>anıñ äti bars boldı</i> – анын эти барсылдак болду.
30	boğaz [1, 311]	Богок (мууздоор).
31	tutuğ [1, 318]	Жин оору. <i>Anıñ tutuğı bar</i> – анын туталагы бар.
32	qusiğ [1, 320]	Кусма, (кусук). <i>Anı qusiğ tuttı</i> – анын кусмасы тутту.
33	sužuq [1, 326]	Шилекей, түкүрүк.
34	qabaq [1, 326]	Кыздык. <i>Qız qabağı sıdı</i> – кыз кыздыгы сыйды (алынды).
35	qıruq [1, 327]	<i>qıruq är</i> – шал болгон эр. <i>Qıruq azaq</i> – баспаган аяк (бут).
36	bäzik [1, 329]	Безгек. <i>Ol bäzik bızdı</i> – аны безгек басты.
37	bilik [1, 330]	Ооруну көрө турган медициналык аспап.
38	täşük [1, 331]	Тешик, чурку оору. Макалда мындай: <i>täşük suvda bälgürär</i> – чурку (тешик) сууда билинер (белгилүү болор). Иштеген ишине мактанган адам тууралуу ушундай дешет. <i>Ишиңдин артыкчылыгы жана кемчилиги сен аны көрсөткөндө билинет</i> деп айтышат.
39	çäkäk [1, 332]	чечек оорусу (чакалай). Чигилче.
40	sidük [1, 332]	Сийдик.
41	käzik [1, 334]	Денени чыйрыктырып, калтыраткан ысытма.
42	käzik [1, 334]	Кесел, оору. <i>Sarığ käzik</i> – сары кесели.
43	sögäl [1, 337]	Сыркоо. Огузча.
44	sigil [1, 337]	Сөөл.
45	çatır [1, 346]	Нашатыр. Куча тилинде.
46	käküş [1, 347]	Марал кулактан жасалган шишикке сүйкөлүүчү дары.
47	balıg [1, 347]	Жарадар.
48	çahşu [1, 359]	Шамшат сөңгөгү. Аны менен көздү дарылашат. Теги түркчө эмес.
49	sorğu [1, 360]	Соргуч, картык.
50	tälvä [1, 361]	Делбе.

51	çürkü [1, 364]	Чүркү. Баланын сиерин билиш үчүн <i>çürkü barmy?</i> – чүркү барбы? деп сурашат.
52	külgü [1, 364]	Талма, сокку. <i>Är külgü bardı</i> – эрдин талмасы кармады. <i>Kültkü</i> деп да айтышат.
53	çurnı [1, 367]	түрк табыптары даярдаган ич өткөрүүчү дары.
54	hasnı [1, 367]	Балдарды эттендирүү үчүн жалатылуучу (сордурчу) дары. Индиядан келет.
55	talğanik [1, 370]	талма оорусу.
56	çalqan [1, 372]	Оорунун дененин бир жеринен экинчи жерге өтүшү, мисалы, бутка суук тийип, андан жука чурайдын безинин шишиши.
57	qarağu [1, 376]	Карама сокур.
58	tumağu [1, 377]	Тумоо (сасык тумоо).
59	qanağu [1, 377]	Кан алчу бычак.
60	çumılı [1, 378]	Ысыктан көзү караңгылаган кишини: <i>çumılı boldı</i> – Анын көзү караңгылап, алы кетти дешет.
61	çijıqan [1, 378]	Чыйкан.
62	qunduz qajrı	Кундуздун урук безинен алынган дары. [1, 385]
63	sığzağ [1, 390]	<i>Tiş sığzağı</i> – тиш чукугуч.
64	Ahsaq-bohsuq	Аксак, буту жок. [1,391]
65	sıçğaq [1, 395]	Чычкак (ичи көп өткөн киши).
66	tüglük [1, 400]	Сокур. <i>Tüglük közlük</i> – сокур көздүү.
67	çarlık [1, 400]	Чер, чел. <i>Közi çarlık</i> – көзү черлүү, күндүзү жакшы көрбөгөн адам.
68	çalpāk [1, 400]	Чылпак.
69	çildäk [1, 400]	Аттын көкүрөгүнүн үстүндөгү жара, анын ириңин агызып туруп күйгүзүп (кайрып) айыктырат.
70	bıçğıl [1, 403]	Колу-буттун жарылышы, жердин жаракасын да айтат.
71	qamçığu [1, 410]	эринге же манжаларга чыгып ириңдеп, денени ысытып, катуу ооруткан жара.
72	tämrägü	Темиретки (чакалай сыяктуу тери оорусу). [1, 410]
73	sögnägü	Тырмак алдына чыккан жара. [1, 410]
74	sarığlığ	<i>Sarığlığ är</i> – сарык менен ооруган эр. [1, 414]
75	tobulğaq	Жел өткөк, ич өткөк. [1, 418]
76	sovuşğan	ичеги курту. [1, 430]
77	bıçılğan [1, 430]	Кол, бут же жердеги жарыктар.
78	kövürgän	Көбүргөн. Огуздар аны <i>kömürgän</i> дешет. [1,432]
79	quzlamuq	Кызамык же ага окшош териге чыккан оору. [1, 435]
80	boqaq [II, 229]	Богок.
81	boqoq [II, 229]	Богок. Тамактын эки тарабында эт менен теринин арасында болуучу эт бездеринин бир түрү. Фаргана менен Шыкны шаарларында ушундай кеселдер менен

		ооруган адамдар бар. Бул тукум кууй турган дарт. Дарты күчөп кеткенде, кээ бирлери көкүрөгүн көрө албай калат. Бул кеселдин кайдан пайда болгонун, эмнеден чыкканын элден сурадым. Мага: <i>биздин бабаларыбыз өтө бийик добуштуу (катуу үндүү) капырлар экен. Теңир жиберген пайгамбардын сахабалары менен жаңжалдашып согушуптур. Аталарыбыз айгайлап, кыйкырык-чуу салып, баскынчылык кылып, чабуул салыптыр. Мусулмандар алардын кыйкырык-сүрөөнүнөн абдан карбаластантыр. Бул кабар Теңирдин ыракым-ыраазычылыгы болуп азирети Умарга жеткен. Ошондо азирети Умар каргайт. Ошол каргыштан бул дарт пайда болуптур. Эми алар мурас болуп калган дешти. Азыр алардын арасынан бир да үнү ачуу киши табылбайт.</i>
82	tolğağ [II, 231]	Толгоо, буроо. <i>Ämgäk tolğağ</i> – мээнет толгоосу. Бул сөздүн негизги мааниси <i>ооруду, бурап ооруду. Аниң qarnı tolğar</i> – анын карды (ичи) бурап ооруду.
83	bäzgak	Безгек. [II, 232]
84	kävgak [II, 232]	Кекеч, сакоо. Тилин чайнап, кекечтенип сүйлөгөн киши.
85	jaqıǵ [III, 11]	Жаратты, шишикти таңа турган кездеме.
86	janıǵ [III, 11]	Куску, кусук, кусунду. <i>Ol janıǵ jandı</i> – ал көп кусту.
87	jawa [III, 20]	Бул суусундукту (тикендүү өсүмдүктүн согу) тутмачка сыйпайт. Жумшак айтылган <i>v</i> менен <i>java</i> деп да айтылат.
88	jawa [III, 20]	Огуздардын бир уруусундагы <i>java</i> сөзүнүн бир түрдүү айтылышы. Ошентип, Огузча суук тийбеген жерди, мен жогоруда айтып өткөндөй <i>jafa jär</i> дешет. Бул жерде – <i>вав</i> ариби – <i>f</i> арибине алмаштырылган.
89	jaman [III, 23]	Жаман. Ар кандай жаман нерсе. <i>Jaman ig</i> – ала оорусу, макоо оорусу, пес оорусу.
90	jamliǵ [III, 33]	Чеч. <i>Jamliǵ köz</i> – чечтүү көз, чеч түшкөн көз.
91	janğasıık	Жаталак оору. <i>Janğasıık uǵrı</i> – эл жатар убагы. [III, 44]
92	jubaqulaq	Калтырама, безгек. <i>Йабакуча жана Йемекче</i> . [III, 44]
93	bäz [III, 94]	Без. Эт менен теринин ортосунда пайда боло турган без.
94	qoǵ [III, 98]	Кыпын, көзгө же тамакка түшкөн кыпын.
95	qar [III, 110]	Баланын тону. Бала төрөлгөндө оролуп түшкөн тону. Бала эгерде тондуу төрөлсө, аны <i>куттуу ыйык</i> деп эсептешеип <i>qarlıǵ uǵul</i> дешкен.

96	baş [III, 114]	Жара, жаракат. Макалда мындай: <i>köni barır kâjikinîñ közindä aźın başı joq</i> – алдыга кеткен кийиктин көзүнөн башка жаракаты жок. Чындыгында, анын көзү жаралуу эмес. Бул макал оор ишке туш келип, башкалардын сынына туш болгон адамга карата айтылат.
97	jam [III, 121]	Кыпын. Көзгө жана башка жерлерге түшө турган кыпын.
98	tusu [III, 168]	Пайда, шыпаа. <i>Ol ot maņa tusu qıldı</i> – ал от (дары чөп) мага пайда кылды, ал от мага шыпаа болду.
99	buğa [III, 168]	Индиядан алынып келинүүчү дары. Анын сарысын <i>sariğ buğa</i> , бозун <i>boz buğa</i> дейт. Анын ток сары жана күрөң түстүүлөрү да бар.
100	tuğa [III, 168]	Оору, бейтаптык. <i>İg tuğa</i> – оорулуунун жаны кыйналышы.
101	öldürüm	Шал болгон адам. [III, 304]
102	tirsgäk [II, 311]	Тирсек.

Дене мүчөлөр

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	iç [1, 57]	<i>Iç ät</i> - ич эт, боорго жабышкан жука эт (боор эти).
2	am [1, 59]	Аялдардан жыныстык органы. <i>Огузча, кыпчакча</i> .
3	än [1, 61]	бет, жүз. <i>Qızıl än</i> – кызыл жүз.
4	art [1, 62]	Арты. <i>Art saç</i> – желке чач. Art бул жерде <i>моюн, желке</i> деген маанини билдирет.
5	öt [1, 63]	өт, өт баштыкчасы.
6	öz [1, 65]	өзөк (тамак өтүүчү карынга тиешелүү дене мүчөсү). <i>Öziim ağrıdı</i> – өзөгүм (ичим) ооруду.
7	änüç [1, 71]	Көздүн чели.
8	ağız [1, 73]	Ооз. Кишинин айбандардын оозу. Макалда мындай: <i>ağız jäsä köz ujažur</i> – ооз жесе, көз уялат. Бул макал бирөөнүн бир нерсесин жеген, же алган киши анын муктаждыгынан чыгууда тартына албастыгын туюндурат.
9	ulas: ulas köz	Кумар көз. [1, 75]
10	azığ [1, 78]	Азуу.
11	ažaq [1, 79]	Аяк (бут).
12	aşuq [1, 81]	Ашык. Киши же малдын ашыгы (чүкө).
13	örük [1, 83]	өрүк. Өрүлгөн нерсенин баарын өрүк дейт. <i>Örük saç</i> – өрүлгөн чач.
14	özäk [1, 85]	өзөк (күрөө) тамыр.
15	älik [1, 86]	кол. <i>Оң älik</i> – оң кол. Аны огуздар <i>sag älik</i> – оң кол

		дейт. Сол колду түрк элдеринин баары бирдей <i>sol älik</i> сол кол дейт.
16	ilik [1, 86]	Жилик. Огузча. Башка түрктөр <i>jilik</i> – <i>йилик</i> (<i>жилик</i>) дейт.
17	ämik [1, 86]	Эмчек (<i>эск.</i> эмик). Эркектердин эмчеги да ушундай аталат.
18	ärin [1, 89]	Эрин.
19	uşun [1, 90]	Далы,ийин.
20	ägin [1, 90]	далы, ийин.
21	alın [1, 91]	мандай, бешене.
22	āğ [1, 93]	аяк (чат, такым, алаа). <i>Jüz mäniñ ağdın käçti</i> – жүз ат менин аягымдан (такымымдан) өттү. Манжалардын аралыгын да ушундай дейт.
23	ajaq [1, 96]	аяк, бут. <i>Ažaq</i> – деп да айтылат.
24	aja [1, 96]	Алакан.
25	örgüç [1, 104]	өрмө чач, өрүлгөн чач,
26	ağruğ [1, 106]	Акрек. <i>Ağruğ sönüki</i> – акырек сөөгү.
27	ožluq [1, 107]	Жилик сөөгү. Билек сөөгүнүн жоон жагы.
28	örçük [1, 111]	Өрүлгөн чач. Огузча. Бул сөз <i>örgüç</i> – өргүч сөзүнүн өзгөргөн түрү.
29	ärnäk [1, 111]	Бармак. <i>Ärñäk</i> – деп да колдонулат.
30	ömgök [1, 117]	Эмгек. Жаш баланын башындагы катпаган эмгеги.
31	uldañ [1, 121]	Ултан, шыйрак. <i>Itqa uvut ätsä uldañ jāmäs</i> – итке уят келсе, ултанды (шыйрак) жебес. Бул макал арды, уятты сактоого чакырып, кишинин начар иштерден алыстатуу, сактануу маанисинде айтылат.
32	ajbañ [1, 122]	Таз (кал). <i>Ajbañ är</i> – таз (кал) эр. Чигилче.
33	ovruğ [1, 123]	Сөөктүн мууну. Бул сөз <i>oğruğ</i> – деп да айтылат. Тоонун үзүлүп, кайра уланган жерин да ушундай дейт.
34	ovruğ [1, 123]	Омуртканын моюнга жалгашкан жери. Бул үч сөздүн эң дурусу – <i>oğruğ</i> .
35	ömgän	Күрөө тамыр. [1, 124]
36	ärñäk [1, 125]	Бармак. Макалда мындай: <i>bäş ärñäk tuz ärmäs</i> – беш бармак түз эмес. (Баш бармак (кол) бирдей эмес). Ошолор сыяктуу кишилер да бири-бирине окшобойт, бирдей эмес дегенди билдирет.
37	arqa [1, 130]	Арка, далы.
38	öpkä [1, 131]	Өпкө.
39	örmä [1, 132]	Өрмө. Өрмө чач.
40	ürün [1, 136]	Ак так. Жаш балдардын тырмагына түшө турган ак так. Аны <i>tırnaq ürüñi</i> – <i>тырмактын агы</i> дейт.

41	äñäk [1, 137]	Ээк, жаактын кошулган жери.
42	äränäjü	Алты бармактуу киши (Артыкбай) [1, 137]
43	äränäjü	Эргежээл, бою эки кез келген киши. [1,137]
44	içägü [1, 138]	Ичеги-карын. Кабырга сөөктөрүнүн ичинде жайланышкан ич түзүлүш мүчөлөрүнүн аты.
45	uğulçuq	Аялдардын жатыны. [1, 148]
46	oñamuq	<i>oñamuq är</i> – оң кол эр. [1, 158]
47	köt [1, 280]	Көт.
48	saç [1, 280]	Чач.
49	toq [1, 288]	Такырбаш. <i>toq är</i> – такырбаш эр (түрктөр башына чач койбойт).
50	sik [1, 290]	Эркектин жыныстык мүчөсү.
51	qıl [1, 291]	Кыл, түк, чач. Киши жана башкалардын түгү, жүнү.
52	sörk [1, 302]	<i>anıñ azaqı sörk buztak</i> – анын аягы (буту) муздай суук. Бул сөз ушул айкалышта гана колдонулат.
53	çanaç [1, 306]	Чанач (өтм.). Чоң, семиз болгон менен коркок адамды айтат
54	bagır [1, 308]	Боор. Эч кимди укпаган, баш ийбеген кишини <i>bädük bağırlıg</i> – боору чоң дейт. Жаанын ортосун <i>ja bağrı</i> деп айтат.
55	bögür [1, 308]	Бөйрөк.
56	tamur [1, 309]	Тамыр. Огуздар бул сөздөгү – <i>t</i> арибин фатха менен окулгандай айтып, <i>tamar</i> дешет. Алар сөздүн дайыма оңой айтылышын карманышат. Фатха башка аракет белгилерине караганда жеңил болуп, огуздар көбүнчө ошол ыкта сүйлөөгө ыкташат.
57	çaqır [1, 310]	Чекир; чекир көз. Макалда мындай: <i>it çaqırı atqa tägır at çaqırı itqa tägmäs</i> – чекир көз ит атка арзыйт, чекир көз ат итке арзыбайт (анткени, чекир көз ат жакшы көрбөйт).
58	köküz [1, 312]	Көкүрөк.
59	bağış [1, 313]	Бармактардын жана башка дене мүчөлөрүнүн мууну. Камыш жана ага окшогондордун муундарын да ушул сөз менен айтат.
60	qarış [1, 315]	Карыш. <i>bir qarış</i> – бир карыш.
61	sızığ [1, 319]	Жаак тиштердин ортосундагы аралык. Бирөөгө сырды сактоону өтүнгөндө <i>bu sözni sızığdın sızıtma</i> – бул сөздү тишиндин арасынан сызылтпа, оозуңан чыгарба дешет.
62	qasığ [1, 320]	Уурт (ооздун ичи).
63	bızıq [1, 322]	Мурут, мыйык.
64	tobıq [1, 324]	Томук. <i>Tobıq söñük</i> – томук сөөк.

65	taşaq [1, 325]	Ташак, жумуртка. Эркектердин жыныс мүчөсү да <i>taşaq</i> делет, алар өз ара байланыштуу.
66	çoloq [1, 326]	Чолок, колу жок.
67	qabaq [1, 326]	Кабак. <i>Köz qabağı</i> – көз кабагы.
68	qaraq [1, 327]	Карек, көз. <i>Qara qaraq</i> – кара көз. <i>Ürün qaraq</i> – көздүн агы. <i>ot qaraq</i> – көздүн оту.
69	qavuuq [1, 327]	Табарсык.
70	biläk [1, 329]	Билек.
71	qulaq [1, 328]	Кулак. Айрымдар <i>qulhaq</i> , айрымдар <i>qulqaq</i> дешет, бирок биринчи сөз эң туурасы.
72	biläk [1, 329]	Билек.
73	çübäk [1, 332]	Чочок, балдардын жыныс мүчөсү.
74	käbäk [1, 333]	Какач.
75	köçük [1, 334]	көчүк, учкашуу.
76	käzük [1, 334]	Көкүл. Аргуча.
77	kävig [1, 335]	Мурун кемирчеги.
78	buğum [1, 338]	Муун. Колдун мууну, камыш жана тростниктин муундары.
79	turum [I, 338]	Турум (адамдын тулку бою). <i>Bir är turumu suv</i> – бир кишинин тулкусунчалык суу.
80	burun [1, 340]	Мурун.
81	buğun [1, 340]	Муун (манжалардын), камыш муундары.
82	bıqın [1, 340]	Быкын.
83	bögön [1, 340]	Бөөн, мөөн.
84	tulun [1, 342]	чеке, чыкый.
85	talaq [1, 350]	Көкбоор.
86	tılaq [1, 350]	Тылак, аялдардын жыныс мүчөсү. Чигилче.
87	sulaq [1, 350]	Көк боор (кыпчакча).
88	qıval [1, 351]	Кыр, кырдач. <i>Qıval burun</i> – кыр мурун, бул баарына жагат.
89	çögdi [1, 356]	<i>Çögdi uluhşa</i> – кулактын астындагы жаак сөөгү.
90	kösri [1, 358]	Көкүрөк.
91	qavşı [1, 360]	<i>Qavşı qaş</i> – кабышкан (коюу) каш.
92	käsmä [1, 367]	Көкүл.
93	burhan [1, 368]	Буркан (бут). Бурканга түшүрүлгөн сүрөттү <i>bäzäz burhan</i> дешет.
94	sulundı	Эркек кишилердин аркасына артылган чачы. [1, 379]
95	qırbas [1, 386]	<i>qırbas är</i> – такыр баш эр (башынан чачы түшүп, барган сайын суюла баштаган киши).
96	toqluq [1, 394]	Таз, токол, б.а. башында чачы жок киши, токол мал.
97	tamaq [1, 394]	Тамак, алкым.
98	başğaq [1, 395]	Жамбаш сөөгүнүн куймулчакка ашташкан жери.

99	quдруq [1, 397]	Куйрук, көчүк, көтөн. <i>Qudruqı ötgän kişi</i> – көтөнү өткөн киши.
100	qарнаq	<i>Qарнаq är</i> – карындуу, курсагы чоң киши. [1, 397]
101	qoltıq [1, 398]	Колтук.
102	qıltıq [1, 398]	Баштын какачы.
103	bitrik [1, 399]	Аялдын жынысындагы тилче.
104	böksäk	Аялдын көкүрөгү, эмчеги. [1, 399]
105	böksäk	Көкүрөктүн жогору жагы, моюн. [1, 399]
106	sügrük	Аялдын жыныс мүчөсү. [1, 401]
107	kirpik	кирпик. [1, 401]
108	sänıl, sängil	Сепкил, беттеги так. [1, 404]
109	çıçalaq	Чыпалак (диал. чынчалак). [1, 407]
110	çıçamuq	Аты жок (манжа). Бул анча белгисиз сөз. [1, 407]
111	solamuq	Сологой. [1, 407]
112	çümärik	<i>çümärik kişi</i> – чала сокур киши. [1, 408]
113	buğurda saç	Тармал чач. [1, 408]
114	bagırsuq	Боор (ичеги-боор). [1, 418]
115	quruğsaq[1,418]	Курсак. Куштардын жемсөөсү да ушинтип аталат.
116	saqaq [II, 230]	Сагак, ээк. Макалда мындай: <i>Saqaq ohşar saqal pıçar</i> – сакалың менен ойноор, ээгинди кесер; сакалың менен ойномуш болуп, ээгинди кесер.
117	çäkik [II, 230]	Кичине баланын чочогу, түмөткөйү.
118	jar [III, 4]	Шилекей. <i>Аnın jarı aqtı</i> – анын шилекейи акты.
119	jıǵaç [III, 7]	Эркектин жыныс мүчөсү.
120	jamız [III, 8]	Жука чурай, эки сандын кошулган жеринин ички жагы.
121	jarıq [III, 12]	Эки жамбаштын бириккен жери, жамбаш сөөктөрүнүн башы. <i>Jarıq nāñ</i> – нерсе жарылды дегендеги <i>жарылды</i> сөзүнөн алынган. Эки буттун биринин оңго, биринин солго талтайышын айтат.
122	jüräk [III, 14]	Жүрөк. <i>Jüräklig</i> – жүрөктүү.
123	jarın [III, 16]	Далынын сөөгү. Түрктөрдө (макалда мындай): <i>jarın bulğansa äl bulğanur</i> – далы сөөгү булганса, эл булганар. Дагы сөөгү ооруга чалдыкса, эл бүлүнөт.
124	jülün [III, 18]	Жүлүн.
125	jaja [III, 20]	Жайа, көчүк, соору. Бул сөз адамдын гана соорусун атоодо колдонулат.
126	jadağ [III, 21]	Жөө, аяк (бут).
127	jamdu [III, 24]	Чат, киндиктин ылдый жагы.
128	južruq [III, 34]	Муштум. Макалда мындай: <i>jatnıñ jaǵlıǵ tāküsindän öznüñ qanlıǵ južruq jäg</i> - жаттын майлуу ашынан, өздүн кандуу мушу артык, - деп айтылат. Жаттын

		майлуу тамак-ашынан, өз жакындарыңдын канжалата муштаган муштуму артык. Бул макал жакын адамдардын арасы муздаганда, иренжишкенде, кайра жакындаштыруу максатын көздөп айтылат.
129	but [III, 92]	Сан.
130	tiz [III, 94]	Тизе.
131	töş [III, 96]	(эриндешип айтылат) – төш, көкүрөктүн ортосу.
132	tiş [III, 96]	Тиш. Адам жана башкалардын тиши.
133	lâş [III, 97]	Шилекей. Чигилче. <i>Lâş aqtı</i> – шилекей акты.
134	bäl [III, 101]	Бел. <i>Anı bälindä tut</i> – аны белинен тут (карма). <i>Ol añar aş bärdi bäl qıldı</i> – ал ага быкыны чыкканча аш берди. Бир адамга каалаганынан ашыкча тамак берсе ал адамга <i>bäl qıldı</i> деп айтылат.
135	sol [III, 102]	Сол. <i>Sol älik</i> – сол кол.
136	qol [III, 102]	Кол.
137	sın [III, 104]	Сын, бой-турпат. <i>Božluğ sınılığ kişi</i> – бойлуу, сындуу киши. Мүрзөнү (көрдү) да <i>sın</i> дейт, анткени көрдүн узундугу адамдын бою менен барабар болот.
138	jüz [III, 107]	Жүз. Макалда мындай: <i>jüzgä körmä, ärdäm tilä</i> – жүзүнө караба (көрбө), акыл-эсин тиле.
139	jın [III, 109]	Ийин, адамдын ийини.
140	tär [III, 112]	Тер.
141	baş [III, 114]	баш.
142	qaş [III, 114]	Каш, көздүн үстүндөгү каш.
143	jan [III, 121]	Жан, жамбаш сөөгүнүн башы.
144	qawuq [III,123]	Табарсык. Бул сөздүн <i>qawuq</i> деп айтылышы да бар.
145	bojin [III, 127]	Моюн. Адам жана башка нерселердин моюну. Кылычтын сабы <i>quluuç bojni</i> – кылыч мойну, бычактын сабы <i>bıçaq bojni</i> – бычак мойну деп айтылат.
146	jaja [III, 128]	Жая, соору, жамбаш. Адамдарга гана иштетилет. Атоочтордун бул түрү айтылганда да, жазылганда да кыскартылбайт. Анткени бул сөздөрдүн ортоңку ариби арекеттүү. Ортоңку ариби сүкүндүү сөздөр гана кыскартылат.
147	tü [III, 155]	Түк, денедеги түк. <i>Bir tü saç</i> – бир тал чач деген сөз ушундан алынган.
148	töbö [III, 162]	Төбө. Адамдын төбөсү.
149	qarı [III, 167]	Кары, билек. Чыканактан колдун учуна чейинки аралык, кары жилик.
150	män [III, 266]	Мең.
151	mun [III, 266]	Акыл азуу. <i>Mun tağ</i> – акыл азуу. <i>Mun tağ öndi</i> – акыл азуу чыкты.

152	jīn [III, 268]	Чимкирик.
153	siñir [III, 269]	Тарамыш.
154	māñiz [III, 269]	Жүз, бет. <i>Qızıl māñizlik</i> – кызыл жүздүү деген сөз ушундан алынган.
155	söñök [III, 272]	Сөөк. Макалда мындай: <i>äzgi är söñökü ärir, atı qalar</i> – изги (ийги, жакшы) эрдин сөөгү чирip, аты калар. Ийги эр өлсө да, аты калат. Бул макал адамдарды жакшылыкка үндөп айтылат.
156	tuluñ [III, 274]	Чеке, көз менен кулактын ортосу.
157	jañaq [III, 278]	Жаак. Ооздун эки тарабындагы тиштер жайгашкан сөөк. Ар кандай нерсенин жан жагын ушундай дейт. Эшиктин жан жыгачтарын <i>qariğ jañaq</i> деген ушундан алынган.
158	tırñaq	Тырмак. [III, 282]
159	qañrıq	Тандай. [III, 283]
160	qalıñuq [III, 283]	Баштын качачы, ак күп. Ошондой эле тери, жүнгө жабышкан нерселерге да бул сөз колдонулат.
161	qoñrağı [III, 286]	Кулактын түбүндөгү дөмпөйүп турган сөөк. Жаактын чүкөсү.
162	sāñrāgü [III, 286]	Маңка, мурундан аккан чимкирик. <i>Sāñrāgü at</i> – маңка оорусу менен ооруган ат. Мурундан дайыма маңкасы агып турган баланы да <i>sāñrāgü</i> деп тилдейт.
163	tirsgāk	Билек, чыканак. [III, 311]
164	āmırčkä	Кемирчек. [III, 324]

Жер-жемиш жана өсүмдүктөрдүн аталыштары

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	ot [I, 56]	От, чөп, өсүмдүк. <i>Ot öndi</i> – от (чөп) өндү.
2	ot [I, 56]	Тоют чөп. <i>Atqa ot bārgil</i> – атка от (чөп) бергин.
3	ot [I, 57]	дары чөп. <i>Ot içtim</i> – дары (чөп) ичтим. Табып маанисиндеги отаңи – деген сөз ушул негизден (уңгудан) чыккан.
4	ot [I, 57]	Уу, заар. <i>Bāk añap ot bārdi</i> – Бек ага уу берди.
5	uñ [I, 57]	уч. Тоодо өсүүчү дарак. Түрктөр калем жасашат. Ушундан ийик, кесе, таяк жана катуу нерселер да жасалат.
6	uñ [1, 58]	Жыгач, тал, мүйүз сыяктуу нерселердин өзөгү. <i>Müñüz uñı</i> – мүйүздүн өзөгү. Куштун тумшугун же жылкынын куймулчагын да ушундай дейт.
7	öz [1, 65]	Өзөк. <i>Liğaç özi</i> – жыгач өзөгү. Курма дарагынын башындагы ак нерсе.

8	arut [1, 69]	<i>Arut ot</i> – бир жылдык чөп (өсүмдүк)
9	ägir [1, 72]	Эгир (тамыры ич ооруга дары боло турган өсүмдүк). Макалда мындай: <i>ägir bolsa är ölmis</i> – эгир болсо, эр өлбөс (өлбөйт). Өзүндө эгир сактаган киши ич оорудан өлбөйт. Ич ооруга дуушар болгон киши аны жесе айыгып кетет. Бул макал ар иштин алдын алуу абзел деген мааниде айтылган.
10	ükür [1, 72]	Таруу. Бул сөздү огуздардан башка бардык түрк эли колдонот. Огуздар билбейт.
11	uruğ [1, 78]	урук, дан. Жерге эгиле турган дандын (үрөндүн) баарын <i>uruğ</i> – урук дейт. <i>Uruğ äkti</i> – үрөн экти, септи. Жакын туугандарын ушуга окшотуп <i>uruğ-turuğ</i> – урук-тууган дейт.
12	örük [1, 83]	Шабдалы, өрүк жана кара өрүк сыяктуу жемиштердин баарысынын аталышы. Алар бири-биринен анча-мынча сыпаты менен айырмаланат.
13	Tülüg ärük	түктүү өрүк (шабдалы). [1, 83]
14	sarığ ärük	сары өрүк. [1, 83]
15	qara ärük	кара өрүк. [1, 83]
16	üzüm [1, 88]	Жүзүм.
17	ävin [1, 90]	дан, урук.
18	aba başı [1, 97]	Аба башы. Тоодо өсө турган өзөгүндө тикени бар, бадыраңга окшош өсүмдүк. Тоолуктар аны жешет.
19	armut [1, 103]	Алмурут.
20	artuç [1, 103]	Арча. Кашкарда Артуч аттуу эки айыл бар.
21	ažrıq [1, 107]	Ажырык. Чөптүн бир түрү. Арабдар <i>sil</i> – дейт.
22	ötrüm [1, 114]	Ичти айыктыруучу дары чөп, дурусу <i>süt ötrüm</i> - сүт чөп (сүт тикен). Бул арабчадагы <i>шүбүрүм</i> .
23	ışğın [1, 116]	Ышкын.
24	ajrıq [1, 119]	Ажырык. Чөп. Түрктөр аны <i>ažrıq</i> – азырык дейт. Огуздар – <i>z</i> арибин - <i>ja</i> арибине алмаштырып айтат.
25	avja [1, 120]	Айва, бийалма. Бир диалектинин сөзү.
26	amşuj [1, 121]	Сары өрүк.
27	añduz [1, 121]	Андыз. Жерден казып алына турган ашказан, ич (ичеги-карын) ооруларды дарылоого колдонула турган өсүмдүктүн тамыры. Макалда мындай: <i>añduz bolsa at ölmäs</i> – андыз болсо, ат өлбөс. Андыз чөбү колунда болсо, ат ич оорудан өлбөйт деп айтылат. Анткени ат ооруган жагдайда бул өсүмдүктүн тамырын майдалап жанчып, эмдегенге пайдаланат. (Ооруган аттын таноосуна жыттатса, ат туруп кетет). Бул макал сапарга толук даярданып чыгууга үндөйт.

28	inliç [1, 121]	Сарымсакка окшогон тоо чөбүнүн бир түрү. Кебеп (шашлык) менен желет.
29	uljan [1, 125]	Уулжан өсүмдүгүнүн тамыры. Жешке болот.
30	aluç [1, 125]	Алча.
31	arpa [1, 127]	Арпа. Макалда мындай: <i>arpasız at aşumas arqasız alp çärik ciĵumas</i> – арпасыз ат ашуу ашпас, аркасыз (тирек-жөлөксүз) алп черик сая албас. Бул макал ар иште өз ара жардамдашууга, көмөк көрсөтүүгө үндөп айтылган.
32	urğa [1, 130]	Бийик дарак. Огузча. Аргуча да ушундай.
33	oğlı [1, 132]	Оглы. Кашкарда өстүрүлүүчү таттуу ак сабиз. Аны жешет.
34	użma	Тыт дарагынын мөмөсү. [1, 132]
35	alma	Алма. Огузча. Түрктөр <i>almila</i> – дешет. [1, 132]
36	ülikä	Желим чөп. Желим алына турган чөп. [1, 138]
37	aluçın	Сабагы муунду өсүмдүк, жегенге болот. [1, 139]
38	almıla	Алма. [1, 139]
39	arubat [1, 140]	Тамарин (дайыма көгөрүп туруучу сары гүлдүү тропикалык дарак).
40	arpağan [1, 141]	Арпаган. Арпага окшош өсүмдүк. Машагы болсо да, даны болбойт.
41	ügürlük	Таруу. [1, 150]
42	ärüklük	Өрүктүү, өрүкзар. [1, 151]
43	avuzğan	Терини ийлөөдө колдонула турган дарактын мөмөсү. [1, 155]
44	ägürgän	Данын карлук түркмөндөрү жеген өсүмдүк. [1, 155]
45	çıbıq [1, 278]	Чыбык; ичке жаш ноода. Бул <i>top</i> сөзүнүн <i>torıq</i> болгонундай, <i>çıbıq</i> деген сөздүн кыскартылган түрү.
46	kürt [1, 296]	Ыргай. Мындан жаа, камчы сап сыяктуу буюмдар жасалат.
47	käläp [1, 303]	Түрк жайлоолорунда өскөн чөп. Бул чөп малды тез семиртет.
48	çigit	Чигит. Аргуча. [1, 304]
49	sibüt	Тамакка кошчу чөптүн бир түрү. [1, 304]
50	sögüt [1, 305]	сөгөт, тал (мажүрүм тал). Макалда мындай: <i>sögüt sülinä qažın qasına</i> – сөгөт сөлүнөн (нымынан, көктөп турган көркүнөн), кайың кабыгынан (билинет). Бул макал бардык нерселер өзүнүн тегине жараша болот деген мааниде айтылган.
51	mäşiç [1, 308]	<i>mäşiç üzüm</i> - кара жүзүм.
52	basar	Басар (тоодо өскөн сарымсактын бир түрү). [1, 308]
53	qımız [1, 312]	<i>qımız almıla</i> – <i>дual</i> . кымызек алма (алманын кычкыл бир түрү).

54	kiviz [1, 312]	Ичи чирип, ортосу көндөй болуп калган дарак.
55	qamış [1, 316]	Камыш.
56	tariğ [1, 318]	Эгин, дан, аштык. Бул жалпы аталышы. Бардык түрк тилинде бул <i>буудайды</i> да билдирет, ал эми Огуздарда – <i>таруу</i> , бул туура эмес. А <i>буудайды</i> алар <i>aşlıq</i> дешет.
57	butıq [1, 322]	Бутак, ар кандай нерсенин бутагы, тармагы.
58	butaq [1, 322]	Бутак, дагы бир аталышы.
59	bamuq	Мамык, пахта. Огузча. [1, 324]
60	çıbıq [1, 325]	Чыбык, жаш бутак.
61	qabaq [1, 326]	Ашкабактын бир түрү, чийки желет.
62	qazuq [1, 327]	Кабык (бактын кабыгы).
63	quşıq [1, 327]	Жаңгак.
64	qaşaq [1, 327]	Камыштын бир түрү.
65	qonaq [1, 328]	Конок, тарууга окшош дан өсүмдүгү. Макалда мындай: <i>qonaq başı säžräki jig</i> – конок (тарууга окшош дан өсүмдүгү) башынын сейреги ийги. Башында даны канчалык сейрек болсо, конок ошончолук жакшы болор. Башында дан аз болсо, нык жана толук болот, ал эми көп болсо, көпшөк жана майда болот. Минтип өзүнүн бийлигин орнотуп, көздөгөн максатына жетиш үчүн, айланасында адамдардын аз болушун туура көргөн кишилер жөнүндө айтылат.
66	bänäk [1, 330]	Дан, урук. Аргуча. Айрым тилдерде <i>bänäk</i> – майда акча.
67	çaçäk [1, 332]	Чечек, гүл.
68	çünük [1, 332]	Чынар терек.
69	şünük [1, 333]	Чынар.
70	bužın [1, 340]	Марал кулак (өсүмдүк); орточул “ж” менен.
71	bükän [1, 341]	Дарбыз.
72	taban [1, 341]	Төө таман (өсүмдүк).
73	tikän [1, 342]	Тикен.
74	sığın [1, 348]	<i>sığın otı</i> – марал оту, же бугу оту, тамыры адамдын денесине окшогон өсүмдүк, аны жыныстык кубаты азайгандарды дарылоо үчүн колдонушат. Фарсыча <i>ıstırañ</i> деп аташат. Анын эркек жана аялы болот: эркеги – эркектер үчүн, аялы – аялдар үчүн.
75	qağun [1, 349]	Коон. Макалда мындай: <i>qağun qarma bolsa, äzisi ikki äligin tägir</i> – (Уурудан) коон кармаса, ээси эки колу менен тартар. Бул макал буюмун алдырган киши катуу турары тууралуу.
76	täräk [1, 351]	Терек.
77	çarun [1, 352]	Чынар. Йагмача.
78	çikin	Тоок таруу; майда дандуу өсүмдүк, жүзүм шагында өсүп,

	[1, 353]	тоют болот.
79	saman [1, 353]	Саман. Чигилче.
80	känbä [1, 354]	Өсүмдүк аты. Кенжекче.
81	käkrä [1, 358]	Кекире.
82	banzı [1, 359]	Сабагында калып калган жүзүм. Кенжекче.
83	çävçü [1, 359]	Четин (тоодогу бутактары да кызыл, ачуу кызыл мөмөлүү жыгач, ага кыздардын манжаларын салыштырышат).
84	tarqa [1, 362]	Кычкыл, ачуу жүзүм. Бул <i>talqa</i> сөзүнүн бир түрү.
85	talqa [1, 362]	Кычкыл, ачуу жүзүм.
86	şuğlu [1, 365]	Кызылгат (кызыл карагат).
87	turma [1, 365]	Түрп.
88	tağna [1, 367]	<i>Tağna java</i> – сасык жыттуу бир дарактын кабыгы. Ар кандай ооруларга анын дарылык касиети бар. Бул кабыкты айранга аралаштырып, кесмеге кошот.
89	çından	Сандал жыгачы. <i>Çından at</i> – жээрде ат. [1, 368]
90	sarğan [1, 370]	Шор жерде өсүүчү өсүмдүк, ал өскөн жерди <i>sarğan jir</i> дейт. Куурап калган камышты да <i>sarğan qamış</i> дешет.
91	quşğun	Малга тоют болуучу ширелүү камыш. [1, 371]
92	quşğun	<i>uşğun</i> сөзүнүн бир түрү. [1, 371]
93	çivgin	<i>Çivgin ot</i> – малды семиртүүчү от, чүйгүн чөп. [1, 374]
94	süzgün	Кара тикенектүү, тоодо өсчү жыгач. [1, 374]
95	limgän	сары өрүк. [1, 374]
96	şamuşa	Желе турган чөп. Сары беде. [1, 376]
97	bütüga	Баклажан. [1, 377]
98	çijqan	Шилен, жылан жийде. [1, 378]
99	qaraqan	Караган. [1, 378]
100	zaranza	заргын (сафлор). [1, 379]
101	bustulı	Тоо жашылчасы. [1, 380]
102	tavgaç [1, 382]	<i>Tavgaç judası</i> – табгач жыгачы (жалбырактары лилиянын жалбырактарына окшош бак, аны дарылыкка пайдаланышат).
103	sargaç	(sargıç). Чачыраткы, саргын (чөп). [1, 382]
104	sänkäç [1, 383]	Чондугу жаңгактай, кызыл жана ак түстөгү таттуу алманын түрү.
105	baldır [1, 384]	<i>baldır tarığ</i> – эрте жазда себилген таруу. Өз учурунда бүткөн иштин баарын <i>baldır</i> дешет.
106	mandar [1, 385]	Жыгачка оролуп өсүп, аны кургатып жиберүүгө жөндөмдүү өсүмдүк. Арабча <i>ал-ашака</i> (чырмоок) дейт. Огузча.
107	burçaq	Буурчак. [1, 391]
108	toğraq	(tuğraq) терек, кыймылсыз турган жыгач. [1, 393]
109	qamğaq	Камгак. [1, 398]

110	qumlaq [1, 399]	Кулмак. Кыпчак жеринде өсүүчү чырмоокко окшош өсүмдүк, алар андан бал кошуп ичимдик жасашат. Эгер аны деңизге чыккан кемеге алып кирсе, анда чоң толкун көтөрүлүп, баары чөгүп кетиши ыктымал.
111	bitrik [1, 399]	Мисте. Аргуча.
112	biztik [1, 399]	Ийиргенге даяр, бир үзүм пахта.
113	kävrik[1, 401]	Кайың сымал дарак.
114	kävräg [1, 402]	<i>kävräg nän</i> – сабактары ийилчээк жана жумшак өсүмдүк, мисалы, уругунан кастор майы алынуучу кене күнжүт өсүмдүгү ж.б.
115	söksök	Сөксөөл. [1, 406]
116	kürküm	Заапаран. [1, 406]
117	qaramuq	Карамык (отоо чөп). [1, 407]
118	höçünäk[1,48]	Жагымдуу жыты бар, сайма кабыктуу коон (анделек).
119	tavilğuç	Табылгы (диал. тобулгу). [1, 408]
120	tavilqu	Табылгы. <i>Tavilğuç</i> сөзүнүн бир түрү. [1, 409]
121	avılqu [1, 409]	Кызыл мөмөлүү дарак, ширеси кесмеге кошулат. Анын кабыгы көздү дарылоодо жана кийимди боёгондо колдонулат.
122	bulğuna [1, 411]	Жылгын сымал кызыл түстөгү шактуу бадал, аны төөлөр жейт, бул сөздүн <i>mulğuna</i> деген да түрү бар.
123	büstäli[1,411]	тоодо өсчү жашылчанын бир түрү. Тамакка кошушат.
124	quçğundı	Согон, пияз. Чигилче. [1, 411]
125	buturğaq [1, 418]	Мистеге окшош тикендүү уйгак, кийимге жабышып калат.
126	tobulğaq	Табылгы. [1, 418]
127	büşinçäk	Жүзүм сабагы. Кенжекче. [1, 421]
128	şäkirtük	Мисте. [1, 422]
129	tuturqan	Күрүч. [1, 431]
130	sarmusaq	Сарымсак. Бул <i>samursaq</i> деп да айтылат. [1, 435]
131	çäniştürük [1, 437]	Бакта өсүүчү жаңгак сымал мөмө. Алардын өңү ак, кызыл түстө болот да, эрте жайда бышып жегенге жарактуу келет.
132	zarğunçmud	Райкан гүлүнүн бир түрү, фарсы тилинде аны <i>pälän müşk</i> дейт. [1,437]
133	qatut [II, 228]	Данек, урук. <i>Armut qatutti</i> – алмурут уругу, данеги. Барсканча.
134	boquq [II, 229]	Гүл богогу, гүл бүчүрү. <i>Çäçäk boquqlandı</i> – гүл боготконду, бүчүр байлады. Бул гүлдүн ачыла элек маалы.
135	jaş [III, 4]	Жаш. <i>Jaş ot</i> – жаш от (көктөмдөгү чөп). Бул сөз <i>jaş juş</i> – <i>жаши-жуши</i> түрүндө жуп сөз катарында да колдонулат.

136	jām [III, 4]	Ашкөк, дары-дармек. Бул сөз жалгыз колдонулбай, жубу менен колдонулат. <i>Ot jām</i> – ашкөк же дары-дармек (чөп-чардан жасалган).
137	jığaç [III, 7]	Жыгач.
138	jığaç [III, 7]	Өсүп турган жыгач (дарак). <i>Üzüm jığacı</i> – жүзүм жыгачы. <i>jağaq jığacı</i> – жаңгак дарагы деген сыяктуу сөздөр да ушундан алынган. Муну алиф менен <i>jığacı</i> түрүндө жазган жөндүү.
139	jügür [III, 8]	Таруу. <i>Ügür</i> деп да айтышат.
140	jämiş [III, 10]	Жемиш, мөмө. Жалпы ат. Дээрлик бардык учурда дарактын мөмөлөрүнө карата айтылат.
141	jıziğ [III, 10]	Ысырык, адырашман. <i>Jıziğ ot</i> – адырашман. Кашкар тилинде, Уч (Ош) менен Барсган тилдеринде <i>äldrük</i> дейт. Огуздар <i>jüz ärlik</i> дешет.
142	jikän [III, 17]	Жекен.
143	jitim [III, 18]	Зыгыр уругу. Ал күнжүткө окшошот, бирок андан кызылыраак болот, майы чыракка иштетилет.
144	jafa [III, 19]	Согон, жапайы пияз.
145	jigi [III, 19]	<i>jigi jığaç</i> – ийилип бири-бирине чырмалышып өскөн дарак. Айрым учурда – <i>g</i> түшүрүлүп, <i>ji jığaç</i> түрүндө да айтылат. <i>jigi tiş</i> – жыш, бири-бирине жакын чыккан тиш. <i>ton jigi tik</i> – тонду тыкыс тик. Тиккенди <i>ji</i> – дейт. Мунун туурасы <i>jigi</i> болуп саналат.
146	jığaç [III, 21]	Жыгач. Төрт тилдин бириндеги варианты. Мунун <i>jığaç</i> деп айтылган түрү да бар.
147	jağaq	Жаңгак. [III, 22]
148	jigdä [III, 23]	Жийде.
149	jarçan [III, 29]	Шыбак, эрмен, шыраалжын. Бул сөздүн <i>jafçan</i> – деп айтыла турган түрү да бар. Бул жогоруда айтып өтүлгөн – <i>p</i> арибинин – <i>f</i> арибине алмашып келген эрежесине окшош.
150	jämşän [III, 29]	Кыпчак жеринде өсүүчү мөмө жемишинин бир түрүнүн аты.
151	larbuz	Жалбыз. [III, 31]
152	jıldız [III, 32]	Дарактын тамыры. Ага окшоштуруп, адамдардын тегине да бул сөз колдонулат: <i>tüplüg jıldızlığ</i> – түбү тектүү, тамыры тереңдеги (адам).
153	junğuq [III, 35]	Тамыры самын сымал көбүрө турган өсүмдүктүн бир түрү. Билип кой, - <i>q</i> ариби этиштин уңгусуна кошулуп, шайман, куралдардын атын пайда кылат. <i>Orğaq</i> (орок) сөзү <i>ordı</i> этишинен жасалган. Бу сөз да көрүп турганындай, <i>жуул(ду)</i> менен <i>junmaq</i> маанисиндеги <i>judı</i>

		этишине – <i>q</i> арибинин кошулушу менен пайда болгон.
154	jaɣɨʃɣu [III, 38]	Кызылгат (карагат сыяктуу тоо өсүмдүгү). Бул сөз <i>jumuʃɣa</i> деп да айтылат.
155	jabuʃqaq [III, 40]	Уйгак, тикендүү жана түктүү өсүмдүктүн бир түрү. Аттын, жагы башка жаныбарлардын куйругуна жармашып калат. Бирөөлөр сүйлөсө аралаша берген, ар кимге асыла берген адамдарды да ушул сөз менен атайт.
156	jaburɣaq [III, 40]	Жалбырак, барик. Китептин барагын да <i>jaburɣaq</i> дейт.
157	jügürɣün [III, 43]	Тарууга окшогон, даны кызыл өсүмдүктүн бир түрү. Аны түркмөндөр жешет.
158	jaqɨɣan [III, 44]	Жаңгактын чоңдугундай кызыл жемиши бар өсүмдүк. Жел тийип жарылган эринге анын кабыгын сүртүп койсо, тез айыгып кетет.
159	tür [III, 91]	Түбү, тамыры. Ар кандай нерсенин түбү. <i>Jıɣaʃ tüpi</i> – дарак түбү (тамыры).
160	tıt [III, 92]	Түз өскөн арча дарагы. Тоолордо өсөт.
161	küç [III, 92]	Күнжүт. <i>Kıç jaɣı</i> – күнжүт майы. <i>Чигилче</i> . Күнжүттүн уругу чоң болгондуктан, <i>ıñäk küçi uı күнжүт</i> дешет.
162	boj	Чөп өсүмдүгү. Аны жегенге болот. <i>Огузча</i> . [III, 106]
163	toj [III, 106]	<i>Toj otı</i> – дары чөптүн аты.
164	jiz [III, 107]	Чий камыш. Мындан чыгдан жасалат. Бул камыштан ичке жана жумуру болот.
165	jüş [III, 108]	<i>Jaʃ juʃ</i> – жашылча. Бул сөз <i>jüş</i> болуп колдонулбайт, жуп болуп кош сөз түрүндө колдонулат.
166	qat [III, 110]	Тикендүү дарак мөмөсү. <i>Aɣılɣu qatı</i> – курма мөмөсү. <i>Sınçɣan qatı</i> – карагат же кызылгат. Аны сыгып, айранга аралаштырып, даам берсин үчүн тутмачка кошот.
167	bar [III, 111]	<i>bar jigdä</i> – нан (чоң) жийде.
168	qaz [III, 113]	Дарактын кабыгы. Макалда мындай: <i>qaʒıñ qasıña</i> – кайың кабыгы (катуулугу) менен, кайың кабыгы менен катуу.
169	şav [III, 116]	Шакар сымал чөп. <i>Uç</i> жеринде аны менен кийим жуулат.
170	tal [III, 118]	Тал. Шыңга бойлуу кишини шыңга талга окшоштуруп, <i>tal boʒluğ</i> – тал бойлуу дешет. Бул сөз көпчүлүк учурда назик, сымбаттуу кыздарга карата айтылат.
171	küwük	Саман. <i>Огузча</i> . [III, 124]
172	qajaɣuq [III, 133]	Тоодо өскөн жыттуу өсүмдүк. Мен муну <i>запаран</i> деп ойлоймун.
173	ji [III, 161]	<i>Ji jıɣaʃ</i> – бири-бирине чырмалышып өскөн дарак. Бул сөздүн негизи <i>jigi</i> – жыш, ариптери кыскартылган. Арасы ачык эмес жыш тишти да <i>jigi tiş</i> дейт.
174	şutı [III, 163]	Укроп. Түрк сөзү эмес.

175	qorı [III, 167]	Темир тикен. <i>Кыпчакча.</i>
176	tögi [III, 172]	Акталган таруу.
177	tana [III, 176]	Данек, дан, урук. Күнжүттүн же башка бир өсүмдүк уругу. <i>Уч жана огузча.</i>
178	dawa[III, 177]	Жылгындын тамыры. Муну боекчулар иштетишет.
179	sunu	Зире. [III, 178]
180	buğqaj [III, 179]	Буудай. Макалда мындай: <i>buğqaj qatında sarqaç suvalur</i> – буудайдын шылтоосу менен карамык (чөп) суу ичет. Бул макал кимдир бирөөдөн башка бирөө пайда көргөндө айтылат.
181	jün [III, 268]	Пахта. <i>Аргуча.</i> Йагма менен карлуктар пахтаны ушундай дешет.
182	qažın [III, 273]	Кайың. Макалда мындай: <i>sögüt sülinä qažın qasıña</i> – сөгөт сөлүнөн (нымынан, көктөп турган көркүнөн), кайың кабыгынан (билинет). Бул макал бардык нерселер өзүнүн тегине жараша болот деген мааниде айтылган.
183	bäzinç [III, 276]	Жалбырактары жана өзөгү кызыл өсүмдүк. Ал бакта өсөт, ал дарылык үчүн желет.
184	jorınça	Беде (<i>диал.</i> йоңгучка). <i>Огузча.</i> [III, 278]
185	şunla [III, 280]	Шуңла, аргу жеринде өскөн өсүмдүк. Өзөгүн алып таштап жесе болот.
186	sañaç	Жаңгак өлчөмүндөгү майда таттуу алманын аты. [III, 282]
187	çinlāk	Чырмоок. [III, 283]
188	dängäl	Чар, саман. [III, 283]
189	jürgäç[III,28]	Чырмоок. Дарактарга чырмалып өсүп, аларды кууратат.
190	äldrük	Адрашмандын уругу. [III, 304]
191	örtgün	Саман үймөгү. [III, 304]
192	qıldruq [III, 307]	Кылкан. Буудай машагындагы кылкан. Башкалары да ушундай.
193	juldruğa [III, 317]	Төө тикен, кылычка окшогон, бийик өсө турган өсүмдүк.
194	jorınçqa	Беде. [III, 317]
195	asurtğu	Чүчкүрткүч. <i>Asurtğu ot</i> – чүчкүрткүч чөп. [III, 323]

Уруулар

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	oğuz [1, 73]	Огуз. Түрк урууларынын бири. Огуздар – түркмөндөр. Алар жыйырма эки урук, ар биринин айрым белгилери менен малга салуучу тамгалары (эндери) бар. Уруулар бири-биринин малын ошол тамгалары (эндер) боюнча айырмалайт.

2	uba [1, 97]	Уруу, тайпа. Огузча.
3	ıva [1, 100]	Ыба. Огуздардын бир уруусу.
4	ujgur [1, 118]	Уйгур. Беш шаардуу элдин аты.
5	oğraq [1, 124]	Ограк. Чек арадагы <i>qara jiğaç</i> - Кара-Жыгач деген жерде жашаган түрктөрдүн бир тайпасы
6	älkä [1, 132]	Элке (элдин аты). <i>Älkä bulaq</i> – элке булак (түрктөрдүн бир бөлүгү ушундай аталат).
7	aramut [1, 140]	Арамут. Уйгурларга жакын жашаган түрктөрдүн бир бөлүгү.
8	tübüt [1, 304]	Түбүт. Түрк жерлеринде жашаган бир калк. Жыпары бар кийик ушулар жашаган жерде болот. Ошол кийиктин киндигин кесип алат. Ошол нерсе киндик жыпар деп аталат. Түбүттөр Сабит деген адамдын тукумдары болот. Ал өзү Йеменден, бир кишини өлтүрүп коюп, жазадан коркуп кеме менен Чин өлкөсүнө качып келген. Бул жер ага жагып, ушул жерде туруп калган. Урук-тукуму өсүп, түрктөрдөн бир миң беш жүз фарсах жер алган. Күн чыгышы Чин, күн батышы Кашмир, түндүк тарабы уйгурлар болуп, түштүгү Инди деңизине чейинки аймагы ээлеп турушат. Алардын тилинде дагы эле араб сөздөрү сакталып калган: <i>эне</i> дегенди – <i>ита</i> , <i>ата</i> дегенди – <i>аба</i> дешет.
9	käçät [1, 305]	Хорезмде жашаган бир түрк уруусу.
10	bulaq [1, 324]	Түрк урууларынын бири. Аны кыпчактар басып алган, бирок Кудуреттүү жана Улук Алла аларды куткарган да, алар <i>älkä bulaq</i> аталып калышкан, кыска да, созулма да “а” аркылуу айтылат.
11	çaruq [1, 325]	Түрк урууларынын биринин аты. Алар Барчуктагы Бухтунасардын уулу Бизанды колго түшүргөн Афрасийаб шаарында жашашат.
12	täzik [1, 331]	Тажик, тежик (фарс).
13	çıgıl [1, 336]	Чигил. Үч түрк уруусунун аты.
14	çumul[1, 337]	Түрк урууларынын бири, чумул.
15	tatar [1, 350]	Татар. Түрк урууларынын бири.
16	tuhsı [1, 359]	Тухсы. Куйастагы түрк уруусунун аты. Аларды <i>tuhsı çigil</i> дешет.
17	tavgaç [1, 382]	Бул жерде жашаган түрк уруусу. Аларды, уйгурларды <i>tat</i> деп, <i>tavgaç</i> катары чиндерге жакын дешкен.
18	qırqız [1, 385]	Кыргыз, түрк урууларынын бири.
19	qarluq [1, 397]	Карлук (огуз эмес, түркмөндөргө тиешелүү көчмөн түрк урууларынын бири).
20	qıfçaq	Кыпчак. [1, 398]

21	känçäk	Кенжек (түрк урууларынын бири). [1, 402]
22	Basmıl	Басмыл (түрк урууларынын бири). [1, 403]
23	bäçänäk [1,48]	Беченек (Румга жакын жашаган түрк урууларынын бири).
24	bäçänäk	Огуз урууларынын бири. [1, 408]
25	çarıqluğ	Огуз урууларынын биринин аталышы. [1, 414]
26	soqaq [II, 230]	Огуздардын фарсыларды мазактап, кемсинтип койгон аты. <i>Bi soqaq nä tijir</i> – бу сокак эмне дейт? Бул фарс эмне деп турат?
27	jafa [III, 19]	Огуздардын бир уруусу.
28	jämäk [III, 22]	Йемек. Түрк урууларынын бири. Менимче, алар – кыпчактар. Кыпчак түрктөрү өздөрүн башка уруу деп эсептешет.
29	jağma [III, 27]	Йагма. Түрктөрдүн бир уруусунун аталышы. Аларды <i>qara jağma</i> – кара йагма деп да айтышат.
30	jabaqu	Йабаку, түрктөрдүн бир уруусу. [III, 28]
31	qaj [III, 119]	Кай, түрк урууларынын бири.
32	qajuğ	Кай, кайыг. Огуздардын бир уруусу. [III, 124]
33	bajät	Баят. Огуз тайпасынын бир уруусу. [III, 128]
34	tañut [III, 268]	Таңгут. Түрктөрдүн бир уруусу. Алар Чинге жакын жайгашкан. Алар <i>биздин түпкү тегибиз араб</i> дешет.
35	türkmän	Түркмөн. Булар – огуздар. [III, 304]

Жаныбарлар

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	or [I, 56]	Теминде ортого (биринчи) байланган өгүз. <i>Аргуча</i> .
2	it [I, 57]	Ит.
3	oq jılan [1, 59]	ок жылан: кишиге атылуучу жылан.
4	irk [1, 63]	Ирик, төрт жаштагы биттелген кой.
5	ud [1, 64]	уй. Чигилче. Түрк элдери кабыл алган он эки жылдын бири <i>ud jili</i> – уй жылы деп аталат.
6	in [1, 68]	ийин. Кабылан, түлкү, арстандын ийини, бардык жырткыч айбандардын жатагы (ийини). <i>Jin</i> – деп айтылган түрү да бар.
7	in [1, 68]	жин, койдун жини (кыгы). Бул сөздүн <i>jin</i> – деген түрү да бар.
8	ögüz [1, 75]	Өгүз. Макалда мындай: <i>ögüz aźakı bolğınça buzağı başı bolsa jig</i> – өгүздүн аягы болгончо, музоонун башы болгон ийги. Бул макал көз каранды болгончо, эркин болгон артык деген мааниде колдонулат.
9	ažığ [1, 78]	Аюу. Макалда мындай: <i>avcı nāçā al bilsä ažiğ (adığ) ança jol bilir</i> – аңчы канча айла билсе, аюу да ошончо

		жол билер. Бул макал көптү көргөн эки киши бири-бири менен тартышып калганда айтылат.
10	ıvıq [1, 81]	Кийик, тоо эчки. Чөл, таштак жерлерде жашаган кийиктин бир түрү.
11	änük [1, 86]	Арыстандын күчүгү. Сырттан, карышкыр менен иттин күчүктөрүн да <i>änük</i> дейт. Кулпунун тиши да <i>kiritlik änügi</i> деп аталат.
12	atan [1, 89]	Атан. Макалда мындай: <i>atan jüki aş bolsa, açqa az körünür</i> – атандын жүгү аш (тамак) болсо, ачкага (кишиге) аз көрүнөр.
13	ār [1, 92]	Сырттан. <i>Ār böri</i> – көк жал бөрү.
14	ās [1, 93]	Арс. Ак суусар. – <i>z</i> ариби менен да айтылат. Ушунусу дурус. Күндү да ушул сөз менен аташат.
15	ajıǵ [1, 95]	Аюу. Огуз, кыпчак, ягмача <i>aǵıǵ</i> деп айтылат.
16	aba [1, 97]	аюу (кыпчакча).
17	ärkäç [1, 104]	Эркеч, Бир жашар серке. Макалда мындай: <i>ärkäç äti äm bolur, açki äti jäl bolur</i> – эркеч эти эм болор, эчки эти жел болор.
18	arqun [1, 115]	Аргын, жапайы айгыр менен жалгашкан колдогу кысырактан туулган буудан. Байгеде көбүнесе ушундай аттар озуп келген.
19	äşgäk [1, 117]	Эшек. Эки тилдин биринде (огуз менен түрк) <i>äşjäk</i> дейт.
20	iñäk [1, 118]	Инек, уй. Огуздар ташбаканын ургачысын да <i>iñäk</i> – инек дейт.
21	äşjäk [1, 120]	Эшек. <i>Äşkäk</i> – эшек деген сөзү да бар. Биринчиси жакшы, дурус.
22	iktü [1, 120]	Мал. Колдо багыла турган, колго үйрөтүлгөн мал.
23	užlaŋ [1, 121]	Түсүн өзгөртүүчү жаныбар (хамелеон). Огузча.
24	arqar [1, 122]	Аркар. Мүйүзүнөн бычакка сап жасалат.
25	uǵlaq [1, 124]	Улак. Макалда мындай: <i>uǵlaq jiliksiz, oǵlan biliksiz</i> – улак жиликсиз, улан билимсиз.
26	ablan [1, 124]	Чычкан тукумундагы кичине жаныбар.
27	arǵun [1, 124]	Чычкан тукумуна кире турган узундугу жарым аршин келген жаныбар. Дубал, жарлардан чымчыктарды уулайт, койго тийсе, этин саргайтып жиберет. Уктап жаткан кишиге тийсе, ал кишинин сийдиги тутулат.
28	ingän [1, 125]	Инген. Макалда мындай: <i>ingän inrasa botu bozlar</i> – инген ыңыраса, бото боздоор. Бул макал туугандын бири-бирине мээримдүүлүгүн билдирүү үчүн айтылат.
29	ordo [1, 128]	Ордо. Чычкан менен келемишке окшош, жер алдында жашай турган жаныбарлардын ийни, ордосу.

30	ordu [1, 128]	Ийин. Ачкүсөн сымал жаныбардын ийини.
31	asrı [1, 129]	Кабылан. Чаар ала жипти <i>asrı jışığ</i> - дейт. Эки түстүү чаар ала нерсенин баарын кабылан түсүнө окшогондуктан <i>asrı</i> – дешет.
32	arzu [1, 130]	Чөө. Кишилер бир нерсенин бет маңдайына топтолсо <i>kişi arzulaşı qordı</i> – кишилер чөөдөй жыйылды деп, же адамдар киши жей турган чөөлөрдөй курчалды дегенди билдирет.
33	äçkü [1, 131]	Эчки.
34	örkö [1, 131]	Өркөч, төөнүн өркөчү.
35	azman [1, 132]	Бычылган кой (ирик). Жумурткалары кесилгендиктен, койго чаба албайт.
36	alawan [1, 140]	Крокодил.
37	ažğıraç [1, 144]	Шыйрактары ала, кара түстүү тоо теке. Кой арасында кочкор кандай болсо, тоо теке да ошондой.
38	örümçük	Жөргөмүш, өрмөкчү. [1, 151]
39	alañır [1, 158]	Кемирүүчүлөр тобуна кирген – <i>кош аяк</i> деп аталган кичинекей айбан. Түркмөндөр аны жешет.
40	qoç [1, 280]	Кочкор. Огузча. Негизи. <i>Qoçnar</i> – болот.
41	qurt [1, 295]	Курт (бөрү). Түрк элдеринин көпчүлүгү ушинтип айтат. Огуздар бөрүнү <i>qurt</i> дейт.
42	bars [1, 297]	Жолборс.
43	suğur [1, 310]	Суур; терисинен тебетей, чепкен тигилген жаныбар.
44	sığır [1, 310]	Уй (диал. сыйыр).
45	sığır [1, 311]	<i>suv sığırı</i> – суу сыйыры (бегомот).
46	qatır [1, 311]	Качыр.
47	kälär [1, 311]	Келемиш (диал. кэлэр).
48	qotoz [1, 312]	Топоз (диал. котоз).
49	çäbiş [1, 314]	Чебич; алты айлык ургаачы эчки (улак).
50	baraq [1, 322]	барак ит (жүндүү ит). Түрк элдеринде мындай бир уламыш (ишеним) бар. Жакындап келе жаткан карылыгын сезген бир бүркүт эки жумуртка тууйт да, басып чыгарат. Бир жумурткасынан ит чыгарат, аны барак деп аташат, ал эң күлүк, алгыр болот. А экинчисинен балапан чыгып, ал акыркысы болуп калат.
51	tutuq [1, 324]	Бычмал, бычылган.
52	çoçuq [1, 325]	Торопой.
53	tişäk [1, 331]	Шишек; эки жаштагы кой.
54	çätük [1, 332]	Мышык. Огузча. <i>kök çätük</i> – жапайы мышык.
55	sürük [1, 333]	Сүрүк, сүрүм, үйүр. <i>Bir sürük qoj</i> – бир сүрүм (айдам) кой ж.б.

56	Küvük muş	жапайы мышык. Чигилче. [1,335]
57	kölük [1, 335]	Арка, бел, көлүк башкача айтканда жүк артчу мал.
58	mäzäk [1, 335]	Иттин богу.
59	başıl [1, 335]	<i>Başıl qoj</i> – кашка кой, бир уруунун тилинде.
60	torum [I, 338]	Бото. <i>Tişi torum</i> – ургаачы бото.
61	tažun [1, 341]	Торпок, эки жашар кара мал. <i>Tişi tažun</i> – ургаачы торпок.
62	çäqün [1, 343]	Чөндөлөй.
63	saban [1, 343]	Сокого чегилген кош өгүз. <i>Saban</i> – жер айдоо. Макалда мындай: <i>sabandı sandrış bolsa, örütkindä irtäş bolmas</i> – эккенде эсеп болсо, оргондо талаш болбос. Минтип, иш бүткөн соң талашып-тартышып отурбай, башында акылдашып алуу керектиги тууралуу айтылат.
64	küzön [1, 344]	Күсөн, (ач күсөн). Куштар ага аңчылык кылат, келемиштин бир түрү.
65	biçin [1, 348]	Мечин, маймыл. <i>Biçin</i> – түрктөрдүн он эки жыл аталышынын бирөө.
66	soğun [1, 348]	<i>soğun julan</i> – сормо жылан.
67	sığın [1, 348]	Бугу.
68	çažan [1, 349]	Чаян.
69	bulan [1, 352]	Булаан. (Кыпчак жеринде уу кылышкан ири жаныбар). Анын чөйчөккө окшош, оймолуу, жогору көтөрүлгөн жалгыз мүйүзү бар. Ага кар жана суу чогулат. Ургаачысы эркегин өз мүйүзүнөн сугарыш үчүн эңкейет, а эркеги ургаачысын сугарыш үчүн эңкейет.
70	kirpi [1, 353]	Кирпи. <i>Oqlug kirpi</i> – октуу (чоң) кирпи.
71	küvrä [1, 358]	Өлгөн жаныбардын тарпы.
72	sunzı [1, 359]	Бүргөнүн бир түрү. Мен <i>бит</i> деп ойлойм.
73	qudğu [1, 361]	Чымын.
74	qaşğa [1, 361]	Кашка. <i>Qaşğa qoj</i> – кашка кой. <i>Qaşğa at</i> – кашка ат. <i>Qaşğa buğra</i> - кашка буура. Эки жердин аты Кашка-Буура.
75	bürgä [1, 362]	Бүргө. Аны жеңил ойлуу кишиге окшоштуруп: <i>bürgä kişi</i> .
76	tilkü [1, 363]	Түлкү. Кыз баланы да түлкү деп коюшат. Аял төрөгөндө, төрөткөн кемпирден: - <i>Эмне төрөдү – түлкүбү (кыз маанисинде себеби кыздар жасакер жана амалдуу) же бөрүбү (уул дегени, анткени ал тайманбас, кайраттуу болот)?</i> – деп сурашат.
77	sirkä [1, 364]	Сирке (бит сирке).
78	kärki [1, 364]	Керки.
79	toqlı [1, 365]	токту (алты айлык кой).

80	siçğan [1, 370]	Чычкан. Макалда мындай: <i>öldeşi siçğan muş taşaqı qaşır</i> – өлгүсү келген чычкан мышыктын ташагын кашыр. Өлүүчү чычкан мышыктын ташагын тырмайт. Бул арабчадагы <i>ал бычак издегендей</i> дегенге маанилеш. Мындай деп өзүнүн өлүмүн тапчу жерди айланчыктагандарга карай айтышат.
81	baqlan [1, 374]	Баглан. <i>Baqlan qozı</i> – баглан козу.
82	kümiçä [1, 375]	Кумурска, кантала.
83	buzagu [1, 376]	Музоо. Макалда мындай: <i>ävdägi buzagu ögüz bolmas</i> – үйдөгү музоо өгүз болбос. Эмгеги сиңип, жогорку кадыр-баркка жетишсе да, жакындары аны бала кезиндегидей эле, кичине катары карашса, ушинтип айтылат.
84	buzagu [1, 376]	<i>Buzagu jili</i> – келемиш.
85	kälägü [1, 378]	Кош аяк.
86	çumalı [1, 378]	Чимели. (<i>дуал</i> . Чимейил). Чигилче.
87	boğundi [1, 379]	Табарсык (адамдыкы эмес, айбандардыкы).
88	qatqıç [1, 383]	Чаян өндүү, чага турган жаныбар. Аргуча.
89	qusğaç [1, 383]	Кара курт (кишини чагуучу, кара түстүү, кичинекей жаныбар). Огузча.
90	baldır [1, 384]	<i>Baldır qozı</i> – төл башы козу.
91	qunduz [1, 385]	Кундуз.
92	turlaq [1, 393]	(<i>torlaq</i>) арык-торук мал.
93	tarmaq [1, 393]	Жырткычтардын тырмагы, текөөр. <i>Qarğaq tarmaq</i> – карга тырмак аттуу өсүмдүк бар.
94	sağlıq [1, 396]	Саалчу мал, алгачкы мааниси – <i>саан кой, соолук</i> .
95	quдруq [1, 396]	Куйрук, бардык жаныбарлардын куйругунун аталышы. <i>Koj quдруqı</i> – кой куйругу. <i>at quдруqı</i> – ат куйругу.
96	qarsaq [1, 397]	Калтар түлкү.
97	märdäk [1, 403]	Мамалак. <i>Aziğ märdägi</i> – аюу мамалагы. Айрым түрктөр торопойду <i>toñuz märdägi</i> дешет.
98	buğrıl [1, 403]	Буурул. <i>Buğrıl qoj</i> – буурул кой.
99	sarsal [1, 404]	Суусар, кишке окшош кичинекей жаныбар.
100	sarıçğa [1, 408]	Чегиртке. Ага салыштырып бекерпоз кишини да <i>sarıçğa är</i> – дешет.
101	saqırqu [1, 409]	Кене.
102	çägürkä [1, 409]	Чегиртке. Огузча. Түрктөрдө бул уча элек чегирткеге колдонулат. Ага чоң үй бүлөнү жана жайнаган аскерди салыштырып, <i>çägürkä tāk sü</i> – чегирткедей (көп) кошуун дешет.
103	küsürgä	Келемиштин бир түрү (кош аяк). [1, 409]
104	küzküni	Коңуздун бир түрү, түн ичинде дыңылдап учат. [1,

		411]
105	qarınçaq	Кумурска. Огузча. Кээде <i>qarınça</i> деп айтылат. [1, 418]
106	saqırqan	Кош аяк чычкан (секирген). [1, 431]
107	tavışğan [1, 426]	Коён. <i>Tavışğan jili</i> – түрктөрдүн он эки жылынын бири.
108	kösürkän[1,432]	көр чычкан, момолой.
109	tüşürkün[1,432]	Төө куйрук.
110	soqaq [II, 230]	Ак бөкөн.
111	kärkük [II, 231]	Койдун тогуз каты менен улаша жайгашкан, <i>уул тубар</i> деп аталган торчолуу кыска ичегиси.
112	jumur [III, 8]	Жумур, айбанаттардын сокур ичегиси.
113	jälin [III, 18]	Желин. Бээнин желини. Бардык ай, ача туяктуулардын желинин ушундай дешет.
114	jağan [III, 22]	Пил. Эки тилдин биринде (түркчө же түркмөнчө). Адамдарга да <i>jağan tägin</i> – <i>Йаган тегин</i> деп ат коюлат.
115	jılan [III, 23]	Жылан. <i>Oq jılan</i> – ок жылан. Адам жана башкаларга атыла турган жылан. <i>Jılan jılı</i> – жылан жылы. Түрктөрдүн он эки мүчөл жылнамасынын биринин аталышы.
116	juğdu [III, 23]	Чууда. Төөнүн ээгинин алдындагы узун жүнү.
117	joğru [III, 24]	Төөнүн чуудасы. <i>Joğruj</i> деп да айтылат.
118	jamlan	Кемируучүлөрдүн бир түрү. [III, 29]
119	jarpuz [III, 31]	Маңкус. Жыланды өлтүрө турган бир жаныбар. Макалда мындай: <i>jılan jarpuzdın qaçar, qança barsa jarpuz utru kälür</i> – жылан маңкустан качса да, ал кайда барбасын, ал маңкуска туш болор. Макалда жаман көргөн нерседен канчалык качса да, ага дайым туш келе бере турган адам тууралуу айтылган.
120	kiş [III, 97]	Киш, булгун. Булгун куйругу <i>kiş qužruqı</i> делет.
121	muş [III, 97]	Мышык. чигилче. Огуздар муну <i>çätük</i> дешет.
122	bög [III, 99]	Бөйөн, уулуу жөргөмүш. Эки тилдин биринде.
123	qon [III, 105]	Кой. Аргуча.
124	boj [III, 106]	Бөйөн. Бул сөздүн <i>bög</i> деген да түрү бар. Ушунусу туура.
125	qoj [III, 107]	Кой. <i>Qoj jılı</i> – кой жылы. Түрк калкындагы он эки мүчөл жылынын биринин аталышы.
126	näk [III, 117]	Ажыдар, крокодил. <i>Näk jılan</i> – ажыдар. <i>Näk jılı</i> – ажыдар (жылан) жылы. Түрк элдериндеги он эки мүчөл жылынын биринин аты. Бул китепти жазган убактыбыз төрт жүз алтымыш төртүнчү жылы <i>näk jılı</i> эле.
127	man [III, 119]	Эки чарыдан өткөн. <i>Man jaşlıq qoj</i> – эки чарыдан (төрт жаштан) ашкан кой. Бул сөз койдон башкага

		иштетилбейт.
128	taj [III, 119]	Тай.
129	küwük	Эркек. <i>Küwük muş</i> – эркек мышык. [III, 124]
130	tujağ [III, 124]	Туяк. Айбанаттын туягы. <i>At tujağı</i> – ат туягы.
131	majaq [III, 126]	Кумалак, төөнүн тезеги. Бул сөз мурун төөгө, төөнүн тезегине карата гана айтылса, кийин <i>qoj majaqı</i> – кой корголу болуп, ушундан алынган. Жылкы тезегине гана <i>jundaq</i> деп айтылат. Макалда мындай: <i>tävä bädük ärsä majaqı bädük ärmäs</i> – төө чоң болсо да, кумалагы чоң эмес. Макалда чоңдун (улуунун) кызматкери (кулу) болгону менен өзүн улуу сезген адамдарга карата айтылат, <i>улуулук сага эмес, сенин Эгеңе гана жарашат</i> деген болот.
132	käjik [III, 126]	Кийик. Негизинде, жапайы жаныбарлардын баары. Бу сөз этин жегенге болгон <i>кийик</i> , <i>элик</i> сыяктуу айбанаттарга колдонулат. <i>Käjik kişi</i> – киши кийик, жапайы адам. <i>Käjik sögüt</i> – жапайы (мажрүм) тал. Ар кандай жапайы өскөн өсүмдүктөрдү <i>käjik</i> дешет.
133	küjä [III, 127]	Күбө. Тери, жүн, кийизге түшчү курт.
134	tadun [III, 128]	Торпок. Бир жашар музоо.
135	äjägü [III, 131]	Кабырга. Айбанаттардын кабыргасы, кабырга сөөгү.
136	tajğan [III, 131]	Тайган. Макалда мындай: <i>Tajğan jügrügün tilkü sävmäs</i> – Тайган жүгүрүгүн (күлүгүн) түлкү сүйбөс, тайган (ит) күлүгүн түлкү сүйбөйт. Бул макал бири-бирин көрө албаган эки аалымга карата айтылат.
137	bojnaq	Уулуу кескелдирик. [III, 131]
138	käjlik [III, 132]	Маймыл. Чочукчал же жапайыга окшоп эки жагын элендеп карап баскан адамды ушуга окшоштуруп, <i>käjlik kişi</i> – маймыл киши дешет.
139	baqanaq [III, 132]	Баканак, ача туяктуулардын туяктарынын баканагы (арасы) же эки туягынын бири.
140	baqajuq	Бакай, жылкынын бакайы. [III, 132]
141	sarqajıq	Кепшеген жаныбарлардын тогуз каты. [III, 134]
142	quduçaq	Куймулчак. [III, 134]
143	bi [III, 155]	Бээ. <i>Түркчө</i> . Огузча эмес.
144	bi [III, 155]	Бөйөн. Бул сөздүн <i>böj</i> деген түрү да бар.
145	botuq [III, 163]	Бото.
146	käçi [III, 164]	Эчки. <i>Огузча</i> .
147	böri [III, 165]	Бөрү. Макалда мындай: <i>böri qoşnısın jätäs</i> – бөрү кошунасын жебес, бөрү айланасына тийбейт. Бул макал кошуналардын бири-бирин урматтоосуна карата айтылат.

148	qozı [III, 167]	Козу.
149	tişi [III, 168]	Ар кандай жаныбардын ургаачысы.
150	tävä [III, 169]	Төө. Жекеликке жана көптүккө бирдей айтыла берет. Эки үндүү ортосундагы – v менен айтылат. Огуздар <i>däwä</i> дешет.
151	baqa [III, 169]	Бака. Ташбаканы <i>müñüz baqa</i> – мүйүз бака деген ушундан алынган. <i>Baqaşıq</i> – баканын кичирейтип айтылышы. Колдун булчуңун да ушинтип айтат.
152	buqa [III, 169]	Бука.
153	täkä [III, 171]	Тоо теке. Анын мүйүзүнөн жаа жасалат.
154	täkä [III, 171]	Теке. Сакалы текенин сакалына окшош адамды <i>täkä saqal</i> – деш ушундан алынган.
155	tügä [III, 171]	Эки жашар музоо, торпок. Ургаачы торпок да ушинтип аталат.
156	mama [III, 176]	Теминде (кырман бастырганда) ортого чегилген өгүз. Калган өгүздөр андан кийин чегилет.
157	qomşuj [III, 180]	Канга тойгон кене. Бул сөз заарасы тутулуп калган адамга тамсил катары айтылат.
158	käslinçü	Кескелдирик. [III, 181]
159	qoñuz	Коңуз. [III, 269]
160	müñüz	Мүйүз. Бардык айбандардын мүйүзү. [III, 269]
161	täñil [III, 271]	Темгил. <i>Täñil käjik</i> – темгил, алдыңкы буттарында жол-жол сызыктары бар кийик. Башкалары да ушундай.
162	toña [III, 272]	Кабылан, жолборс. Алгачкы мааниси пилди өлтүрө алганга, пилге күчү жеткендерге карата айтылган. Бирок бул сөз түрктөрдө алгачкы маанисин жоготуп, ысым маанисинде сакталууда. Бул көбүнчө адамдарга лакап ат катары колдонулуп келет. Мисалы, <i>toña han</i> . <i>Toña tägin</i> . Түрктөрдүн улуу каганы Афрасийаб <i>toña alp är</i> деп аталат. Бул кабыланга окшоп күчтүү, баатыр адам дегенди түшүндүрөт.
163	tägin [III, 274]	Киш, суусарлар тобуна кирген, териси баалуу жаныбар.
164	qarınça	Кумурска. <i>Огузча</i> . [III, 278]
165	jañan	Пил. Муну огуздар билбейт. [III, 278]
166	jängäk	Суу чаян. <i>Огузча</i> . [III, 283]
167	arslan [III, 304]	Арстан. Хандарга ат болуп да келет. Макалда мындай: <i>alın arslan tutar, küçin sıçğan tutmas</i> – айла менен арстан тутулар, күч менен чычкан да тутулбас. Бул макал ишти акыл менен эмес, күч менен аткарууга аракет кылган адамдарга карата айтылат.
168	borsmaq[III,307]	Кашкулак. Семиздик ушуга окшоштурулуп айтылат.

169	burslan [III, 307]	Бул сөздүн чыныгы мааниси жолборс. <i>Arslan burslan</i> – арстан жана жолборс деген ушундан алынган.

Канаттуулар

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	us [1, 58]	Жору, кузгун.
2	aŋ [1, 61]	Канаттуунун аты. Анын майы дарылык үчүн пайдаланылат.
3	il, il quş [1, 68]	таскара (кичине, майда) курт-кумурска, көбүнчө тарптар менен азыктанат. Өзү эч нерсени ала албайт. Ушундай куш.
4	alıq [1, 82]	куштун тумшугу.
5	üpür [1, 91]	Үпүп. Муну <i>üpkük</i> деп да аташат.
6	üjáz [1, 95]	чиркейдин майда түрү. Огузча.
7	uja [1, 96]	уя, куштун (канаттуулардын) уясы.
8	arı [1, 98]	Аары. Бул сөз арабчага окшоп кетет. Арабдар балды <i>arı</i> дейт. Түркчө <i>бал аарысы</i> деген мааниде. Чигил түрктөрү балды <i>arı jagı</i> – <i>аары майы</i> дешет.
9	aŋıt [1, 102]	аңыр. Казга окшош кызыл ирендүү куш.
10	ördäk [1, 111]	Өрдөк. Макалда мындай: <i>qaz qopsa, ördäk kölig igäniür</i> – каз кетсе (учуп кетсе), өрдөк көлдү ээлер. Бул макал эл ичинен бир чоң киши кеткенден кийин, ордуна андан төмөн (баркы боюнча) бир кишинин көтөрүлүшүнө байланыштуу колдонулат.
11	üpkük [1, 117]	Үпүп. Чигилче.
12	ular [1, 125]	Улар.
13	ühi [1, 157]	Үкү.
14	qır [1, 283]	Таан.
15	qız quş	Кишиге кол салардай жапыс учкан бир куш. [1, 284]
16	quş [1, 287]	Куш. Жалпы канаттуулардын аты, буга айрым сөздөр кошулуп, башка-башка канаттууларды атайт. <i>Ürüñ quş</i> – ак ылаачын. <i>Qara quş</i> – кара куш. <i>Tävä quş</i> – төө куш. <i>Jun quş</i> – тоос. <i>Äl quş</i> – тазкара. Бир сары жылдыз (Юпитер) да <i>qara quş</i> дейт. <i>Qara quş toğdı</i> – сары жылдыз көрүндү. Бул жылдыз таң атаар маалда чыгат. Огуздар төө шыйрактарынын учун да <i>qara quş</i> – кара куш дейт. <i>Qız quş</i> – сырткы өңү ар башка түскө кубулуп турган куштун бир түрү.
17	qıl: qıl quş [1, 291]	Чегирткечи (курт-кумурска жегич куштун бир түрү). Эрте жазда келчү бул кушту бектер бири-бирине тартуу да кылышат. Муну <i>qıl qızruq кыл куйрук</i> деп да айтышат.

18	qanat [1, 305]	Канат (уча турган канат).
19	çulıq [1, 326]	Чулдук (суучул ала куш).
20	çibäk [1, 332]	<i>çibäk qarğuj</i> – жагалмай, кыргый.
21	laçın [1, 349]	Ылаачын. Баатыр кишини да <i>laçın</i> дешет.
22	çağrı [1, 357]	Чагыр (бүркүт). <i>Çagri bäk</i> – деген эркектин аты ушул сөздөн.
23	qarğa [1, 361]	Карга. Макалда мындай: <i>qarga qarısın kim bilir kişi alasın kim tabar</i> – карга карысын ким билер, киши аласын ким табар. Карганын карысын ким айрый алат, кишинин ичиндеги аласын ким таба алат?
24	çavlı [1, 365]	Ылаачын.
25	quzğun [1, 371]	Кузгун. Макалда мындай: <i>böriniñ ortağ, quzğunıñ jığaç başında</i> – бөрүнүкү – орток, кузгундуку жыгач башында. Кузгун бөрүнүн энчисин тең бөлүшөт, а өзүнүкү жыгачтын башында. Бул арабча <i>обочо жамат да, ортодон оттойт</i> дегенине жакын.
26	tüskün [1, 374]	Төө куйрук.
27	süklin [1, 374]	Кыргоол. <i>Süvkin</i> – бул сөздүн башка түрү.
28	taqağı [1, 377]	Тоок. Андан ары <i>ärkäk taqağı</i> – короз, <i>tışı taqağı</i> – мекиян тоок деп бөлүшөт. Макалда мындай: <i>jazıdağı süvlin äžärgäli ävdägi taqağı içğınma</i> – талаадагы кыргоолду уулайм деп, үйдөгү тоогундан айрылба. Жок нерсенин артынан кууйм деп, колундагысынан айрылып калбоо үчүн кеңеш катары айтылат.
29	käpäli [1, 378]	Көпөлөк.
30	quşğaç [1, 383]	Кучкач (чымчык).
31	quşlaq [1, 391]	Куштары көп жер жана аларга ууга чыкса болот.
32	tumşuq [1, 394]	Тумшук (куш тумшугу).
33	çumğuq [1, 395]	Ала карга.
34	quдруq [1, 397]	Куйрук. <i>Quş quдруq</i> – куш куйругу. Макалда мындай: <i>toqım buzup quдруқта бıçaq sıта</i> – союшту бузуп, куйрукка бычак сайба. Союп бүтүп (бузуп), куйрукка бычак сайба. <i>Сенин тууганың тамакты күлгө айлангыча кууруду</i> дегенге окшош.
35	qızlaq	<i>Köti qızlaq</i> – көтү кызыл (тоңкулдак). [1, 397]
36	käklik [1, 402]	Кекилик.
37	tuğrıl [1, 404]	Туйгун, миң өрдөктү өлтүрүп, бирин гана жеген жырткыч куш. Анын аты менен (айрым) эркектерди <i>tuğrıl</i> дешет.
38	tartar [1, 406]	тартар (куш).
39	quburğa	Үкү [1, 408]
40	dünüşkä	Торгой. [1, 409]

41	sığırçıq [1, 417]	Кара кур түрүнө кирген куш (чийырчык).
42	muğuzğaq	Аарыга окшош чымын. Аргуча. [1, 420]
43	balıqçın [1, 425]	Балыкчын, көк кытан.
44	bödürsin[1, 425]	Бөдөнө.
45	sağızğan[1, 429]	Сагызган.
46	tobulğan [1, 430]	<i>Kök tobulğan</i> – куштун аты. Ал тууралуу “канатынын алдында болоту бар, ал тоонун чокусун көзөп өтүп, экинчи тарабынан чыга алат” деген имиш бар. Муну мага көп нерсени айтып берген адамдан уктум.
47	qarğılaç	Карлыгач. Башка түрү метатеза менен <i>qarlığaç</i> . [1, 435]
48	qaşğalaq	Кашкалдак, өрдөктөн кичине суу кушу. [1, 435]
49	küzkünäk[1,436]	Шамалга көнгөн жагалмайга, карчыгага окшогон куш.
50	sanduwaç	Булбул, сандыгач. [1, 436]
51	taquq [II, 230]	Тоок. Түркмөнчө.
52	çäkik [II, 230]	Бийик аскаларда жашаган кучкачка окшош ала куш (чекилдек).
53	käkük [II, 230]	Күкүк. Моюн сөөгү сыйкырлаганда, дубалаганда (баш үйүртмө кылганда) колдонулат.
54	kökägün [II, 230]	Көгөн. Макалда мындай: <i>ikki biğra ikäşur otra kökägün jançılur</i> – эки буура ыйкашса (жөөлөшсө), ортосунда кара чымын кырылат. Бул макал эки баатыр эрегишсе (урушса), ортосунда алсыз, күчсүздөр кырыларын билдирет.
55	sämürkük[II,233]	Семүргүк (булбулга окшогон бир куш). Баласагынча.
56	jalığ [III, 11]	Таажы. <i>Taquq jalığı</i> – короздун таажысы деген сөз мына ушул сөздөн алынган.
57	jaraqulaq	Куш (үкү). <i>Йабакуча жана Йемекче</i> . [III, 44]
58	bož [III, 93]	Тоодак.
59	toj [III, 106]	Тоодак.
60	jun [III, 109]	Тоз. <i>Toz quş</i> – тооз кушу.
61	qaz [III, 112]	Каз.
62	torığa [III, 130]	Торгой.
63	süjägü	Текөөр. Короздун текөөрү. [III, 130]
64	sanduwaç	Булбул. [III, 133]
65	bajbajuq [III, 134]	Куркулдай. Уккулуктуу сайраган куш. Дарактын бутагына баштык сыяктуу салаңдатып уя салат.
66	şa [III, 157]	ала куш. Бул сөз айрым адамдарга лакап катары да <i>ärdämsiz şa</i> – <i>аденсииз, көрүмсүз, пайдасыз куш</i> маанисинде колдонулат. Ал жапыз учат.
67	säçä [III, 163]	Кучкач. <i>Огузча</i> .
68	quğu [III, 168]	Куу, ак куу.

69	bala [III, 173]	Куштун балапаны. Жырткыч жана жырткыч эмес айбандардын жаш баласын ушинтип айтат. Макалда мындай: <i>quş balası quşunçiq, it balası oħşançığ</i> – куш баласы сүйкүмсүз, ит баласы сүйгүнчүк. Куштун баласы жүн чыгып торолгончо жагымсыз, ал эми иттин баласы оюнчуктай жагымдуу болот. Чоңойгондо тескерисинче болуп калат.
70	uħı [III, 178]	Үкү. Түрктөрдүн көпчүлүгү <i>iki</i> дешет.
71	turna [III, 179]	Турна.
72	qordaj [III, 180]	Кордай (пеликан).
73	çalğaj [III, 180]	Куштун канатынын учтары.
74	qırğuj [III, 180]	Кыргый. <i>Çäbäk qırğuj</i> – жагалмай.
75	çaңçırğa	Кучкач. [III, 181]
76	turumtaj [III, 182]	Турумтай. Жырткыч, аңчы куштардын биринин аты.
77	saң [III, 265]	Заң. <i>Quş saңı</i> – куш заңы, куштун заңы.
78	siñäk [III, 271]	Шаардыктардын тилинде <i>чиркей</i> , көчмөндөрдүн тилинде <i>чымын</i> .
79	jaңan [III, 278]	Таан.
80	suңqur [III, 282]	Шумкар, жырткыч куштардын биринин аты. Ал <i>tuğrıl</i> кушунан кичине болот.
81	täñälgüç	Айры-куйрук, бул канаттуу. <i>Огузча</i> . [III, 287]
82	täñälgün	Айры-куйрук, башка түрктөрдүн тилинде. [III, 287]
83	kögürçön	Көгүчкөн. [III, 308]
84	järsgü [III, 317]	<i>ja järsgü</i> – жарганат. <i>Чигилче</i> . Айрымдар муну <i>järisä</i> дешет.
85	jumurtğa [III, 317]	Жумуртка. Тооктун жана башка куштардын жумурткасы. Адам жана айбандардын ташагын да <i>jumurtğa</i> дейт.

Кийимдердин аттары

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	um [1, 59]	ыштан, дамбал.
2	aj [1, 61]	ай. Кочкул сары түстүү жибек кийимдин бир түрү.
3	aşuq [1, 81]	Темир баш кийим, туулга.
4	oğuc [1, 81]	Маасынын сыртынан кийе турган кепич.
5	ätäk [1, 82]	Этек.
6	içük [1, 82]	ичик. Суусар, булгун жана ошолор сыяктуу айбандардын терисинен тигилген кийим.
7	äşük [1, 85]	сырт кийим, жамынчы.
8	āz [1, 93]	ак суусар ичик. Бул сөз – <i>s</i> ариби менен да айтылат. ушунусу дурус.
9	artıg [1, 106]	Кемсел, аялдардын кийими.

10	içmāk [1, 110]	Ичик. Козунун терисинен тигилген ичик.
11	otran [1, 116]	Ыштан. Муну йагма уруусунан уктум.
12	äñäk [1, 137]	Аялдардын бүркөнчүгүн байлай турган жип, боо.
13	öñiq [1, 137]	Эчкинин жүнүнөн өрүлгөн жасалма чач. <i>Öñiq jörgäjäk</i> – улама чач. Бул сөз <i>башка</i> , <i>өңгө</i> деген маанидеги <i>öñi</i> сөзүнөн алынган.
14	jörgäjäk [1, 137]	Улама чач. Бул сөз <i>башка</i> , <i>өңгө</i> деген маанидеги <i>öñi</i> сөзүнөн алынган.
15	ilärsük [1, 151]	Ыштандын боосу, ычкыр.
16	äliklik [1, 152]	Кол кап, мээлей.
17	qur [1, 282]	Кур, белбоо. Ычкыр.
18	qars [1, 299]	Чепкен; төөнүн же койдун жүнүнөн жасалган кийим.
19	börk [1, 300]	Бөрк, бөрүк. <i>Tatsız türk bolmas başsız börk bolmas</i> – татсыз түрк болбос, башсыз бөрк болбос. Баш бөрксүз болбогондой эле түрктөр таттар менен кошуналыктан танбайт деген мааниде айтылган.
20	kürk [1, 302]	Көрпө, тери (тон).
21	käzüt [1, 305]	Кийит. Той-ашта бериле турган кийим-кече. Күйөөнүн же келиндин жакындарына берилген кийит. <i>käzüt bärđi</i> – кийит берди.
22	sızığ [1, 319]	Кийимдин өңүрү. <i>Sızığ jabıb oltırdı</i> – этегин жаап олтурду. Бул адептүүлүктү билдирет.
23	qulaq ton	Жеңи кыска тон. [1, 328]
24	sižik [1, 332]	Кийимдин өңүрү, этеги.
25	käžük [1, 334]	Кийиз калпак.
26	kädük [1, 334]	Канат тагылган баш кийим. Ал кийиз топуга окшош.
27	tizim [I, 338]	<i>Bir tizim jinçü</i> – бир тизим бермет (мончок).
28	didim [1, 339]	Үйлөнүү кечесинде келин кийүүчү аземделген шөкүлө.
29	baqan [1, 340]	Шакекке окшотуп жасалган мончок. <i>Altun baqan</i> – алтын мончок.
30	köbik [1, 348]	Чапандын көбөөсү.
31	bartu [1, 354]	Күрмө.
32	çubra [1, 357]	Чалдыбары чыккан кийим.
33	käžgü [1, 364]	Кийит (кийимдин бардык түрү, кийим-кечек).
34	qaftan [1, 368]	Сырт кийим, (чепкен, кафтан).
35	kimsän [1, 370]	Баш кийимге жана башкага тагылчу жука алтын гүл.
36	çabğut [1, 380]	Чопкут (баалуу кийим).
37	başnaq [1, 392]	<i>başnaq är</i> – башында туулгасы жок, жалаң баш эр, жылаңач баатыр.
38	boğmaq [1, 392]	Буумак (көйнөк топчусу).
39	boğmaq [1, 392]	Кымбат баалуу таштар жана берметтер менен жыш

		бастырылган алтын буюм, аны колукту киет.
40	çäkräk [1, 400]	Чепкен. <i>Çäkräk qaba</i> – кулдар кийчү жука жүн чепкен.
41	könçök [1, 402]	Жака, көнчөк (көйнөк, кийимдин).
42	sıdrım [1, 405]	Кайыш тасма, кемер (сыдырым). Огузча. <i>Sıdrım ıslığ är</i> – ишти башкаларга эч нерсе калтырбай, аягына чейин бүтүргөн эр.
43	sarağuç [1, 407]	Аялдардын баш жабуусу.
44	kotrma [1, 410]	<i>Kotrma börk</i> – котормо бөрк (алды жана арты кайрылган баш бөрк).
45	soqarlaç [1, 412]	Соксогой. <i>Soqarlaç börk</i> – соксогой бөрк.
46	qızıǵlıǵ [1, 414]	<i>Qızıǵlıǵ nän</i> – кыйыктуу бөрк, кыюуланган баш кийим.
47	bağırdaq [1, 418]	Эмчек тарткыч.
48	qudurğaq	Чапандын арткы этеги. [1, 418]
49	bürünçük	Аялдардын бүркөнчүгү. [1, 424]
50	saqalduruk [1, 437]	Сакалдырык, баш кийим түшүп кетпеш үчүн, баш кийимге тагылып, ээктин алдына байланган, жибектен өрүлгөн боо.
51	tolğag [II, 231]	Сөйкө, сырга. Аялдар кулагына тагына турган сырга. <i>Jinçü tolğag</i> – инчү (бермет менен шөкөттөлгөн) сырга.
52	qırğaq [II, 231]	Кыргак. Кийимдин (мисалы, калпактын) кыргагы.
53	jariq [III, 12]	Жоо-жарак, урушта кие турган соот, калканга берилген аталыш. Алар башка-башка айырмаланып айтылат. <i>Чынжыр соот (торко) kübä jariq, темир соот - saj jariq</i> делет.
54	jüzük [III, 15]	Жүзүк. Асыл таш чегерилген шакек.
55	jişim [III, 15]	Суук өтпөс үчүн бут кийимдин сыртынан тизеге чейин кийип ала турган өтүккө окшош бут кийим.
56	jaqa [III, 19]	Жака, кийимдин жакасы.
57	jaqu [III, 19]	Чепкен, жамгырлык (жамгырда кийе турган кийим). Бул сөздүн негизи <i>jağqu</i> – жеңилдеди, жеңил болуп калды дегенди түшүндүрөт.
58	jalma [III, 27]	Чепкен, жамгырда киет. Фарстар бул сөздү түрктөрдөн алып, <i>jälmä</i> деп айтышат.
59	japtaç [III, 30]	Жамгырда, кар жааганда койчулар, малчылар жамына турган жеңсиз кементай.
60	tuş [III, 96]	(жоон айтылат) – алтындан же күмүштөн жасалган курдун учундагы догосу.
61	suf [III, 98]	Жүндөн өрүлгөн кур.
62	quv [III, 99]	<i>ton qav quv boldı</i> – тон тигишинен сөгүлдү.
63	ton [III, 104]	Тон, кийим.

64	qoj [III, 107]	Коюн. Кийген кийимдин ичи. <i>Älik qojqa suq</i> – колду коюнга сук (тык) деген ушундан алынган.
65	bağ [III, 115]	Боо.
66	çäk [III, 117]	Жиптен токулган кездеме, андан йемектер желбегей жамына турган кийим токуп кийишет.
67	saj [III, 119]	Соот. <i>Saj jarıq</i> – денеге кийиле турган соот.
68	käjük [III, 126]	Калпак.
69	qıjmaç [III, 131]	<i>qıjmaç börk</i> – ак тыбыттан жасалган бөрк. Аны чигилдер кийишет.
70	kürä [III, 162]	Сөйкөнүн бир түрү.
71	kürä jarıq	Чынжырлуу темир соот. [III, 162]
72	sata [III, 163]	Маржан, шуру.
73	saçu [III, 163]	Чачпак, кийимдин, жүз аарчынын чачпагы.
74	toqo [III, 170]	Дого (<i>dual.</i> тогоо). Курдун догосу.
75	çırğuj [III, 180]	Тондун эки капталындагы кур өткөрө турган бүчүсү.
76	jän [III, 268]	Жең, кийимдин жеңи.
77	çänşü [III, 279]	Пахталуу кыска чапан.
78	könläk [III, 283]	Көйнөк.
79	jañalduruq [III, 287]	Жамгырда жана шыбыргакта кие турган чепкенге (жакасына) тигип коюлган кийиз баш кийим.

Кесиптер

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	uz [1, 66]	уз, <i>uz kişi</i> – уз киши, колунан көөр төгүлгөн, өз кесибине мыкты киши.
2	ügitçi [1, 70]	буудай жана башка дандан ун тартуучу, тегирменчи.
3	atım [1, 88]	мерген. <i>Atım är</i> – мерген эр.
4	āv [1, 93]	уу, аңчылык. <i>Bäk avqa çıktı.</i> Бек ууга чыкты.
5	Atā [1, 97]	<i>atā sağun</i> – табып.
6	umğa [1, 130]	Салыкчы. Казыначы, алык-салык топточу.
7	ağıcı [1, 138]	Асыл, жибек кийимдерди сактай турган казыначы.
8	ılımğa [1, 144]	Хан жарлыгын түрк жазмасы менен жазуучу киши.
9	çavuş [1, 314]	Урушта кошуунду сап-сап кылып тартипке келтирип, согуш жокто жоокерлердин элге талоончулук кылбашын көзөмөлдөөчү аскербашы.
10	tužun [1, 341]	Айыл башчы, мурап, көк башы.
11	Ata sagun	Табып, эмчи. Түрктөрдө. [1, 343]
12	jazıgçı [III, 44]	Катчы, жазуучу, кудалар ортосундагы кабарларды жеткирип турган жуучу. <i>Огузча.</i>
13	tariğçi [III, 181]	Таруучу, дыйкан, эгин эккен дыйкан.
14	salçı [III, 323]	Ашпоз. Бул сөз ушул мааниде болгону менен кийин

	ашкана бычагын <i>salçı bıçaq</i> деп калган.

Чеберчилик

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	iç [1т. 57]	ич; ар кандай нерсенин ичи. <i>İç kur</i> – ычкыр (ич кур), белбоо.
2	ör [1,64]	Тондун, кемселдин колтугунун алды.
3	ik [1,67]	Ийик. Ушундай эле мааниде бул сөз <i>jik</i> деп да айтылат.
5	än [1,68]	Бир нерсенин эни. <i>Bu böz äni näçä</i> – Бул бөз (кездеменин) эни канча?
6	äriş [1, 76]	Эриш. <i>Äriş arkak</i> – эриш-аркак деп колдонулат.
7	ägin [1, 90]	эни бир жарым карыш, узундугу төрт аршан (кез) бөз (кездеме). Сувар уруусу ошону менен соода-сатык кылышат.
8	āž [1, 92]	Аз. Асыл жибек кездеме (мата) жана ага окшош кол өнөр буюмдары. Бул сөз мурункудан кыскарылган түрдө аз деп да айтылат. Туурасы да ушу. <i>Äzgü až</i> – жакшы иштелген зат (нерсе).
9	āl [1, 94]	Ал. Ток сары, кызгылт сары түстүү асыл жибек мата (кездеме). Андан хандар туу жасашат, жогорку дөөлөттүү, кадырлуу кишилердин аттарына жабуу жасайт. Ачык кызыл иренди да <i>āl</i> – ал дейт.
10	İg//jig [1, 96]	Ийик.
11	ägrik [1, 113]	Ийрилген жип.
12	arqaq [1, 123]	Аркак. Бөз, килем сыяктуулардын аркагы.
13	ulağ [1, 126]	Жамачы, кийимге жамалган жамак.
14	ulağu [1, 138]	Уланды. <i>Ulağu nāñ</i> - улана турган нерсе.
15	äşkürti [1, 145]	Эшкүрти. Кытайдын жибектен токулган гүлдүү кездемеси.
16	oğurşuq [1, 148]	Ийиктин жип түрүлүүчү чыгырыгы.
17	qat: ton qatı[1, 280]	Кат, кабат. <i>Ton qatı</i> - тондун кабаты. Кабатталган (катар-катар) тоолорду <i>qadraq</i> дегени ушул сөздөн келип чыккан.
18	çüz-çüz [1, 284]	Чиндердин кызыл өңдүү зер басылган матасы.
19	käz [1, 284]	Кез. Чиндерде жасалган жибек кездеменин бир түрү.
20	qulaç [1, 306]	Кулач. Бул, негизи <i>qol äç</i> – колду ач деген сөздөрдөн келип чыккан. <i>bir qulaç barçın</i> – бир кулач парча (кездеме).
21	butar [1, 308]	Бута. <i>Bärdi</i> – барда деген кийимди токуй турган жип.
22	kižiz [1, 312]	Кийиз.
23	kiviz [1, 312]	Килем.

24	bıçış [1, 313]	Бычыш-жыртыш (кездеме). Улуктардын урматына же тойго (бешик тойго) келгендерге арналып берилүүчү кездеме.
25	qažığ [1, 320]	Кайык, (кайып тигүү).
26	quçaq [1, 327]	Кучак. <i>bir quçaq böz</i> – бир кучак бөз.
27	bürük [1, 329]	Бүрүк (бүрүп тарткан боо, жип). Мисалы, куржундун боосу, шымдын ычкыры ж.б.
28	küzük [1, 334]	Күзүк. Таар, килем токууда жиптерди бири-бири менен айкалыштырып турган аспап. Анын жардамы менен кездеменин үстүнкү эриши астыңкы эришинен (аркак өткөргөнгө ылайыкталып) ажыратылып турат.
29	Kämäk [1, 335]	Пахтадан жасалып саймаланган кооз кездеме. Андан сырткы көйнөктү, кыпчактар жаанда кийчү кемселди тигишет.
30	kärim [1, 340]	Керим (керегеге тартылчу гүлдүү керме, туш кийиз). <i>Tam kärimu</i> – туш кийиз.
31	tämän [1, 342]	<i>Tämän jinnä</i> – темене.
32	didäk [1, 347]	Көшөгө (жаңы келген келин отурат).
33	köşik [1, 347]	Көшөгө, калканч.
34	çikin [1, 353]	Жибек. <i>Çikin jibi</i> – жибек жиби.
35	çikin [1, 353]	Чегелөө, барчаны алтын менен кештелөө. <i>Çikin çiknädi</i> – чекесин чегеледи.
36	burta [1, 354]	Алтын жалатылган жип (кездемелер кештеленет).
37	tahtu [1, 354]	Ийрилбеген жибек.
38	qıftu [1, 354]	Кайчы. Чигилче.
39	sındu [1, 356]	Кайчы. Огузча.
40	känzi [1, 359]	Кызыл, сары жана жашыл өңдүү кытай кездемеси.
41	batğa [1, 360]	Баш кийим тигүү үчүн кийизди же эчки терисин үстүнө коюп бычуучу такта (баталга).
42	çäçkä [1, 364]	токуучу шайман, өрмөк.
43	tizmä [1, 366]	Тизме (шым, ыштандын боосу). Буга окшогондордун баары, мисалы, жип өткөрүп тартып байлаганга ыңгайлаштырылган оозу бүйүрмөлүү баштыктын боосу да ушинтип аталат.
44	tügmä [1, 366]	Түймө.
45	tikmä [1, 366]	Тикме. <i>Tikmä nän</i> – тикме нерсе.
46	tavran [1, 368]	Түймөк жип, андан белбоо ж.б. буюмдар өрүлөт.
47	tügsin [1, 369]	Төрт кырлуу түймө.
48	şalaşu [1, 376]	Кытай кездемесинин бир түрү.
49	tül fır [1, 384]	Колуктунун көшөгөсү, барча жибектен жасалат.
50	sığzığ [1, 390]	Милте сызык (диал. ыскыт). Өтүк, жаргак сыяктууларды эки тигиштин арасына кыстарыла турган

		тилим.
51	sığzağ [1, 390]	Эки нерсени бириктирип салынган жамаачы.
52	qarşağ [1, 390]	Карыш (кездемени ченөө, өлчөө). <i>Анын qarşağı kör</i> – анын карыштаганын көр.
53	tähsäk [1, 399]	Чин (Кытай) жибегинин бир түрү.
54	säzrāk [1, 400]	Сейрек, жука. <i>Säzrāk böz</i> – сейрек токулган, жука бөз.
55	basbal [1, 403]	Түрмөк жип.
56	tuşrum [1, 405]	Ийрилген түрмөк жип. Аргуча.
57	zünüm [1, 405]	Чин (кытай) жибегинин бир түрү.
58	çihansı [1, 408]	Чиндин саймалуу жибек кездемеси.
59	kimişkä	Саймаланган кашкар кийизи. [1, 409]
60	mındatu	Жибек жабуу. [1, 410]
61	mundaru	Жибек көшөгө, анда жаңы келген келин отурат. [1, 437]
62	tizildürük	Башмактын тумшугуна тагылчу тыйындар. [1, 437]
63	qaçaç [II, 228]	Кытай кездемесинин бир түрү.
64	jar [III, 3]	Жабагы, кийиз. <i>Jün jar</i> – жабагы жүн, кийиз.
65	jır [III, 3]	Жип.
66	jatuq [III, 11]	Жүн жана пахта жиптен токулган кездеме (таар). Анын эриши жүн, аркагы пахта жиптен болот.
67	jolaq [III, 14]	Жол-жол. <i>Jolaq barçın</i> – жол-жол жибек кездеме. Ушул сыяктуу нерселердин бардыгын <i>jolaq</i> – <i>жолок, жол-жол, ала-була</i> дейт. Мунун туурасы <i>jolaq</i> болот.
68	jurun [III, 17]	Жибек кездеменин кесиндиси. <i>Jurun juqa</i> деген сөз мына ушундан алынган.
69	jamağ [III, 22]	Жамак, жамачы. Макалда мындай: <i>Barçın jamağı barçınqa qarış jamağı qarışqa</i> – жибек жамак жибекке (жибек кездемеге ылайык), жүн жамак жүнгө (жүн кездемеге ылайык). Бул макал бардык нерсе өзүнө ылайык болуш керек деген мааниде айтылган.
70	jignä [III, 27]	Ийне. Теменени <i>tämän jignä</i> дешет.
71	jamağu [III, 28]	Жамалуучу, жамала турган. <i>Bi ton ol jamağu</i> – бу жамала турган тон, бу жамачы салына турган тон.
72	jüksäk [III, 37]	Оймок. Мистен, же териден жасалат. Теричилер, тигүүчүлөр колуна ийне кирип кетпес үчүн бармактарына салынып алат.
73	çıt [III, 92]	Чыт. Гүлдүү, ала-була чин кездемеси.
74	böz [III, 94]	(ичке айтылат) – бөз.
75	jir [III, 107]	Төшөнчү же жамынчынын бир бети. Бул беттин түсү негизги түс болуп саналат. Мисалы, <i>jaşıl jirlik barçın</i> – жашыл түсү коюу болгон жибек кездеме. Мында жашыл түс басымдуу, калган түстөр кошумча.
76	qav [III, 117]	<i>Ton qav qıv boldı</i> – тон (начар тигилгендиктен)

		тырышып, кирип кетти.
77	küwüz	Кийиз, жүндөн жасалган, токулган төшөнчү. [III, 123]
78	çajdam [III, 132]	Көрпөнүн ичине сала турган жана жамгырда жамына турган жука кийиз.
79	toqımaq	Токмок, кездеме жуугучтун токмогу. [III, 132]
80	ji [III, 161]	Тигиш. Кийимдин тигиши. Тигүүчүнү, чеберди <i>jiçi</i> деген да ушундан алынган.
81	käçä [III, 164]	Кийиз. <i>Огузча</i> .
82	qarı [III, 167]	Бөз, кездеме өлчөй турган өлчөм, (колдун карысы менен) чен. Бул жогорудагы сөздөн алынган. Бул сөздө арабчага бирдей маани бар. Анткени билек өлчөмү менен кездеме өлчөө эки тилде бирдей.
83	çigi [III, 172]	Тигиш. <i>Çigi ji</i> кыйып тигүү.
84	dawa [III, 177]	Жүн келеби. Жүн тытылып келептенет, анан ийирилет.
85	luhtaj [III, 179]	Кытайдын кызыл түстүү, сары теңге гүлдөрү бар жибек кездемеси.
86	jañ [III, 268]	Калып, үлгү, бычым. Ар кандай нерсенин калыбы, бычымы. Тигиле турган нерсени ушуга негиздеп бычып, анан тигет. <i>Börk jañı</i> – бөрк калыбы, бөрк бычымы. Бул мындай болот: кагаз канат үлгүсүндө же үч бурчтук кылып кесилет, же оюлат, же болбосо ылайдан тоголоктолуп баштын кеби жасалат. Бөрк жасалчу кездеме ушуга өлчөнүп бычылат. Ар кандай нерсенин калыбы ушундай.
87	hulıñ [III, 275]	Чинден алып келине турган бир түрдүү түстөгү кездеме.
88	bäzinç [III, 276]	Келеп, жумгак. Жибек же пахта жиптин келеби.
89	qafğar	Кафгар, шафран түстүү жибек кездеме. [III, 321]

Устачылык

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	ir //jir [1,64]	Тешүүчү курал, үшкү.
2	içlik [1, 110]	Ичмек, тердик. Ээрдин астына салына турган ичмек, тердик.
3	ömzük [1, 112]	ээрдин кашы жана актаргасы.
4	ažrim [1, 114]	ээрдин капталынын алдына коюлуучу желдик (жааз).
5	üstäm [1, 114]	Ээрдин кашын, курду жана басмайылды көркөмдөө үчүн чегерилген (бекитилген) алтын, күмүш. Огуздар аны <i>saht</i> дейт.
6	otğun [1, 115]	Басмайыл, тогоого учу өткөзүлүп байланган эндүү кайыш, ага олоң байланат.
7	örgän [1, 115]	Кайыш олоң. Огузча.

8	äkiş [1, 126]	Темирдин калдыгы.
9	tın [1, 293]	<i>tın tizgin</i> – тизгин, жүгөн.
10	qılıç [1, 306]	Кылыч. Макалда мындай: <i>qoş qılıç qınqa sıǵmas</i> – кош кылыч кынга сыйбас. Бул макал эки киши бир ишке киришкенде, же экөө бир кызды алмакчы болуп калганда айтылат. Какандын бектерине да ушул сөз менен ат коюлат. Мисалы, <i>qılıç han</i> – <i>Кылыч хан</i> дегендей. Бул <i>кылычтай өткүр болсун</i> деген үмүт.
11	tämür [1, 309]	Темир. Бул сөз <i>kök tämür kirü turmas</i> – <i>темир керексиз (болуп) турбас</i> деген макалда айтылган. Бул <i>көк темир керексиз болуп калбайт</i> деген маанини билдирет. Мунун башка да мааниси бар. Кыргыз, йабаку, кыпчак жана башка элдер ант ичкенде, же убада бергенде жылаңач кылычты алдыга көлдөлөң коюп, <i>bu kök kirsün qızıl çıqsın</i> – бул көк (кылыч) кирсин, кызыл чыксын (каным чачырасын) деп айтышат. Бул убада (ант) бузулса кылыч өч алып, каныма боёлсун деген маани берет. Анткени, алар темирди урматташат.
12	körük [1, 334]	Көрүк (устанын көрүгү).
13	qolan [1, 344]	Олоң, басмайыл. <i>Qolan atı</i> – аттын басмайыл тартчу жери.
14	küdän [1, 344]	Төөнүн кому, чом ж.б. мингич унаалардын токулгасы. Огузча.
15	çozın [1, 348]	коло. <i>Çozın aşıç</i> – коло казан.
16	qalva [1, 362]	Учу тоголок (мукур) жыгачтан жасалган жебе.
17	butlu [1, 364]	Буйла, төөнүн мурдуна өткөзүлгөн чүлүк.
18	käsmä [1, 367]	Кесме (жебенин учундагы жалпак темир).
19	kirşän [1, 370]	Коргошун упу.
20	bargan [1, 370]	барскан (темир устанын чоң балкасы).
21	qalqan [1, 372]	Калкан (түрк жана огуз тилдериндеги ушундай, аларда <i>qalqañ</i> деп да айтылат).
22	çätgän [1, 374]	Жүгөн, тизгин.
23	tartıǵ [1, 388]	Олоң, тартма, басмайыл.
24	qısmaq [1, 398]	Кысмак (кош кабат үзөңгү боо).
25	tärlik [1, 399]	Тердик.
26	köpçük [1, 401]	Көпчүк (ээрге салынуучу көрпөчө). Огузча.
27	türbikü [1, 410]	Түрпү, жыгач жонгуч, сүргүч.
28	burunduq	Мурунтук, чүлүк. [1, 417]
29	qoruğcın [1, 425]	Коргошун. Огуздар айрым ариптерди түшүрүп <i>qoşın</i> деп айтат.
30	qužurğun [1, 429]	Куюшкан.

31	tämürkän [1,432]	Жебенин темир учу. Огузча.
32	kömöldürük	Көмөлдүрүк. [1, 437]
33	qatut [II, 228]	Желим. Кол өнөрчүлүккө колдонулган желим.
34	çäkük [II, 230]	Чеккич балка, зергердин балкасы.
35	jasıç [III, 7]	Жебенин (октун) жоон учу.
36	jular [III, 8]	Жүгөн, нокто. Макалда мындай: <i>jund başın kâñildi - аттын башын жүгөндөп байлап же</i> деп айтылат. Аттын башын бышырып жегин келсе, качып кетпес үчүн ага нокто кат, андан кийин жегин. Бул макалда атты пайдалануу үчүн аны байлап үйрөтүү зарылдыгы, аны бош коё берүүгө болбой тургандыгы жөнүндө айтылат.
37	ışığ [III, 10]	Кайыш, тасма, кайыштан өрүлгөн басмайыл.
38	jalığ [III, 11]	Ээрдин алдыңкы жана арткы кашы. Аларды бири-биринен айырмалаш үчүн <i>öñdönki jalığ - өйдөңкү каш, kidinki jalığ – кийинки (арткы) каш</i> дейт.
39	jatan [III, 16]	Атуу үчүн жыгачтан жасалган жебе.
40	jatan [III, 16]	Пахта, жүн тыта турган курал.
41	jarı [III, 18]	Ээрдин көрпөчөсү. <i>Чигилче</i> .
42	jaru [III, 18]	Желим. <i>Jaru jälimi</i> – балык желими.
43	jular [III, 21]	Аттын жүгөнү, ноктосу.
44	jonaq [III, 22]	Жонок, токум. Эшек, өгүз дагы ушуга окшогон жүк жүктөөчү унаалардын токуму.
45	jarğaq [III, 33]	Жапкак, канаттууларды кармоочу тузактын бир түрү.
46	jasıǵlıǵ [III, 40]	Окчонтой (саадак сала турган баштык). <i>Jasıǵlıǵ ja</i> – окчонтойго салынган жаа, өз кабына салынган жаа.
47	jarınlaq [III, 40]	Кайыш, түрк кайышы. Ал эчкинин терисинен тилинет.
48	tuç [III, 92]	Жез.
49	toz [III, 94]	Саадакка оролгон кайыш.
50	çiz [III, 95]	(<i>ž – z</i> менен <i>ç</i> тыбышынын ортосунда айтылат) – темир мык. Темир соотун топчулары да <i>çiz</i> деп айтылат.
51	tiş [III, 96]	Соконун тиши
52	qol [III, 102]	Жолок. Кылыч жана бычак бетине түшүрүлгөн жолок саймалар. Көбүнчө алтын жалатып жолок түшүрүлөт. Муну <i>qılıç qolı</i> дешет.
53	qom [III, 103]	Ком. Төөнүн кому. Токумдун ичине төөнүн өркөчү менен барабар келе турган кылып саман тыгып тигилет. Андан кийин төөгө токулат. Бул <i>tävā qomı – төө кому</i> деп аталат.
54	tin [III, 104]	Тизгин.
55	qın [III, 105]	Кын. Кылычтын же бычактын кыны.

56	kön [III, 105]	Көн, тери. <i>At köni</i> – ат териси. Негизинде бул сөз адамдын териси үчүн иштетилет. <i>Anıñ köni qurudı</i> – анын териси куруду, өлдү.
57	jig [III, 108]	Ооздурук. <i>Jügön jigi</i> – жүгөндүн ооздуругу.
58	sap [III, 109]	Сап. Кылычтын же бычактын сабы. Макалда мындай: <i>uğlan ışı ışı bolmas, uğlaq münzi sap bolmas</i> – улан (бала) иши иш болбос, улак мүйүзү сап болбос.
59	qujqa [III, 130]	Куйка, тери. Чындыгында, бу сөз ашатылбаган терини билдирет, кээде ашатылган терини билдирет. <i>Ol qojuğ qujqaladı</i> – ал койдун терисин сыйырбай туруп (мууздагандан кийин эле) куйкалады.
60	qujma [III, 130]	Куйма. Балка менен сокпостон, темирден куюлуп жасалган ар кандай буюмду куйма дешет.
61	ikämä [III, 130]	Чалгынын бир түрү.
62	bojunduruq [III, 134]	Моюнтурук, каамыт. Бул жыгачтан эки өгүздүн моюнуна салганга ылайыкталып жасалат.
63	ja [III, 161]	Жаа. Макалда мындай: <i>qurmuş kiriş tügülmäs, uqruqın tağ ägilmäs</i> – куруган жаа киричи түйүлбөс, укурукка тоо ийилбес. Бул макал арзыбаган даярдык менен чоң ишке киришпөөгө үндөйт.
64	burı [III, 165]	Жебенин учундагы ок кийгизиле турган бороз, оюк. Муну <i>başaq burısı</i> дешет.
65	basu [III, 167]	Темир токмок, темир чыбык. Бир тилде.
66	tili [III, 174]	Жебенин башагын (темир учун) бекитип байлаган кайыш тасма.
67	quwa [III, 177]	Түрк жүгөндөрүндөгү аттын тумшугуна туура келтирип тагылган кайыш.
68	çırğuj [III, 180]	Жебе темиринин жоон жери.
69	çoqubarı	Металл эритүүчү идиш жасай турган ылай [III, 182]
70	sünü [III, 272]	Сүнгү, найза.
71	şäbin [III, 273]	Кичинекей темир таяк. <i>Чигилче</i> .
72	tuluñ [III, 274]	Жүгөндүн бөлүктөрүн бириктирген шакекче. Аттын кулагынын алдына келет. Аттын башынын үстүнөн жана маңдайынан өткөн кайыш тасмаларды (өрүмдөрдү) бириктирет. Ошон үчүн аны <i>jügön tuluñı</i> дешет.

Жыгаччылык.

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	uq [1, 67]	уук, чатыр, боз үйдүн уугу.
2	äžärlik [1, 150]	Үстүнө ээр коюла турган жыгач (ээрлик).
3	bäşik [1, 347]	Бешик.

4	körkä [1, 364]	жыгач аяк. Кенжекче.
5	sırmaq [1, 396]	Эшектин ээри, ыңырчак.

Балыкчылыкка байланыштуу сөздөр:

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	oluq [1, 81]	кичине кайык, кайык.
2	uzdān [1, 121]	Балык кармай турган тордун бир түрү. Чыбыктан согуп, катар тизип тосмо жасайт. Тосмонун ортосунан тешик калтырылат, тузак тор ошол тешикке капталат. Балыктардын торго киргени билинери менен тор дароо тартып алынат.
3	uçan [1, 126]	Эки желектүү (парустуу) кеме. Кыпчакча.
4	arğag [1, 141]	Кайырмак.
5	balıq [1, 323]	Балык. Макалда мындай: <i>balıq suvda, közi taştın</i> – балыктын өзү сууда, көзү – тышта. Бул сөз сыртынан билбегенсип көрүнгөн менен, чынында сак кишилерге карата айтылат.
6	çabaq [1, 325]	Чабак. Түрк көлдөрүндө жашаган майда балыктын түрү, чабал кишилерди да ага окшоштуруп <i>çabaq är</i> – коркок дешет.
7	qažıq [1, 327]	Кайык (жыгач кайык). Аргуча.
8	şütük [1, 333]	<i>şütük saqal</i> – кылыч тумшук балык, аны сыя челекке окшоштурушат.
9	başgan [1, 370]	Өтө чоң балык. Ага уруу башчысын ага теңеп <i>budin başganı</i> – эл башчысы дешет.
10	kürgäk[II,232]	Күрөк. Кайыктын калагы, башка дагы түрдүү күрөк.
11	qajğıq	Кайык. [III, 131]
12	çatuq [III, 163]	Деңиз балыгынын бир түрүнүн мүйүзү. Чинден (Кытайдан) алып келинет. Кээ бирөөлөрдүн айтымында, ал бычак жана кылыч сабын жасаган бир дарактын тамырына окшош. Аны менен тамакта уу бар же жок экени сыналат. Ал шорпо же башка тамактарга салынса, тамакта уу жок болсо, отко коюлбаган тамак кадимкидей кайнап чыгат. Же идишке ал мүйүз коюлса, идиштен буу чыкпай эле тер пайда болот.
13	kämi[III, 175]	(каткалаңдашып айтылат) – кеме. <i>Огузча</i> жана <i>кыпчакча</i> .
14	kämi	(каткалаңдашып айтылат) – кеме. <i>Түркчө</i> . [III, 175]

Тамак-аш

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде

1	ät [I, 56]	Эт. <i>Ät jär</i> – эт жер, жумшак жер, жумшак топурактуу жер.
2	üz [1, 57]	Май. <i>Üzlük mun</i> – майлуу сорпо.
3	üz [1, 65]	май. <i>Üzlüg aşı</i> – майлуу аш (тамак).
4	un [1, 68]	ун (буудайдын уну).
5	ugut [1, 69]	Угут. Буудай шарабын ачытууга арналган угут (ачыткы). Бул ачыткы бир нече ичимдиктерден аралаштырылып, ага арпа унун кошуп камыр жасайт. Бул камырды майдалап кесип кургатат. Андан кийин буудай менен арпаны кайнатып, андан кургатылган камырдын ар бири абдан майда жанчылып, кайнатылган буудай менен арпага тегиз себилет. Ошондон кийин ал буудайды таза бир нерсеге ороп, үч күнгө чейин думбалап коёт. Үч күндөн кийин абдан сууланып кызып жетилүү үчүн күбүгө салып он күн сактайт. Ачып жетилгенде үстүнө суу куят. Сүзүп алгандан кийин ал суюктук <i>буудай шарабы</i> болот.
6	ügit [1, 70]	буудай уну, башка дандардын уну.
7	ögür [1, 72]	<i>jag ögür</i> – күнжүт майы. <i>Огузча</i> .
8	ağuz [1, 73]	ууз, ууз сүт. Кой туугандан кийин чыккан сүт. Бул сөздүн акыркы ариби “ж” менен окулат. Муну “з” ариби менен жазса да болот.
9	uvuş [1, 77]	Ушак (майда). <i>Uvuş ätmäk</i> – нандын ушагы.
10	azuq [1, 80]	азык-оокат. Макалда мындай: <i>sartnıñ azuqı arıǵ bolsa, jol üzä jär</i> – сарттын (соодагердин) азыгы аруу (таза) болсо, жол үстүндө жээр. Бул макал айткан сөзүнүн мүдөөсүнөн чыга албаган, кур мактанчак адамдарга карата колдонулат.
11	äbäk [1, 82]	балдардын тилинде <i>нан</i> дегени.
12	āş [1, 93]	оокат, аш, тамак. Уюткуну да (айрандын уюткусун) ушундай дейт.
13	uva [1, 100]	тамактын бир түрүнүн аты. Күрүчтү кайнатып, муздак сууга салып, андан кийин сүзүп алып, кумшекер менен муз кошот. Муну салкындоо үчүн жейт.
14	ibrük [1, 109]	Айран менен сүттү аралаштырган суусундук. Ичи катып калган кишинин ичин бошотууга пайдаланылат.
15	äpmäk [1, 109]	Нан. Йагма, тохсылардын жана башка огуз, кыпчактардын сөзү. Бул сөздө арабчага окшоштук бар.
16	ätmäk [1, 110]	Нан.
17	ikdüg [1, 112]	сүт менен айрандан жасалган сүзмөгө өңдүү даам

		(тамак).
18	aşlıq [1, 120]	Тамак-аш. Огуздар буудайды <i>aşlıq</i> – <i>аштык</i> дейт.
19	ajran [1, 125]	Айран.
20	uhaq [1, 126]	Өрүк кагынын ширеси. Аны ичет, шербет даярдайт.
21	ügrä [1, 130]	Тутмачка окшош тамак, бирок жука жана ичке кесилет. Ал даамдуу болот.
22	içkü [1, 131]	Ичкилик, ичиле турган нерсе.
23	üspöri [1, 142]	Шекер жана май аралаштырып, ысык чокко бышырылган нандын күкүмү.
24	užitma [1, 144]	Сүзмө.
25	avzuri [1, 145]	Авзуры. Буудай менен арпа уну сыяктуу нерселер аралаштырылып жасала турган тамак.
26	üşkiç [1, 156]	Мейиз.
27	top [1, 278]	Тамак-аштын бир түрү. Буудайды сууга кайнатып, ага арпа ачыткысын аралаштырып, идиши менен кийизге ороп, ысык жерге коюп, эртеси ичет (жейт).
28	çır [1, 282]	Май. <i>Aşıçta çir joq</i> – казанда май жок. <i>Bu ättä çir joq</i> – бул этте май жок.
29	käz [1, 284]	Кырмычык. <i>Aşıç kızı</i> – сүт же башка заттардын казанга жабышып калган кырмычыгы.
30	mün [1, 294]	Сорпо ~ шорпо. Мен йагмалардан эшиттим: алар шорпо келтир дештин ордуна <i>mün kaldür</i> дегенде шорпо апкелишет. Бул ысымдарды (атоочторду) түркчө жазганда бир жумшак арипти (тыбышты) кошуп жазууга да болот эле. Бирок, мен жандуу тилде айтылгандай жаздым.
31	murç [1, 296]	Мурч, калемпир.
32	soğut [1, 304]	Сүзмө. Карлукча.
33	suğut [1, 304]	Быжынын түрү (карынга эт, май, күрүч кошкон быжы).
34	qurut [1, 305]	Курут.
35	toqoç [1, 306]	Токоч. Бул сөз <i>toq är</i> – ток эр деген сөздөгү <i>toq</i> деген сөздөн жасалган. Анткени, <i>токоч</i> адамды тойгузат.
36	kömaç [1, 306]	Көмөч: отко көөмп бышырылган нан.
37	çağır [1, 310]	чагыр, шербет.
38	çağır [1, 310]	Чагыр (кымыз кошкон сорпо). Бул сөз бир нече мааниге ээ. Бир мааниси жогоркуга кара-каршы болуп, <i>шарап</i> , <i>арак</i> дегенди да билдирет.
39	qımız [1, 312]	Кымыз. Бээнин сүтүнөн сабага бышып даярдалган ичимдик.
40	köviz [1, 312]	<i>köviz turma</i> – ирип, даамы бузулган нерсе. Даамы бузулуп кеткен бардык нерселерге ушул сөз

		колдонулат.
41	sürüş [1, 315]	Буудайдын данынан быша электе кайнатып жасалган тамак.
42	sügüş [1, 315]	Кебеп кылганга ылайык улак же козу эти. Огузча.
43	bışıq aş[1, 318]	Бышык аш же жалпы эле кайнатылып бышырылган нерсе. <i>Bışıq kârpiç</i> – бышкан кирпич.
44	bışıq süsük	Кайнатылган шарап. [1, 318]
45	bışıq ät [1, 323]	Бышык эт ж.б. Бул йагмалардын тилиндеги <i>başıq</i> сөзүнүн бир түрү.
46	qatıq [1, 326]	Катык, тутмачка (кесмеге) кошулчу сирке (уксус) же айран.
47	qavıq [1, 327]	Кабык (конок менен таруудан чыккан кебек).
48	qanaq [1, 328]	Каймак. Аргу, болгар тилдеринде - <i>n</i> ордуна <i>jaj</i> келип, - <i>qajaq</i> болуп айтылат.
49	çüräk [1, 332]	Нандын бир түрү.
50	şöbik [1, 333]	Жемиштин калдыгы.
51	käbäk [1, 333]	Кебек (күкүм). <i>Käbäk jinçu</i> – майда бермет.
52	köbük [1, 333]	Суунун көбүгү.
53	köbük [1, 333]	Чий көбүк, иткел.
54	tägim [1, 338]	<i>Bir tägim türmək</i> – бир ооз тийим быштак.
55	tilim [1, 339]	Тилим, кесим. <i>Bir tilim ät</i> – бир кесим эт (ар бир эле кесилген же узата тилинген нерсенин бөлүгү).
56	tübün [1, 341]	Казандын түбүндө калган күйүндүсү, кырмычык. Учтуктардын (оштуктардын) тилинде.
57	qağut [1, 346]	Тарууну кайнатып жана кургатып, майдалап ага май, шекер кошуп жасаган тамактын аты.
58	süçik [1, 347]	Суусун (вино, шарап). Иле өрөөнүндө жашаган йагма, тохси жана чигилдер шарапты <i>qızıl süçik</i> – кызыл суусундук дешет.
59	sökti [1, 354]	Кебек, улпак. Барсганча.
60	soqtu [1, 354]	Быжы (боор, эт жана татымалдар менен ичегини толтуруп, бышырып жеген тамак).
61	sinçü [1, 355]	Орто калыңдыктагы нандын бир түрү.
62	mandu [1, 357]	Сирке (уксус) түрү. Тандалган жүзүм ширесине таза винодон ачыткы куюп, кумарада түн бою кармайт. Бул эң мыкты сирке.
63	buhı [1, 359]	Бышкан буудайды бадамдын даны менен кумарага салып, үстүнө сүт, улпак, балды аралаштырып куят да, анан ачытат. Буудайын жеп, суюгун ичишет.
64	tozğu [1, 360]	Жолго чыга турган тууганына же таанышына берилүүчү тамак.
65	sirkä [1, 364]	Сирке (уксус).

66	bibli [1, 364]	Узун калемпир, кара мурч.
67	süzmä [1, 366]	Сүзмө.
68	katma juğa	Каттама жупка. [1, 366]
69	bägni [1, 367]	Буудай, таруу же кара буудайдан жасалган суусундук.
70	talqan [1, 372]	Талкан.
71	çivgin [1, 374]	Чүйгүн. <i>Çivgin aş</i> – чүйгүн аш, адамга кубат берүүчү чүйгүн тамак.
72	batman[1, 374]	Батман. <i>Bir batman ät</i> – бир батман эт.
73	çutmin [1, 375]	Суу буусуна бышырылган нан (печеньеге окшош). Абдан даамдуу.
74	közmän	Кордо (чокто) көмүп бышырылган көмөч. [1, 375]
75	tamata [1, 375]	Куймактыкындай жука камыр, этти (же тоок этин) кактап бышырганда май чыгып кетпеш үчүн аны ошол камыр менен ороп коюшат.
76	tatındı [1, 378]	<i>tatındı süt</i> – татынды; сүттүн жугу.
77	büsqäç [1, 381]	Токоч.
78	tutmaç [1, 381]	Зу-л-Карнайдын жол азыгына кирген, түрктөрдүн арасында белгилүү бир тамагы. Мындай: Зулкарнай карангылыктан чыкканда, адамдарында тамак аз калып, ага ачкачылыктан арызданышып: <i>bizni tutma aş</i> – бизди ачка тутпа, өз жерибизге коё бер, - дешет. Ал акылмандары менен кеңешсе, алар ушул тамакты сунуш кылышат: ал денени чынап, жүздөрүн албыртып, көпкө курсакты ачырбайт. Тутмачты жеген соң, анын артынан эки катар сорпо ичишет. Аны көрүп, түрктөр аны <i>tutmaç</i> деп аташкан, б.а. <i>tutma aş</i> – ач кармаба деген сөздөн. Эки алифтин бирөө жеңилдик үчүн түшүрүлүп айтылган. Демек, бул – муну тут да жегин, ач болбо деген маани.
79	tutguç [1, 381]	Сыйлуу тамактан мурун берилүүчү жеңил тамак.
80	tarmaz [1, 385]	Ачкыл бадыраң.
81	bäkmäs[1, 386]	Жемиш ширеси.
82	suvsuş [1, 387]	Бозонун даамы кеткен калдыгы. Суу аралашкан майды да ушинтип айтат.
83	çahşaq [1, 394]	Кургатылган өрүк, мейиз. Карлукча.
84	türmək [1, 400]	Түрмөк, оромо, каттама.
85	kürşäk [1, 401]	Тарууну сууга же сүткө бышырып, май кошуп жасаган тамак.
86	kövşäk [1, 402]	<i>Kövşäk ät</i> – көпшөк эт. <i>Kövşäk ätmäk</i> – көпшөк нан.
87	batmul	Узун мурч. [1, 403]
88	büskäl	Жука нандын түрү. Какандыктарча. [1, 403]
89	toğrıl [1, 404]	Эт менен даам-татымдар салынган ичеги чучук.

		Кенжекче.
90	bohsum	Таруудан жасалган ичимдик, бозо. [1, 405]
91	kädrim ät	Териден ажыратылган эт. [1, 406]
92	kästäm [1, 406]	Кечинде чакырылбай келген кишилерге берилүүчү суусундук, сый.
93	sağnağu	Кургатылган ашкабак. [1, 410]
94	bulğama	Буламык (майсыз, татымсыз түрү). [1, 410]
95	buldunı [1, 411]	Ичине жүзүм же мейиз салып, уюган сүттөн жасалган тамак. Кенжекче.
96	quğurmaç	Куурмач, куурулган буудай. [1, 412]
97	çobulmaq	Алманын бир бөлүгү. Отлукча. [1, 419]
98	qaqurğan	Майга жууруп, мешке бышырган нан, каттама. [1, 429]
99	sarmaçıq [1, 435]	Кесменин бир түрү. Оорулуу да жей алыш үчүн камырды буурчактай кылып майдалап туурашат.
100	qaq [II, 227]	Как. <i>Ärük qaqı</i> – өрүк кагы. Башкалары да ушундай.
101	qaq [II, 227]	<i>qaq ät</i> – как эт, кургатылган, сүрсүтүлгөн эт. Кургатылган, катырылган бардык нерселерди ушундай аташат.
102	jazuq [III, 13]	Азык, сүр азык. <i>Jazuq ät</i> – сүр (сүрсүтүлгөн) эт. Күзүндө ар түрдүү татымдарды кошуп сүрсүтүлгөн, көктөмдө жей турган эт. Бул <i>jaz oq jä</i> – жаздын үзүмчүлүгүндө же деген сөздөн алынган. Жаз көктөмүндө мал арык жана төлдөп жаткан учур болот. Сакталган сүрү бар адам үзүмчүлүктө да майлуу эт жейт.
103	juğa [III, 21]	Каттама.
104	jaqrı [III, 24]	Ич май.
105	jarma [III, 27]	Жарма. <i>Jarma juğa</i> – каттама нан (каттама нандын бир түрү). Узунунан жарылган нерселердин баарына ушул сөз колдонулат.
106	javğan [III, 29]	Этсиз. <i>Javğan aşı</i> – этсиз аш.
107	jarmaş [III, 32]	Шире, крахмал.
108	jarmaş [III, 32]	Жармач, майда. <i>Jarmaş un</i> – майда тартылган ун, ак ун. Бул эки сөз бирине-бири карама-каршы мааниде болсо да, негизинде түбү бир.
109	juğrum [III, 37]	Жуурум (бир жайым). <i>Bir juğrum un</i> – бир жуурум ун, бир камырлык ун.
110	jörgämäç [III, 44]	Ичеги, карынды, бөйрөк, боорду майда туурап, ичке ичегиге салып кактап, бышырып жейт.
111	jaqrıqan [III, 44]	Тоң май. Муну майдалаганда, чачыраган музга окшош.

112	çör [III, 91]	Ар кандай нерсенин калдыгы, чөбөгөсү. <i>Jüzüm çöbi</i> – жүзүм (ширесин сыгып алгандан кийинки) калдыгы. <i>Jağ çöbi</i> – май чөбөгөсү. <i>Bor çöbi</i> – шараптын чөбөгөсү. <i>Tutmaç çöbi</i> – тутмачтын (кесменин чөбөгөсү) ар бир талы.
113	süt [III, 92]	Сүт.
114	bor [III, 93]	Бозо. Макалда мындай: <i>bor bolmažıp sirkä bolma</i> – бозо болбой туруп, сирке болбо. Бул макал жаш туруп, кары адамга окшошкусун келгендерге карата айтылат.
115	qor [III, 93]	Уютку, кор. Идиштин түбүндө калган айрандын, кымыздын үстүнө жаңы сүттү куюп аралаштырат (бышыйт), андан айран уюп, кымыз ачыйт.
116	tuz [III, 94]	(жоон айтылат) – туз.
117	rov [III, 99]	Көк, паң. Ундун же нандын нымдуу жерде туруп, бузулуп кетиши же үстүндө пайда болгон көк. Башкалары да ушундай.
118	qaq quq [III, 99]	Как, кош сөз болуп айтылышы <i>как-кук</i> . (кургатылган как).
119	söl [III, 102]	Сөл. Эт жана дарактардын кабыгындагы суюктук. <i>Söllük ät</i> – сөлдүү эт чала бышып, али кан-сөлү кете элек эт. Макалда мындай: <i>sögüt sölinä qažın qasına</i> – талга сөлдүүлүк, кайыңга катуулук (жарашат).
120	sım [III, 103]	<i>Sım sımraq</i> – тамак. Баш бышырылгандан кийин майда тууралып, татымдар кошулат да, бир идишке салынат, ачуу айран куюлат, ал сиңгенден кийин желет. <i>Чигилче</i> .
121	jäm [III, 109]	Жем, тамак-аш. <i>Jäm kældür</i> – тамак алып кел.
122	tar [III, 111]	Чөбөгө. Каймакты сызгыргандан кийин эриген майдын түбүнө чөгүп калган бөлүгү.
123	sağ jağ	Сары май. [III, 116]
124	qaq [III, 117]	Как. Шабдалы кагы. Башкалары да ушундай.
125	bal [III, 117]	Бал. <i>Сувар, кыпчак</i> жана <i>огузча</i> . Түрктөр муну <i>arı jağı</i> – аары майы дешет.
126	jaş [III, 120]	Жашылча. <i>Jaş jädim</i> – жашылча жедим.
127	jağ [III, 120]	Май. <i>Sağ jağ</i> – сары май.
128	jaq juq [III, 120]	Жук, кырмычык. Алысыраак туугандар <i>jaq juq qadaş</i> деп айтылат. Анын туугандыгы идиш жуугандай деген сыяктуу.
129	quwut [III, 123]	<i>Qağut</i> деп да айтылат. Төрөттө кансыраган аялга берилүүчү тамак. Куурулган таруу талкан май менен шекерге аралаштырып желет.

130	qawuq	Кабык, кебек. Буудай кебеги. [III, 124]
131	qajaq	Каймак. [III, 125]
132	qijma [III, 130]	Кыйма (кесме). <i>Qijma ügrä</i> – кесме аштын бир түрү, анын камыры куш тили кылып кесилет.
133	qujma [III, 130]	Куймак. Камыр суюк жуурулуп, казандагы майга салынып бышырылып, анын үстүнө шекер сээп желет.
134	to [III, 155]	(жоон айтылат) – ундан жасалган буламыкка окшош бир түрдүү тамак. Ал идишке салынып ачытылгандан кийин желет.
135	bizi [III, 167]	Күйүк. Нандын бетине түшкөн күйүк. <i>Ätmäk bizi</i> – нандын бети күйдү.
136	qazı [III, 167]	Казы. Адамдын казысы, жылкынын казысы. <i>Jund qazısı jağ</i> – жылкы казысы майлуу. Түрктөр эң жакшы көргөн май ушу.
137	täkü [III, 171]	Кесим, үзүм. <i>Bir tükü ät</i> – бир кесим эт.
138	küli [III, 175]	Как. Данегинен ажыратпай кургатылган өрүк, шабдалы кагы.
139	tuma [III, 175]	Көбүк. <i>Tuma buhsun</i> – таруудан жасалган бозонун үстүнө кайнап чыккан көбүгү.
140	sumä [III, 175]	Өндүрүлгөн буудай. Ал курутулгандан кийин ун кылып тартылып, андан талкан жана нан сыяктуу тамактар жасалат. Бозонун ачыткысы жасала турган арпанын өндүрүлгөнү да ушундай аталат.
141	lätü [III, 177]	Суюк тамактын бир түрү. Бул тамак суу, муз, кар сыяктуу нерседе муздатылат. Ага дары-дармек салынып сууктук үчүн берилет.
142	samduj [III, 180]	Адамдын мүжөсүнө (ысыкчан, суукчандыгына) ылайык (диеталык) ар кандай тамак.
143	söglünçü	Куурдак. [III, 181]
144	quñ [III, 265]	Булчуң. <i>Quñ ät</i> – булчуң эт, кара кесек эт.
145	män [III, 266]	Дан, жем. Макалда мындай: <i>quş tuzaqqa män üçün ilinür</i> – куш тузакка жем үчүн илинер. Бул макал азык издеп, кыйынчылыкка туш болгон адамга карата айтылат.
146	juñ [III, 268]	Өпкөгө жармашкан ич эт. Муну аялдар жейт, эркектер жебейт.
147	jimirtğa[III,318]	Аш көк. <i>Jimirtğa aş</i> – бардык аш көк ушинтип айтылат.
148	ağartğu [III, 323]	Буудайдын талканынан жасалган бозого окшош ичимдик, максым.

Үй буюмдары

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	aşıç [1, 70]	Казан. Макалда мындай: <i>aşıç ajur tübüm altun qamıç ajur män qajdamın</i> – Казан айтат: түбүм алтын, чөмүч айтат: мен кайдамын? (Казан түбүм алтын деп мактанса, чөмүч андай болсо мен кайдамын? – дейт). Бул макал өзүнүн ким экендигин билбегендердин алдында мактанган кишиге карата айтылат.
2	idiş [1, 76]	Идиш. Йагма, тохси, йемек, огуз, аргуча кумган, табак, илеген жана казандардын баарысын <i>идиш</i> деп аташат.
3	oşaq [1, 79]	Очок.
4	uruq [1, 80]	аргамжы, аркан.
5	oluq [1, 81]	аштоо, акыр. Жыгачтын өзөгүнөн оюлуп жасалган акырга окшош нерсе, суу куюлуп мал сугарылат, жүзүмдүн сыгып алган ширеси суутулат.
6	ütük [1, 82]	Үтүк. Күрөк сымал темир курал, кийимдин бырыштарын жазуу үчүн аны ысытып кийимди сылап бастырат.
7	ajaq [1, 96]	аяк, кесе. Огуздар муну билбейт. Алар муну <i>çanaq</i> – <i>чанак</i> дейт.
8	ıvrıq [1, 108]	Кумган, кумура. Бул сөздүн айтылышы менен мааниси арабчага окшош. Түркчөдө – <i>b</i> ариби – <i>v</i> арибине алмашкан.
9	uqrıq [1, 109]	Укурук. Макалда мындай: <i>tağığ uqrıqın ägmäs, täñizni qajıqın bökmäs</i> – тоону укурук ийбес, деңизди (дарыяны) кайык буубас (бөгөлбөс). Тоо укурукка ийилбейт, деңиз кайык менен бөгөлбөйт. Бул макал чоң ишке арзыбас себеп менен кедерги боло албайсың деген мааниде колдонулат.
10	oqluq [1, 109]	Октук (саадак).
11	ätlik [1, 109]	Эт илгич, бакан (эт иле турган бакан). Соё турган эттүү, семиз койду <i>ätlik qoj</i> – <i>эттүү кой</i> десе, адамды <i>ätlik kişi</i> – <i>эттүү киши</i> , семиз киши дейт. Эттин ээсин да <i>ätlik kişi</i> (жумшак – <i>z</i> ариби менен айтылат) <i>эттүү киши эти бар киши</i> дейт. Максатым бардык сыпаттарды (сын атоочторду) түгөлдөп көрсөтүп өтүү эмес эле. Бул жерде тегин түшүндүрбөй коюуга болбой тургандарына токтолдум.
12	ävşük [1, 112]	Торсун, бир нерсенин үстүнө коюлган жыгач.
13	avran [1, 116]	Нан бышыруу үчүн жасалган жер тандыр.
14	arquq [1, 117]	Арка (<i>дуал</i> . үваса жуп). Эки дубал, же эки устундун

		арасына коюла турган кыска жыгач.
15	andığ [1, 123]	Элек, же калбырга окшош нерселердин алкагы.
16	oğraq [1, 124]	Орок.
17	ägdü [1, 128]	Өгдү. Кылычтын кыны менен ага окшош нерселерди оюу үчүн колдонула турган учу ийри бычак.
18	ažrı [1, 128]	Айры, ача. Буудайды (байланган) сайып алуу үчүн колдонула турган курал. Эки ачалуу нерсенин бардыгын <i>ažrı</i> – азры дейт. <i>Ažrı butluğ</i> – айры буттуу (киши).
19	äskü [1, 131]	Элек, кабыр.
20	olma [1, 132]	Кумура.
21	otun [1, 136]	Отун.
22	itägü [1, 138]	Итерги (тегирмендин айлана турган ташы орнотула турган жыгач тетик). Унду кесегирээк тартмакчы болгондо, ошол жыгач менен ташты бир аз көтөрөт, майда тартмакчы болгондо ташты төмөн түшүрөт.
23	ırğağ [1, 141]	Илмек. Музду суудан илип алып, музканага чыгарган илмек.
24	arqaşuq [1, 145]	Аркачык, оозго дары куюу үчүн колдонула турган ичи кууш, чоргосу бар идиш.
25	ogulmuq	Түркүк. [1, 148]
26	adaqlıq [1, 148]	Жүзүмдү көтөрүүдө пайдалана турган жыгач тирөөч.
27	otunluq [1, 158]	Отункана, отун коюлган жай (отундук).
28	çıt [1, 279]	Камыштан же башка тикенден жасалган алачык.
29	sış [1, 287]	Ундан (камырдан) жасалган тамакты даярдаган курал.
30	qın [1, 293]	Кын. Бычак, кылыч жана ошондойлордун кыны. <i>Qılıç qını</i> – кылыч кыны.
31	bart [1, 294]	Шарап жана ошол сыяктуу суюк заттарды өлчөй турган буюм.
32	bart [1, 294]	Суу иче турган аяк. Огузча.
33	särk [1, 302]	Карапа идиш жана анын сыныктары.
34	kirıt [1, 305]	Ачкыч. Арабчадан алынган.
35	buqaç [1, 305]	<i>Asıç buqaç</i> - казан-аяк; казан-табак. Кошмок болуп гана айтылат.
36	tiküç [1, 305]	Чеккич. (<i>дуал.</i> чекич). Нан жабарда камырдын бетин чегип, оймо сала турган буюм.
37	sanaç [1, 306]	Чанач. <i>Sanaç käsirgü</i> - чанач, тулуп.
38	qamıç [1, 306]	Чөмүч.
39	közäç [1, 306]	Көзө (карапа идиш).
40	közäç [1, 306]	Көзө. Жогорку сөзгө окшош; көзө.
41	bagır [1, 308]	Мис. Макалда мындай: <i>bar baqır joq altın</i> – (колдо) барың бакыр, (мис) жогун – алтын. Бул макал <i>тууган-</i>

		урук, айыл-апада кор болуп жүрүп, кеткенден кийин адамдын кадыр-баркы билинет деген мааниде айтылган.
42	tarus [1, 312]	Үйдүн үстү, үйдүн чатыры.
43	çavıǵ [1, 319]	Камчынын учу (өрүмү).
44	sabıǵ [1, 319]	Чатыр, алачыктын этек жагы.
45	qapuǵ [1, 319]	Капка, эшик, каалга.
46	butıq [1, 322]	Кичинекей чанач, көөкөр. Кашкарча.
47	butıq [1, 322]	Аттын шыйрак терисинен алынган кичинекей чанач (көөкөр), ага кымыз (ж.б.) сакталат.
48	çanaq [1, 326]	Жыгачтан оюп жасалган нерсе, <i>мисалы</i> , туз салгыч аяк ж.б.
49	çanaq [1, 326]	Жан аяк, кесе. Огузча.
50	suruq [1, 326]	Чатырдын тирөөчүсү.
51	sasıq [1, 326]	Чопо идиш. Уч (Ош) жана ага аймакташ жердегилердин тилинде.
52	susıq [1, 326]	Челек, муну бир уруунун тилинен уктум.
53	qazuq [1, 327]	Көөкөр. Сүт жана кымыз сактоо үчүн ат терисинен жасалган илиш.
54	qaşuq [1, 327]	Кашык. Макалда мындай: <i>quruq qaşuq aǵızka jaramas quruq söz qulaqqa jaqıřmas</i> – куру кашык оозго жарашпас, куру сөз кулакка жакпас. Куру кашык оозго салынбайт, а куру сөз кулакка жетпейт. <i>Бирөөдөн жардам сураш үчүн, ага да пайда келтирүү керек</i> деген мааниде айтылган кеңеш.
55	biçäk [1, 329]	Бычак. Макалда мындай: <i>näçä jitik biçäk ärsä öz sabın jopımas</i> – канча жетик (курч) бычак болсо (да), өз сабын жонубас. Мынттип өңгөлөрдүн ишине келгенде эпчил, бирок өзүнүн ишин жөнгө сала албаган адамдарга карата айтылат.
56	tütäk [1, 330]	Чайнектин ж.б. чоргосу.
57	töşäk [1, 331]	Төшөк.
58	düläk [1, 332]	Кумган сымал төбөсү оюк, чопо идиш, чөөгүн.
59	sibäk [1, 332]	Шимек, жаргылчактын ортосундагы темир өзөк, аны тегеренип таш айланат.
60	sibäk [1, 332]	Шимек, бешиктеги баланын сийдиги түшүүчү түтүк.
61	könäk [1, 335]	Көнөк, көнөчөк.
62	sarım [1, 339]	Сүзгүч, чыпка; шарапты чыпкалаш үчүн кумура ж.б. идиштин оозуна жабылчу жибек кездеме.
63	sağım [1, 339]	Саам. <i>Bir sağım süüt</i> – бир саам сүт.
64	soqım [1, 339]	Конус түрүндө жонулуп, үч жеринен көзөлгөн жыгач кесиндиси, аны жебеге кийгизип атканда ышкырган

		үн чыгат.
65	quçam [1, 339]	Кучак. <i>bir quçam nāñ</i> – бир кучак нерсе.
66	sökän [1, 343]	Себет.
67	kürin [1, 344]	Коон, дарбыз сыяктуу нерселерди ташуу, алып жүрүү үчүн жасалган тор.
68	çatır [1, 346]	Чатыр, алачык.
69	çaçır [1, 346]	Чатыр. Огуздар аны <i>çaşır</i> дейт.
70	sağır [1, 346]	Сокуга окшош, конус формасындагы вино (чагыр) куюучу идиш.
71	qağıl [1, 348]	Кагыл (жүзүм сабактарынын тирөөчүсү). Макалда мындай: <i>qal savı qalmas qağıl bağı jazılmas</i> – кары сөзү калбас кагылдын (тирөөчтүн) боосу жазылбас. Карынын сөзү жерде калбас (анткени пайдалуу), а кагылдын (тирөөчтүн) боосу жазылбас (анткени чогуу байланган).
72	lağun [1, 349]	Чөйчөк, аякка окшош чуңкур идиш, аны менен айран, сүт ичишет.
73	buqaç [1, 350]	Табак, аяк. <i>Aşıç buqaç</i> – казан-аяк.
74	tağar [1, 350]	Таар (буудай жө.б. салынган кап).
75	tuşaq [1, 350]	Тушак, тушамыш.
76	çömçö [1, 355]	Чөмүч. Огузча.
77	çaңçu [1, 355]	Үбөлүк, камыр жаюучу курал.
78	qamçı [1, 355]	Камчы. <i>Qılıç qamçı</i> – кылыч камчы. (Камчы саптын ичинде кылычы бар камчы).
79	qamçı [1, 355]	Ат, уй жана төөнү айдаганда, көбүнчө атка колдонот. Аны <i>at qamçısı</i> дейт.
80	kävçi [1, 355]	Кашкардан Уйгурларга чейинки жерлерде колдонуучу майда нерселердин чен өлчөмү.
81	bügdä [1, 355]	Канжар.
82	baldu [1, 355]	Балта.
83	tugru [1, 357]	Кылыч, бычак же канжардын сабы.
84	çıgrı [1, 358]	Тегирмендин парасы, сугат чыгырыгы ж.б. жибек түрмөгү, ар бир түрүлгөн нерсе.
85	süvri [1, 358]	Бычак, кайчы, найза (анча чоң эмес нерселердин учу, мизи да ушинтип айтылат).
86	tävsi [1, 359]	Дасторкон.
87	hafsı [1, 359]	Кутуча.
88	torqo [1, 362]	Торко. Макалда мындай: <i>tavğaç hannıñ torqosın tälīm, täñlämäžip bıçmas</i> – кытай ханынын жибек торкосун мол, (бирок) теңдебестен (өлчөбөстөн) бычпайт. Адамдарга иште токтоо болуп, ысырап кылбоо үчүн айтылат.

89	çaŋqa [1, 362]	Тузактын түрү.
90	bärqä [1, 362]	Ууруну же эшекти сабоочу камчы.
91	tärgü [1, 363]	Тамак-аш толгон дасторкон.
92	tirki [1, 363]	Супура, дасторкон. Макалда мындай: <i>tilin tärgigä tägir</i> – тил менен дасторконго жетер. Бул чебер сүйлөй билүүгө карата айтылган. Ушуга окшош арабчада <i>адам тилинин астына жашырылган</i> деп айтылган.
93	bıçma [1, 365]	<i>bıçma jorınçga</i> – чабылган жонучка. – <i>ма</i> мүчөсү уланып, этиштен жасалган атооч сөз (<i>bıçma</i>). Туюк мамиленин атоочтугу болгон бул сөз, негизинен атооч сөз катары эсептелгендиктен, мен аны ушул жерге келтирдим. (<i>диал.жонучка</i>).
94	tutma [1, 365]	Сандык.
95	bağna [1, 367]	Шатынын тепкичи, бакана.
96	tägnä [1, 367]	Чара.
97	çignä [1, 367]	Чийне (жер таптоочу, тегиздөөчү мала). Ыагмача.
98	çiktin [1, 368]	Ээрдин үстүнө салынуучу көрпөчө.
99	tabçan [1, 368]	Тапчан (жүзүм жыйнаганда чыга турган үч буттуу үстөл, кол жетпей турган сабакка жетүү үчүн колдонулат).
100	qumgan[1, 371]	Кумган.
101	qurman [1, 375]	Кисе, саадак. Огузча, кыпчакча. <i>Kiş qurman</i> – кисе жана ал тагылуучу кур. Бул сөз <i>qur man</i> – <i>кур тарт</i> сөзүнөн келип чыккан.
102	kätmän [1, 375]	Кетмен.
103	bilägü [1, 377]	Бүлөө (бүлөө таш).
104	tirägü [1, 377]	Тирөө (тирөөч).
105	kärägü [1, 377]	Кереге (түркмөндөр чатырды, көчмөндөр кыштай турган үйдү <i>kärägü</i> дейт). Макалда мындай: <i>käk kördi</i> – <i>kärägü jüzti</i> – кейишти көрдү – керегесин жыйды. Ал азап тартты – үйүн жонуна артты.
106	közügü [1, 377]	Көсөө, көзөгүч. Макалда мындай: <i>közügü uzun bolsa älik küjmäs</i> – көсөө узун болсо, кол күйбөс. Жумушун аткарган уул жана кызматчылары көп болуп, өзү жырлаган адам тууралуу ушинтип айтылат.
107	bıçğuç [1, 381]	Бычак (кесүүгө жарачу нерселер).
108	järgüç [1, 381]	Мештеги нанды оодаруу үчүн колдонулган жазы, кылычка окшош жыгач.
109	talğuç [1, 381]	Толгооч (жүк менен аркандын ортосуна коюлган таякча, аны менен аркан бекем тартылгыча толгойт. Мында жүк бекем байланып, ообойт).
110	sarnıç [1, 382]	Чанач, челек.

111	sävdiç [1, 383]	Бутактан өрүлгөн себет, ага жер-жемиш, ж.б. салып ташыйт.
112	qısğaç [1, 383]	Кыскач, кычкач.
113	kärpiç [1, 383]	Кирпич. Бышкан кирпичти <i>bışığ kärpiç</i> дешет.
114	baştar [1, 383]	Орок.
115	kästär [1, 385]	Чопо идиш. Уч (Ош) тарапта.
116	qurşağ [1, 390]	Кырчоо. Аны <i>äv qurşağı</i> – боз үйдүн кырчоосу (курчоосу) дешет.
117	ıncdağ [1, 391]	Бүлөө таш, кайрак.
118	tuzluq [1, 393]	Туздук; туз баштык.
119	talğuq [1, 394]	Күрөк же кетмендин башын сабына бекитүү үчүн кагылган шынаа.
120	çaqmaq [1, 395]	Чакмак (учкун чыгарчу). Ал атооч сөз да, масдар (атоочтук) да боло алат, бул араб тилиндеги <i>жамидат</i> (“муздар”) сөзүнөн <i>жамад</i> (“муз”), <i>жамди л-ма</i> (“суунун тоңушу”) сөзүнөн <i>жамд</i> (“тоңуу”) жасалган өндүү.
121	saplıq [1, 395]	Саптык (кылыч же бычакка). Тутканы да <i>saplıq</i> дейт.
122	susğaq [1, 395]	Сузгу, сузгуч; сууну ж.б. сузуп алчу нерсе. Карлык, карлык-кыпчак жана бардык көчмөндөрдүн тилинде.
123	sağraq [1, 396]	Суу ж.б. ичүүчү идиш, чара, кесе. Макалда мындай: <i>savın sağraqqa tägir</i> – жакшы сөз чарага (бир буюмга) тиер (ээ кылар).
124	suvluq [1, 396]	Суулук, сүлгү.
125	qapğaq [1, 396]	Капкак, саадактын капкагы.
126	qurluq [1, 397]	Кымыз сактоочу чанач, саба.
127	qısmaq [1, 398]	Сыйыртмак (<i>диал.</i> кыйсыртмак).
128	qışlıq [1, 398]	Кыштык (кышка керектүү нерселер).
129	qaltuq [1, 398]	Картык, жапайы уйдун мүйүзү, аны оюп, кымыз ж.б. ичишет.
130	bistik [1, 399]	Милте, билик. Аргуча.
131	säzräk [1, 400]	Торлуу. <i>Säzräk qapuğ</i> – торлуу (чатыраш) каалга.
132	käzlik [1, 401]	Кестик. Аялдар сырт кийимине салып, өзү менен кошо алып жүрчү кичинекей бычак.
133	kändük [1, 402]	Ун ж.б. сактоочу үкөк. Кыпчакча.
134	buğrul [1, 403]	Суюк ж.б. нерселер толтура куюлган идиш, чаначтын буулган жери.
135	çaşkäl [1, 404]	Чопо идиш.
136	bäçküml [1, 405]	Үй алдындагы сере, бастырма.
137	kötrüm [1, 406]	Отургуч, супа.
138	qamıçaq	Көнөк баш. [1, 407]
139	tuqurqa [1, 409]	Челектин, жуунчу идиштин чоргосу.

140	şüpürgü [1, 409]	Шыпыргы.
141	kötörgü [1, 409]	Көтөргүч.
142	käsürgü [1, 409]	Кап, баштык.
143	qundiğu [1, 410]	Бут койгуч.
144	juğurğuç	Жуургуч (камыр жайчу үбөлүк). [1, 412]
145	badıçlıq [1, 418]	<i>Badıçlıq jığaç</i> – жүзүм сабактарын тирөөчү жыгач.
146	tuğaqlıq [1, 419]	Тыгындык жыгач.
147	tärinçäk [1, 424]	Жабуу, жапкыч.
148	tamğalıq [1, 435]	Кичине чөөгүн. <i>Tamğalıq</i> – бир кишилик чакан дасторкон. Баштапкы негизи <i>tamğalıq</i> – тамга басылган. Адатта падыша өзүнүн кесеси менен суусундук жана тамак коюлуучу бир кишилик дасторконуна тамга басчу. Ошондон баштап бардык кичинекей кесе жана дасторкондорду <i>tamğalıq</i> деп атап калышкан, падышадан бөлөк эч ким андан тамактанбаш үчүн “тамгаланган” деп айтылат.
149	şiş [II, 227]	Шиш, чока. Кашыктын ордуна колдонулган буюм.
150	tulquq [II, 232]	Тулуп, үйлөнгөн чанач.
151	türgäk [II, 232]	Түргөк, түйүнчөк, бокчо.
152	çöñäk [II, 233]	Чөнөк (жыгач челек). Чигилче.
153	jažım [III, 15]	Жууркан, төшөк, төшөнчү. <i>Tülüg jažım</i> – жүн жууркан. Бул уңгу (түп) сөз эмес.
154	jula [III, 19]	Чырак.
155	joliç [III, 21]	Тыбыт, эчкинин тыбыты.
156	jaqtu [III, 23]	Чамынды, тараша. Ушуга окшош, бетине коюп жаза турган тактай да <i>jaqtu</i> деп айтылат.
157	juğrı [III, 24]	Аяк, табак. Макалда мындай: <i>aş tatıgı tuz joğrun jämäs</i> – аштын даамы туз менен, бирок туздун өзүн табагы менен жебейт. Бул макал өз чамасынан ашпоого үгүттөйт.
158	jölägü [III, 29]	Жөлөнчү, жөлөк, тирек. <i>Jölägü nän</i> – жөлөнүүчү нерсе, жөлөнгүч.
159	jasıman [III, 30]	Суу куйганда (оозунан суу төккөндө) добуш чыга турган көзөө (кумура).
160	jabğut [III, 30]	Жүн жана ошого окшош нерселер салынып тигилген төшөк, жууркан.
161	jasğaç [III, 30]	Аш такта, камыр такта, нан такта. Бул сөз <i>jası jığaç</i> – жазы жыгач дегенден келип чыккан.
162	jastuq [III, 34]	Жаздык, мамык.
163	janğıq [III, 36]	Жан баштык, малчылар, койчулар азыгын салып жүрөт турган баштык.
164	jüdrük [III, 36]	Кийим-кече жана башка буюмдарды жыйып коё

		турган текче.
165	jämäçük	Буудай салына турган кичинекей кап. [III, 38]
166	küp [III, 91]	Күп, кумура.
167	kär [III, 91]	Кеп, ар кандай нерсенин кеби, калыбы. <i>Kärpiç käbi</i> – кирпич калыбы.
168	siş [III, 96]	Тутмач (кесме) кескенде пайдалана турган буюм.
169	boğ [III, 97]	Бокчо.
170	tuğ [III, 97]	Капкак, жапкыч. <i>Tünlük tuğı</i> – түндүк жапкыч (жабуу) ушул сөздөн алынган.
171	çoğ [III, 97]	(<i>эриндешип айтылат</i>) – бокчо, буюм салынган бокчо.
172	çığ [III, 98]	Чыгдан. Чатырда, боз үйдө жашагандар керектөө үчүн ичке, түз камыштан соккон буюм (чыгдан).
173	çığ [III, 98]	Түрктөрдүн чен өлчөмү. Бул арабдардын чен өлчөмүнүн үчтөн бирине туура келет. Муну менен көчмөндөр бөз өлчөшөт.
174	tım [III, 103]	Чанач, ичимдик куюлган идиш. <i>Tımçı</i> – ичимдик сатуучу.
175	şın [III, 105]	Уктоого ылайыкталган такта. <i>Чигилче</i> .
176	juq [III, 108]	Жук. <i>Jağ juq</i> – идиштеги жук. <i>Ajağ juq</i> – аяк жугу деген сөз ушундан калган. Алыс туугандарды <i>jağ juq qadas</i> дейт.
177	jik [III, 108]	Ийик.
178	qar [III, 110]	Кап, чанач, тулуп.
179	qar [III, 110]	Кап, ар кандай нерсенин кабы.
180	saç [III, 110]	Тапа, көмөч казан.
181	bağ [III, 115]	Таңгак, отун жана ушуга окшош нерселердин таңгагы, байланганы. <i>Otun bağı</i> – отун таңгагы, отун боосу.
182	sağ [III, 116]	Сабоо. Жүн сабай турган чыбык.
183	qav [III, 117]	Оттук, чакмак чагып, от тутандыра турган куу.
184	köjdä [III, 129]	Алтын жана күмүштү эритип тазалай турган идиш.
185	bitigü [III, 130]	Сыя челек. Түрк жана башкалардыкы.
186	köşigä	Көшөгө, жеңил көшөгө. [III, 130]
187	bu [III, 155]	Буу. <i>Aşıç busı</i> – казандын буусу. Башкалары да ушундай.
188	qa [III, 158]	Идиш. Суюк нерселерди куя турган идиштерди атаган сөз. Бул сөз <i>qadaça</i> түрүндө жуп сөз болуп да айтылат.
189	käçä [III, 164]	Коон, бадыраң ж.б.у.с. ташый турган замбил, кап сыяктуу буюмдар.
190	borı [III, 165]	Суу агып чыкпас үчүн чоргого тыгылган жыгач тыгын.
191	särü [III, 165]	Сөрү, текче, анын үстүнө үй буюмдары коюлат.

192	säkü [III, 172]	Секи, адамдар отура турган, үстү жабылган секиче.
193	Salı [III, 174]	Шыбагыч. Дубалдагы ылай менен шыбаганда колдонулган аспап.
194	sumı [III, 176]	Торсун. Үйдүн же тактайдын алдына туурасынан коюлган жыгач.
195	quwa [III, 177]	Чака. <i>Огузча</i> .
196	qaça [III, 177]	Идиш, кап.
197	bontaj	Бокчо. Бул сөздүн <i>bohtuj</i> деген да түрү бар. [III, 179]
198	tañ [III, 263]	(жоон айтылат) – элек. <i>Арзуча</i> .
199	jün [III, 268]	Жүн, төөнүн же койдун жүнү.
200	sänäk [III, 271]	Суу куюп иче турган кумура.
201	çälin [III, 275]	Чин (кытай) чынысын – <i>çälin ajaq</i> дейт.
202	jatan [III, 276]	Аткы, жүн тыта турган аспап.
203	tuñşu	Шам, чырак. [III, 279]
204	qañlı [III, 280]	Оор жүк ташый турган эки дөңгөлөктүү араба.
205	qırñaq [III, 283]	Кыңрак. Эт, камыр кесе турган курч бычак.
206	qazuñuq [III, 283]	Казык. Жерди айланган жылдызды <i>tämür qazuñuq</i> деген мына ушундан алынган.
207	tapçañ [III, 284]	Тапчан, үч аяктуу үстөл. Үстөлгө окшош буюм, анын үстүнө багбан чыгып алып жүзүм терет. <i>Кенжекче</i> .
208	çafşañ	Шуушаң, кой кырка турган шуушаң. <i>Чигилче</i> . [III, 284]
209	qalqañ [III, 285]	Калкан. Бул сөздүн <i>qalqañ</i> деп айтылган түрү да бар.
210	örtmän [III, 304]	Тамдын чатыры, үстү.
211	çavlı [III, 323]	Жаңгак жана шабдалы шактары. Аларды тамызгы катары пайдаланат.
212	çävli [III, 323]	Тутмач (кесме) сүзүп ала турган сүзгүч. (<i>диал.</i> чавли)

Дыйканчылык.

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	amaç [1, 71]	Амач, буурсун, дыйкан шайманы.
2	äkin [1, 90]	аңыз, эгин эгиле турган жер. <i>Огузча</i> .
3	buqursı [III, 181]	Буурсун, соко.

Өтүкчүлүк

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	ätük [1, 82]	Өтүк.
2	izlik [1, 112]	чокой, чарык. Түрк калкынын малдын терисинен тигилген чарыгы чокою. Макалда мындай: <i>izlik bolsa är uldımäs içlik bolsa at jağrımäs</i> – Чарыгы болсо эр оорубас, ичмеги болсо ат жоорубас. Бул макал иштин

		ыгын, амалын таба билүүгө үндөйт.
3	ämşän [1, 116]	ийленген тери. Булгаарыга ылайыкталган тери.
4	ätüklük [1, 151]	өтүктүк. <i>ätüklük sağı</i> – өтүктүк булгаары.
5	başaq [1, 323]	Башмак (бут кийимдин бир түрү). Чигилче.
6	çaruq [1, 325]	Чарык. Макалда мындай: <i>atı çaruq, küçi-azıq</i> – жөөнүн (минген) аты – чарык, күчү – азык. Бул макал кишилерге жолдо жыңайлак калбоо жана алсырабоо үчүн айтылат.
7	bügüm [1, 338]	<i>bügüm ätük</i> – бүгүм өтүк, аялдардын бут кийими. Огузча.
8	samda [1, 356]	Жеңил бут кийим. Чигилче.
9	çağı [1, 358]	Тери. Бир нерсенин сырткы бетин, кыртышын, кебин да <i>çağı</i> дешет. <i>Jär çağı</i> – жер кыртышы. <i>Kişi çağısı jüz</i> кишинин кыртышы, жүзү (ал ысык, суукта ачык болгондуктан, эң калың жана катуу тери менен капталган).
10	qandır [1, 385]	Иштетишке жарактуу тери сыйрылган соң, эттин бетинде калган жука чарым.
11	buçğağ [1, 391]	Бучкак, теринин бут жагы, андан бут кийим тигишет.
12	başmaq [1, 392]	Башмак (бут кийим). Огузча.
13	tomrum jığaç	Жыгачтан жасалган өтүк калып. [1, 405]
14	tatırğa [1, 409]	Татырга (ийи татыган тери).
15	çaruqluq [1, 419]	Чарыктык (көк – чарык тигиле турган тери же көктөө үчүн териден тилип даярдалган шоона).
16	täri [III, 165]	Тери.
17	çulğuj [III, 181]	<i>çulğuj ätük</i> – майрык өтүк. Чолок колду <i>çulğuj älik</i> – деген ушундан алынган.

Мезгилди билдирген сөздөр

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	āj [1, 94]	Ай (отуз күндөн турган мезгил).
2	iñir [1, 103]	Иңир. Жарык менен караңгылыктын аралыгы. Огуздар аны <i>imir</i> дейт.
3	aḥşam	Акшам (күүгүм). [1, 114]
4	öjlä [1, 120]	түш убагы. Огузча. Кыпчактар – <i>ja</i> арибин - <i>z</i> арибине алмаштырып <i>özlä</i> – дейт.
5	ajdın [1, 122]	айдың (айлуу) түн.
6	ürün [1, 136]	үрүн (үрүн-баран). Огуздар <i>aq</i> – <i>ak</i> дейт.
7	ikindi [1, 141]	Дигер. (Күн батардын алдындагы намаз) убагы.
8	küz [1, 285]	Күз.
9	tün [1, 293]	Түн. <i>Tünlä kälдим</i> – түндөп келдим.

10	kün [1, 293]	Күн. <i>Kün tuğdı</i> – күн тууду; күн чыкты. Макалда мындай: <i>küngä baqsa köz qamar</i> – күнгө бакса (караса), көз карыгат.
11	kün [1, 293]	күн (күндүз), бир күн. <i>Bu kün bargıl</i> – бүгүн баргын. Бул сөз күндүн нуру менен жарык болгондуктан ушинтип аталган. <i>kün jıpar</i> – кундүн жагымдуу нуру; күн аптабы.
12	maraz	Караңгы түн. [1, 350]
13	tuman	Туман. [1, 352]
14	sıqman	Күздө жүзүм ширесин сыгуучу мезгил (сыкман). [1, 375]
15	qündüz	Күндүз. [1, 385]
16	tuğsuğ [1, 389]	Күн чыгышты <i>kün tuğsuğ</i> , а күн батышты <i>kün batsığ</i> деп айтышат.
17	batsığ	Батыш. Күн батышты <i>kün batsığ</i> дейт. [1, 389]
18	tumlığ	(tomlığ) - суук, тоңголок. [1, 389]
19	quşluq	Таңкы мезгил. Огузча. [1, 398]
20	sarqım	Кыроо, сыркар, аяз. [1, 406]
21	qasırqu	Куюн. [1, 409]
22	talğag [II, 231]	Шыбыргак кар. Ызгаардуу шамал. Адамга тийип өткөндө набыт кылып коё турган каардуу бороон. <i>Tağ üzä talğag boldı</i> – тоодо кардуу бороон болду.
23	jürkäk [II, 232]	Бүркөк, булут. <i>Kök jürkäk boldı</i> – көк бүркөлдү, (асманды) булут чалды.
24	jaşın [III, 17]	Чагылган. Түрктөрдө: <i>kimin bilä qaş bolsa jaşın jaqmas</i> – кимдин жанында касиеттүү таш (каш) болсо, ага чагылган да тийбейт, - деген акылман сөз бар. Ал аппак жана асыл болгондуктан, адамдар аны шакекке чегеришет. Аны салынып жүргөндөргө чагылган тийбейт. Бул ташты чүпүрөккө ороп туруп отко салса, чүпүрөк да, таш да күйбөйт, анткени анын табияты ошондой. Аңкап суусаганда, бул ташты оозуна салып алсаң, чаңкоону дароо басат.
25	jağmur [III, 30]	Жамгыр. Бул сөз <i>jamğur</i> - деп да айтылат. Макалда мындай: <i>näçämä upraq kăžük ärsä jağmurqa jarar</i> – чапан канчалык эски болсо деле, жамгырга жарар. Бул макал карамагындагылар акмак, билимсиз, наадан болгону үчүн өзүнөн алыстаткысы келген адамдарга карата айтылат. <i>Ал адам кемчилиги болгону менен бир ишиңе жарайт, ошондуктан аны ишке салсаң өзүң ыраазы болосуң</i> , - деген маанини берет.
26	jälpik	Жел, шамал. <i>Ärgä jälpik tägdi</i> – эрге жел тийди. [III, 37]
27	buz [III, 94]	(жоон айтылат) – муз. Макалда мындай: <i>buzdan suv tamar</i> – муздан суу тамар. Бул макал мүнөзү атасына окшош

		балдарга карата айтылат.
28	bos [III, 95]	Боз, туман, тунарык. <i>Kök bos boldı</i> – көк боз болду, асманды булут каптады. Ошондой эле <i>är közi bos boldı</i> – эр көзү тунарды, эр көзү караңгылашты.
29	jäl [III, 108]	Жел, шамал.
30	qaž [III, 110]	Шыбыргак, бороон. Адамга зыян алып келе турган бороон. <i>Qaž boldı</i> – шыбыргак бороон болду деген сөз мына ушундан алынган. Бул бороон тоолордо кышын-жайын, чөлдөрдө кышында гана болот.
31	qar [III, 112]	Кар.
32	tan [III, 118]	Салкын желаргы. Тандагы желаргы.
33	jaz [III, 120]	Жаз. Макалда мындай: <i>jazın qatıǵlansa qışın sävnür</i> – жазында катуу иштесе, кышында сүйүнөр.
34	jaj [III, 121]	Жаз. Макалда мындай: <i>küz kälige jajın bälgülük</i> – күздүн келери эрте жазда белгилүү болот. Бул макал кандай болору мурун эле белгилүү болгон иштерге карата айтылган.
35	qujaş	Аптап, ысык. [III, 128]
36	tüpi [III, 162]	Бороон. Макалда мындай: <i>qalın bulutuğ tüpi sürär qarañqu ııǵ ırınç açar</i> – кара (калың) булутту бороон сүрөр, караңгы ишти пара ачар (бүтүрөр). Көктөгү кара булутту бороон сүрөт, падыша короосундагы караңгылыкты пара ачат. Бул макал пара берүүгө муктаж кылган кишиге пара бербесе болбостугуна карата айтылат.
37	tolı [III, 174]	Мөндүр.
38	tañ [III, 264]	Таң, таң аткан маал.
39	täñik	Аба. [III, 271]
40	qarañgu	Караңгы. [III, 286]

Астрономиялык түшүнүктөр

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	Ärän [1, 89]	Эрен (жылдыздын аты). <i>Ärän tüz</i> – Эрен түз. Тараза (мизан) жылдызынын аталышы. Айдын бир бөлүгү да ошондой аталат.
2	āj [1, 94]	Ай. Он төрт күндүк айды <i>tolun aj</i> – толгон ай деп аташат.
3	ülkär [1, 104]	Үркөр (жылдызы). Таймаштарда (согушта) <i>ülkär çärik</i> – <i>Үлкөр черик</i> деген айла-амал бар: аскерлер ар тараптан топ-топ болуп жыйылышат. Бир тобу илгерилегенде, калгандары да соңунан илгерилешет. Бул амал колдонулганда жеңилүү кем болот.
4	ajas [1, 126]	Аяз, тунук, ачык. <i>Ajas kök</i> – ачык көк, ачык асман.

5	qış [1, 288]	Кыш. Макалда мындай: <i>qış qonoqı ot</i> – кыш коногу – от.
6	bars [1, 297]	Барс, жолборс. Түрк элдери жүргүзгөн жылсанактагы он эки мүчөл жылдын бири.
7	ud jılı [1, 298]	Уй жылы.
8	bars jılı [1, 298]	Жолборс жылы.
9	tavışğan jılı	Коён жылы. [1, 298]
10	näk jılı [1, 298]	Балык жылы.
11	jılan jılı [1, 298]	Жылан жылы.
12	jund jılı [1, 298]	Жылкы жылы.
13	qoj jılı [1, 298]	Кой жылы.
14	biçin jılı	Мечин (маймыл) жылы. [1, 298]
15	taqağu jılı	Тоок жылы. [1, 298]
16	ıt jılı [1, 298]	Ит жылы,
17	toñuz jılı	Кара кийик (доңуз) жылы, [1, 298]
18	bulıt [1, 303]	Булут. <i>Qara bulıt</i> – кара булут. <i>Aq bulıt</i> – ак булут. Макалда мындай: <i>qara bulıtıǵ jäl açar urunç bilä il açar</i> – кара булутту жел ачар, иш (урунуш) менен (жер эшигин) эл ачар. Бул макал ишти бүтүрүш үчүн мал-мүлктү аябаш керектигин айтат. Коюу чач да булутка окшоштурулат. <i>bulıt tāk saçı</i> – булуттай чачы.
19	bagır soqım [1, 308]	Марс жылдызынын (планетасынын) аты. Кызарганда мистей болуп кызарат.
20	bagır sokum	Марс жылдызынын аты. [1, 339]
21	tolun [1, 342]	Толгон. <i>Tolun aj</i> – толгон ай.
22	çıǵrı [1, 358]	Асман, көк чыгырык. <i>Kök çıǵrısı асман</i> деп да айтылат.
23	siçğan [1, 370]	siçğan jili - түрктөрдүн он эки жылынын бири.
24	qırağu	Кыроо. [1, 376]
25	taqağu jili	Тоок жылы (түрктөрдүн он эки жылынын бирөө) [1, 377]
26	jund [III, 6]	Жылкы. Түрк элдеринин он эки жыл мүчөлөрүнүн аталышынын бири. Бул <i>jund jili</i> – жылкы жылы деп аталат.
27	jätigän [III, 30]	Жетиген. Жетиген жылдызы. Жети каракчы жылдызы.
28	julduz [III, 31]	Жылдыз. Бардык жылдыздарга берилген орток ат. Аларды өз ара айырмалоо үчүн: <i>Муштары (Эгиздер, Юпитер) жылдызын ärän tüz; Мезон (Тараза) жылдызы qaraquş, Үркөр жылдызын ülkär, Жетиген жылдызын jätigän, Алтын Казык жылдызын tämür qazıq, Мүррик (Чолпон) жылдызын baqır soqım</i> деп атаган.
29	kök [III, 100]	(каткалаң к менен) – көк, асман. Макалда мындай:

		<i>kökkä suŷsa jüzgä tüŷür</i> – көккө (карап) түкүрсө жүзгө түшөр. Бул макал башкага жамандык кылсаң өзүнө тиет деген мааниде айтылган.
30	toŋuz [III, 269]	Доңуз. Он эки мүчөл жылдын биринин аты.

Оюн

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	atıç [1, 70]	балдар жаңгак атып ойной турган чуңкур
2	ötüş [1, 76]	Оюнда утуу. Бул оюн мындай: Балдар тегерене отуруп, ичиндеги бирөө жанындагы баланы түртөт да <i>ötüş- ötüş</i> дейт. Ал жанындагыны <i>түрт, өткөзүп жибер</i> дегени. Ал айтылгандай иштейт. Тегерете отургандардын аягына чыкканча ушундай тартипте улантыла берет.
3	oŷun [1, 96]	Оюн.
4	oŷnaŷu [1, 125]	Ойной турган, оюнга арналган деген мааниде. <i>Oŷnaŷu jir</i> – ойной турган жер.
5	ohŷaŷu [1, 139]	Куурчак, оюнчук. Катындарды да <i>ohŷaŷu</i> деп айтышат.
6	ätäçlik	Жаңгак ойноо үчүн казылган чуңкур. [1, 150]
7	çik [1, 289]	Чик. Чүкө (ашык) оюнда чүкө көмкөрө жатса <i>çik turdı - чик түштү (турду)</i> дейт.
8	tolas [I. 313]	Ат чабууда, башка (чоган) оюнда четине тартылган аркан.
9	tobıq [1, 324]	Чыбык менен чаап ойногон топ.
10	täbük [1, 330]	Тепмей, тээп ойномой. Коргошундан ийиктин ташындай жасалып, эчкинин ж.б. жүнү оролгон нерсе, балдар буту менен тээп ойнойт.
11	tasal [1, 336]	Талаш (поло) оюнундагы чегара, сызык.
12	çögän [1, 343]	Талаш (човган) оюнундагы чөлмөк таяк,
13	qarın [1, 344]	Карын. <i>Qarın atmaq</i> – карын атмай (малдын карынын толтуруп, бута кылып атмай оюну. Ким тийгизсе, эттен шыбага алат).
14	büdik [1, 351]	Бий, оюн.
15	küvlük [1, 402]	Жаңгактан кичик ылай кесек, аны кургак же ным түрүндө атса болот.
16	bandal [1, 404]	Башы иймек жыгач, балдар түн ичинде аны күйгүзүп, чогун чачыратышат. Алар муну <i>ot bandal</i> (от иймек) деп, ат полосундагы иймекке (таяк) окшоштуруп айтышат.
17	köçürmä [1, 410]	<i>Köçürmä oŷaq</i> – көчүрмө очок. <i>Köçürmä oŷun</i> – көчүрмө оюн (жерге сепилге окшотуп төрт сызык чиет да, анын он дарбазасы болот. Жаңгак ж.б. нерселер менен атып

		ойношот).
18	qužurçuq	Куурчак [1, 418]
19	rök//böк [III, 99]	Пөк, чүкөнү өкчөгөндө түшкөнү. Өкчөгөндө <i>çik, rök</i> – <i>чик, пөк</i> деп айтылат.
20	qarağunı	Балдардын кечинде ойной турган оюнун аты. [III, 182]
21	müñüz-müñüz [III, 269]	“мүйүз-мүйүз” деп аталган балдардын оюну. Ал мындай болот: балдар суу (дарыя) жээгине тизилип отурушат да, буттарынын ортосуна кумду үйүшүп, аны чапкылашат. Балдардын бири <i>müñüz-müñüz</i> - <i>мүйүз-мүйүз</i> дейт. Башкалары: <i>nä müñüz</i> – <i>эмненин мүйүзү?</i> деп сурашат. Ал суроого жооп кылып, мүйүздүү айбанаттардын атын биринин артынан бирин санай баштайт. Калгандары анын айтканын кайталап айтып турушат. Жооп берип жаткан бала байкатпай туруп, мүйүзсүз жаныбардын, мисалы, <i>төө</i> же <i>эшек</i> деп жиберет. Жооп берип жаткан баланын артынан кимдир бирөө мүйүзсүз жаныбардын атын атап жиберсе, аны дарыяга ыргытышат. Макалда мындай: <i>süsägän uźqa Täñri müñaz bärmäs</i> – сүзөгөн уйга Теңир мүйүз бербес. Бул макал башкаларга зыян келтиргендерге, бир иш кылам деп кыла албагандарга карата айтылат.
22	tañuq [III, 270]	Човган оюнунда топту тартылган жиптен өткөргөн адамга бериле турган кездеме.
23	çänli [III, 280]	<i>Çänli-mänli</i> – балдардын бир оюнунун аты, селкинчек.
24	jalñu [III, 281]	Селкинчек. Кыздар ойной турган бир оюндун аты. Атайын орнотулган жыгачка же дарактын бутагына аркандын эки учун байлайт. Аркандын ортосуна бир кыз олтурат да, жерди тээп өйдө-ылдый термелет.

Музыкалык аспаптар

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	ikämä	Комузга окшош аспап [1, 138]
2	qobuz	Комуз [1, 312]
3	küvrük	Доолбас [1, 401]
4	sıbizğu	Сыбызгы [1, 408]
5	tuğ [III, 97]	Добулбас. Хан алдында кагылат. <i>Han tuğ urdı</i> – <i>хан добулбас урду</i> деген ушундан калган.
6	buvçi[III,129]	<i>buçi qobuz</i> – добушу өзгөчө болгон комуздун бир түрү.
7	buçi [III, 163]	Үнү муңдуу музыкалык аспап.
8	burğu	Сурнай. Үйлөп чалына турган сурнай. [III, 180]
9	çañ [III, 264]	Музыкалык аспап.

Сын атооч

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	iç [1, 57]	<i>İç söz</i> – ичтеги сөз, купуя сөз.
2	oñ [1, 61]	1. оң, жөн. <i>Oñ iş</i> – оң иш. 2. Оңой <i>oñ iş</i> – оңой иш.
3	oñ [1, 61]	Оң. <i>Oñ älik</i> – оң кол.
4	öl [1, 67]	өл, ным. <i>Öl nän</i> – өл нерсе. <i>Öl ton</i> – өл тон. Огуздар муну билбейт.
5	il [1, 67]	Ачык, бош. <i>Qarug ili</i> – капканын алдындагы ачык жер, эшик алдындагы бош жер.
6	il [1, 68]	Кичине, төмөн, пас. <i>İl kişi</i> – пас киши.
7	ikit [1, 70]	Жалган, калп. <i>Oğuzca. İkit söz</i> – жалган сөз.
8	ölüt [1, 70]	<i>ölüt är</i> – күчү кайткан кары адам.
9	ağır [1, 71]	кадырлуу, салмактуу. <i>Ağırılığ kişi</i> – эл, бек алдында кадырлуу, оор-басырыктуу киши. <i>Täñri mäni ağırladı</i> – Теңир мени урматтады, кадырлады. <i>Agır azaq ämürlädi</i> – оор аяк тынчыды (чарчаган бут эс алды). Буту оор киши кыбырап акырын басса да болжогон жерине жетет.
10	ağır [1, 71]	баалуу, кымбат. <i>Ağır nän</i> – кымбат, асыл нерсе.
11	oğur [1, 72]	Куттуу, ийгиликтүү, шыдыр. <i>Oğuzca. Jol oğur bolsun</i> – жолуңар шыдыр (оң) болсун! Бул сөз сапарга аттангандарга карата айтылат.
12	uçuz [1, 72]	Арзан, кордоо, <i>uçuz nän</i> – арзан нерсе
13	ażiz [1, 73]	бийик жана ушуга окшош нерселерга карата айтылат.
14	ażiz [1, 73]	Эгиз. <i>Ażiz tag</i> – эгиз (бийик) тоо
15	açığ [1, 78]	Жакшы тамак менен тамактануу. <i>Özüñni açığlığ tut</i> – өзүңдү жакшы тамактандыр. Өзүңдү жакшы күт.
16	açığ [1, 78]	Ачуу (<i>dual.</i> аччык).
17	užuğ [1, 78]	сергек, ачык. <i>Užuğ är</i> – сергек эр. <i>Užuğ көңüllük är</i> – көңүлү ачык эр, сезимтал киши.
18	arığ [1, 78]	аруу, таза. <i>Arığ nän</i> – аруу (таза) нерсе.
19	alığ [1, 78]	Ар нерсенин жаманы, эскиси. Огузча, кыпчакча.
20	uluğ [1, 79]	Улук. Бир нерсенин улуктугу, бийиктиги.
21	ılığ [1, 79]	Жылуу (<i>dual.</i> ылык). <i>Ilığ suv</i> – жылуу суу. Бул сөздүн дурусун <i>jılığ</i> – жылуу.
22	açıuq [1, 79]	Ачык. <i>Açıuq qarığ</i> – ачык капка (эшик). <i>Açıuq kök</i> – ачык асман (көк). <i>Açıuq iş</i> – ачык иш. Анык, айкын ишти <i>ачык</i> дейт.
23	ižuq [1, 80]	Ыйык, куттуу. <i>Ыйык</i> деп эсептеп, эркин коё берген малды <i>ižuq (idzuq)</i> деп атайт. Ага жүк жүктөлбөйт, саалбайт, (жүнү) кыркылбайт, ээси андай малды бир

		нерсеге арнап сактайт.
24	ıžuq [1, 80]	узун, бийик. <i>Ižuq tağ</i> – ашуусу бийик (узак), ашуусу кыйын тоо.
26	aruq [1, 80]	Арык. <i>Aruq är</i> – арык эр; башка учурда да ушундай мааниде колдонулат. <i>Aruq-toruq</i> – арык-торук.
27	arıq [1, 80]	Арык, жүдөө. Огузча жана кыпчакча.
28	uzaq [1, 81]	Узак, <i>uzaq iş</i> – узакка созулган иш. Бир жакка жиберген киши көпкө кечиккенде да ушу сөз колдонулат. <i>Jalawaç uzaq bardı</i> – элчи узакка барды (көпкө жүрдү).
29	aluq [1, 81]	тажаал, алдуу. <i>Aluq är</i> – тажаал эр. Огузча.
30	uluq [1, 81]	улуу, эски, көөнө. <i>Uluq ton</i> – эски тон. Көөнөрүп кеткен, эскирген нерсенин бардыгын <i>uluq</i> дейт.
31	irik [1, 83]	Ирик, чирик. <i>İrik nän</i> – чириген нерсе. <i>İrik otun</i> – чирик отун.
32	ärik [1, 84]	тырышчаак, эмгекчил. <i>Ärik är</i> – тырышчаак, эмгекчил эр. Макалда мындай: <i>ärik ärini jaglıq ärmägü başı qanlığ</i> – эмгекчилдин эрди – май, эринчектин башы – кан. Тырышчаактын эрди майлуу болот, эринчектин башы кандуу болот. Эмгекчил киши жумуш иштейт, жакшы тамак, семиз эт жейт, оозу майланат, жалкоо киши эринип, эмгектен качат, капаланып башын жарга согуп, канатат. Бул макал жалкоолуктан кач, кайраттанып чын берилип жумуш иште дегенге үндөйт.
33	irik [1, 84]	ирик, чирик. <i>Irik nän</i> – чириген нерсе. Таз, котурду да <i>irik</i> дейт.
34	isik [1, 85]	кургап, какшыган жер. <i>Isik jir</i> – ысык жер, чөл.
35	isik [1, 85]	Ысык. <i>Isik nän</i> - ысык нерсе. <i>Isik kün</i> – ысык күн.
36	ämik [1, 86]	жылуу, жылымык. <i>Ämik kün</i> – жылуу күн. Сууктан кийин жылыган, ошондой эле өтө ысык болбогон нерселерге да <i>ämik</i> деп айтылат.
37	ažın [1, 89]	Өзгө, башка, бөлөк. Чигилче.
38	oran [1, 89]	ойрон. Бир нерсенин бузулганы, жаманы. Огузча. Бул сөз перстерден алынганбы деп ойлойм. Анткени <i>oran</i> болгон нерсени перстер <i>vajran</i> – <i>вайран</i> дейт. Огуздар перстер менен көп аралашкандыктан, бир катар түрк сөздөрүн унутуп, анын ордуна перс сөздөрүн колдонот. Бул сөз да ошондой.
39	uzun [1, 89]	Узун.
40	ağan [1, 90]	<i>ağan är</i> – маңка эр (мурду менен сүйлөгөн киши). Бул сөз айтылганда да, мааниси боюнча да арабчага

		дал келет.
41	uğan [1, 90]	баарына кадырлуу, бардыгына күчү жете турган, кудуреттүү. <i>Uğan täñri</i> – кудуреттүү Теңир.
42	äkäk [1, 91]	Бузулган аял. <i>Äkäk işlär</i> бузулган аялдардын иши, учуп-конгон (жеңил ойлуу) аялдардын кылыгы (иши).
43	āz [1, 92]	Аз. Жакшы белгиси, жакшы ниет, жакшы сөз. Макалда мындай: <i>iglik tuturuğı āz bolur</i> – ноокастын осуяты – жакшылык белгиси. Бул макал оорулунун осуят (насаат) айтууга чакырат.
44	ār [1, 92]	сары. <i>Ār nāñ</i> – сары нерсе. Кээде бул сөзгө мүчө уланып <i>arsık</i> – түрүндө да айтылат.
45	āq [1, 93]	Ак, бир нерсенин агы. Огузча. Башка түрк улустары ак боз атты <i>āq at</i> – ак ат дешет.
46	āq [1, 93]	Ак. <i>Āq saqal ār</i> – аксакал эр, чачы агарган киши. Огузча.
47	ala [1, 94]	Ала (түс). <i>Ala at</i> – ала ат.
48	ala [1, 94]	ала, карасантайлык. <i>Bäk hanqa ala boldı</i> – бек ханга алалык жасады (душманына ооп кетти).
49	açı [1, 98]	кексе катын. Барсканча.
50	ağı [1, 100]	Асыл (таза) жибек. <i>Ağıcı</i> – жибек, асыл кездемелерди сактоочу казыначы.
51	aqı [1, 100]	колу ачык, жоомарт.
52	aqı [1, 100]	акталган, таза. <i>Aqı jağaq</i> – кабыгы жука жаңгак.
53	iñäs [1, 103]	жалтак. <i>Iñäs kişi</i> – жалтактап, айланасын карай бере турган киши.
54	añıl [1, 103]	аңырайган, ачык. <i>Añıl qaruğ</i> – аңырайып ачылган капка (эшик).
55	öñin [1, 103]	өңгө, башка. <i>Bu attan öñin kældür</i> – бул аттан башкасын келтир.
56	atlığ [1, 106]	Аттуу, атчан. <i>Atlığ är</i> – аттуу эр.
57	otluğ [1, 106]	Оттуу. <i>Otluğ tağ</i> – оттуу тоо.
58	ıtlığ [1, 106]	Иттүү, ити бар. <i>Itlığ äv</i> – ити бар үй, иттүү үй.
59	ağruq [1, 108]	Оордук, жүк. <i>Ağır ağruq qajuda qaldı</i> – оор жүк кайда калды?
60	alçaq [1, 109]	Көңүлчөөк, жумшак киши.
61	ötrük [1, 110]	Өтүрүк (калпычы), айлакер, аяр, алдамчы. Огузча.
62	ižrik [1, 110]	Ири, ирик, чоң. <i>Аргуча</i> . Туурасы <i>irik</i> – ирик.
63	āzlik nāñ [1, 111]	Пайдалуу нерсе.
64	ägşik	Ачуу, кычкыл нерсе. Мисалы, кычкыл анар. [1, 113]
65	arsal	Коңур түс. <i>Arsal saç</i> – коңур чач. [1, 113]
66	aştal [1, 113]	Кенже. <i>Aştal uğul</i> – кенже уул.

67	ändik [1, 113]	Ишенчээк, маңыроо, акмак. <i>Ändik är</i> – маңыроо эр. <i>Ändik är</i> – ачык-айрым эр. Макалда мындай: <i>ändik uma ävlikni agırlar</i> – Эссиз конок ээсин сыйлайт. Бул макал менен, чындыгында, конок урматталуу керек экендигин туюндурат.
68	aşkin [1, 116]	Алыс жолду <i>aşkin</i> – дейт. Ылдам басуучу, атчан тез жүрүүчү чабаганчыны <i>aşkinçi</i> – деген да ушундан чыккан.
69	arquq [1, 116]	Өжөр. <i>arquq kişi</i> – өжөр (сөз жебей турган) киши.
70	ajluq- ajluq	Ошондой-ошондой. Огузча [1, 119]
71	açlıq [1, 120]	Ачтык, ачкалык.
72	äzgü [1, 120]	Изги, жакшы.
73	ohşağ [1, 123]	Окшош. <i>Anıñ ohşağı</i> – анын окшошу дешет.
74	ubraq [1, 123]	Сүзүлгөн, эски нерсе. Сүзүлгөн, эскирген тонду <i>ubraq ton</i> – сүзүлгөн (тозгон) тон.
75	ahsaq [1, 124]	Аксак.
76	artaq [1, 124]	Бузук. <i>Artaq nän</i> – бузулган нерсе.
77	ağlaq [1, 124]	Оолак, бош, ээсиз. <i>Ağlaq jir</i> – оолак жер.
78	ojnaq [1, 125]	Ойнок. <i>Ojnaq işlär</i> – ойноок (ойнокгүл) аял.
79	äziz [1, 126]	Бийик, ар нерсенин бийиги.
80	usuz [1, 126]	Уйкусуз. <i>usuz kişi</i> – уйкусуз киши.
81	isiz [1, 126]	Эссиз, сөз укпаган, бейбаш.
82	äväk [1, 126]	Эбелек, жеңил, шашкалак, сабырсыз. <i>äväk är</i> – шашкалак эр.
83	utun [1, 126]	Бузук, бузуку, уятсыз.
84	orto [1, 126]	Орто. <i>Orto är</i> – орто жаштагы эр. <i>Äv ortosi</i> – үйдүн ортосу. <i>Kün orto</i> – күн ортосу, түш. Чигилче.
85	otra [1, 129]	Орто. Бир нерсенин ортосу. Бул сөз <i>orto</i> сөзүнүн ариптери алмашылып өзгөргөн түрү.
86	ägri [1, 129]	Ийри. Макалда мындай: <i>jılan kändü ägrisin bilmäs, tävāj bojnın ägri tär</i> – жылан өзүнүн ийрилигин билбес, төөнүн мойнун ийри дээр. Бул макал <i>Өз башындагы төөнү көрбөй, өзгөнүн башындагы чөптү көрөт</i> деген мааниде.
87	arsu [1, 130]	Арсыз, кадыр-барксыз. Огузча.
88	anğa [1, 130]	Аңкоо. <i>Anğa är</i> – аңкоо, барксыз эр. Керексиз, барксыз, таштанды нерсенин баарын <i>anğa</i> дейт.
89	irvi [1, 130]	Ичке, жука (ирбигий). <i>Ärvi qulaq</i> – калкан кулак.
90	äzgü [1, 131]	Изги, жакшы, адеми.
91	äski [1, 131]	Эски. <i>Äski ton</i> – эски тон.
92	ulınç [1, 135]	Айланма, кыйыр, туура эмес. <i>Ulinç jol</i> – тегиз эмес, өңгүл-дөңгүл жол. Кандайдыр бир кыңыр-кыйшык

		нерсени да ушундай дейт.
93	inanç [1, 135]	Ынанымдуу, ишенимдүү. <i>Inanç bāk</i> – ишенимдүү (ынанымдуу) бек.
94	ızınçu [1, 135]	Коё берилген, бош. <i>Izınçu saç</i> – коё берилген чач, эркектердин кийин койгон чачы. Бул сөз башкаларга да колдонулат.
95	avinçu [1, 136]	Сүйүнүчтүү. <i>Avinçu nāñ</i> – көңүл көтөргөн сүйүнүчтүү нерсе. Кулга карата да <i>avinçu</i> – деген сөздү колдонот.
96	üşän [1, 136]	Тегиз, жылмакай. <i>Üşän taş</i> – тегиз, жылмакай таш. <i>Jüşän</i> – деп да айтылат.
97	alañ [1, 137]	Тегиз жер. <i>Alañ jazı</i> – алаң жазы. Бул сөз, ачык эшик маанисиндеги <i>añıl</i> сөзүнүн ариптери орун алмашкан сыяктуу.
98	öñi [1, 137]	Өңгө, башка.
99	ässiz [1, 143]	Эссиз. <i>Ässiz kişi</i> – эси жок, жакшылыкты билбей турган киши. Бул сөздө – <i>s</i> арибинин кайталанышы күчөтүү үчүн колдонулган.
100	arriğ [1, 143]	Аруу. <i>Arriğ nāñ</i> – аруу (өтө таза нерсе).
101	öžründi [1, 145]	Өзгөчө (тандалган). <i>Öžründi nāñ</i> – тандалган нерсе.
102	uvutluğ [1, 146]	Уялчаак, тартынчаак. <i>Uvutluğ kişi</i> – уялчаак (тартынчаак) киши.
103	ağırlığ [1, 146]	Кадырлуу, урматтуу. <i>Ağırlığ är</i> – кадырлуу эр, эл урматтаган эр.
104	uğurluğ [1, 146]	Убагында, саатында. <i>Uğurluğ ış</i> – убагы менен болгон иш; саатында болгон иш.
105	ubuzluğ [1, 146]	Кырдуу, дөндүү. <i>Oj ubuzluğ jir</i> – ой кырдуу жер деп да айтылат.
106	užuzluğ [1, 146]	Котурлуу. <i>Užuzluğ kişi</i> – котур киши.
107	ağuzluğ [1, 146]	Уузду. <i>Ağuzluğ är</i> – уузу оозунан кете элек киши.
108	oğuşluğ [1, 146]	Уруулуу, тууган-туушкандуу. <i>Oğuşluğ är</i> – тууган-туушкандары, эл-журту бар эр.
109	uquşluğ [1, 146]	Зирек, угумтал. <i>Uquşluğ är</i> – зирек эр, угумтал киши.
110	açığlığ [1, 146]	Шат, шайыр турмуштуу. <i>Açığlığ är</i> – шайыр турмуштуу киши. Макалда мындай: <i>açığlığ är şabuk qarımas</i> – шат, шайыр турмуштуу эр эрте карыбас.
111	açığlığ [1, 146]	Ачыткылуу. <i>Açığlığ küb</i> – ачыткылуу күбү, ичине куюлгандын баарын ачыта турган идиш.
112	aızığlığ [1, 147]	Аюулуу. <i>Aızığlığ tağ</i> – аюулуу тоо.
113	uruğluğ [1, 147]	Тамга, белги коюу. <i>Uruğluğ altun</i> – тамга коюлган алтын. Башкалары да ушундай.

114	azıǵlıǵ [1, 147]	Азуулуу. <i>Aızıǵlıǵ at</i> – азуу сайган ат. Азуу тиши чыккан малдын баарын ушундай дейт.
115	oçaǵlıǵ [1, 147]	Очоктуу. <i>Oçaǵlıǵ äv</i> – очоктуу үй.
116	açuqluǵ [1, 147]	Ачык-айрым. <i>Açuqluǵ kişi</i> – ачык-айрым киши, кулк-мүнөзү жайдары киши.
117	asıǵlıǵ [1, 147]	Пайдалуу. <i>Asıǵlıǵ ıǵ</i> – пайдалуу иш.
118	ažaqlıǵ [1, 147]	Аяктуу. <i>Ažaqlıǵ nän</i> – аяктуу нерсе.
119	arıqlıǵ [1, 147]	Арыктуу. <i>Arıqlıǵ jir</i> – арыктуу жер.
120	uruqluǵ [1, 147]	Боолуу, жиптүү. <i>Uruqluǵ kuwa</i> – жиби бар күбү (чака).
121	azuqluǵ [1, 147]	Азыктуу. <i>Azuqluǵ är</i> – азыктуу эр. Макалда мындай: <i>azuqluǵ aruq ärmäs</i> – азыктуу (киши) арыбас.
122	aranlıǵ [1, 147]	Короо-жайлуу. <i>Aranlıǵ äv</i> – короо-жайлуу үй.
123	atanlıǵ [1, 147]	Атандуу. <i>Atanlıǵ är</i> – атандуу (акталган төөсү бар) эр.
124	ularlıǵ [1, 147]	Уларлуу. <i>Ularlıǵ taǵ</i> – уларлуу тоо.
125	alımlıǵ [1, 147]	Аласалуу. <i>Alımlıǵ är</i> – аласалуу эр.
126	alınlıǵ [1, 147]	Мандайы жарык. <i>Alınlıǵ är</i> – мандайы жарык эр.
127	ulunluǵ [1, 147]	Жебелүү. <i>Uulunluǵ är</i> – жебелүү эр.
128	uçuzluq [1, 148]	Арзандык.
129	uçuzluq [1, 148]	Ынжыктык, жигерсиздик, кордук.
130	uduqluq [1, 148]	Шалакылык, камырабастык.
131	užugluq [1, 148]	Сезимталдуулук, сергектик.
132	arıǵlıǵ [1, 149]	Аруулук, тазалык.
133	uzuǵluq [1, 149]	Уруктук. <i>Uzuǵluq buǵdaj</i> – уруктук буудай, урукка сакталган бардык нерсени ушундай дейт.
134	açıǵlıq [1, 149]	Ачуу, ачуулуу.
135	açuqluǵ [1, 149]	Ачыктык. <i>Jüz açuqluǵ</i> – жүздүн ачыктыгы.
136	açuqluǵ [1, 149]	Ачыктык. <i>Qarıǵ açuqluǵı</i> – капканын (эшиктин) ачыктыгы.
137	oçaqlıq [1, 149]	Очоктук. <i>Oçaqlıq jir</i> – очоктук жер, очок орду. <i>Oçaqlıq titik</i> – очок салууга керектүү ылай, топурак.
138	aruqluq [1, 149]	Арыктык, арыгандык, чарчагандык.
139	oruqluq [1, 149]	Өрүмдүк, эшимдик. <i>Oruqluq jün</i> – аркан өрүү (эшүү) үчүн даярдалган жүн.
140	azuqlıq [1, 149]	Азыктык, тамактык.
141	uzaqlıq [1, 149]	Жай баракаттык, ишти создуктуруу.
142	uşaqlıq [1, 149]	Шашкалактык, балалык. Иште балалык кылуу. <i>Uşaqlıq qılma</i> – балалык кылба.
143	uluǵluq [1, 149]	Улуктук, бийик даражалуулук. <i>Uluǵluq täñrigä</i> – улуулук (улуктук) Теңирге (таандык).
144	uluqluq [1, 149]	Улуулук, жашы улуулук.

145	amaçlıq [1, 149]	Бута. <i>Amaçlıq jār</i> – бута атуу үчүн даярдалган жер.
146	anuqluq [1, 150]	Даярдык.
147	üzütlük [1, 150]	Сараңдык, катуулук.
148	ägätlik [1, 150]	Эгеттик, жеңелик. <i>Ägätlik qarabaş</i> – жеңе. Нике түнү келин менен бирге жүргөн кызматчы аял. Келиндин өзүн да <i>ägätlik</i> дейт.
149	ügürlük [1, 150]	Үйүрлүү. <i>Ügürlük är</i> – кой жана үйүр-үйүр малы бар эр. Үйүрлүү айгырды да <i>ügürlük aǵır</i> – үйүрлүү айгыр дейт.
150	äzizlik [1, 150]	Бийиктик, чоку.
151	isizlik [1, 150]	Жамандык.
152	ätäklik [1, 151]	Этектик. <i>Ätäklik böz</i> этектик (тиге турган) бөз. Кийимдин этеги экендигин билдирмекчи болгондо <i>ätäklik ton</i> – <i>этектүү тон</i> дейт.
153	ötüklük [1, 151]	Өтүмдүү. <i>Ötüklük kişi</i> – (ханга) өтүмдүү киши.
154	üzüklük [1, 151]	Үзүк, үзүлгөндүк, үзүндү.
155	işiklik [1, 151]	Ысыктык, ысыгы бар.
156	isiklik [1, 151]	Сүйүү, махабат, ысыктык. <i>Köñül isikligi kārāk</i> – көңүл ысыктыгы керек.
157	äriklik [1, 151]	Эркек малдын күүгө келиши.
158	äşiklik [1, 151]	Эшиктик. <i>Äşiklik jiǵaç</i> – эшиктик жыгач (эшик же босого жасай турган жыгач). Башкалары да ушундай.
159	äşüklük [1, 151]	Жамынгылык. <i>Äşüklük barçın</i> – жамынгылык, жапкычтык асыл жибек.
160	äväklik [1, 151]	Шашкалак, абдыроочулук.
161	äkäklik [1, 151]	Аялдын арсыздыгы, бетсиздиги.
162	ükäklik [1, 152]	Үкөктүк, үкөк жасоого даярдалган жыгач. Төбөсүн чатырлап (куполдоп) салынган сепилди да <i>ükäklik tam</i> – үкөктүү там.
163	ämiklig [1, 152]	Эмчектүү (эмизүүчү). <i>Ämiklig işlär</i> – эмизген аял. Макалда мындай: <i>ämiklig uraǵut kösäkçi bolur</i> – (бала) эмизген аял табиттүү болор. Ошондуктан ага каалаган тамагы берилет.
164	änüklüg [1, 152]	Күчүктүү. <i>Änüklüg arslan</i> – күчүктүү арстан.
165	ısırǵan [1, 155]	Кабанаак. <i>Isırǵan it</i> – кабанаак ит.
166	arsalıq [1, 156]	Айбанаттын кызтекелиги.
167	usajuq [1, 157]	Камырабаган. <i>Usajuq är</i> – камырабас эр.
168	ujadsılıq [1, 157]	Уялчаак. <i>Ujadsılıq är</i> – уялчаак эр.
169	öñäjük: [1, 158]	<i>öñäjük nāñ</i> - өзгөчөлөнгөн нерсе. Бир кишидеги башкалардан өзгөчөлөгөн сапатты <i>öñäjük</i> дейт.
170	qur [1, 279]	<i>Өтө, абдан</i> өңдүү күчөтмө маанилерди билдирген

		жардамчы сөз. <i>Uğul qır bädüdi</i> – уул куп жетилди. <i>qır äžgü nän</i> – өтө ийги нерсе.
171	qır [1, 283]	Боз. <i>Qır at</i> – боз ат.
172	tüz [1, 283]	Түз. <i>tüz jir</i> – түз жер.
173	qız [1, 284]	Кымбат. <i>Qız nän</i> – кымбат нерсе. <i>Bu at qız aldım</i> – бул атты кымбат алдым.
174	qır [1, 284]	Сараң, зыкым. <i>Qır kişi</i> – сараң, кытмыр киши. (dual. кыррык). Аргуча. Макалда мындай: <i>qır kişi savı joriğlı bolmas</i> – сараң кишинин даңкы чыкпайт. Бул макал кишилерди сараң болбой, март болуп, урматсыйда жүрүүгө үндөп айтылган.
175	tas [1, 286]	Жаман, начар. Огузча. <i>Bu at tas tägöl</i> – бул ат жаман эмес.
176	boş [1, 286]	Бош. <i>Boş yılqı</i> – бош жылкы. Бул сөздөн <i>ol işlär boş</i> – деп дайыма айтылып, мааниси <i>бул аялдын башы бош</i> дегенди билдирет. <i>Ol qıl boş qıldı</i> – ал кулун бошотту, эркиндикке чыгарды. <i>Эркин, азат</i> маанилери да <i>boş</i> деген сөз менен айтылат. Макалда мындай: <i>boş nänğä izi bolmas</i> – бош нерсенин ээси болбос. Бул макал өз малына абдан сак болууга карата айтылган.
177	toq [1, 288]	Ток. <i>Toq kişi</i> – ток киши.
178	suq – soq [1, 289]	Жалгыз (соколой башы). <i>Soq jalqız är</i> – соколой жалгыз эр (жолдошу жок).
179	bäk [1, 289]	Бек, чың, катуу. <i>Bäk nän</i> – бек нерсе.
180	bük [1, 289]	Түнт токой.
181	dik [1, 290]	Тик. <i>Dik turdı</i> – тик турду.
182	bul: bul tarığ [1, 290]	Узак мезгил туруп калып, жамгыр, суу болуп, сапаты бузулган дан (буудай, таруу). Көп убакыт өтүп бузулуп керексиз болгон нерселерди <i>bul</i> дейт.
183	tum [1, 292]	Суук. <i>Tum</i> деген сөз негизи суук дегенди билдирет. Бирок <i>суук жана муздак нерсе</i> деген маанилерде <i>tumluğ</i> сөзү колдонулат.
184	tum [1, 292]	Чым, коюу. Жаныбарлардын өңүнүн коюу экени күчөтүлгөндө колдонула турган жардамчы сөз. <i>Tum qara at</i> – чым кара ат. <i>Tum toruğ at</i> – чым тору ат.
185	süm [1, 292]	Абдан, өтө. <i>Süm süçük nän</i> – абдан таттуу нерсе. Огузча.
186	çın [1, 293]	Чын, ырас, туура. <i>Çın sözlär</i> – чын сөздөр. <i>Çın ajdın</i> – чын айттың; туура айттың.
187	qırt [1, 295]	Кыркма, кырык, кыска. <i>Qırt ot</i> – кырык от (чөп). Кыска чачты да <i>qırt saç</i> дейт. Өзүмчүл, алкы бузук

		киши <i>qurt kişi</i> деп айтылат.
188	qurç [1, 296]	Курч. <i>Qurç tämir</i> – курч темир. Чыдамкай, өткүр киши да <i>qurç ärän</i> – курч эрен деп айтылат. Катуу, өткүр зат ушул сөз менен аныкталат.
189	tärs [1, 299]	Терс. <i>Tärs iş</i> – терс (аткарууга ыңгайы келбеген) иш.
190	çulq [1, 300]	Чылк, сулк. <i>Çulq äskürük</i> – чылк мас; сулк мас.
191	bärk [1, 300]	Бек, тың, чың. <i>Bärk näñ</i> – чың нерсе. Негизи <i>bäk näñ</i> – бек нерсе болот, - <i>r</i> кийин кошулган.
192	çöküt [1, 304]	Кодоо, кыска бой (диал. чөкү, корто). <i>Çöküt kişi</i> – кыска бой киши; кодоо киши. Башкалары да ушундай.
193	çotur [1, 310]	Чотур (өтм.). <i>Çotur kişi</i> – чотур киши (мүнөзү начар киши).
194	qadır [1, 311]	Катаал, татаал, кыйын. <i>qadır näñ</i> – кыйын нерсе. <i>Qadır jir</i> – катаал жер (кар калың түшүп өтмөгү катаал, жашоого ыңгайсыз жер).
195	qadır [1, 311]	<i>qadır qış</i> – катаал кыш.
196	qadır [1, 311]	Каардуу. Хакания хандарын <i>qadır han</i> – Кадыр хан деп атоо ушул сөздөн. Бул сөз мааниси боюнча деген арабчанын кадыр дегенине туура келет. Араб сөзү <i>кайра тартпас, каардуу, күч-кубат</i> маанилерин билдирет. Ал эми андай адамдын колуна бардыгы келет, бийлей башкара алат.
197	qısır [1, 311]	Кысыр (төрөй элек, туубаган ургаачыларга карата айтылат). Кысыр байтал маанисиндеги <i>qısır qısraq</i> мына ушул сөздөн келип чыккан.
198	täpiz [1, 311]	Шор жер.
199	täpiz [1, 311]	<i>Täpiz kişi</i> – кызганчаак, ичи тар киши.
200	titiz [1, 311]	<i>Titiz näñ</i> – кычкыл нерсе.
201	sämiz [1, 312]	Семиз.
202	qutuz [1, 312]	<i>Qutuz it</i> – кутурган ит.
203	tulas [I. 313]	Тулас (каралбаган). <i>Tulas жүз</i> – тулас жүз.
204	bürış [I. 313]	Бырыш, теринин же кийимдин бырышып, тырышып калган жер.
205	barıǵ [1, 317]	Сасык нерсе. Бул кош сөз түрүндө <i>sasıǵ–barıǵ</i> – сасык-масык деп айтылат.
206	sarıǵ [1, 319]	Сары. <i>Sap sarıǵ</i> – сапсары; <i>sarıǵ</i> – өт, сарык; <i>sarıǵ suv</i> ичтеги сары суу; <i>sarıǵ surıǵ</i> – сары-суру (кош сөз).
207	qatıǵ [1, 320]	Катуу (диал. каттык).
208	quruǵäv [1, 320]	Бош, ээн үй. <i>Quruǵ ulma</i> – курук кумган, кумара. Ичи бош идиштин баары <i>quruǵ</i> делет. Ар кандай

		нерселерди да <i>quruğ</i> – кургак дешет. Алгачкы мааниси ушундан келип чыккан.
209	<i>quruğ</i> [1, 320]	Кургак.
210	<i>buzuq</i> [1, 323]	Бузук. <i>Buzuq äv</i> – бузулган үй. Бардык эле сынган, кыйраган нерселерди <i>бузук</i> дешет.
211	<i>buşaq</i> [1, 323]	Ызакор, ачуулуу. <i>Buşaq är</i> – бушайман, ачуулуу, ызакор эр. Огузча.
212	<i>toruq</i> [1, 324]	Арык (<i>салыштырыңыз</i> : арык-торук).
213	<i>bädük</i> [1, 329]	Чоң нерсе. <i>Bädük täväj</i> – чоң төө.
214	<i>bilik</i> [1, 330]	Акылмандык (араб). <i>Ozaqı bilgälär</i> – узаккы билгилер (эзелки акылмандар).
215	<i>täşik</i> [1, 331]	Ач көз, сук, өзү (карды) тойсо да, көзү тойбойт.
216	<i>tüşük</i> [1, 331]	Жалкоо, бекерпоз. <i>Tüşük kişi</i> – жалкоо киши.
217	<i>töläk</i> [1, 331]	Тынч, токтоо, сабырдуу. Макалда мындай: <i>aç äbäk , toq töläk</i> – ач – шашкалак (эбелек), ток – токтоо. “Ач киши шашат (жеп-ичкенге), а ток киши шашпайт (тамак кечиксе да, кебелбейт)”. Огуздар ушундай айтышат.
218	<i>tälik</i> [1, 331]	Тешик, тилик.
219	<i>sävük</i> [1, 333]	<i>sävük näñ</i> – сүйүктүү нерсе.
220	<i>silik</i> [1, 333]	<i>silik är</i> – сылык, зирек эр.
221	<i>kiçik</i> [1, 334]	Кичик, кичүү.
222	<i>küdük</i> [1, 334]	<i>İş küdük</i> – күдүк иш. <i>Küdük</i> – өз алдынча эмес, кош сөз түрүндө гана колдонулат.
223	<i>tägül</i> [1, 336]	Мындай эмес. Огузча. Бул аргуча <i>dag ol</i> деген сөздөн жасалган.
224	<i>kızıl</i> [1, 337]	Кызыл. Макалда мындай: <i>qılnu bilsä qızıl kizär jaranı bilsä jaşıl kizär</i> – кылыкты билсе – кызыл киер, жагынганды билсе – жашыл киер. Бул аялдар тууралуу макалдардын бири, аны жакшы нерселерге умтулуу менен, жагымдуу мамиле түзө билүүгө кеңеш катары келтирет.
225	<i>tarım</i> [I, 338]	Саздак же эшилме кумдуу жерге казылган арык.
226	<i>bütün</i> [1, 340]	<i>Çin bütün kişi</i> – чынчыл, ишеничтүү киши.
227	<i>bütün</i> [1, 340]	Чыныгы, анык. <i>Bütün jarmaq</i> – чыныгы теңге (акча).
228	<i>bükün</i> [1, 340]	Алсыз, шалтурук эркек.
229	<i>tümän</i> [1, 342]	Түмөн. <i>Tümän түrlük sözlädi</i> – түмөн-түрдүү сүйлөдү.
230	<i>sığan</i> [1, 343]	<i>sığan saç</i> – сыйда чач.
231	<i>qalun</i> [1, 344]	Калың нерсе. Мындан улам <i>qalun süi</i> – калың кошуун келип чыккан.
232	<i>sibiz</i> [1, 346]	<i>sibiz kişi</i> – кем акыл, олдоксон киши.

233	tüdäş [1, 346]	Түстөш. <i>tüdäş näñ</i> – бири-бирине окшош нерселерди айтышат.
234	tatig [1, 347]	Татык, таттуу. Кош сөз түрүндө да колдонулат: <i>tatig-talig</i> .
235	soqar [1, 350]	Токол мүйүзсүз мал; маңдай чачы жок, таз адам. Түрктөр <i>soqar qoj</i> – токол кой дешет.
236	köfäz [1, 350]	Көпкөн, текебер киши (<i>дуал.</i> көпэк).
237	tügäl [1, 351]	Түгөл.
238	tügäl [1, 351]	Бүтүн, толук. <i>Tügäl alğıl</i> – түгөл, баарын алгын.
239	tüzün [1, 352]	Жоош, момун, түз адам. Макалда мындай: <i>tüzün burlä uruş, ötiün birlä tiräşmä</i> – момун менен уруш (ал чыдайт, токтоо), өткүр менен тирешпе.
240	kündi [1, 357]	Пас, куник. Огузча. <i>Ol kündi kişi ol</i> – ал пас киши. Бул сөз байланыштыргыч катары да колдонулушу мүмкүн, тиешелүү сөз табылбаган кезде, керектүү сөз табылгыча айтыла берет.
241	bükri [1, 357]	Бүкүр, ийилген нерсе.
242	tätrü [1, 357]	Тетири.
243	tägrä [1, 357]	Тегерек. <i>Qužug tägräsi</i> – кудуктун ж.б. тегереги.
244	tutşı [1, 359]	Туташ, жалгаш, чектеш. <i>Anıñ jări mäniñ järgä titşı ol</i> – анын жери менин жериме туташ.
245	qarşı [1, 360]	Каршы (карама-каршы). <i>Tün küniñ qarşısı ol</i> – түн күндүн каршысы.
246	qurğu [1, 361]	<i>Qurğuär</i> - жеңил ойлуу эр.
247	qamğı [1, 361]	Ийилген, кыйшык. Ушундан улам бети кыйшык кишини: <i>qamğı jüzlük</i> – камкы жүздүү дешет.
248	durqı näñ [1, 362]	Бырыш-тырыш нерсе. Бул чекеси бырышкан, кабагы бүркөө киши болушу да мүмкүн.
249	talqu [1, 362]	Эшилген, толгонгон, өрүлгөн нерсе. Чыйратылган жипти <i>talqu jişig</i> дешет.
250	qatqı [1, 362]	Катуу. Эч кимге баш ийбеген, мүнөзү оор киши <i>qatqı kişi</i> дешет.
251	qutqı är [1, 362]	Куттуу эр (кут кончу, момун эр).
252	bilgä [1, 363]	Билгич, акылдуу.
253	bilgä bäk [1, 363]	Билге (акылдуу, билимдүү) бек. Уйгур ханынын <i>köl bilgä han</i> – Көл Билге хан деп аташткан. <i>Bögü bilgä</i> – билге бөгү (акылман). Ал башаты мол сууга салыштырылган.
254	qırma [1, 366]	Кырма (кырылган, кесилген нерсе). <i>Qırma torıq</i> – кесилген топ.
255	kökşün [1, 370]	<i>kökşün näñ</i> - көгүш нерсе.
256	munğan [1, 371]	<i>munğan kişi</i> – келжирек, сүйлөөк киши.

257	talağu [1, 377]	Күчтүү уу. Ич өткөк дагы <i>talağu</i> делет.
258	köşikä [1, 378]	Жеңил көлөкө.
259	saçındı [1, 378]	<i>saçındı nän</i> – чачынды нерсе.
260	tažındı [1, 378]	<i>tažındı nän</i> – тыйынды (тыюу салынган) нерсе.
261	käžindi [1, 378]	<i>käžindi ton</i> – кийинди (кийилген) тон.
262	süründi [1, 379]	<i>süründi är</i> – сүрүндү (сүрүлгөн, куулган) эр.
263	qırındı [1, 379]	Кырынды.
264	qazınd [1, 379]	<i>Qazındı topraq</i> – казынды (казылган) топурак.
265	salındı [1, 379]	<i>Salındı otuñ</i> – агынды отун (суунун агымы жээкке чыгарып салган отун).
266	salındı [1, 379]	<i>salındı nän</i> – таштанды нерсе.
267	kömündi	<i>kömündi nän</i> – көмүндү (көмүлгөн нерсе) [1, 379]
268	tavgaç [1, 382]	Баалуу, эски нерселерди <i>tavgaç aži</i> - дешет. Бул араб тилиндеги <i>шайх адийй</i> (байыркы, эзелки) дегенине окшош. (Бул сөз менен) хандарды аташат: <i>tavgaç han</i> улуу же <i>эзелки</i> хан. Кээде болсо <i>tat tavgaç</i> деген кош сөзү перстерди (<i>tat</i>) жана түрктөрдү (<i>tavgaç</i>) деп туюнтат. Мен жогоруда келтиргендер баарынан туура деп ойлойм. Ислам жергесинде акыркысы көбүрөөк белгилүү, ал эми башка жерлерде – биринчиси. Экөө тең туура.
269	Kirtüç kişi	Ичи тар, кырс киши [1, 383]
270	baldır [1, 384]	Өгөй. <i>Baldır uğul</i> – өгөй (бакма) бала, <i>baldır qız</i> – өгөй кыз.
271	qutsuz [1, 385]	Кутсуз (бактысыз). Макалда мындай: <i>qutsuz qužiğqa kirsä qum jağar</i> – багы жок кудукка кирсе кум агар (куюлар). Бул арабчадагы <i>Жолуң болсо – баары болот, а болбосо ушинтип кыйрайт</i> деген сөзгө окшош.
272	batruş [1, 387]	<i>batruş suv</i> – киргил, ылай суу. Камыры көп, суусу аз кесмени да айтат.
273	başlağ [1, 388]	<i>başlağ nän</i> – бош, ташталган нерсе. <i>Başlağ jılqı</i> – байланбаган жылкы.
274	saçlığ [1, 390]	Чачтуу. <i>Saçlığ är</i> – чачтуу эр.
275	sarsığ [1, 390]	Сасык, жагымсыз, копол. <i>Sarsığ söz</i> – сасык сөз. Былык иш, жүрүш-туруш тууралуу да ушинтип айтат.
276	Qutluğ nän	Куттуу нерсе. Эркектин ушундай ысымы бар. [1, 390]
277	Tığraq är [1, 393]	Чыйрак, тиригарак эр.
278	tavraq [1, 394]	Тездик, чапчандык. <i>Tavraqın käl</i> – тезинен кел. Сын атооч болушу да мүмкүн: <i>tavraq ıçcı</i> – тез, чапчаң

		иштеген кызматчы.
279	toqluq [1, 394]	Токтук.
280	çağruq [1, 394]	<i>çağruq jār</i> – тапталган, катуу жер.
281	çalbaq [1, 395]	Ыпылас, кир. <i>Çalbaq iş</i> – чатышкан, чалкеш иш.
282	saçğaq [1, 395]	Мал-мүлкүн чачкан кишини <i>saçğaq kişi</i> – чачкак киши дешет.
283	suqluq [1, 396]	Суктук.
284	qoğşaq [1, 398]	<i>qoğşaq nāñ</i> – коошок (бош, көпшөк) нерсе.
285	türsük [1, 399]	Кекчил, чыр. <i>Türsük kişi</i> – кекчил, чыр киши.
286	türlük [1, 400]	Түрдүү. Мисалы: <i>qaç türlük nāñ</i> – канча түрдүү нерсе, <i>qaç türlük söz ajdǵm</i> – канча түрдүү сөз айттым.
287	tägräk [1, 400]	Тегерек. <i>Qužuǵ tägrägi</i> – кудук тегереги.
288	tävlük [1, 400]	Айлакер, алдамчы.
289	kävşäg [1, 402]	<i>kävşäg nāñ</i> – жумшак, назик, сыйда нерсе. Мисалы, жука кийим ж.б.
290	käkmäk [1, 402]	Бышкан, чыдамдуу. <i>Käkmäk är</i> – көптөгөн сыноо, кыйынчылыкты башынан өткөрүп, бышкан эр. Бул сөз <i>käk</i> – сыноо деген сөздөн келип чыккан, мындай сын атооч көп кездешпейт. Туурасы <i>käkmän</i> болуш керек.
291	kämdük [1, 402]	Кемдик, кемирилген, мүлжүнгөн. <i>Kämdük söñük</i> – кемирилген, мүлжүнгөн сөөк.
292	mäldäk [1, 403]	Уйпаланган, кыркылган. <i>Mäldäk nāñ</i> – уйпаланган, чапташкан нерсе. Мисалы: кыркылган же кырылган чач.
293	büktäl [1, 403]	Орто бойлуу. <i>Büktäl är</i> – орто бойлуу эр. <i>Büktäl at</i> – соорусу кең ат.
294	tägirma [1, 410]	<i>tägirma nāñ</i> – тегерек нерсе.
295	qarnaǵu [1, 410]	<i>Qarnaǵu är</i> – карындуу эр.
296	çuqrama [1, 411]	<i>Çuqrama jul</i> – кайнар булак.
297	samurtuǵ [1, 412]	<i>Samurtuǵ iş</i> – аягы көрүнбөгөн чаташкан иш.
298	qurutluq [1, 412]	<i>Qurutluq kişi</i> – куруттуу киши, куруту бар киши. Бул араб тилиндеги курмасы да, сүтү да бар киши дегенге маанилеш.
299	qatırlıǵ [1, 412]	<i>Qatırlıǵ är</i> – качырдуу эр.
300	basarlıǵ [1, 412]	<i>Basarlıǵ tag</i> – сарымсактуу тоо.
301	bağırılıǵ [1, 413]	<i>bağırılıǵ är</i> – боорукер эр. Бул араб тилиндеги биздин боор төөнүкүнөн чоң дегенге маанилеш.
302	çağırılıǵ [1, 413]	<i>çağırılıǵ är</i> – чагырдуу киши (шире, ичимдиги бар).
303	suğurluǵ [1, 413]	<i>suğurluǵ taǵ</i> – суурдуу (сууру көп) тоо.
304	sıǵırılıǵ [1, 413]	<i>sıǵırılıǵ är</i> – уйлуу (диал. сыйырдуу) эр.

305	tavarlıg [1, 413]	<i>tavarlıg är</i> – товардуу эр.
306	çavarlıg [1, 413]	<i>Çavarlıg jir</i> – отундуу, тамызгылуу жер.
307	baqırlıg [1, 413]	<i>baqırlıg tağ</i> – балдуу (балы бар) тоо.
308	tamırlıg [1, 413]	<i>tamırlıg ät</i> – тарамыштуу (тамырдуу) эт.
309	qobuzluğ [1, 413]	<i>qobuzluğ kişi</i> – комуздуу киши.
310	qotuzluğ [1, 413]	<i>qotuzluğ är</i> – топоздуу эр.
311	sağızlıg [1, 413]	<i>sağızlıg är</i> – сагыздуу киши (чайнай турган) сагызы бар адам.
312	sağızlıg [1, 413]	<i>sağızlıg jir</i> – чополуу жер.
313	saqızlıg [1, 413]	<i>Saqızlıg ton</i> – кооздолгон кийим (тон), саймалуу тон.
314	qamışlıg [1, 413]	<i>qamışlıg jir</i> – камыштуу жер.
315	tabuğluğ [1, 413]	<i>tabuğluğ är</i> – тажрыйбалуу эр.
316	qapuğluğ [1, 413]	<i>qapuğluğ äv</i> – каалгалуу (капкалуу) үй.
317	tatıgılg [1, 414]	<i>tatıgılg nän</i> – таттуу нерсе.
318	tutuğluğ [1, 414]	<i>tutuğluğ jir</i> – жиндер жашаган жер, ал жерден өткөндөргө зыян келтирет.
319	tızıgılg [1, 414]	<i>tızıgılg nän</i> – тыюу салынган, жакындоого болбогон нерсе.
320	qužuğluğ [1, 414]	<i>qužuğluğ äv</i> – кудуктуу үй.
321	tariğlağ [1, 414]	Таруулуу (аңыз).
322	tariğlıg [1, 414]	<i>tariğlıg jir</i> – таарылган (эгин айдалган) жер. Эгин сактаган кампа да ушундай айтылат.
323	quruğluğ [1, 414]	<i>Quruğluğ ja</i> – курулган (керилген) жаа.
324	buzuğluğ [1, 414]	<i>Buzuğluğ jağı</i> – бугуп жаткан жоо.
325	qabıgılg [1, 414]	<i>Qabıgılg qız</i> – кыздыгы бар кыз.
326	qatıgılg [1, 414]	<i>qatıgılg är</i> – канында аралашмасы бар (катыктуу) эр. Ошондой эле тамакка кошчу катыгы бар киши.
327	baraqlıg [1, 414]	<i>baraqlıg kişi</i> – барак ити бар киши.
328	çaruqluğ [1, 414]	<i>çaruqluğ är</i> – чарыктуу эр.
329	qaraqlıg [1, 415]	Көздүү (каректүү жандыктардын бары ушинтип айтылат). <i>Qaraksız täg körür</i> – карексиз тоону көрөт. Душманды, курал-жаракты көзүнө илбегени менен жоону көрөт.
330	qasukluğ [1, 415]	<i>qasukluğ är</i> – чаначтуу (кымыз бар) эр.
331	qusiqlıg [1, 415]	<i>qusiqlıg är</i> – жаңгактуу эр.
332	başaqlıg [1, 415]	<i>Başaqlıg süngü</i> – тиштүү (учу ачакай) сүңгү (найза, учтуу жебе).
333	taşaqlıg [1, 415]	<i>taşaqlıg är</i> – ташактуу эр.
334	qaşuqluğ [1, 415]	<i>qaşuqluğ ajaq</i> – кашыктуу аяк (кесе).
335	boqoqluğ [1, 415]	<i>boqoqluğ är</i> – богоктуу эр.
336	taquqluğ [1, 415]	<i>Taquqluğ är</i> – тооктуу эр. Огузча.
337	soqaqlıg [1, 415]	<i>Soqaqlıg taq</i> – бөкөндүү (сайгактуу) тоо.

338	balıqlıǵ [1, 415]	<i>Balıqlıǵ ögüz</i> – балыктуу суу, “балчыктуу жерди” да ушундай дешет. Аргуча.
339	qulaqlıǵ [1, 415]	<i>qulaqlıǵ nān</i> – кулактуу нерсе.
340	qonuqluq [1, 415]	<i>qonuqluǵ äv</i> – коноктуу үй.
341	torumluq [1, 415]	<i>torumluǵ är</i> – ботолуу киши.
342	qorunluq [1, 415]	<i>qorunluq taǵ</i> – корумдуу тоо.
343	tolumluǵ [1, 415]	<i>tolumluǵ är</i> – куралдуу эр.
344	tabanlıǵ [1, 416]	<i>Tabanlıǵ tävi</i> – тамандуу төө.
345	toponluǵ tariǵ	Топондуу таруу (эгин). [1, 416]
346	budunluǵ buqunluǵ kişi	Киши, эл-журттуу киши (урук-туугандуу киши). [1, 416]
347	baqanlıǵ [1, 416]	<i>Baqanlıǵ qaızı</i> – тоголуу кайыш.
348	qarınlıǵ [1, 416]	<i>Bädük qarınlıǵ är</i> – чоң курсактуу эр.
349	qurunluǵ [1, 416]	<i>qurunluǵ äv</i> – ыш, көө баскан үй.
350	saǵunlıǵ [1, 416]	<i>saǵunlıǵ är</i> – саандуу (саан малы бар) эр.
351	soǵonluǵ [1, 416]	<i>Soǵonluǵ taǵ</i> – согондуу тоо.
352	samanlıǵ [1, 416]	<i>samanlıǵ är</i> – самандуу эр.
353	qaǵunluǵ [1, 416]	<i>qaǵunluǵ är</i> – коондуу эр.
354	ququnluǵ [1, 416]	<i>ququnluǵ ot</i> – кыпындуу (учкун) от.
355	qulunluǵ [1, 416]	<i>qulunluǵ qusraq</i> – кулундуу бээ, кысырак.
356	basınçaq [1, 417]	<i>basınçaq är</i> – басынчаак (тартынчаак) эр.
357	baǵırsaq [1, 418]	<i>baǵırsaq kişi</i> – боорукер киши.
358	çıçalaq [1, 418]	Чычалак (эби жоктук, жүүнү боштук).
359	baǵırlaq [1, 418]	Бүдүр (чаар тактар).
360	toruqluq [1, 419]	Арык-торуктук.
361	satıǵlıǵ [1, 419]	<i>satıǵlıǵ nān</i> – сатылуучу нерсе.
362	sıruqluq [1, 419]	<i>sıruqluq jıǵaç</i> – шырыктык жыгач.
363	suǵuqlıq [1, 419]	<i>suǵuqlıq nān</i> – сууктук нерсе (суук мезгилге даярдалган нерсе).
364	qabaqlıq [1, 419]	Ашкабак өсчү жер.
365	quruǵluq [1, 419]	Кургактык (<i>дуал.</i> куруглук).
366	qaşıqlıq [1, 419]	<i>Qaşıqlıq münüz</i> – кашыктык мүйүз, кашык жасоого жарактуу мүйүз.
367	saranlıq [1, 420]	Сараңдык.
368	qaǵunluq [1, 420]	Коондук (коон өскөн жер).
369	qonuqluq [1, 420]	<i>qonuqluq äv</i> – коноктуу үй.
370	taǵuzmaq är	Тыгырчык эр [1, 420]
371	kiritlik [1, 421]	Кулпулуу. <i>Kiritlik qapuǵ</i> – кулпулуу каалга.
372	küzätlik nān	Күзөтчү нерсе. [1, 421]
373	çögütlük [1, 421]	Бою жапыз, кыска киши (кодоо).
374	sögötlük [1, 421]	Сөгөттүк токой.
375	közüçlük titik	Кесе (идиш) жасалчу ылай чопо. [1, 421]

376	tämirlük [1, 421]	Темир эритчү жер.
377	kömurlük [1, 421]	Жыгачтан көмүр өчүрчү жер.
378	täbizlik [1, 421]	Көрө албастык, ичи тардык. <i>Anıñ täbizligi kimgä talqar</i> – анын көрө албастыгы кимге зыянын тийгизет.
379	titizlik [1, 421]	Кара өрүктүн даамындай даам. Каңырсык даам.
380	käbäzlik [1, 422]	Пахталуу талаа. Киши тууралуу айтылса <i>käbäzliğ är</i> – кебездүү эр дейт.
381	bäžizlik äv	Безелген, жасалгаланган үй [1, 422]
382	kižizlik jün	Кийиздик жүн [1, 422]
383	tägüzlik [1, 422]	Кашка. Макалда мындай: <i>at tägüzliki aj bolmas</i> – ат кашкасы ай болбос. Бул сөз чоң нерсени кичине менен алмаштыргысы келгендерге карай айтылат.
384	sämizlik	Семиздик [1, 422]
385	köväzlik	Кербездик, көпкөндүк [1, 422]
386	çäçäklik [1, 422]	Чечектүү (гүлдүү жер).
387	käbäklik [1, 422]	Кебектүү.
388	bitiklik [1, 423]	<i>bitiklik näñ</i> – жазыла турган нерсе.
389	kädüklük [1, 423]	<i>Kädüklük kižiz</i> – жамгырда жамынчу кийиз.
390	ıslığ [1, 423]	<i>Işlığ közüglük är</i> – иштүү көйгөйлүү киши. <i>Közüglük</i> өз алдынча колдонулбайт.
391	täräklik [1, 423]	Теректүү жер.
392	käräklik [1, 423]	Керектүү. <i>Bu näñ ol buzgä käräklig</i> – бул нерсе (ал) бизге керектүү.
393	bäşiklik [1, 423]	<i>bäşiklik urağut</i> – бешиктүү (балалуу) аял.
394	töşäklik [1, 423]	<i>Töşäklik barçın</i> – төшөктүк парча.
395	köşiklik [1, 423]	<i>Köşiklik jir</i> – көлөкөлүү жер.
396	tiğiklik [1, 423]	<i>Tiğiklik ton</i> – тигилген тон.
397	tögüklük [1, 423]	<i>Tögüklük tariğ</i> – төгүлгөн (сакталган) дан. Башкалары да ушундай.
398	küçlük [1, 423]	<i>Küçlük biläklük</i> – күчтүү билектүү. <i>Küçlük biläklük kişi</i> – билеги күчтүү киши.
399	biliklik [1, 423]	Билгелүү. <i>Biliklik kişi</i> – акылдуу, билимдүү киши.
400	biliklik [1, 424]	Биликтик. <i>Biliklik käbäz</i> – биликтик кебез.
401	kölüklük [1, 424]	<i>kölüklük är</i> – көлүктүү эр.
402	köliklik [1, 424]	Көлөкөлүү. <i>Köliklik jir</i> – көлөкөлүү жер.
403	bilinçäk [1, 424]	<i>bilinçäk näñ</i> – уурдалган буюмдун кийин уурудан же башка кишиден билинип калышы. <i>Bilinçäk bildi</i> – ал уурдалган буюмду уурудан көрүп тааныды.
404	çuğurdan [1, 425]	Чункур, тик жар.
405	taşırqan [1, 431]	Тосток. <i>Taşırqan közlük</i> – тосток көздүү,
406	qurğuluq [1, 435]	Жеңил ойлуулук, куру акыл.

407	bälgülüg [I, 436]	<i>bälgülüg nän</i> – белгилүү нерсе. Макалда мындай: <i>boldaşı buzağı öküz ara bālgülüg</i> – болор музоо өгүздөр арасында белгилүү. Келечегинен көптү үмүттөндүргөн чыйрак жана ийкемдүү жигиттер тууралуу ушундай айтылат.
408	kätüt [II, 228]	Катуу. <i>Kätüt kişi</i> – катуу киши.
409	kižizkāk [II, 233]	<i>Kižizkāk qağün</i> – бузулган, ачып-кычып кеткен коон.
410	kişirkāk [II, 233]	<i>kişirkāk är</i> – киширкек (кысынчаак) эр, кишиден кача турган, көп адамдын арасында кысыла бере турган, үйүнө барса, келери менен үйүнүн ичи көзүнө тар көрүнө берген киши.
411	çāñāl [II, 233]	Чогоол, осол. <i>Çāñāl är</i> – чогоол киши, осол адам.
412	jap [III, 3]	Тегерек, томолок, бүтүн. <i>Jap jarmaq joq</i> – бүтүн жармагы (тыйыны) жок.
413	juş [III, 4]	Жыш, топ. <i>Bužun juş boldı</i> – эл жыш болду, эл топтолду. Огузча.
414	jiş [III, 4]	Бийиктик, эгиздик. <i>Art jiş</i> өр (ашуу) жана эңиш. <i>Än</i> – эң, эңкейиш, <i>art</i> – ашуу, дабан.
415	joq [III, 4]	Жогору, бийик, дөң. <i>Joq jār</i> – бийик жер, дөң жер.
416	jarp [III, 5]	Бекем, бышык. <i>Jarp nän</i> – бышык, бекем нерсе.
417	jalt [III, 6]	Жалтаң, тик. <i>Jalt qaja</i> – тик, жалтаң кыя, жалама тоо. Бардык тике жерге ушул сөз колдонулат.
418	južut [III, 7]	Пайдасыз, жараксыз. <i>Južut nän</i> – керексиз нерсе. Бирөөнү тилдегенде <i>južut</i> делет.
419	jaşut [III, 7]	Жашыруун, бекитилген. <i>Jaşut nän</i> – жашырылган, бекитилген нерсе. Бул сөз <i>jaşut bākūt</i> – жашырып-жап (бекит) түрүндө кош сөз катары колдонула берет.
420	jatız [III, 8]	Эндүү, кең, жайык. Эндүү нерселердин баары ушул сөз менен туюндурулат. <i>Jatız qažış</i> – эндүү кайыш, <i>jatız jār</i> – жайык (кең) жер деген мына ушундан алынган.
421	jağız [III, 8]	Коңур. Кызыл менен каранын ортосундагы түс. Жердин түсүн ушуга окшотуп, <i>jağız jār</i> – коңур жер дешет. <i>Jağız at</i> – коңур ат.
422	jafuz [III, 8]	Жаман.
423	jumuz [III, 8]	<i>jumuz är</i> – жумуру (тоголок) эр.
424	javaş [III, 9]	Жоош, момун. <i>Javaş kişi</i> – жоош киши. Жоош малды да ушинтип айтат.
425	jıžığ [III, 10]	Сасык. Ар кандай сасык нерсени ушундай дейт.
426	jılığ [III, 11]	Жылуу, жылымык. <i>Jılığ suv</i> – жылымык суу. Ысык менен муздак нерселердин ортосундагы бардык

		жылуу нерселерди атоодо колдонулат. <i>Дуал.</i> ылыг (ылык).
427	jaruq [III, 12]	Жарык. <i>Jaruq jār</i> – жарык жер. <i>Jar jaruq nāḡ</i> – жапжарык, жалтыраган нерсе.
428	jaruq [III, 12]	Жарык, жарака. Жер, там, тоо, айнек сыяктуу башка нерселердин жаракасы. <i>Bi ajaqnıḡ jaruqı bar</i> – бул аяктын (кесенин) жаракасы бар.
429	jarıq [III, 12]	Чечен, чебер. <i>Jarıq tıl</i> – чечен тил, чебер тил, сөзмөр.
430	jazuq [III, 13]	Бош, бошонгон, байлоодон агытылган. <i>Jazuq at</i> – бошонгон ат, байлоодон бошонгон ат. Ар кандай айбандын байлоодон, кишенден бошонуп кетиши ушул сөз менен айтылат.
431	jıtıg [III, 14]	Курч, өткүр. <i>Jıtıg bıçäk</i> – курч (өткүр) бычак. Кылыч жана ушул сыяктуу миздүү нерселердин баарына ушул сөз иштетилет.
432	jätik [III, 14]	Жетик, көзүн билген. <i>Jätik är</i> – жетик эр, иштин көзүн билген, колунан иш келе турган адам.
433	järük [III, 15]	Жырык. <i>Järük işlär</i> – жырылган, кыздыгынан айрылган кыз. <i>Järük nāḡ</i> – жырылган нерсе. Узунан айрылып кеткен нерселерге да ушундай делет.
434	järük [III, 15]	Кемтик, бучук.
435	jänik [III, 15]	Жеңил.
436	jasul [III, 15]	Жапалак, жайдак, жапыз. <i>Jasul taḡ</i> – жапалак тоо. Жогортон төмөн карай созулган жайыктуу жерди да <i>jasul</i> дейт.
437	jaşıl [III, 15]	Жашыл. Ток жашылды <i>jar jaşıl</i> – жапжашыл дешет. Бул сөз <i>juşul</i> деген сөз менен кошулуп, <i>jaşıl juşul</i> – жашыл-жушул деп да айтылат.
438	jarım [III, 15]	Жарым, жарты. <i>Almıla jarımı</i> – алманын жарымы. Башкалары да ушундай.
439	jarım [III, 15]	Жарым, жарылган нерсенин бөлүгү. <i>Butıq jarımı</i> – бутактын жарындысы. Мунун негизи - <i>jarılmaq</i> .
440	jalım [III, 16]	Жалама, тик. <i>Jalım qaja</i> – тик кыя. Макалда мындай: <i>tälim sözüg uqsa bolmas, jalım qaja jıqsa bolmas</i> – көп сөздү угуп (түшүнүп) болбос, тик кыяны (асканы) жыгып болбос. Бул макал сөздүн ток этер жерин айтууга үндөп айтылат.
441	jäpin [III, 16]	Кочкул кызыл, кыпкызыл, ток кызыл. Жоогазындын гүлүнүн түсүндөй түстүү нерсенин баары ушул сөз менен туюнтулат. Макалда мындай: <i>qılını bilsä qızıl kăžär juranu bilsä jaşıl kăžär</i> – кылыктанайын десе

		кызыл кьер, жарашыктуу болсун десе жашыл кьер. Аялдар эрине кылыктанып көрүнөйүн десе, кызыл жибек кийим киет, эркелеп жагынмакчы болсо, жашыл жибектен кийим кийсе, эри аялын жакшы көрөт.
442	jaqın [III, 17]	Жакын. <i>Jaqın jār</i> – жакын жер. <i>Jaqın är</i> – жакын адам, туугандардын ичинен жакыны.
443	jajıǵ [III, 18]	Алаңгазар, оомо. <i>Jajıǵ kişi</i> – алаңгазар, оомо киши. Бирде ага, бирде буга макул боло бере турган адам.
444	jajıǵ [III, 18]	Оомо, алаңгазар. <i>Jajıǵ kişi</i> – жогорудагы эле мааниде.
445	jaba [III, 18]	Нымдуу, өл нерсе. Огузча.
446	jazı [III, 18]	Жазы, кең, мейкиндик.
447	jası [III, 18]	Кең, эндүү. <i>Jası nāñ</i> – жазы, эндүү нерсе.
448	jaqı [III, 19]	<i>Jaqı juqı är</i> – кошоматчы, жалаачыл адам.
449	jämü [III, 20]	<i>Ушундайбы? Ушундай эмеспи? Жарайбы?</i> – деген маанидеги сөз. <i>Sän barǵıl jätü</i> – сен барасың да, ушундайбы? Мунун аныгы <i>jäh</i> болуп, ага <i>ти</i> мүчөсү уланган.
450	janut [III, 21]	Башма-баш, баа. Бири-бирине барабар бычылган баа.
451	jıpar [III, 21]	Жыпар.
452	joǵun [III, 23]	Жоон. Ар кандай жоон нерсе.
453	jalpı [III, 23]	Жалпак. <i>Jalpaq nāñ</i> – жыгачтан оюп жасалган жалпак табакка окшош нерсе.
454	jarı [III, 24]	Түз, түзөң. <i>Jarı jār</i> – түзөң, кең жер.
455	jarı [III, 24]	Жапыракай, шалпаң. <i>Jarı qulaq</i> – шалпаң кулак.
456	jaşru [III, 24]	Жашыруун, жашырын. <i>Ol jaşru kälđi</i> – ал жашырын келди. <i>Jaşru ış</i> – жашырын иш.
457	jaǵru [III, 24]	Жакын, айланасы. <i>Ol añar jaǵru jorımas</i> – ал анын жанында жүрбөйт, ал ага жакын жүрбөйт. Бул сөздүн негизи <i>jaqru</i> түрүндө болгон. – <i>ǵ</i> ариби (тыбышы) менен – <i>q</i> ариптери (тыбыштары) айтылышы окшош болгондуктан, - <i>ǵ</i> , <i>q</i> га алмаштырылып айтылган. Мындай кубулуш араб тилинде бар. <i>jaqrub</i> сөзүнүн болуп айтылганы сыяктуу бул сөздө – <i>v</i> , – <i>b</i> га өтүп айтылган.
458	jahşı [III, 25]	Жакшы. Ар кандай нерсенин жакшысы. <i>Jahşı nāñ</i> – жакшы нерсе. <i>Jahşı ış</i> – жакшы иш.
459	jarşı [III, 25]	Теңге бөлүнгөн нерсе, бир нерсенин жарымы, бөлүнүп турушу. <i>Anıñ jarşısı bu</i> – бул анын жарымы. <i>Ol mänin birlä tam jarşı</i> – ал мени менен дубал гана

		бөлүп турган кошуна.
460	jalğu [III, 25]	Акмак, жаман адам. <i>Огузча</i> .
461	jufğa [III, 26]	Жука. Макалда мындай: <i>anası täflüg jufğa japar oğlu tätik qoşa qapar</i> – айлакер энеси (нанды) жука жапса, зирек уулу кабаттап чайнайт. Бул макал айлакер эки адамдын бири-бирине тең келгенин туюндурат.
462	jurqa [III, 26]	Жука.
463	jalaçı [III, 28]	Жалаачы, жалакор. <i>Jalaçı är</i> – жалакор эр. Калама нандын бир түрүнө да <i>jalaçı juğa</i> деп колдонулат. Анткени ал бир нерсе тийсе эле үбөлөнүп сынып кетет.
464	jubağu [III, 28]	Билмексенге салынган, урматталбаган, көзгө көрүнбөгөн. <i>Jubağu ıř</i> – көзгө көрүнбөгөн иш.
465	joriğu [III, 28]	Жойкун. <i>Joriğu jār</i> – жойкун жер, жүрүүгө ылайык жер. Бул сөз орун-жай, мезгил-убакыт да болуп келет.
466	jabaqu [III, 28]	Түйдөктөлгөн (чатышкан) жүн. Чач түйдөктөлүп, чатышып калса: <i>jabağu boldı</i> делет.
467	jänigü [III, 29]	Төрөй турган. <i>Bu urağut jänigü</i> – бул төрөй турган аял.
468	jalğan [III, 29]	Жалган. Бул сөз сыпатты билдирүү маанисинде да колдонулат. <i>Jalğan kiři</i> – жалганчы киши. <i>Jalğan söz</i> – жалган сөз.
469	järkin [III, 29]	Ток кызыл, коңур. <i>Järkin näñ</i> – ток кызыл нерсе, коңур нерсе.
470	jälkin [III, 29]	Элкин, учкул. <i>Jälkin atlığ</i> – учкул аттуу, күлүк аттуу.
471	jolsuz [III, 32]	Жолсуз. Жолунан адашкан адам.
472	junçığ [III, 32]	Жаман, осол, эски. <i>Junçığ ıř</i> – осол иш, начар иш. <i>Junçığ är</i> – ынжык эр, жаман адам.
473	jaşlığ [III, 33]	Жаштуу. <i>Jaşlığ köz</i> – жаштуу көз, жашылданып турган көз.
474	javlaq [III, 34]	Жаман, наадан. <i>Javlaq kiři</i> – наадан киши, ашкеби киши.
475	javlaq [III, 34]	Бир нерсенин жаманы. <i>Огузча</i> жана <i>кыпчакча</i> .
476	jumğaq [III, 35]	Жумгак, томолок, жумуру. Жумгакталган, жумуру нерселердин бардыгына ушундай айтылат. <i>Jumğaq täñä</i> – кишмиштин данеги. <i>Учча</i> . <i>Täñä</i> сөзүн фарсы тилинен алганбы деп күмөндөймүн. Фарс тилинде бул сөз <i>данек</i> маанисинде. Түрктөштүрүлгөн сөз болсо керек.

477	jumşaq [III, 35]	Жумшак.
478	jandaq [III, 35]	Жантак. <i>Jandaq tikän</i> – жантак тикен, төө тикен. <i>Jandaq çäkär</i> – жалбырактарда, чөптө пайда болгон шире (шекер).
479	jandıq [III, 35]	Карабайыр, карапайым. <i>Jandıq at</i> – карабайыр ат.
480	jüzlüg [III, 36]	Жүздүүлүк. <i>İkki jüzlüg är</i> – эки жүздүү эр, алдамчы адам. <i>İkki jüzlüg küznü</i> – күзгү.
481	jügrük [III, 36]	Жүйрүк, күлүк. <i>Jügrük at</i> – адамдарды күлүк ат, байгеден чыгып келе турган ат. Огуздар даанышман, зирек, алдыңкы адамдарды <i>jügrük bilgä</i> дешет.
482	jüksäk [III, 36]	Бийик. <i>Jüksäk tağ</i> – бийик тоо. Ар кандай бийик жана узун нерсени <i>jüksäk</i> дешет. Бул куш канатынын жетилиши, куш канаты маанисиндеги <i>jük</i> сөзүнөн алынган. Анткени бийиктик ушу канаттуулардын табиятына тиешелүү касиет. Ошондуктан бийик нерселердин бардыгын ошого окшоштуруп атаган.
483	jäpkil [III, 37]	Ток кызыл, кочкул кызыл. <i>Jäpkil ton</i> – кочкул кызыл ыраңдуу тон. Бул сөздө – <i>l</i> ариби – <i>n</i> арибинин ордуна алмашып келген.
484	järtim [III, 37]	Бөлүк, жарымы, жартысы. <i>Bir järtim bužun</i> – элден бөлүнүп калган элдин жарымы.
485	jäpkin [III, 37]	Ток кызыл, кочкул кызыл. <i>Jäpkin ton</i> – кочкул кызыл тон.
486	jarıtaq [III, 38]	Жайдак. <i>Jarıtaq at</i> – жайдак ат. <i>Ol atıǵ jarıtaq mündi</i> – ал атын жайдак минди.
487	jıparlıǵ [III, 38]	Жыпардуу. <i>Jıparlıǵ käsürgü</i> – жыпары бар баштык. Макалда мындай: <i>jıparlıǵ käsürdüdin jıpar kätsä jısı qalır</i> – жыпар салынган баштыктан жыпар кетсе да, жыты (ысы) калар. Жыпар сакталган баштыктан жыпарды алып кетсе да, анын жыты сакталып калат. Бул макал байлык, дөөлөт кетсе да кур дегенде бир нерсе табыла бере турган адам тууралуу айтылган.
488	jaǵırlıǵ [III, 39]	Жоорлуу (жоор). <i>Jaǵırlıǵ tävä</i> – жоору бар төө. Башкалары да ушундай.
489	jularlıǵ [III, 39]	Ноктолуу, ноктосу бар. <i>Jularlıǵ at</i> – ноктолуу ат.
490	jabıǵlıǵ [III, 39]	Жабылуу, жабык. <i>Jabıǵlıǵ qaruǵ</i> – жабык капка, жабылуу капка.
491	jaǵıǵlıǵ [III, 39]	Жайылуу, салынуу, жазылуу. <i>Jaǵıǵlıǵ töşäk</i> – салынган төшөк, жайылган төшөк.
492	jaraǵlıǵ [III, 39]	Жарактуу, жарай турган. <i>Jaraǵlıǵ ıǵ</i> – боло турган

		иш, жарактуу иш.
493	jazıǵlıǵ [III, 39]	Бошотулуу, бош. <i>Jazıǵlıǵ at</i> – бош, бошотулган ат.
494	jıǵıǵlıǵ [III, 39]	Жиптүү. <i>Jıǵıǵlıǵ är</i> – жиби бар эр.
495	juluǵluǵ [III, 39]	Куну төлөнгөн, куну төлөнүп алынган. <i>Juluǵluǵ är</i> – куну төлөнгөн, кунун төлөп бошотуп алынган киши.
496	jamaǵlıǵ [III, 39]	Жамалган, жамак салынган. <i>Jamaǵlıǵ ton</i> – жамактуу тон.
497	jaraǵlıǵ [III, 39]	Жарактуу, жарагы бар. <i>Jaraǵlıǵ är</i> – жарактуу эр.
498	jazuklıǵ [III, 39]	Жазыктуу, күнөөлүү, күнөкөр.
499	jıǵıqlıǵ [III, 39]	Туулгалуу, туулгасы бар. <i>Jıǵıqlıǵ är</i> – туулгалуу эр. Башына туулга кийген адам.
500	jaqaqlıǵ [III, 40]	Жаңгактуу. <i>Jaqaqlıǵ jıǵaç</i> – жаңгактуу дарак.
501	jurunluǵ [III, 40]	Жибек кездемелүү, кымкап кездемеси бар. <i>Jurunluǵ uraǵut</i> – кымкап кездемеси бар аял.
502	jaşınlıǵ [III, 40]	Чагылгандуу. <i>Jaşınlıǵ bulut</i> – чагылгандуу булут, чагылган чыга турган булут.
503	jaǵanlıǵ [III, 40]	Пилдүү, пили бар. <i>Jaǵanlıǵ är</i> – пили бар эр, пилдүү адам.
504	jıǵaçlıǵ [III, 40]	Жыгачтуу, жыгач жыйылган жерди да ушундай дейт.
505	jaǵaǵlıǵ [III, 40]	Жөөлүк, унаасыздык, жөө жүрүү.
506	jıǵıǵlıǵ [III, 41]	Жылыган, сасыган.
507	jamaǵlıq [III, 41]	Жамактык. <i>Jamaǵlıq böz</i> – жамактык бөз, жамачы үчүн бөз, же дагы ушуга окшогон нерсе.
508	jılıǵlıǵ [III, 41]	Жылуулук, ысыктык.
509	jaǵaqlıq [III, 41]	Жаңгактуу, жаңгак өскөн жер.
510	jaruqluq [III, 41]	Жарыктык, шоола, нур.
511	jıraqlıq [III, 41]	Ыраактык, узактык.
512	jalındaq [III, 41]	Жылаңач. <i>Jalındaq är</i> – жылаңач эр.
513	jigitlik [III, 41]	Жигиттик, жаштык. <i>Äsiz anıñ jigitlik</i> – эсил анын жигиттиги, кайран анын жигиттиги, - деген сөз ушундан калган.
514	jüräklık [III, 41]	Жүрөктүү, тайманбас. <i>Jüräklık är</i> – жүрөктүү эр, тайманбас адам.
515	jätizlik [III, 41]	Кенирилик. Бир нерсенин эндүүлүгү, кендиги.
516	jöläklık [III, 41]	Тирөөчтүү, жөлөктүү. <i>Jöläklık jıǵaç</i> – жөлөнгөн жыгач, тирөөчтүү жыгач.
517	jiliklik [III, 41]	Жиликтүү, жилиги бар. <i>Jiliklik sönük</i> – жиликтүү сөөк, жилиги бар сөөк.
518	jügürǵän [III, 43]	Жүгүрө турган, күлүк. <i>Jügürǵän at</i> – учкаяк ат, күлүк ат. Башкалары да ушундай.

519	jajılğan [III, 44]	Туруксуз, өзгөрүлмө. <i>Jajılğan kişi</i> – туруксуз киши.
520	jarısınçıǵ [III, 44]	Жийиркеничтүү, жаман. <i>Jarısınçıǵ nāñ</i> – жийиркеничтүү нерсе.
521	jaǵmurçıl [III, 45]	Жамгырчыл, жамгырлуу. <i>Jaǵmurçıl jār</i> – жамгырлуу жер. Жамгыр көп жаай турган жер.
522	qur [III, 91]	Куунактык, кушубактык. <i>Ol māni körüp qur qıldı</i> – ал мени көрүп сүйүндү.
523	kär [III, 92]	Куюп койгондой окшоштук. <i>Оғузча. Бу әр аның käbi</i> – бул эр анын кеби, ага куюп койгондой окшош.
524	bož [III, 93]	Боз. <i>Bož monoq</i> – боз мончок. Шуру жана тыйындардан жасалган мончок. Аны кызматчы аялдар тагынышат.
525	çor [III, 93]	Ойноок. <i>Çor uraǵut</i> – жыныстык катнашка тойбогон аял. Огуздар уюлгуп өскөн чөптү <i>çor ot</i> дешет.
526	qur [III, 94]	Куру, курук. <i>Оғузча. Quruǵ</i> – курук сөзүнүн кыскартып айтылышы. Макалда мындай: <i>qulan qiduǵqa tüssä qur baqa ajǵır bolur</i> – кулан кудукка түшсө, кур бака айгыр болор. Бул арабчадагы биздин жерде чымчык да алгыр бүркүт боло алат дегенине окшош.
527	boz [III, 94]	Боз. <i>Boz at</i> – боз ат. Бул көрүмдүү түс (өң) эмес. Ар кандай нерсенин өңү ак менен кызылдын ортосунда болсо, ушундай делет. <i>Boz qoj</i> – боз кой.
528	tüz [III, 94]	Түз. <i>Tüz jār</i> – түз жер.
529	boş [III, 95]	Бош, бошоң. <i>Boş kişi</i> – бошоң киши.
530	boş [III, 95]	Башы бош. <i>Boş uraǵut</i> – башы бош аял. <i>Boş ālik</i> – бош кол, ишсиз калган кол.
531	boş [III, 95]	Жумшак. <i>Boş āt</i> – жумшак эт. Жумшак, борпоң жерге да ушул сөз колдонулат.
532	boş [III, 95]	Бош, кое берилген. <i>Boş at</i> – бош, кое берилген ат.
533	boş [III, 95]	Ээн, боштук. <i>Boş āv</i> – бош үй. Иштетилбей турган буюмдарга да <i>boş</i> сөзү иштетилет.
534	tiş [III, 96]	Кашка. <i>Tiş at</i> – кашка ат, кашкасы маңдайында гана бар, тумшугуна чейин созулуп түшпөгөн ат.
535	siş [III, 96]	Шиш.
536	qoş [III, 96]	Кош. Жуп болгон ар кандай нерсе. Кайчыны <i>qoş bıçaq</i> деген ушундан алынган. <i>Арғуча.</i> Макалда мындай: <i>qorqımış kişigä qoj başı qoş körünür</i> – корккон кишиге кой башы кош көрүнөөр. Бул макал корккторго, коркпой турган нерседен деле корко берген адамдарга карата айтылган.
537	çoq [III, 99]	Пас, жаман. <i>Çoq är</i> – пас, начар эр. <i>Оғузча.</i>

538	suq [III, 99]	Сук, ач көз. <i>Suq är</i> – сук эр. <i>Suq ärñäk</i> – сөөмөй, ал манжалардын сугу, анткени тамакка биринчи тиет.
539	sıq [III, 99]	Аз. <i>Огузча. Olarda qoj sıq</i> – аларда кой аз.
540	kög [III, 100]	Бош, бош коюлган. <i>Kög jılqı</i> – бош жылкы (бош коюлган мал).
541	kök [III, 101]	Көк түс. <i>Kök ton</i> – көк тон. Көк түстүү бардык нерсени ушундай дейт. <i>Känd köki</i> – шаар айланасындагы бак-дарактар. Муну менен жашыл түшүндүрүлөт. <i>Kökjuq</i> - көкйук – кыштактардын жана түркмөндөрдүн чоңдоруна бериле турган наам.
542	çıl [III, 102]	Чылгый, жаман. <i>Огузча.</i>
543	sıl [III, 102]	Кыл тамак. <i>Sıl kişi</i> – кыл тамак киши. <i>Sıl at</i> – чымкор ат.
544	tın [III, 104]	Жалкоо, бекерпоз. <i>Tın kişi</i> – иш менен алек болбой, бекерчи болуп жүргөн киши. Бир канча күн иштетилбей калган улоолорго да ушул сөз колдонулат.
545	çın [III, 104]	Чын, ырас. <i>Çın kişi</i> – чынчыл киши.
546	hun [III, 104]	Пайдасыз. <i>Hun ıř</i> – пайдасыз иш. <i>Hun hara ıřlama</i> – акмактык иш кылба, кара иш кылба.
547	sun [III, 104]	Жумшак, жакшы. <i>Sun kişi</i> – жумшак киши.
548	sun [III, 104]	<i>Sun altun</i> – куйма алтын. Бул бир манжанын бир кезинче болот.
549	jig [III, 108]	Ийги. Жакшы маанисиндеги жардамчы сөз. Бир нерсенин дагы бир нерседен артыкчылыгын билдирет. <i>Bu at anda jig</i> – бул ат андан ийги (жакшы).
550	jig [III, 108]	Чийки. <i>Jig ät</i> – чийки эт. Ар кандай чийки нерсеге <i>jig</i> сөзү колдонулат.
551	tar [III, 111]	Тар. Тар болгон ар кандай нерсе. <i>Tar äv</i> – тар үй.
552	baz [III, 112]	Бөтөн, жат. <i>Jat baz jazıldı</i> – жаттар (чет элдиктер) көбөйдү, жайылып кетти.
553	taz [III, 112]	таз. <i>Taz at</i> – кашка ат. <i>Taz qoj</i> – токол кой. <i>Taz jär</i> – жайдак, эч нерсе өспөгөн, шорлуу жер. Макалда мындай: <i>taz at tafarçı bolmas</i> – ала ат жүк көтөрө албас, анткени анын туягы начар болот.
554	saş [III, 114]	Үркүнчөөк. <i>Saş at</i> – үркүнчөөк ат.
555	sağ [III, 116]	Оң. <i>Sağ älik</i> – оң кол. Бул сөздөрдүн баары огузча. Түрктөр бул сөздөрдү билишпейт.
556	sağ [III, 116]	Таза, ачык, ак. <i>Sağ көңүл</i> – таза көңүл, ак көңүл.
557	çal [III, 118]	Ала. <i>Çal qoj</i> – ала кой.

558	jat [III, 120]	Жат, бөтөн. <i>Jat kişi</i> – жат киши. <i>Jat baz jažil</i> – <i>жаттар таралышын</i> деген сөз ушундан алынган.
559	jaş [III, 120]	Жаш, жаңы. <i>Jaş ät</i> – жаш (жаңы) эт.
560	küwüç [III, 123]	Кичинекей. <i>Küwüç jügön</i> – кичинекей жүгөн.
561	suwuq [III, 123]	Суюк. Ар кандай суюк, суюлтулган нерсе. <i>Suwuq joğurt</i> – суюк, суюлтулган жуурат.
562	suwuq [III, 123]	Суйдаң. <i>Suwuq qizruq</i> – суйдаң куйрук, качырдын куйругуна окшош узун, бирок кылы аз куйрук. Дарактын бутагына жана башка нерселерге да ушул сөз иштетилет. <i>Кыпчакча</i> .
563	qowuq [III, 123]	Көндөй, кабак. Ар кандай ичи көндөй нерсе. Мунун <i>qowuq</i> деген формасы да бар.
564	qajır [III, 124]	Борпон жер. <i>Түркчө</i> . Огуздар кумду <i>qajur</i> дешет.
565	tajıǵ [III, 124]	Тайык, тайгак. <i>Tajıǵ jār</i> – тайгак жер.
566	qojuǵ [III, 124]	Коюу. <i>Qojuǵ nān</i> – коюу нерсе. <i>Qojuǵ süçük</i> – коюу шарап.
567	qajıq [III, 124]	Жолдон ыраак, чет жер. <i>Qajıq jār</i> – жолдон ыраак, четтеги жер. Башкалары да ушундай.
568	bajıq [III, 125]	Туура. <i>Bajıq jır</i> – туура сөз (ыр). <i>Огузча</i> .
569	tajıq [III, 125]	Чыйрак, зирек. <i>Tajıq är</i> – зирек эр.
570	tujuq [III, 125]	Капалуу, кабагы бүркөө. <i>Tujuq kişi</i> – кабагы бүркөлгөн киши.
571	tujuq [III, 125]	Туюк, бүркөк. <i>Tujuq kün</i> – бүркөк, тумандуу күн.
572	tujuq [III, 125]	Жабык. <i>Tujuq qariǵ</i> – жабык капка (эшик).
573	qıjıq [III, 125]	Кыйык, айтканга көнбөгөндүк. <i>Qıjıq kişi</i> – кыйык киши.
574	qıjıq [III, 125]	Кыйык, кыйгак. <i>Qıjıq nān</i> – кыйык, кыйгак нерсе. Кыйык кесилген нерселер, мисалы, кыя кесилген калемдин учу жана башка сыяктуу.
575	küjük [III, 126]	Күйүк. <i>Küjük nān</i> – күйүк нерсе, күйгөн нерсе.
576	tojın [III, 127]	Бакыл, сараң. <i>Tojın är</i> – сараң эр.
577	majǵıq [III, 131]	Майрык адам, тез жүгүрө албай турган айбан.
578	bojmal [III, 132]	Мойну ала. <i>Bojmal at</i> – ала моюн ат. Ушуга окшош кой жана башкаларды да ушинтип айтышат.
579	sajram [III, 132]	Тайыз. <i>Sajram suv</i> – кызыл ашыкка жетпеген, тайыз суу.
580	qajırlıǵ [III, 133]	Тапталган. <i>Qajırlıǵ jār</i> – тапталган жер.
581	tujaǵlıǵ [III, 133]	Туяктуу. <i>Tujaǵlıǵ jılqı</i> – туяктуу жылкы, мал.
582	qojuǵluǵ	Коюулук. Суюк нерселердин коюлганы. [III, 133]
583	bulǵajıq [III, 134]	Булганган, ылайланган. <i>Bulǵajıq suv</i> – булганган суу.
584	çı [III, 155]	Сыз, ным. <i>Çı jār</i> – сыз, ным жер.

585	tapar [III, 161]	Каршы, тескери. <i>Ol anıñ tapası qıldı</i> – ал анын тескерисин кылды.
586	tapı [III, 162]	Орто. <i>Boží tapı är</i> – орто бойлуу эр.
587	subı [III, 162]	Сүйрү, субагай. Баш жагы узунунан келген нерсе. Адамдын башы сүйрү болсо, <i>subı baş</i> – сүйрү (соку) баш дейт.
588	qaba [III, 162]	Ар кандай нерсенин бийиктиги. <i>Qaba jüklüg oq</i> – тагылган канаты өскүлөң жебе.
589	qata [III, 163]	Ката, жалган. <i>Bir qata ajdım</i> – бир жолу ката айттым.
590	kätü [III, 163]	Чолок, майып. <i>Кыпчакча</i> .
591	türi [III, 165]	<i>türi nän</i> – даамы кычкыл, коңурстук жыттуу ар кандай нерсе. Орой, мүнөзү кырс адамды <i>türi kişi</i> дешет.
592	qarı [III, 167]	Кары. Ар кандай нерсенин көп жашаганы ушинтип айтылат. Көп жашаган кишини <i>qarı är</i> деген ушундан алынган. <i>Qarı at</i> – жашы толгон, күчкө толгон ат.
593	quvı [III, 169]	Куу, чирик. <i>Quvı jığaç</i> – куу жыгач.
594	quvı [III, 169]	Бактысыз. <i>Quvı är</i> – бактысыз эр. <i>Арғуча</i> . Макалда мындай: <i>quvı är quduğqa kirsä jäl alır</i> – бактысыз эр кудукка кирсе да, аны шамал алып чыгар, бактысыз кудукка бекинсе да, аны шамал алып чыгат, анан аны машакатка салат.
595	talı [III, 174]	Тандалган. <i>Talı nän</i> – тандалган нерсе.
596	tolo [III, 174]	Толо, толгон. <i>Tolo ızış</i> – толо идиш, толгон идиш. Үймө толуп турган ар кандай нерсеге ушундай делет.
597	qalı [III, 174]	<i>Кандай, эгерде</i> маанисин билдирген сөз.
598	köni [III, 177]	Түз. <i>Köni nän</i> – түз нерсе.
599	köni [III, 177]	Туура. <i>Köni är</i> – туура, көңүлү түз эр.
600	qıçı [III, 178]	Ачуу, кычкыл.
601	qarwı [III, 179]	Ийилген, иймекей. <i>Qarwı ja</i> – ийилген жаа. Ичке жана иймекей каштуу адамды <i>qarwı qaşlığ kişi</i> дешет.
602	buñ [III, 263]	Чымыр, кубаттуу, чоң. <i>Buñ kişi</i> – чымыр, кубаттуу киши. Бул сөз <i>şäbän</i> – барскан (кувалда) сөзүнүн кыскарган түрү.
603	tän [III, 263]	Тең, барабар. <i>Tän tuş</i> – теңтуш сөзү ушундан келип чыккан.
604	tän [III, 263]	Жайлуу, ылайык, ыңгай. Макалда мындай: <i>tänşizdä tägirmän turğursa jarağsızda jar barır</i> – жайсыз жерге тегирмен тургузса (курса), күтүүсүздөн жарылар

		(кулап калар). Бул макал ишти өз ыңгайы менен кылбаган адамга карата айтылат.
605	taŋ [III, 263]	Таң калыштуу, ажайып. <i>Taŋ näŋ</i> – ажайып нерсе, таң каларлык нерсе. <i>Taŋ kördüm</i> – таң каларлык нерсе көрдүм ушундан калган.
606	toŋ [III, 264]	Чулу. <i>Toŋ näŋ</i> – чулу нерсе, ичи көңдөй эмес нерсе. <i>Ичи көңдөй эмес, чулу камыш</i> дегенди <i>toŋ qamış</i> дешет. Бул <i>ичи көңдөй эмес камыш</i> дегени.
607	toŋ [III, 264]	Тоң. Ар кандай тоңуп калган нерсе. <i>Toŋ ät</i> – тоң эт. Суукта тоңуп калган эт.
608	tiŋ [III, 264]	Тик, тике. <i>Är tiŋ turdı</i> – эр тик турду.
609	çuŋ [III, 265]	Сулп. <i>Çuŋ ät</i> – сулп эт.
610	çiŋ [III, 265]	Жый, жыйма. <i>Çiŋ tolo köl</i> – жык толо көл, суусу мелт-калт толгон көл. Ар кандай нерсе чегине жете толо болсо, <i>çiŋ tolo</i> деп айтылат.
611	käŋ [III, 266]	Кең. Ар кандай кең нерсени <i>käŋ näŋ</i> – кең нерсе дейт. Макалда мындай: <i>käŋ ton upramas, käŋäşlik bitik artamas</i> – кең тон жыртылбас, кеңешкен акыл (иш) бузулбас. Бул макал иш баштаганда башкалар менен кеңешүүгө, өзү билемдикке барбоого үндөп айтылат.
612	qoŋur [III, 269]	Үндүн өзгөчөлөнгөн түрү. <i>Qoŋur ün</i> – коңур үн.
613	qoŋur [III, 269]	Коңур (түс). <i>Qoŋur qoj</i> – коңур кой. Ушул түстөгү бардык нерсеге ушундай делет.
614	qıŋır [III, 269]	Кылай, чалыр. <i>Qıŋır är</i> – чалыр эр. Эки көзү тең кылай адамды <i>äkki közi qıŋır</i> дешет.
615	käŋäs [III, 270]	Тайыз. <i>Käŋäs suv</i> – тайыз суу. Жеңил ишке да ушундай делет.
616	sıŋıq [III, 271]	Сынык. <i>Sıŋıq näŋ</i> – сынык нерсе. Огуздар муну уяң тыбышсыз (ңсыз) кылып, <i>sıŋıq</i> дешет. Бул туура, анткени бул сөз <i>sındı</i> – <i>сынды</i> этиштен жасалган. Бул этиште <i>ŋ</i> жок.
617	tünü [III, 272]	Дүлөй, керең.
618	süŋi [III, 273]	Сиңимдүү. <i>Bu aş ol süŋi</i> – бул аш сиңимдүү.
619	jaŋı [III, 273]	Жаңы. <i>Jaŋı näŋ</i> – жаңы нерсе.
620	çalaŋ [III, 275]	Бат-бат сүйлөгөн, бакылдаган кишини <i>çalaŋ başı</i> – дейт.
621	çalaŋ [III, 275]	Жалаң, жылаңач, каксоо. <i>Çalaŋ jār</i> – жылаңач, эч нерсе өспөгөн жер.
622	jabaŋ [III, 276]	Кумдуу. <i>Jabaŋ jār</i> – кумдуу жер, айбандардын буту тыгылып калса, сууруп алууга болбогон, саз сыяктуу кумдуу жер.

623	jadıñ [III, 276]	Айдың, жайык. <i>Jadıñ suv</i> – айдың, жайык суу.
624	jüşän [III, 276]	Жылма, түз. <i>Jüşän taş</i> – жылма таш.
625	jalıñ [III, 276]	Жалаң, жылаңач. <i>Jalıñ qılıç</i> – жылаңач, кындан чыгарылган кылыч.
626	jalıñ [III, 276]	Жылаңач. <i>Jalıñ är</i> – жылаңач эр. Ар кандай жылаңач нерсе <i>jalıñ</i> деп айтылат.
627	jälin [III, 276]	Желдүү, шамалдуу. <i>Bu jälin kün</i> – бул шамалдуу күн.
628	sañan [III, 278]	<i>sañan näñ</i> – ар кандай кекре (ачуу) даамдуу нерсе.
629	oñra [III, 279]	Чалка, чалкасынан. <i>Är oñra jattı</i> – эр чалкасынан жатты.
630	tunra [III, 279]	Көмкөрө, көмкөрөсүнөн. <i>Är tunra tüşti</i> – эр көмкөрөсүнөн түштү.
631	mängü [III, 280]	Чексиздик, түбөлүктүүлүк. Бул сөз атооч да, кыймыл атооч болот. <i>Mängü azın</i> – чексиз, түбөлүктүү дүйнө.
632	jınčkä [III, 281]	Ичке, жука, назик. <i>Jınčkä torqo</i> – жука жибек торко (кездеме). <i>Jınčkä qız</i> – ичке, назик кыз.
633	munluğ	Муңдуу. <i>Munluğ är</i> – муңдуу эр. [III, 282]
634	tañsuq [III, 282]	Таңсык. <i>Tañsuq näñ</i> – таңсык нерсе. Адамдар кээде-кээде гана жетишкен тамак-ашты <i>tañsuq aş</i> – таңсык аш деп айтуу мына ушундан алынган.
635	jalñus [III, 283]	Жалгыз. <i>Jalñus är</i> – жалгыз эр. Башкалары да ушундай. Макалда мындай: <i>jalñus qaz ötmäs</i> – жалгыз каздын үнү чыкпас. Бул макал башкаларга жардам берүүгө үндөп айтылат.
636	jañsaq [III, 283]	Жаңшаак, сүйлөөк. <i>Jañsaq är</i> – жаңшаак, сүйлөөк эр.
637	çıfşän [III, 284]	Ачуу, кычкыл. <i>Çıfşän çağır</i> – кычкыл чагыр.
638	çäfşän [III, 284]	Көзү жакшы көрбөгөн, көзү кубатсыз адам.
639	suvlañ [III, 285]	Бутаксыз. <i>Suvlañ jiğaç</i> – бутагы суйдаң жыгач.
640	suvlañ [III, 285]	Суйдаң. <i>Suvlañ saç</i> – суйдаң чач.
641	tajlañ [III, 285]	Көрүмдүү, назик, кийим-кечеси таза адам. <i>Tajlañ är</i> – көрүмдүү, назик, таза эр. Бул сөз көбүнчө жаштарга карата иштетилет. <i>Tajlañ jigit</i> – сулуу, бардык жагынан келишкен жигит.
642	jürgänç [III, 285]	Бул сөз <i>täzginç</i> сөзү менен маанилеш жана <i>бурулуш жолдорду, ийри</i> дегенди билдирет.
643	qorqluq [III, 307]	Коркок, коркунчаак. <i>Qorqluq är</i> – коркок эр.
644	ikirçgün [III, 308]	Арсар. <i>İkirçgün iş</i> – арсар иш, эки анжы иш. <i>Köñlüm ikirçgün boldı</i> – көнүлүм эки анжы болду.
645	jaldruq [III, 317]	Жалтырак. <i>Jaldruq näñ</i> – жалтырак нерсе.

		Жасанганды жакшы көргөн, көйрөн аялдар <i>jaldruq işlär</i> деп айтылат.
646	jarsğa [III, 317]	Тоо жана башка жердеги тайгак жер.
647	jılınçğa [III, 317]	Даамсыз. <i>Jılınçğa aşı</i> – тузсуз, майсыз, даамы жок аш.
648	özlük [III, 321]	Жакшы көргөн ат, ошондой эле жакшы көргөн буюму да ушинтип айтылат.
649	asurtğuq [III, 323]	Акылдуу, баамчыл. <i>Asurtğuq är</i> – акылдуу, зирек эр.
650	qaldurğa [III, 324]	Калдырак. <i>Qaldurğa ton</i> – калдырак тон. Кагаз жана ушуга окшогон калдыраган, шуудураган нерселер ушундай делет.
651	ärinç [III, 328]	Байгерчилик, молдук турмуш өткөрүү.
652	ilänç [III, 328]	Ийри-муйру. <i>İlänç jol</i> – ийри-муйру жол.

Сан атооч

№	“Диванда”	Кыргыз тили
1	üç [1, 57]	Үч (сан). <i>Üç jarmaq</i> – үч жармак (теңге).
2	on [1, 68]	Он, тогуздан кийинки сан.
3	iki [1, 133]	Эки.
4	üçünç	Үчүнчү. [1, 134]
5	ikinç	Экинчи. [1, 134]
6	ikinç	Экинчи. [1, 134]
7	onunç [1, 135]	Онунчу. <i>Onunç jarmaq</i> – онунчу жармак (акча). Башкалары да ушундай.
8	ikindi	Экинчи. <i>Ikindi nän</i> – экинчи нерсе. [1, 141]
9	ottuz [1, 142]	Отуз. <i>Ottuz jarmaq</i> – отуз жармак, отуз теңге. Башкаларга да ошондой колдонулат. <i>Ottuz</i> – отуз сөзүн “үч” маанисинде колдонгондор да бар. Мен муну Күңүттө йагмалардан уктум. Алар <i>ottuz içälim</i> деп, үчтөн ичкендерин өз көзүм менен көрдүм.
10	ällik [1, 143]	Элүү. <i>Ällik jarmaq</i> – элүү жармак. Башка нерселер үчүн да колдонулат.
11	bir [1, 281]	Бир (санак сөз). <i>Bir jarmaq</i> – бир жармак. Бул сөздү манкустар бабына киргизип, <i>biir</i> деп созуп айтууга да болот. Мындай арбын. Түрк тилинде сөздүн айтылышы ыңгайлуу, так, ал эми жазганда ыкчам жүрүп кыска болгону оң.
12	dük [1, 289]	<i>dük miñ</i> – миңдей. <i>Dük miñ jarmaq</i> – миңдей жармак.
13	tört [1, 294]	Төрт. <i>tört jarmaq</i> – төрт жармак.
14	qırq [1, 300]	Кырк. Макалда мындай: <i>qırq jılqa tägin baj çığaj tüzlinür</i> – кырк жылга чейин (дейин) бай шыгайга (кедейге) теңелер.

		Заман өзгөрүп, көптөн кийин бай менен кедей тең болуп калар маанисинде айтылган.
15	sägiz [1, 312]	Сегиз. Бул сөз <i>säkkiz</i> дегендин жөнөкөйлөтүлгөн түрү.
16	tümän [1, 343]	<i>Tümän miñ</i> – түмөн миң. <i>Tümän miñ jarmaq</i> – түмөн миң жармак.
17	toqson [1, 369]	Токсон. Негизи <i>toquz on</i> – тогуз он, эки сөз биригип кеткен.
18	säkson [1, 369]	Сексен. Мунун түбү <i>säkiz on</i> – сегиз он (биригип кетишкен).
19	jäti [III, 21]	Жети, жети саны. <i>Jätti qat kök</i> – жети кат көк, жети кабат асман деген сөз мына ушундан алынган.
20	jigirmä	Жыйырма. Бул сөз <i>jigirmi</i> деп да айтылат. [III, 38]
21	bir [III, 93]	Бир. <i>Bur jarmaq</i> – бир жармак.
22	bäş [III, 96]	Беш. Беш саны.
23	näçä [III, 164]	Нече, канча. <i>Näçä jarmaq bärдің?</i> – канча жармак бердің? Кээде бул сөз суроо маанисин уюштуруучу куранды катары да келет.
24	miñ [III, 267]	Миң. Макалда мындай: <i>birin birin miñ bolor, tama-tama köl bolor</i> – бирден-бирден миң болор, тама-тама көл болор. Аз болсо да канаат кылууга үндөп айтылган макал.
25	birinç [III, 276]	Биринчи. <i>Birinç näñ</i> – биринчи нерсе. Эрежеге ылайык сөз. Аз колдонулат.
26	üçünç	Үчүнчү. Иреттик сан. [III, 327]
27	ikinç	Экинчи. <i>Ikinç näñ</i> – экинчи нерсе. [III, 328]
28	onunç [III, 328]	Онунчу. <i>Onunç jarmaq</i> – онунчу жармак. Башкалары да ушундай.

Ат атооч

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	ol [1, 59]	Ал (ол). <i>Ol andağ ajdı</i> – ал андай айтты.
2	ol [1, 59]	Ал, ошол, бул. <i>Ol är</i> – ал (ол) эр, ал (ол) киши.
3	ol [1, 59]	Ол, атооч жана этиштерге улануучу кошумча. <i>Mäniñ uğlum ol</i> – ал (чындыгында эле) менин уулум.
4	öz [1, 65]	Өз, өзү.
5	öz [1, 65]	Өз. <i>Öz kişi</i> – өз киши. <i>Bu bizniñ öz kişi ol</i> – бул биздин өз кишибиз.
6	ajıǵ [1, 95]	эмне, кандай, не деген маанилнрде колдонула (күчөтүү маанидеги) турган сөз. <i>Ajıǵ äžgü</i> – кандай ийги. <i>Ajıǵ javız näñ</i> – кандай жаман нерсе. Бул сөз <i>жаман, жакшы</i> түшүнүктөрүн күчөтөт.
7	añar	Ага. <i>Añar ajdım</i> – ага айттым. [1, 102]
8	äjlä	Ушундай. Огузча. <i>Äjlä qılǵıl</i> – ушундай кылган. [1, 119]

9	ajru [1, 129]	Айрым, башка, не. <i>Muni tilämäsä sän ajru nä käräk?</i> – сен муну тилебесен (каалабасан), башка (сага) не керек?
10	ärki [1, 131]	Күмөн, шек саноону билдирген сөз. <i>Ol kälirmü ärki</i> – ал келер бекен? Бул суроону да билдирип турат.
11	qaç [1, 280]	Канча (сурама ат атооч). <i>Qaç jarmaq bärdi</i> – канча акча берди?
12	qaç [1, 281]	Канча. <i>Qaç qata ajdım</i> – канча ката (жол ката дегендей) айттым.
13	biz [1, 283]	Биз. <i>Biz kälдимиз</i> – биз келдик.
14	miz	Биз [1, 285]
15	kim [1, 292]	Ким (сурама ат атооч). Арабчада буга туура келгени <i>män</i> . <i>Bi kim</i> – бул ким? Бул сөз жекелик жана көптүк санда бирдей колдонулат.
16	bän [1, 293]	Мен. <i>Bän bardım</i> – мен бардым. <i>Огузча</i> . Түрктөр <i>män</i> дешет.
17	sän [1, 293]	Сен. Түрктөр бул сөздү балдарга, кызматчыларга, өзүнөн жаштарга жана социалдык абалы төмөндөргө карата колдонулат. Өздөрүнөн чоң жана мартабалуу кишилерди <i>siz</i> дешет. Огуздар тескерисинче чоңдорду <i>sän</i> , кичүүлөрдү <i>siz</i> дешет. Көптүк санда <i>siz</i> колдонулат. Эрежеси ушундай, <i>siz</i> көптүктү билдирет.
18	män	Мен. Түркчө. [1, 294]
19	suroğ [1, 319]	Сурак, суроо (жоголгон нерсени суроо). <i>Suroğ qıldı</i> – жоголгон нерсени сураштырды.
20	çalıǵ [1, 319]	Бул дагы жоголгон нерсени издөө, (чалгындоо). Бектер отурукташкан жана көчмөн калктарга жиберген маанилүү кабар жибергенди да ушинтип айтат.
21	qamuğ[1,321]	Баары. <i>Qamuğ kişi tüz ärmäs</i> – бардык киши бирдей эмес.
22	qaçan	Качан? <i>Qaçan kälдиң</i> – качан келдиң? [1, 343]
23	barça	Баары (<i>дуал.</i> барча). <i>Barça kälдилär</i> – баары келишти.[1, 354]
24	qanda[1, 356]	Кайда? Сурама ат атооч. <i>Qanda ärдиң</i> – кайда болдуң?
25	kändü	Өзү. <i>Ol kändü ajdı</i> – ал өзү айтты. [1, 356]
26	mändä	<i>Менде</i> деген ат атооч. [1, 357]
27	munda	Мында. <i>Ol munda ol</i> – ал мында. [1, 357]
28	tägmä [1, 366]	Ар бири, баары, тегиз. Макалда мындай: <i>tägmä kişi öz bolmas jat jaǵuq tüz bolmas</i> – ар бир (эле) киши өз болбос, жат жуукка (жакыныңа) тең болбос. Кишинин баары эле өзүңдөй эмес (бирок сен ага өз сырыңды ачып, таянасың), жат менен тууган бирдей болбойт.
29	siz [III, 95]	Сиз. Улууларга жана урматтагандарга карата <i>сен</i> маанисинде айтылуучу сөз. <i>Чигилче</i> . Аныгында мунун

		мааниси <i>силер</i> . Кичинелерге <i>сен</i> делет. Огуздарда бул сөз мунун тескерисинче колдонулат.
30	sän [III, 105]	Сен. <i>Кенжекче</i> . Түрктөр <i>сен</i> дешет.
31	qajda	Кайда, каерде. <i>Qajda sän</i> – кайдасың? [III, 129]
32	bu [III, 155]	Бул. <i>Bu är</i> – бул эр.
33	sa	Сага (диал. саа). <i>Sa ajurman</i> – сага айтамын. [III, 156]
34	mu [III, 160]	-бы. Атооч жана этиш сөздөрдүн аягына уланып, суроо маанисин уюштуруучу мүчө. <i>Bu atmu?</i> – бул атпы? <i>Bu itmu?</i> – бул итпи? Этиштерге: <i>bardıñmu?</i> – бардыңбы? <i>Käldiñmu?</i> – келдиңби? Атоочторду болсо, түрктөр менен окшош айтышат. <i>Bu at säniñmü?</i> – бул ат сеникиби? <i>Bu uğul säniñmü?</i> – бул уул сеникиби?
35	nä	Не, эмне? <i>Nä tärsän?</i> – не дейсиң? [III, 160]
36	nü	Не, эмне. <i>Nü nätärsän?</i> – эмне дедиң? [III, 160]
37	qaju	Кайсы. Бул сөз <i>haju</i> деп да айтылат. [III, 163]
38	qanu	Кана, кайсы. <i>Qanu kişi</i> – кайсы киши. <i>Аргуча</i> . [III, 176]
39	manu	Мына. Бул (кана) деген сөзгө жооп болуп келет. [III, 177]
40	qanı	Кана, каерде. <i>Uğlum qanı?</i> – уулум кана? [III, 177]
41	onu [III, 178]	Мына бул (диал. оногу, онову) <i>munu</i> – муну, ушу. Бул сөз алдындагы (жанындагы) нерсени көрсөтүп айтылат.
42	qanı	Кана, каерде маанисиндеги сөз. [III, 178]
43	muñar [III, 269]	Буга. <i>Män muñar ajdım</i> – мен буга айттым. Бул сөз көз алдыда турганга карата ишарат менен айтылат.
44	saña	Сага. <i>Saña ajdım</i> – сага айттым. [III, 273]
45	biziñ [III, 274]	Биздин. Бул сөз <i>biz</i> сөзүнө таандыкты билдирген <i>η</i> мүчөсүнүн улангандагысы. <i>Biziñ äv</i> – биздин үй.
46	muñar	Буга. <i>Muñar ajdım</i> – буга айттым. [III, 278]

Тактоочтор

№	“Дивада”	Кыргыз тилинде
1	uş [1, 58]	Ушундай, нак, куду. <i>Uş mundaq qıl</i> – куду ушундай кыл.
2	uş [1, 58]	Жаңы гана, азыр эле. <i>Uş kældüküm bu</i> – келгеним ушул, азыр эле келдим.
3	öñ [1, 61]	Мурун, алдыда. <i>Ol mändän öñdün bardı</i> – ал менин алдымда барды.
4	oğur [1, 72]	бийлигинде тушунда. <i>Bäk oğurında mäniñ işim ätildi</i> – бектин бийлигинин тушунда менин ишим оңолду.
5	oğur [1, 72]	Иштин убагы орду менен болушу. <i>Bu iş oğurluq boldı</i> – бул иш убактысында болду.
6	üküş [1, 77]	Көп. <i>Ükaş näñ</i> – көп нерсе. Макалда мындай: <i>tirig äsän bolsa täñ üküş qörür</i> – тирүү (жан) аман болсо, таңды көп көрөт. Кишинин башы аман болсо, таңданарлык кызык

		жайларды али көп көрөр.
7	ökil [1, 87]	Көп. Кыпчакча. <i>Ökil kişi</i> – көп киши.
8	āž [1, 91]	аз. <i>Āž nāñ</i> – аз нерсе.
9	āz [1, 92]	аз. <i>Āz nāñ</i> – аз нерсе.
10	oza [1, 99]	Өткөн, илгери. <i>Ozaqı bilkä ança ajmış</i> – өткөн даанышмандар ушундай айткан.
11	izi [1, 99]	Келерки жыл. Эмдиги жылдан кийин келүүчү жыл. <i>Arqın izi</i> – келерки жылдан кийинки жыл.
12	ala [1, 101]	Акырын, шапша, секин деген маанини билдирген жардамчы сөз.
13	arqun	Келерки жыл. <i>arqun izi</i> - эмдиги жыл. [1, 115]
14	üstün [1, 116]	Үстү, жогору. <i>Andan üstün</i> – андан бийик, анын үстүндө.
15	astın [1, 116]	Алды (эң алды), төмөн, асты. Бул сөз туура эмес. Туурасы <i>altın</i> .
16	andan [1, 116]	Андан, андан кийин. Огузча. <i>Andan ajdım</i> – андан кийин айттым. Түрктөр бул сөздү алиф менен айтып, <i>anda</i> – <i>анда</i> дейт. Анын мааниси <i>ал жерде</i> дегенди билдирет. <i>män anda ärdim</i> – мен анда (ошол жерде) элем.
17	aqru	Акырын, секин. <i>Aqru-aqru</i> – акырын-акырын. [1, 120]
18	öñdün [1, 121]	Өңдүк, мурда, алдыга. Огуздар – <i>d</i> менен – <i>n</i> ариптерин кыскартып <i>өñ</i> дейт. Огуздарда бул бир эреже. <i>Öñdün jürüt</i> – (атыңды) алдыга бастыр.
19	andağ [1, 123]	Андай, ошондой. <i>Andağ ajdım</i> – андай, ошондой айттым. Чигилче.
20	ärtä [1, 127]	Эрте, таң.
21	ämdi	Эми, <i>ämdi kældim</i> – эми келдим. [1, 128]
22	anda [1, 128]	Анда, ошол жерде.
23	utru [1, 129]	Утуру, оропара. <i>Ol maña utru kældi</i> – ал мага утуру келди.
24	asra [1, 129]	Асты, төмөн.
25	isrä [1, 129]	Кийин, соң. <i>Ol andan isrä ol</i> – ал андан кийин.
26	oğrı [1, 129]	Төмөн, кийин. <i>Bu nāñ anıñ oğrı ol</i> – бул нерсе андан төмөн.
27	aşnu [1, 133]	Мурун, илгери, алдын. <i>Män andan aşnu kældim</i> – мен андан мурун келдим.
28	anda [1, 133]	Анда, ошол жерде. Огуздар бул сөздү <i>кийин</i> деген мааниде – алифти - <i>n</i> менен алмаштырып <i>andan</i> дешет. <i>Ошол жерде</i> деген мааниде болсо башкалар сыяктуу колдонот.
29	ulağu [1, 138]	Улуй турган мезгил. <i>Bu oğır ol böri ulığu</i> – бул учур бөрү улуй турган мезгил.
30	abalı [1, 138]	Абалкы, эзелки. Терс (<i>эмес, жок</i> деген сыяктуу)

		түшүнүктөрдү күчөтүүчү бөлүкчө.
31	şap [1, 279]	Шап, тез. <i>Şap käl</i> – тез кел.
32	köp [1, 279]	Көп. <i>Köp nän</i> – көп нерсе. <i>Köp saç</i> – коюу чач. Макалда мындай: <i>köp sögütkä quş qonar körklük kişigä söz kälir</i> – көп сөңгөккө куш конор, көрктүү кишиге сөз келер. Бул макалдын <i>jığaç uçıña jäl tägir körklük kişigä söz kälir</i> – жыгачтын учуна жел тийер, көрктүү кишиге сөз тийер деген дагы бир түрү бар. Бул макал этиет, сергек болууга карата айтылган.
33	bat [1, 279]	Бат, ылдам. <i>Bat käl</i> – бат кел. <i>şap käl</i> - <i>шап</i> кел деп да айтылат. Оор нерсе жерге түшүп кетсе, <i>bat түшди</i> деп айтылат.
34	çar [1, 281]	Бетме-бет, каршы тарап. <i>Anıñ ävi bu çärlikdä</i> – анын үйү бул тарапта. Согушта бири-бирине карама-каршы тизилген жоокерлерди <i>çarik</i> дейт.
35	mük [1, 290]	Бүк. <i>Ol mük turdı</i> – ал бүк түшүп турду.
36	çart [1, 295]	Аз гана, кичине. <i>Bizniñ anda bir çart alğumuz bar</i> – биздин анда бир аз аласабыз бар.
37	tärk [1, 300]	Тез, бат. <i>Tärk käl</i> – тез кел. Ишти тездетүүгө, тез чакырып келүүгө карата ушул сөз колдонулат. <i>Tärk qıl</i> – тез кыл (иште).
38	tälim [1, 338]	Көп, далай. <i>Tälim jarmaq</i> – көп (далай) акча.
39	burun [1, 340]	Мурун (алдыда). <i>Ol mändin burun bardı</i> – ал менден мурун барды.
40	tämin	Жакын, мурун. <i>Tämin kälдим</i> – жакында келдим. [1, 348]
41	tärkin [1, 373]	Тез. <i>Tärkin käl</i> – тез кел. Бул сөздүн негизи: <i>tärk</i> – тездик.
42	boşuğu	<i>At boşugu boldı</i> – атты бошотчу кез болду. [1, 376]
43	bıldır	Былтыр, өткөн жыл. [1, 384]
44	sırtığ [1, 390]	Сырттык (кимдир бирөөнүн сөздү толук укпай, сыртта калышы). <i>Män bu sözdän sırtığ boldım</i> – мен бул сөздөн сыртта болдум.
45	birtäm [1, 405]	Биротоло. <i>Ol jumuşqa birtäm bardı</i> – ал өз ишин аткарууга (элчиликке) биротоло барды.
46	jarağ [III, 10]	Мезгили келгенде, убагы келгенде. Макалда мындай: <i>iş jarağında sart asiğında</i> – иш өз маалында, сарт (соодагер) пайдасында. <i>Иш убагы келгенде кылынат, соодагер пайдасын көрсө, эң жакшы көргөн нерсесин сатып жиберет</i> деген мааниде айтылган.
47	jarağ [III, 22]	Кезеги, кези, убагы, сааты. <i>Iş jarağı</i> - иштин кезеги, иштин убактысы.
48	jıraq [III, 22]	Ыраак, алыс. <i>Jıraq jär</i> – ыраак (алыс) жер. Тууган-

		уруктан алыста экенине да ушул сөз колдонулат.
49	jaǵuq [III, 22]	Жакын. <i>Jaǵuq jār</i> – жакын жер. Тууган-урукка да <i>jaq jaǵuq</i> – жакынкы жуук делет.
50	jumǵı [III, 27]	Топтолгон, көп. <i>Jumǵı nān</i> – топтолгон, көп нерсе. <i>Kişi jumǵı kaldi</i> – топ киши келди, топтолгон кишилер баары келди.
51	jarşım [III, 37]	Чабым (аралык). <i>Bir jarşım jār</i> – бир ат чабым жер.
52	jügrüm [III, 37]	Жүгүрүм (аралык). <i>Bir jügrüm jār</i> – бир жүгүрүм жер.
53	käç [III, 93]	Кеч. <i>Käç kaldi</i> – кеч келди.
54	tüş [III, 96]	Түш. <i>Tüş ödi</i> – түш мезгили.
55	qijım [III, 126]	Эптеп-септеп. <i>Ol qijım qijım kün kächürdi</i> – ал эптеп-септеп (же иштебей, же ишти таштап койбой, кыйын, оор) күн кечирди.
56	kijä [III, 127]	Кичирейтүү маанисин билдирген куранды. <i>Ärkijä</i> - эрче, <i>järkijä</i> – жерче.
57	Ça // çä [III, 155]	Уланганда окшоштукту билдирген мүчө. Бул араб тилиндеги окшоштукту <i>ça</i> мүчөсүнө окшош. Мисалы: <i>ol mäniñçä</i> – ал менче, <i>bu anıñça</i> – бул андай, бул ошончо.
58	buta [III, 162]	Көп. <i>Män añar buta jarmaq bärdim</i> – мен ага көп жармак бердим. <i>Bu ısqä buta boldı</i> – бул ишке көп убакыт кетти.
59	käçä	Кеч, кечкурун. [III, 164]
60	narı [III, 167]	Нары. Багытты билдирген сөз. <i>Narı bar</i> – нары бар, нары кет.
61	soñ [III, 265]	Соң, кийин, арты. <i>Sän mäniñ soñda käl</i> – сен менин соңумда кел.
62	inç [III, 320]	Тынч, жайында. Мындан алынып, <i>köñül inçti?</i> – көңүл тынчы, көңүлүң жайындабы? - делет.

Атоочтук

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	azuq [1, 80]	Азган, адашкан. <i>Azuq oq</i> – кайдан, ким атканы белгисиз ок, адашкан ок.
2	azuq [1, 80]	<i>Азган</i> деген маанини билдирет. <i>Azuq munq</i> – азык-муң (азган-тозгон, жолдон чыккан, адашкан).
3	ärgüz [1, 104]	Эриген. <i>Ärgüz suv</i> – эриген суу. Жазында кар, же муз эришинен пайда болгон суу.
4	usrıq [1, 108]	Үргүлөгөн, мөгдүрөгөн, көзү китирейген киши.
5	üzrāk [1, 111]	Көбөйгөн. <i>Üzrāk nān</i> – көбөйүүчү нерсе. Алгач аз болуп, кийин көбөйгөн ар бир нерсе ушундай аталат.
6	ürpāk [1, 111]	Үрпөк, үрпөйгөн. Түктөрү үрпөйгөн киши жана жаныбарларга карата айтылат.
7	ärtik [1, 111]	Тапталган, чыйыр жол

8	ärsäk işlär [1, 111]	Эрсиреген, бузулган аял. Макалда мындай: <i>ärsäk ärgä tägmäs äväk ävgä tägmäs</i> – эрсиреген эрге тийбес, шашкан үйгө жетпес. Эрге тиём деп жанталашкан катын эрге тие албайт, анткени шашкалактануудан ыңгайлуу шарттарды, жагдайларды эсепке албайт. Дал ошол шекилдүү жанын сабап шашкалактаган киши да үйгө жете албайт. Шашып-бушкандын натыйжасында өзү өкүнүп калат. Макал Теңир кадырлай турган, ага ден соолук тилей турган пайгамбарыбыздын (кербенден калып калган төөнү канча кыйнаса да жете албайт) деген хадисине окшош. Бул макал шашып абдырабоого, сабырдуулукка, парасатка чакырганда айтылат.
9	itinçü [1, 135]	Житкен, жоголгон. <i>Itinçü nän</i> – ташталган нерсе.
10	itindi [1, 141]	Итерген, түрткөн. <i>Itindi nän</i> – түрткөн нерсе.
11	ägindi [1, 141]	Эгилген. <i>Ägindi tariğ</i> – эгилген таруу.
13	ögündi [1, 141]	Макталган. <i>Ögündi kişi</i> – макталган киши, оозго алынган киши.
14	imtili [1, 142]	Ойлонбостон. <i>Bu ışığ imtili qıldı</i> - бул ишти ойлонбостон жасады. Чигилче.
15	abitğan [1, 153]	Оолак кармаган, четтеп турган. <i>Är ol özin kişidän abutğan</i> – ал эр өзүн кишиден оолак кармай турган.
16	açitğan [1, 153]	Ачыта турган. <i>Ol küp al süçükni açitğan</i> – ал ичине куюлган ширин нерселерди ачыта турган күп (идиш).
17	užitğan [1, 153]	Көп уктата турган. <i>Bu ot ol kişini užitğan</i> – бул кишини уктата турган от (дары чөп).
18	aritğan [1, 153]	Арытган. <i>Ol kişi ol tariğ aritğan</i> – ал киши тарууну (дайыма) тазалаган.
19	azitğan [1, 153]	Азгырган, адаштырган, жолдон чыгарган. <i>Ol kişi ol joldon azitğan</i> – ал киши жолдон чыгарган.
20	uzutğan [1, 153]	Узаткан, созо берген. <i>bu är ol ışığ uzutğan</i> – бул эр ишти созо берген.
21	ozitğan [1, 153]	Оозуп кете турган. <i>bu är atın ozitğan</i> – бул эр атын оздурган.
22	usitğan [1, 153]	Ысыткан, суусаткан. <i>Bu qujas ol kişini usitğan</i> – күндүн аптабы (ысыгы) ал кишини суусаткан.
23	ağitğan [1, 154]	Агыткан, чыгара турган. <i>Bu käjik ol itığ tağqa ağıtqan</i> – бул итти тоого (артынан кубалатып) чыгара берген кийик (азгырган).
24	aqitğan [1, 154]	Агызган. <i>Bu tağ ol tavraq aqın aqitğan</i> – бул тоо жамгырдын (жамгыр агынын) селин агызган. Бул

		тоодон дайыма сел жүрөт деген мааниде.
25	oqıtǵan [1, 154]	Окуткан, окута турган. <i>Bu bitik ol kişini oqıtǵan</i> – бул китеп кишини окуткан.
26	ulutǵan [1, 154]	Улуткан. <i>Bu är ol itın ulutǵan</i> – бул эр итин тынбай улута берген.
27	unutǵan [1, 154]	Унуткан, унута берген. <i>Bu är ol söz unutǵan</i> – бул эр сөздү унута берген (унутчаак).
28	anutǵan [1, 154]	Ынтызар болгон. <i>Bu är ol ıǵıg anutǵan</i> – бул эр ишке (дайым) ынтызар.
29	uçurǵan [1, 154]	Учурган. <i>Bu är ol quşıǵ uçurǵan</i> – бул эр (дайыма) куш учура берген.
30	açurǵan [1, 154]	Ачырган. <i>Bu aş ol kişini açurǵan</i> – бул адамдын курсагын тез ачыра турган аш.
31	asurǵan [1, 154]	Чүчкүрө берген. <i>Bu är ol tälim asurǵan</i> – бул чүчкүрө берген.
32	osurǵan [1, 154]	Осурак, осурган. <i>Bu är ol osurǵan</i> – бул эр – осурак эр (бул осура берген эр).
33	atıǵǵan [1, 155]	Атышкан. <i>Ol mäniñ birlä oq atıǵǵan</i> – ал мени менен (жарышып) ок атышкан.
34	öpürǵän [1, 155]	Ууртай берген. <i>Bu är ol süt öpürǵän</i> – бул эр – (дайыма) сүт ууртай (иче) берген эр.
35	içürǵän [1, 155]	Ичирген. <i>Bu är tälim süzük içürǵän</i> – бул эр (дайым) шарап ичире берген.
36	äzärǵän [1, 155]	Издеген, издей берген. <i>Bu it ol käjikni äzärǵän</i> – бул кийикти издей берген ит.
37	ävürǵän-tävürǵän	Аңтарган-теңтерген [1, 155]. <i>Bu är ol ıǵıǵ ävürǵän-tävürǵän</i> – бул эр аңтарган-теңтерген, ишти оңго да, солго да бура берген.
38	üzürǵän [1, 155]	Ажырата билген. <i>Bu är täkmä näñni üzürǵän</i> – бул эр – жакшы жаманды ажырата билген эр.
39	üşärǵän [1, 155]	Көзү караңгылай берген. <i>Bu är ol közi üşärǵän</i> – бул (ачкачылыктан жана себептерден) көзү тунара берген эр.
40	ägirǵän [1, 155]	Ийирген, дайыма ийрий берген. <i>Bu işlär ol tälim jip ägirǵän</i> – бул дайым жип ийриген аял.
41	ätilgän sajılǵan	Көп кирип чыккан [1, 155]. <i>Bu är ätilgän sajılǵan</i> – бул эр – дайыма суудан курук чыккан эр.
42	ätilgän [1, 156]	Оңунан чыга турган. <i>Mäni ıǵım äzǵülǵän ol</i> – менин ишим дайыма оңунан чыга турган иш.
43	üzülǵän [1, 156]	Үзүлө берген, үзүлө бере турган. <i>Bu jişiǵ üzülǵän</i> – бул үзүлө берген жип.
44	ürülǵän [1, 156]	Дайым көөп кеткен. <i>Bu är ol öpkän ürülǵän</i> – бул эр

		ачуудан толуп-ташып көөп кеткен.
45	äşilgän [1, 156]	Эшилген, созулган. <i>Bu jip ol äşilgän</i> – бул чоюла берген жип.
46	äşilgän [1, 156]	Эшиле берген. <i>Bu qajır ol äşilgän</i> – бул дайым эшилип турган кум.
47	ägilgän [1, 156]	Ийилген, ийилип турган. <i>Bu butaq ol ägilgän</i> – бул (дайым) ийилип турган бутак.
48	ügülgän [1, 156]	Үйүлгөн. <i>Bu nän ol tutçı ügülgän</i> – бул (дайыма) үйүлүп турчу нерсе.
49	çaçuq nän	Чачылган (чачык) нерсе. [1, 326]
50	qazuq [1, 327]	Казылган. <i>Qazuq arıq</i> – казылган арык.
51	tutaşı [1, 359]	Туташкан, жабышкан, бириккен, дайыма, үзгүлтүксүз. <i>Män saña tutaş barırman</i> – мен сага туташ (артыңан) барармын.
52	qazğan [1, 370]	<i>qazğan jir</i> – казылган, ой-чуңкурлуу жер.
53	barqın [1, 371]	<i>Barqın kişi</i> – түз жолунан чыкпаган жолоочу.
54	tärkin [1, 373]	<i>Tärkin su</i> – жыйылган кошуун. <i>Tärkin</i> - жыйылган нерсе.
55	qurağu [1, 376]	Кургаган, кургатуу. <i>Qurağu nän</i> – куураган нерсе, бир нерсени кургатуу үчүн керектүү мезгил.
56	çulıman [1, 378]	<i>Çulıman ıř</i> – чубалган, баш-аягы белгисиз иш. Түпкү мааниси – <i>туруп калган, эскирген суу</i> . Кенжекче.
57	jurbaş [1,387]	<i>jurbaş ıř</i> – жүрбөс иш (чубалган иш, учу көрүнбөй чатышкан иш).
58	sürtük [1,400]	Сүртүнгөн, боегон. <i>Sürtük işlär</i> – сүртүнгөн аял. Ар бир майдаланган, сүртүлүүчү нерсени да <i>sürtük</i> дешет.
59	çabitğan [1,426]	<i>Bu it ol kişikä çabitğan</i> – бул ит ал кишиге чабыттаган (асылган). <i>Çabitğan är</i> – моюнга чабуучу киши, желдет. <i>Үйгүрча</i> .
60	sabitğan [1,426]	<i>Bu at ol quzruq sabitğan</i> – бул ат куйругун шыйпаңдаткан. Ээсин көргөндө жагыныш же нан жеш үчүн куйругун шыйпаңдаткан ит тууралуу да ушундай айтылат.
61	qažitğan [1,426]	<i>Qažitğan är</i> – эч кимге бой сунбаган эр. Кыйык, башы катуу малга да ушундай айтылат.
62	tarıtğan [1,426]	<i>Bu är ol tälim tariğ tarıtğan</i> – бул киши ал көп (таруу тарыткан) эгин эктирген.
63	quritğan [1,426]	<i>bu är ol tälim üzüm quritğan</i> – бул эр көп жүзүм кургаткан.
64	tozitğan [1,426]	<i>Bu at ol tärim topraq tozitğan</i> – бул ат дайыма топурак (чапчып) тозуткан.

65	boşutğan [1,426]	<i>Bu ot ol qarnı boşutğan</i> – бул от карын (ич) бошоткон (дары чөп). Мынтип бардык катуу нерселерди эритип, жумшартканга айтылат.
66	taşıtğan [1,426]	<i>Bu är ol ävinä tälīm tavar taşıtğan</i> – бул эр ал үйүнө дайыма тавар ташыткан.
67	taşıtğan[1,427]	<i>Bu är ol aşıç taşıtğan</i> – бул от казанды дайыма ташыткан (катуу кайнаткан).
68	qaşııtğan [1,427]	<i>Bu är ol ätin qaşııtğan</i> – бул эр этин дайыма кашыткан.
69	qaqıtğan [1,427]	<i>Bu är ol mäni tutçı qaqıtğan</i> – бул эр мени дайыма каарданткан (ачууланткан).
70	qalııtğan [1,427]	<i>Bu är ol atın tälīm qalııtğan</i> – бул эр (ал) атын дайым каргыткан (секирткен).
71	qamatğan[1,427]	<i>Bu kün ol köz qamatğan</i> - бул күн көздү камаган (карыктырган).
72	qumıtğan [1,427]	<i>Uğul mäni ävkä qumıtğan</i> – уул мени үйдү сагындырган. Башкалары да ушундай.
73	qanatğan[1,427]	<i>Bu ot ol burun qanatğan</i> – бул от (дары чөп) мурунду канаткан.
74	qanııtğan [1,427]	<i>Ögdi ol ärig qanııtğan</i> – мактоо дайыма эрди кубандырган (кандырган).
75	baturğan [1,427]	<i>Bu kişi ol söz baturğan</i> – бул киши (ичине) сөз батырган.
76	taturğan	<i>Bu är ol aş taturğan</i> – бул эр аш таттырган. [1,427]
77	toburğan [1,428]	<i>toburğan är</i> – борпоң топурак каптаган, басса чаң көтөрүлчү, кум-тозондуу жер.
78	qabarğan [1,428]	Кабарган (денеге чыккан ысык, безетки, ал денени ысытып, кычыштырат).
79	qaturğan [1,428]	<i>Bu är ol üküş qaturğan</i> – бул киши ал көп каткырган.
80	qoburğan [1,428]	<i>Bu är ol taşığ järdän qoburğan</i> – бул киши ал ташты коңторгон.
81	tožurğan [1,428]	<i>Bu är ol açığ tožurğan</i> – бул эр дайыма ачты тойгузган. Мунун негизи <i>tožğurğan</i> .
82	sızırğan [1,428]	<i>Bu är ol sızırım sızırğan</i> – бул көк (жип) жасаган киши (теринин жүнүн кырып, анан көк тилген). Бир нерсени кырып, тазалагандын баарына ушундай делет.
83	qajtarğan [1,429]	<i>Bu alp ol jağnın qajtarğan</i> – бул алп жоону кайтарган (мизин).
84	qaçurğan[1,429]	<i>Bu är ol qonoqın qaçurğan</i> – бул эр конокту качырган.
85	quçurğan [1,429]	<i>Bu är ol kişi quçurğan</i> – бул эр (алдына келген кишини көргөндө керсейип, кычырап) өзүнөн качырган.

86	qazırğan [1,429]	<i>Bu är ol ärän bojnın qazırğan</i> – бул эр далай эрендин моюнун кайырган.
87	taşurğan [1,429]	<i>Bu ot ol aşır taşurğan</i> – бул от казанды ташыткан.
88	qavurğan [1,429]	<i>Bu biläzük ol biläk qavurğan</i> – бул билерик билек (дуал. билерзик) кыскан (кабырган).
89	tamurğan [1,429]	<i>Bu uğul ol burnı tamurğan</i> – бул уул дайыма муруну канаган.
90	turuşğan [1,429]	<i>Bu är ol kişi birlä tutçı turuşğan</i> – бул эр ал кишилер менен дайыма тутчу тутушкан (тартышып-тутушкан).
91	satışğan [1,429]	<i>Olar ikki tavar satışğan-alışğanlar ol</i> – алар экөө тең дайыма тавар алып сатышкандар. Башкача да айтышат: <i>satışğan-tavışğan</i> , бул <i>sattı</i> – сатты жана <i>tavdı</i> – пайда тапты, алды деген сөздөрдөн келип чыккан.
92	baqışğan [1,430]	<i>Ol kişi birlä baqışğan ol</i> – ал кишилер менен көз багышкан (көз салышкан, карашкан).
93	tuquşğan [1,430]	<i>ol är ol javlaq tuquşğan</i> – ал эр дайыма жоо менен урушкан-тукушкан.
94	tobulğan [1,430]	<i>Bu är ol çarik tobulğan</i> - бул эр черик тобун бузган. Мунун негизи: <i>tämür tobuldı</i> – темирди күч менен тешти, бузду.
95	qatılğan [1,430]	<i>Bu är ol kişi birlä tutçı qatılğan qarılğan</i> – бул эр ал кишилер менен дайыма карым-катыш кылган.
96	qurulğan [1,430]	<i>Bu är ol säñiri qurulğan</i> – бул эр талмадан денеси курушкан.
97	qutulğan [1,430]	<i>Bu är ol jağıdın qutulğan</i> – бул эр жоодон кутулган.
98	qabulğan [1,430]	<i>Bu näñ ol qaruğda qabulğan</i> – бул нерсе каалгада кабышып (кыпчылып) калган.
99	qoşulğan [1,430]	<i>Bu qozı ol saqlıq birlä qoşulğan</i> – бул соолук койлор менен кошулган козу. Башкалары да ушундай.
100	suğulğan [1,431]	<i>Bu suv ol tavraq suğulğan</i> – бул тез соолуган суу. Тез соолуган булак да ушундай аталат.
101	qaqılğan soqulğan	<i>Bu är ol tälim qaqılğan soqulğan</i> – бул далай кагылып-согулган эр. [1,431]
102	bitilgän [1,431]	<i>Bu är sügä bitilgän ol</i> – бул эр кошуунга жазылган.
103	tärilgän [1,431]	<i>Bular buzun ol tutçı tärilgän</i> – булар дайыма жыйыла калган эл. Тарап кетүү жана жыйыла калмай адаты барлардын баарына ушинтип айтылат.
104	kötörgän [1,431]	<i>Bu buğra ol jük kötörgän</i> – бул жүк көтөргөн буура.
105	käçürgän [1,431]	<i>Bu bäk ol jazuq käçürgän</i> – бул жазыкты (күнөөнү) кечирген бек.

106	käçürgän [1,431]	<i>Bu är ol tälim iş käçürgän</i> – бул эр далай ишти (баштан) кечирген (жасаган). Бул тууралуу <i>ävürgän tävürgän</i> деп айтса да болот.
107	çävürgän [1,432]	Чимирген. <i>Bu är ol tälim oq çävürgän</i> – бул эр ал далай окту тырмагында чимирген.
108	tägürgän [1,432]	<i>Bu är ol ışıǵ azaqqa tägürgän</i> – бул эр ал ишти аягына жеткирген.
109	kölürgän [1,432]	<i>Bu at ol kölürgän</i> – бул ичи көөп чалкасынан жаткан ат.
110	sümürgän [1,432]	<i>Bu är ol sütüg sümürgän</i> – бул эр сүттү шимирген.
111	sürülgen [1,432]	<i>Bu är ol tägmä järdän tutçı sürülgen</i> – бул эр бардык жерден сүрүлгөн.
112	kärilgän [1,433]	<i>Bu näñ ol kärilgän</i> – бул нерсе (териге же булутка окшоп) керилген.
113	kärilgän [1,433]	<i>Bu är ol tälim kärilgän</i> – бул эр дайым эстеп керилген.
114	tirilgän [1,433]	<i>Bu är ol äžgü savın tirilgän</i> – бул эр жакшы (ийги) сөз менен жашаган.
115	tärilgän [1,433]	<i>bu näñ ol bir birgä tärilgän</i> – бул нерсе бир-бирине (байланган) тиркелген.
116	käsilgän [1,433]	<i>Bu jip ol käsilgän</i> – бул жип кесилген.
117	säşilgän [1,433]	<i>Bu tügün ol säşilgän</i> – бул түйүн чечилген.
118	tügülgän [1,433]	<i>Bu jip ol түgülgän</i> – бул жип түйүлгөн.
119	tügülgän [1,433]	<i>Bu är ol tutçı qaşı közi түgülgän</i> – бул эр дайыма кабак-кашы түйүлгөн.
120	qatut [II, 228]	Кошулган, сугарылган. <i>Qatutluǵ oq</i> – учу ууга сугарылган ок (жебе).
121	täzgäk [II, 232]	Качкан, безген. <i>Täzgäk är</i> – качкан, безген эр. Эмгектенгенден, дагы ушуга окшогон нерселерден качып турган адам.
122	jatuq [III, 12]	Унутулган, ташталган. <i>Jatuq näñ</i> - ташталган же унутулган нерсе. Жалкоо адамдарды <i>jatuq kişi</i> - деген ушул сөздөн келип чыккан. Огуздардын арасында өз шаарынан башка жакка чыкпаган, чыр-чатакка аралашпаган адамдар бар. Булар да <i>jatuq</i> деп айтылат, <i>унутулгандар, көңүлдөн чыгарылгандар</i> деген ойду билдирген болот.
123	jitük [III, 14]	Жоголгон, уттурган нерсе. Макалда мындай: <i>jitüklig anası qojın açar</i> – жоготкон энесинин коюнун ачар. Бул макал <i>жоготкон адам жоготкон нерсесин издөөдө ар кандай мүмкүнчүлүктөрдү пайдаланса болот</i> деген мааниде айтылган.
124	jıǵın [III, 17]	Үйүндү, үйүлгөн. <i>Jıǵın topraq</i> – үйүлгөн топурак,

		үйүлгөн дөбө. Башкалары да ушундай.
125	ätrum [III, 37]	Коюлган, калтырылган. <i>Ätrum saç</i> – коюлган чач, бир жолу алынгандан кийин өстүрүү үчүн коюлган чач.
126	ajıtğan [III, 42]	Сурай турган. <i>Ol işi ol tälīm söz ajıtğan</i> – бул киши сөздү дайым сурай бере турган адам.
127	jaratğan [III, 42]	Жараткан, жаратуучу. <i>Täñri ol järeğ jaratğan</i> – Теңир жерди жараткан. Башкалары да ушундай.
128	jarutğan [III, 42]	Жарык кылган. <i>Kün ol azunuğ jarutğan</i> – ааламды жарык кылган ал – күн.
129	jorutğan [III, 42]	Осурган. <i>Jorutğan kişi</i> – осурган киши.
130	jağutğan [III, 42]	Жакындаштырган, жакын кылып көрсөткөн. <i>Ol kişi ol özin jağutğan</i> – ал– жагымдуулугу менен өзүнө жакындаткан киши.
131	jağıtğan [III, 42]	Жаадырган, жадыра турган. <i>Täñri ol jağmur jağıtğan</i> – Теңир жамгырды жаадырган.
132	jağıtğan [III, 42]	Душмандык кылган. <i>Ol kişi ol tutçı jağıtğan</i> – ал (элдешкенден кийин деле) дайыма душмандык кыла бере турган киши.
133	jumıtğan [III, 42]	Топтолгон, жыйыла бере турган. <i>Ol kişilär jumıtğan</i> – алар иш боюнча топтоло бере турган кишилер.
134	japurğan [III, 42]	Жашырган, бекиткен. <i>Bi är ol işin japurğan</i> – бул ишин жашыра берген эр. Ар кандай нерсени жаап-жашырганда да ушул сөз колдонулат.
135	jaşurğan [III, 42]	Жашырган, жашыра турган. <i>Ol är ol näñin jaşurğan</i> – ал нерселерин (буюмдарын) жашыра берген эр. Башкалары да ушундай.
136	jaruşğan [III, 42]	Жабышкан, жабышып ала турган. <i>Ol är ol işqa jaruşğan</i> – бул ишке жабыша берген эр. Ар кандай нерсенин бир нерсеге жабышып, байланып калышына да ушул сөз иштетилет.
137	joşulğan [III, 43]	Жошулган, жышылган. <i>Bi baş qanı joşulğan</i> – бу жара каны жошулуп турган жара. <i>bi är äliki işqa joşulğan</i> – бул ишке колу жышылган эр.
138	jıǵılğan [III, 43]	Жыйылган, жыйылуучу. <i>bi jār ol munda kişi jıǵılğan</i> – бул дайым адамдар чогула берген жер.
139	jıǵılğan [III, 43]	Жыгылган. <i>Ol tam ol tutçı jıǵılğan</i> – ал дайым жыгыла берген там. Башкалары да ушундай.
140	juǵuqan [III, 43]	Кабыган, жөрмөгөн.
141	jämürğän [III, 43]	Жемирген, омкоргон, оодарган. <i>Bi suv ol jıǵaçıǵ jämürğän</i> – бул суу - дайыма даракты омкоро турган суу. Ар кандай нерсени омкоруп, оодарып кетсе ушул сөз колдонулат.

142	jirilgän [III, 43]	Жарылган. <i>Bu butıq ol tulçı jirilgän</i> – бул дайым эле жарыла турган бутак.
143	tüş [III, 96]	Жетилген. <i>Tüş körmiş iğlan</i> – жетилген бала.
144	qoş [III, 96]	Коштолгон, жетектеги. <i>Qoş at</i> – хандын жанындагылардын жетегиндеги ат.
145	majıl [III, 126]	Бышкан, эзилген. <i>Majıl jämiş</i> – бышкан, эзилген жемиш. Шабдалы, коон сыяктуу нерселер өтө бышып, эзилип калса ушундай делет.
146	jañılğan [III, 286]	Жаңылган, адашылган. <i>Jañılğan är</i> – жаңылган эр, мурункуларды унутуп калган, унутчаак адам.

Кыймыл атооч

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	ırra [1, 60]	Уялуу. Бул сөз каткалаң да, жумшак да айтылышы мүмкүн.
2	ölüt [1, 70]	Бирин-бири өлтүрүү. Адамды өлтүргөн кишини <i>ölütçi</i> – <i>өлтүрүүчү</i> дейт.
3	uçuz [1, 72]	Кордоо (начар, жоош кишини <i>uçuz</i> дейт). <i>Bäk anı uçuzladı</i> – бек аны кордоду.
4	itiş [1, 76]	итерүү, итеришүү.
5	öçäş [1, 76]	өчөшүү, атаандашуу. <i>Ol mäni birlä öçäşdi</i> – ал мени менен өчөштү, атаандашты.
6	ağış [1, 76]	Өрдөө, жогорулоо.
7	āş [1, 93]	Аштоо, идишке чоргоо аштоону <i>ajaq aşla</i> – аякты ашта дейт.
8	amraq [1, 109]	Жакшы көрүү. <i>Amraq köñül</i> – ак көңүл, таза жүрөк. (Ачык көңүл дегенди да билдирет).
9	ögrük [1, 113]	Бешик терметүү.
10	istäk [1, 124]	Издөө, текшерүү. <i>Istäk qoptı</i> – издеп баштады.
11	älük [1, 126]	Эликтөө, (шылдыңдоо, айрөктөө).
12	avınç [1, 134]	Үйрөнүшүү, көнүгүү. <i>Maņa avındı</i> – мага үйрөнүштү (көнүктү).
13	ilänç [1, 135]	Күнөөлөө, айыптоо. Кеңеш берген кишинин айтканы кемчил болсо, аны күнөөлөдө айтылат.
14	qarıt [1, 305]	Бөлө чабуу. Түркмөнчө.
15	bağış [1, 313]	Багыш, караш (багып карагандык).
16	boluş [1, 313]	Болушуш, сөз менен кубатташ. <i>Ol maņa boluş qıldı</i> – ал мага болушуп сүйлөдү (болушту).
17	tabış [1, 313]	Табыш, табышта; эки адамдын бири-бирине иш тапшырышы; ишеним көрсөтүүлөрү.
18	tutuş [1, 313]	Тытыш (талаш-тартыш). Каткалаң айтылат.
19	qabış [1, 315]	Талап-тоноо.

20	quçuş[I. 315]	Кучакташуу.
21	baqıǵ[I. 318]	Багуу, кароо. <i>Anıñ baqıǵı kör</i> – анын бакканын көр.
22	tabug[I. 318]	Табынуу, кызмат кылуу.
23	tabuǵ [I. 318]	Кулдук уруу, моюн сунуу. <i>Täñri tabuǵı</i> – Теңирдин кулу. Ал кудуреттүү жана Улук.
24	tızıǵ [1, 318]	Тыюу, алдын алуу.
25	qaqıt [1, 321]	Каардануу, кагуу. <i>Män anıñ qaqıǵında bu iş qıldım</i> – Мен ал кагуусу менен ушул ишти кылдым.
26	qanıǵ [1, 321]	Канагаттануу, канааталуу, кануу.
27	qatıq [1, 326]	Аралаштыруу, катыктоо.
28	nälük [1, 335]	Неге? Неликтен? Калган түрктөрдө <i>näçük</i> сыяктуу. Бул эмне үчүн дегенди билдирет.
29	tıdış [1, 347]	Тыйыш, тыюу.
30	taşug [1, 350]	Ташуу (оокат-буюмду).
31	suqru [1, 358]	Уруксатсыз сугулуу. <i>Ävkä suqru kirdim</i> – үйгө сугулуп кирдим.
32	bütkü [1, 364]	Чычуу. Бул сөз балдарга гана тиешелүү. <i>Bütkü barmı</i> – чычкың келеби?
33	qarma [1, 366]	Карма (талап-тоноо). <i>Näñ qarmaladı</i> – бир нерсени талап тоноду (кармалады).
34	turbun [1, 368]	Тактоо, иликтөө. <i>Anıñ ävin turbunla</i> – анын үйү дүрбүлө (кайда экенин такта).
35	tartın [1, 368]	Тартуу (тамак-ашты).
36	täǵsüt [1, 380]	Башма-баш алмашуу. Мисалы, жасалма акчаны чыныгы акчага.
37	rabçat [1, 380]	Зордоп жалдоо. Мисалы, бектердин кол алдындагы букарларынын жүк унаасын акысыз, бекер пайдаланышы. Кенжекче.
38	qızǵut [1, 380]	Көрүнөө жазалоо, адамдын күнөөсүн элдин көзүнчө мойнуна коюп, башкалар да көрүп, сабак алгандай жазалоо.
39	tirkäş [1, 387]	Тиркеш, тирелиш (элдин тыгылышы, жөөлөшү). <i>Suv tirkäşi</i> – суунун демделип, тирелиши.
40	tablaǵ [1, 388]	Ыраазу болуу, табасы кануу. <i>Bu işda säniñ tablaǵın barmı?</i> – бул иште сенин табаң кандыбы?
41	turquǵ [1, 388]	Тартынуу, уялуу. <i>Ol mändän turquǵ boldı</i> – ал мага уят болду (жасаган иши үчүн).
42	sızlaǵ [1, 390]	Сыздоо, зыркыраш, музду тиштеп же муздуу сууну ичкенде тиштин сыздашы.
43	türbik[1, 399]	Түрпүлөө, сүрүү. <i>Türbigü</i> деп да айтылат.
44	köçrüm [1, 406]	Көчүү б.а. айыл жашоочуларынын бир себептен шаарга көчүшү.

45	qırğaq [II, 231]	Кейүү, кейиш кылуу, ачуусу келүү, каарлануу, кыр көрсөтүү. Бек, же хандын өз кол алдындагыларга кыр көрсөтүүсү, ачууланышы. <i>Han anı qırğadı</i> – хан ага ачуусу келди, андан жүзүн буруп кетти. Алла тааланын элчиси - <i>jalafaç</i> , хандын элчиси – <i>jalafar</i> деп айырмаланып айтылган сыяктуу Алла тааланын каргоосу менен пенденин каргоосун айырмалоо үчүн алгачкысында фатхалуу, кийинкисинде кесрелүү болот. Уйгурча.
46	särkäk [II, 232]	Теңселүү, сенделектөө, темтендөө. <i>Äsrük särkäkländi</i> – мас сенделектеди.
47	jariş [III, 9]	Үлөшүү, бөлүшүү. Эки адамдын ортосунда бир нерсени бөлүштүрүп алуу.
48	jüfüş [III, 9]	Жакын адамдарга тамак-аш жана кийим-кечек жагынан жардам берүү. Бул көбүнчө келин тойдо ага керектүү нерселерди тартуу кылууда айтылат. келинди узаткан учурда жакындары атаган тартууларын келинге берет. Макалда мындай: <i>jüfüzlig kâlin küzägü jafaş bolor</i> – септүү келин жоош күйөөлүү болор. Тууган-уругу белек-бечкек берип, урмат-сый менен узаткан келиндин күйөөсү колуктусуна жайлуу, катуу айтпай турган болуп калат, ошондой эле септүү (мал-мүлктүү) келген келинге урмат-сый, кошомат көрсөтүлөт.
49	juluğ	Курман болуу. [III, 11]
50	jorıq [III, 12]	Жортуу, агуу. <i>At jorıqı nâtäk?</i> – аттын жортугу кандай? Суу жана башка нерселердин агышы да ушул сөз менен айтылат.
51	jörük	Жоруу. <i>Tüş jörüki</i> – түш жоруу, түш жоруусу. [III, 14]
52	jafa [III, 19]	Ыктоо, далдоо. <i>Jafa jär</i> – суук тийбей турган жер, ыктоо жер, сууктан далдоо жер.
53	tun [III, 104]	Тынуу, тынчуу. <i>Köñül tun boldı</i> – көңүл тынчыды, көңүл жайланды.
54	jış [III, 108]	Түшүү. <i>Art jış</i> – чыгуу, түшүү деген сөз ушундан алынган.
55	jap [III, 120]	<i>jap jur</i> – айла, алдоо. <i>jap jur qıldı</i> – алдады.
56	sögä	Чөгөлөө. <i>Är sögä olturdı</i> – эр чөгөлөп олтурду. [III, 172]
57	süñiş	Найзалашуу, найзалашып урушуу. [III, 270]
58	käñäş	Кеңешүү, иш боюнча кеңеш куруу. [III, 270]
59	mañıǵ[III,270]	Кадамдоо, басуу. <i>Anıñ mañıǵ kör</i> – анын басканын кара.
60	külünç	Күлүш, күлүү. [III, 277]
61	jükünç [III, 277]	Жүгүнүү, намаз окуу. <i>Кыпчакча. Täñrigä jükünç jüküнди</i> – Теңирге таазим кылды. <i>Ol bakkä jǵkünç jüküнди</i> – ал

		бекке жүгүндү, таазим кылды. Башкалары да ушундай.
62	qazaŋqu[III, 286]	Чатыш, чиеленүү. <i>Jip qazaŋqu boldı</i> – жип чаташып калды, жип чиеленди.

Этиш

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	tärildi [1, 281]	Терикти (уят болду). <i>Är tärildi</i> – эр уят болду, же терикти. Бул сөз <i>är boldı</i> – эр уятынан терикти, - деп да айтылат.
2	çar [1, 281]	Дене оорлошконун билдирген сөз. <i>Är çärländi</i> – эр денеси оорлошту; эр чарчады. Каканча (хакания).
3	täkiş [1, 314]	Түгөш (бир нерсенин түгөнүшү).
4	taştın [1, 368]	<i>Är taştın bardı</i> – эр тыштан барды.
5	tuşağu	<i>At tuşağu boldı</i> – атты тушак болду (ат тушалды). [1, 377]
6	janut [III, 21]	Жанытты, жооп берди. <i>söz janutı</i> – сөз жанытты.
7	joq [III, 108]	Жок. <i>Ol munda joq</i> – ал мында жок.
8	bar [III, 111]	Бар. Бир нерсенин бир жерде бар экенин билдирген сөз. <i>Sändä jarmaq barmı?</i> – сенде жармак барбы? деп сураса, <i>bar</i> - <i>бар</i> деп жооп берет.
9	sal [III, 118]	Сал. <i>Tar сөзү</i> да ушундай.
10	mündi [III, 133]	Минди. <i>Är atın japıtaq mündi</i> – эр атын жайдак минди же эр атына эч нерсе салынбай, токумун токубай минди.
11	Çu // çü [III, 155]	Буйрук этиштин оң, терс формаларына уланып, буйрук маанисин күчөтө турган мүчө. Мисалы: <i>kälçü</i> – келчи (сөзсүз кел), <i>barmaçu</i> – барбачы (такыр барба). Бул сөз кайрылуу иретинде гана колдонулат.
12	sa // sä [III, 156]	Шарт маанисин билдирген мүчө. <i>Ol ävkä barsa</i> – ал үйгө барса, <i>sän qačan barsa sän?</i> – эгер сен (барсаң) качан барасың? Бул мүчө этиштерге гана уланат.
13	şu [III, 158]	-чу. Этиштерге уланып, буйрук маанисин күчөтүүчү мүчө. <i>Barğıl şu</i> – барчы, <i>käl şu</i> – келчи.
14	ğu [III, 158]	Этиштин уңгусуна жалганып, орун-жайды, мезгилди жана курал-жарактардын аттарын билдире турган мүчө. <i>Barğu jär</i> – бара турган жер, <i>turğu jär</i> – тура турган жер.
15	la [III, 159]	Огуздарда кыймыл-аракеттин анык боло тургандыгын билдирүү үчүн этиштер менен катар айтыла турган сөз. <i>Ol bardıla</i> – ал (анык) барды. <i>ol kældila</i> – ал (чын эле) келди. Бул сөз иштин бүткөнүнө күмөндөр болгондорго иштин анык бүткөндүгүн билдириш үчүн колдонулат. Башка түрктөр муну билишпейт.
16	ma//mä [III,	Этиштин болбостугун билдирген (-ба) мүчө. <i>Qıl</i> – кыл,

	159]	<i>qılma</i> – кылба. Бул тубаса жана туунду этиштердин баары менен болбостукту (терс форманы) билдире турган эреже.
17	mä [III, 159]	<i>Me, al</i> маанисин билдирген сөз.
18	nämä [III, 176]	<i>Билбейм</i> маанисиндеги сөз. <i>Nämä nä qıldı</i> – эмне кылганын билбейм.
19	baŋ [III, 263]	Аңылдады. <i>Uğlan baŋ sıǵtađı</i> – бала аңылдап ыйлады.
20	soŋ [III, 265]	Нерсенин, иштин акыры, бүтүшү. <i>Bu söz soŋında aǵıl</i> – бу сөздү акырында айткын.
21	qalŋu[III, 280]	Калкы, калкыды. <i>Suvda qalŋuladı</i> – сууда калкыды.
22	jaŋıla [III, 281]	Жаңыла, жаңылап. <i>Ol ıǵı jaŋıla qıldı</i> – ал ишти жаңылап кылды, ал ишти кайра башынан жасады.
23	ap [I, 56]	Жок, эмес маанисинде колдонулуучу жардамчы сөз. <i>Ap bu ab ol</i> – бул да эмес, ал да эмес.
24	ärkän [1, 115]	Экен. Кыймыл-аракеттин ал-абалын билдирүүгө катышкан жардамчы сөз. <i>Ol kälür ärkän kördüm</i> – Ал келет экен, көрдүм. Келе жаткан экен, көрдүм.

Сырдык сөздөр

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	ор-ор [1, 56]	Коп-коп. Эшек тайгаланып жыгылганда аны тургузуу үчүн айтыла турган сөз. <i>Тур-тур</i> деген маанини билдирет. Арабдардын – <i>коп</i> (тур) деген сөзүнө туура келет.
2	ач [1. 57]	<i>Ай-ай, ой-ой</i> деген маанилердеги буйруу (кайрылуу) сөзү. <i>Ач bärü käl</i> – ой, бери кел.
3	ош ош [1, 58]	Ош-ош, өш-өш. Өгүздү сугарганда, айдаганда айтылуучу сөз.
4	А-а [1, 60]	Айраң таң калууну, тандангандыкты билдирген сөз. <i>Ol täni a-a qıldı</i> . Ал мени айран (таң калтырды) кылды.
5	uwa [1, 61]	Чакыруучуга жооп үчүн айтылуучу <i>кош, эмне дейсиз</i> деген маанидеги сырдык сөз. <i>Эгерде эй, Мухамед!</i> деп чакырса, <i>Кош, эмне дейсиз?</i> дегендей.
6	өр - өр [1, 63]	Өп-өп – бир ишке мактанып алып, аны тастыктай албай турган кишиге <i>өп-өп (айрөк-айрөк)</i> дейбиз.
7	iläl [1, 91]	Лаппай, албетте. Хакания тилинде бектер, эмирлерге жооп иретинде айта турган сөз.
8	ava [1, 100]	Ах-ох. Өкүнүү, сүйүнүү, капаланууну билдирген сырдык сөз. Киши алда неге ачууланса, же капаланса, ооруса <i>ах-ох</i> дейт.
9	hăç hăç [1, 281]	Так-так. Атты токтотордо, же баш бербей азоолук кылганда, жоошутуш үчүн айтыла турган сөз. Арабчага

		да окшош. Ошондуктан, бул сөздө түрк тилине жат <i>h</i> ариби бар. Бул араб тилинде, түрк тилинде жок.
10	kād [1, 281]	Бир нерсени тактап, күчөтүп көрсөтөт айтылат. <i>Kāž at</i> – эң жакшы ат. <i>Kāž nāñ</i> – кандай гана жакшы нерсе.
11	çiş çiş [1, 287]	Чиш-чиш, чүш-чүш. Аялдар жаш баланы сийдириш үчүн тоскондо айтылат. Ат минген киши да атын сийдиргенде ушул сөз колдонулат.
12	zaq zaq [1, 289]	Зак-зак. Кочкорлорду сүзүштүрүш үчүн аларга карата айтылган сөз.
13	saq saq [1, 289]	Сактаныш, сак болуш. Жоодон калааны, коргонду жана башкаларды сактай турган коргоочу-күзөтчүлөргө шыкак берип айтылган сөз. <i>Saq saq</i> дегени <i>сак болгула, ушар болгула</i> маанилерин билдирет. Ар нерсеге ушар, сак кишини <i>saq är</i> – <i>сак эр</i> деп айтат.
14	täk [1, 289]	Тек, анчейин, жөн эле. <i>Täk kälđim</i> – жөн эле келдим. <i>Täk tur</i> – <i>тек тур</i> (жөн тур). Огузча.
15	çök-çök	Чөк-чөк. Төөнү чөгөргөндө айтылган сөз. [1, 289]
16	çik-çik [1, 289]	Чиге-чиге. Эчкилерди чакырганда, айдаганда айтылган сөз.
17	şük [1, 290]	Шүк. Тынчтандыруу үчүн айтылган сөз. Түрктөр <i>тынч тур</i> дегенди <i>şük tur</i> – <i>шүк тур</i> дейт.
18	çilik [1, 332]	<i>çilik-çilik</i> – эчкини ушинтип чакырат.
19	tarım [I, 338]	Афрасийабдын тукумдарынан болгон өспүрүм жана жаш канзадалар менен канайымдарга карата айтылчу каратма сөз. Хакан канынын тукумдарынан башкаларга, ал канчалык улуу (атактуу) болбосун, айтылбайт. <i>Altun tarım</i> – канайымдарга кайрылуу.
20	hoç hoç	Чек-чек. Эчкини айдаганда колдонулуучу сөз. [II, 226]
21	hāç hāç [II, 226]	Хач-хач. Үйүрдү же короону жаюу, чогултуу үчүн колдонулуучу сырдык сөз.
22	tah tah	Куш салынгандан кийин чакырыла турган сөз. [III, 90]
23	çuh çuh [III, 90]	Чу, чу. Атты бастырганда же жетелегенде айтыла турган сөз.
24	käh käh	Ме, ме. Итти чакырганда айтылуучу сөз. [III, 90]
25	bä [III, 155]	Ма. Койдун маараган үнү. <i>Qoj bälädi</i> – кой маарады.
26	qı [III, 158]	Ай маанисиндеги чакыруу, кайрылуу маанисин билдирген сөз. <i>Qı bärü käl</i> – ай, бери кел.
27	mä [III, 160]	Козу, улактардын маараганын билдирген сөз.
28	nä [III, 160]	Араб тилинде суктанууну, таң калууну билдирген <i>mä</i> мүчөсүнүн маанисин билдирген мүчө. <i>Nämä äzgü kişi ol</i> – эмне деген жакшы киши ал. Башкалары да ушундай. <i>Nämä javuz ol bu</i> – кандай жаман нерсе бул.

29	wa [III, 161]	Сүйлөгөн адамдын буйругуна макул эместикти билдирген сөз. <i>Wa nä tärsän</i> – ай, эмне деп жатасың? Бул сөз кайгырганда, азаптанганда да колдонулат.
30	ja [III, 161]	Жогорудагы <i>wa</i> сөзүнүн маанисин билдирет.
31	ju [III, 161]	Аялдардын бир нерседен уялганда айта турган сөзү.
32	tapı [III, 161]	Ыраазы болуу, макул болуу. <i>Bu ısta anıñ tapısı kārāk</i> – бул иште анын ыраазычылыгы керек.
33	qurı [III, 167]	Кыруулоо. <i>Qurı qurı</i> – кыруу-кыруу, кулун артта калып калса чакырганда айтылчу сөз. Кээде <i>qurıh qurıh</i> деп да айтылат.
34	tüşü [III, 168]	<i>tüşü түшü</i> – чүш-чүш. Эшекти токтотуу үчүн айтылган сөз.
35	tükü [III, 172]	<i>tükü түкү</i> – күчү-күчү – күчүктү, итти чакырууда колдонулган сөз.
36	bälü [III, 173]	Аялдар бала терметкенде айтылчу сөз. <i>Bälü bälü</i> – баланы бешикке бөлөп терметкенде айтылчу (алдей-алдей маанисиндеги) сөз.

Тууранды сөздөр

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	Çar çar [1, 278]	Чап-чап; шап-шап. Бир нерсе жегенде, же камчы чапканда чыккан дабышты билдирген тууранды сөз. <i>Ol ärük çar çar jädi</i> – ал өрүктү шап-шап жеди.
2	zär zär [1, 278]	Зып-зып, шып-шып. Тез-тез кадамдаганды туураган сөз. <i>zär zär bargıl</i> – шып-шып бар.
3	çat [1, 279]	Чарт, чарт-чурт. Бир нерсе кулагандан чыккан дабышты туураган сөз. <i>Çat çat urdı</i> - чарт-чарт урду.
4	çır [1, 282]	Чыр (чырт). Кийим-кече жыртылып кеткенден чыккан үндү туураган сөз. <i>Ol tonın çır jırttı</i> – анын тонун чырт жыртты.
5	çur çur [1, 282]	Чур-чур, шор-шор (сүт сааганда чыккан дабыш). Суюк зат аккандан чыккан үн ушул сөз менен айтылат.
6	çar çur [1, 282]	Шар-шур, шапа-шуп. <i>Ol çar çur jädi</i> – ал шапа-шуп жеди.
7	sır sır ätti [1, 282]	Шыр-шыр (чыр-чыр) этти. Чегирткеден чыккан үн. Калем менен жазганда же башка нерселерден чыккан дабышты да ушул сөз менен айтат.
8	şar şar [1, 282]	Шар-шур. Катуу жааган жамгырдын үнү. Ар кандай суюк зат акканда чыккан дабышты билдирет.
9	qar qur [1, 282]	Кур-кур. <i>Qar qur ätti qarın</i> - карын (курсак) кур-кур этти; курулдады. Бул сөз айтылышы жана мааниси менен арабчага окшош.
10	tus tus [1,	Тарс-тарс. Кийиз, тон сыяктуу жумшак нерселерди

	286]	ургандан чыккан үн. <i>Tus tus urdı</i> – тарс-тарс урду.
11	çıf [1, 288]	Шарап кайнаганда идиштин оозунан үндү туураган сөз.
12	toq [1, 288]	<i>Toq toq ätti</i> - ток-ток этти. Ташты ташка урганда чыккан үн.
13	çaq çuq [1, 288]	Чак-чук, карс-курс. Отун, сөөк жана башка нерселер сынгандан чыккан үн. <i>Çaq çuq ätti</i> – чак-чук этти.
14	çaq [1, 288]	Кыңк. Бул да табышты билдирген сөз. <i>Ol anı urdı çaq ätmädi</i> – ал аны урду, ал кыңк этпеди.
15	dük [1, 289]	Дүк, дүңк. <i>Dük urdı</i> – дүк урду (муштады).
16	jart jurt [1, 294]	Жарт-журт (чарт-чурт). <i>Jart jurt tuttı</i> – (идишти) жарт-журт(чарт-чурт) тутту (кармады)
17	tirt-tirt [1, 294]	Тырт-тырт. Кездеме жыртылгандан чыккан сөз. <i>Anıñ tonın tirt-tirt jirtti</i> – анын тонун тырт-тырт жыртты.
18	çart-çurt [1, 295]	Чарт-чурт. Бир нерсенин майдаланган, сынганынан чыккан сөз.
19	çirt [1, 295]	Чырт. <i>Çirt suztı</i> – чырт түкүрдү. Бирөөлөр тиштеринин арасынан чырт түкүрөт.
20	sart-surt [1, 295]	Шарт-шурт (чоңураак бут кийим кийип баскандан чыккан үн). <i>Anıñ azağı sart surt qıldı</i> – анын аягы (буту) шарт-шурт этти.
21	qart-qurt [1, 295]	Карт-курт; карс-курс. <i>Alik qart-qurt ätti</i> – манжалар карс-курс этти.
22	kürt-kürt [1, 296]	Күрт-күрт. Ат жем жеп жатканда чыккан үн. <i>At arpanı kürt kürt jädi</i> – ат арпаны күрт-күрт жеди. Киши карсылдатып жегенден чыккан үндү да ушул сөз менен айтат.
23	qarç qurç [1, 296]	Карч-курч. <i>Är turmuznı qarç qarç jädi</i> – эр бадыранды карч-курч жеди.
24	çars çars [1, 299]	Чарс-чарс. <i>Ol anı çars çars urdı</i> – ал аны тарс-тарс урду.
25	tars tars [1, 299]	Тарс-тарс. <i>Tars tars urdı</i> – тарс-тарс урду. Туш-туштан тарсылдатып урса, ушинтип айтылат.
26	qars qars [1, 299]	Карс-карс (шапалак). <i>Qars qars aja japtı</i> – карс-карс алакан чапты.
27	külf [1, 299]	Күп. <i>Tam külf jıqıldı</i> – там күп жыгылды (кулады).
28	çalq çulq [1, 300]	Түрткөндөн, урушкандан чыккан үн. <i>Çalq çulq judruqladı</i> – шалк-шулк муштады.
29	jädär jädär	Шатыр-шутур. <i>Jädär jädär jükürdi</i> – шатыр-шутур жүгүрдү. [1, 308]
30	taqır taqır	Такыр-тукур. <i>At azağı taqır taqır ätti</i> – ат аягы такыр-тукур этти. [1, 309]
31	tikir tikir	Тикир-тикир. <i>Tikir tikir ätti</i> – тикир-тикир этти. Мунун

		мааниси жогоркуга окшош. [1, 309]
32	çikir çikir	Кычыр-кычыр; ташы бар нанды чайнагандагы үн. [1, 310]
33	Çıgıl-tıgıl [1, 336]	<i>Oq kiş içra çıgıl-tıgıl qıldı</i> – ок кесенин ичинде шыгыр-шугур этти.
34	buldır buldır	<i>Taş quzuğqa tüşti, buldır buldır ätti</i> – таш кудукка түштү – кулдур-кулдур этти. [1, 384]
35	çaldır çaldır	<i>Oq kiştä çaldır-çaldır ätti</i> – ок киседе шалдыр-шалдыр этти. Шамал болгондогу кургак чөптүн шуудурашын да ушундай дейт. [1, 384]
36	çur çur (şor şor)	Шор-шор. <i>Tävi ämiki çor çor</i> – төөнүн эмчеги шор-шор (бул чакага куюлган сүттүн үнү). [1, 406]
37	qur qur	Кур-кур. <i>Qarın qur qur ätti</i> – карын кур-кур этти. [1, 406]
38	sor [III, 93]	Шор-шор. <i>Är sor sor mun öpti</i> – эр шор-шор (эттирип) сорпо ичти. Бул эринден чыккан добушту туурап айтылган сөз.
39	tus [III, 95]	Түрс-түрс, тарс-турс. <i>Anı tus tus urdı</i> – аны (тонуна) түрс-түрс урду.
40	quğ [III, 98]	Кук-кук, как-как (тууранды сөз). <i>Qaz qağ quğ ätti</i> – каз как-кук этти.
41	boq [III, 99]	Бөк, пөк. <i>Qağın boq järgä tüşdi</i> – коон пөк этип жерге түштү. Ар кандай ичи көңдөй нерсе жерге түшүп жарылса, <i>boq</i> делет. Бул жарылгандан чыккан добуш.
42	şar [III, 109]	<i>Şar şar</i> – шап-шуп. <i>Ol anı şar şar bojunladı</i> – ал аны шап-шуп моюндады. <i>Ol qağınığ şar şar jädi</i> – ал коонду шап-шуп жеди. Шабдалы жана башка суулуу нерселерди шыпылдатып жегенге да ушул сөз колдонулат.
43	buñ [III, 263]	Буң (тууранды сөз). <i>Buñ ätti</i> – буң этти, оор нерсе жерге түшкөндө чыккан үн.
44	tuñ [III, 264]	Дүңк (табыш тууранды сөз). <i>Tuñ tuñ ätti</i> – дүңк-дүң этти. Чулу нерсе чулу нерсенин үстүнө түшкөндө чыккан добуш.
45	çıñ [III, 265]	Чың (тууранды сөз). <i>Qulaqım çıñ ätti</i> – кулагым чың этти, кулагым зыңылдады. Коңгуроодон, казан-аяктын кагышканынан, дагы ушуга окшош нерселерден чыккан үндү да ушундай дейт. <i>Qulaqım qıñ</i> – делген варианты уккулуктуу болот.
46	dañ [III, 265]	Даң (тууранды сөз) <i>dañ-duñ ätti nän</i> – нерсе даң-дун этти. Бул сөз <i>tañ tuñ ätti</i> деген менен бирдей.
47	sıñ [III, 265]	Зың-зуң. <i>Qulaqım sıñ ätti</i> – кулагым чың этти, кулагым зыңылдады. <i>Küminçä sıñ ätti</i> – чиркей зыңылдады.

		Чымындын зыңылдашына да ушул сөз колдонулат.
48	qaŋ [III, 265]	Как-как. <i>Qaz qaŋ ätti</i> – каз как-как этти, каз какылдады. Бул ар кандай нерседен чыккан ушундай дабышты туурап айтылган сөз.
49	çiŋil [III, 271]	Шыңгыр (тууранды сөз). <i>Çiŋil-çiŋil</i> – шыңгыр-шыңгыр, шылдыр-шылдыр. <i>jügän çiŋil-çiŋil ätti</i> – жүгөн шылдыр-шылдыр этти. Ушул сыяктуу бардык дабышка ушул сөз колдонулат.
50	tiriŋ [III, 274]	Дың-дың. <i>Qulaqım tiriŋ ätti</i> – кулагым дың-дың этти, кулагым дыңылдады. Ушуга окшогон бардык добушка колдонулат. <i>jasın tiriŋ ättirdi</i> – жаасын дың-дың эттирди. Бул жаанын киричинен чыккан үн.
51	çiriŋ	Табак, тепшилер кагышканда чыга турган үн. [III, 274]

Кызматчы сөздөр түркүмдөрү Жандоочтор

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	üçün [1, 89]	Үчүн. Себепти билдире турган жардамчы сөз. <i>Säniŋ üçün kâldim</i> – сен үчүн келдим.
2	qat [1, 280]	Катарында, кашында, жанында. Огузча. <i>Bäk qatında</i> – бектин катарында.
3	birlä [1, 364]	Бирге, менен. <i>Ol mäniŋ birlä ärdi</i> – ал мени менен эле.
4	tabaru [1, 375]	Көздөй, карай, тарап. <i>Ol mäniŋ tabaru kâldi</i> – ал мени көздөй келди. <i>Ol aniŋ tabaru bardı</i> - ал аны карай барды.
5	sıĝ [III, 98]	Сымал, сыяктуу. Окшоштурмакчы болгон атка кошулуп айтылат. <i>Qulsuĝ är</i> – кул сымал эр. <i>Bu qarı ol uĝlansıĝ</i> – бул кары бала сымал.
6	basa [III, 167]	Кийин. <i>Män andan basa kâldim</i> – мен андан кийин келдим.

Байламталар

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	aŋ [1:61]	<i>жок, болбойт</i> деген маанини билдирген сөз. Огузча. Иш тапшырылган киши <i>aŋ, aŋ</i> десе, <i>жок, жок</i> дегени.
2	azu [1, 99]	Же, же болбосо. Эки нерсенин бирин тандаганда ыктыярдуу экендигин билдире турган жардамчы сөз. <i>Üzüm jägil azu qaĝın jägil</i> – жүзүм жегин, же коон жегин. Бул сөз аныктап сурап билүү үчүн колдонулат. <i>Kälirmüsän azu barırmusan</i> – келесиңби же барасыңбы?
3	jana [III, 20]	Жана, кайра, дагы. <i>Jana kâldi</i> - кайра келди, дагы келди.
4	daĝ žaĝ [III, 115]	<i>Жок, эмес</i> маанилерин билдирген жардамчы сөз. <i>Ol andaĝ daĝ ol</i> – ал андай эмес. Кийин огуздар <i>жок, эмес</i>

		маанисиндеги <i>žaq ol</i> сөзүн аргулардан өздөштүрүп алып, аны <i>tägül</i> деп өзгөртүшкөн. Бирок огуздар аргуларга чектеш, тилдери аралашып кеткен.
5	jana [III, 127]	Жана. Кайталанууну билдирген жардамчы сөз. <i>Jana kälđim</i> – жана (дагы) келдим.
6	taqı [III, 170]	Дагы. <i>Taqı jarmaq bär</i> – дагы жармак бер. Огузчада айрым учурда дагы, бирге маанисин билдирет. <i>Ol taqı anda</i> – ал дагы ал жерде.

Бөлүкчөлөр

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	ap//är [I, 56]	Күчөткүч бөлүкчө, өзгөчө жакшы сапатты белгилөө үчүн колдонулат. Ар <i>äžgü nän</i> – өтө жакшы нерсе. Огуздар таза, апапак (аппак) нерсени <i>ap aq</i> – дейт.
2	ür//ир [1, 56]	Өндү-түстү билдирүүдө колдонулуучу күчөтмө бөлүкчө. <i>ür ürün</i> – аппак. Чигилче.
3	oq [1, 59]	Кыймыл-аракетти күчөтүүчү мүчө. <i>Barğıl ok</i> – бара-ак кой.
4	oq [1, 59]	Ок: маани берүүчү мүчө. <i>Baja ok kälđim</i> – бая эле (ок) келдим. Мен (чындыгында) азыр гана келдим. <i>Ämdi ok ajđim</i> – эми гана айттым.
5	anıq [1, 82]	анык, дайын. <i>anıq nän</i> – анык нерсе, дайын нерсе. Макалда мындай: <i>anıq otu tursa, joqqa sanmas</i> - Даяры (үйдө бары) алдыга коюлса, жокко саналбас. (Болгон тамак-ашты алдына койсо, тамак бербеди дебе). Бул макал үй ээсинин мейманды бар нерсеси менен күтүү керек экендигине байланыштуу айтылат.
6	için [1, 89]	Ич ара, өз ичинде деген маанидеги көмөкчү сөз. <i>Alar için äjtişdilär</i> – алар өз ара сүйлөштү (келишишти).
7	mat mat [1, 280]	Дал, так ошондой маанисинде айтылчу бөлүкчө. <i>Andağ mat</i> – так ошондой.
8	täs [1, 285]	Күчөтмө бөлүкчө. Огуздар тоголок нерсени күчөтүп айткысы келсе, <i>täs tägirmä</i> дейт. Бул топ-тоголок деген сөз.
9	çaq [1, 288]	<i>Так, дал</i> деген маанилерге окшоп, бир нерсенин так өзүн тактап билдирген сөз. <i>Çaq atnı tutğıl</i> – дал ошол атты туткун. <i>Çaq ataçnı urğıl</i> – так ортосуна (мээлене турган жерине) ур.
10	çım [1, 292]	Абдан, өтө. Кандайдыр сапатты ашыра көрсөтүүдө колдонула турган бөлүкчө. <i>Çım ijik ät</i> – чип-чийки эт. <i>Çım öl ton</i> – өтө суу (диал. өл) тон.
11	köm [1, 292]	Көк өндү күчөтүп көрсөтүүчү бөлүкчө. <i>Köm kök</i> – көп-

		көк. Огузча.
12	törk [1, 302]	Белгилүү бир мезгилди билдирген бөлүкчө. <i>Törk üzüm ödi</i> – жүзүмдүн абдан бышкан кези. <i>Törk qujaş ödi</i> – түш (күн) оогон кез. <i>Törk jigit</i> – эресеге жеткен жигит.
13	titik [1, 330]	<i>Baş titik titti</i> – жара абдан катуу оорутту. Мында <i>ol ärik uruğ urdı</i> – ал эрди уруп-уруп жиберди же <i>ol qaçığ qaçdı</i> – ал катуу качты деген туюнтмалардай күчөтмө маани берилет.
14	käräk [1, 334]	Керек. Жардамчы сөз. <i>Käräkmü</i> – керекпи? дегенде, <i>käräk</i> - ооба, керек деп жооп берилет.
15	nätäk [1, 335]	Кандай дегенди билдирген сурама бөлүкчө. <i>Nätäk sän</i> – кандай сен?
16	näçük [1, 335]	Эмне үчүн? Неге? <i>Näçük bardın?</i> – неге бардың? Йабакуча.
17	näräk [1, 335]	Эмнеге керек? дегенди билдирген сурама бөлүкчө. <i>Bu saña näräk</i> – бул сага эмнеге керек? Бул <i>nä käräk</i> деген сөздөн үнсүздөр түшүп калып жасалган.
18	mäh [III, 90]	Ме, ал маанисин билдирген сөз. Бир нерсени бергенде айтылат.
19	täg [III, 117]	Так, дал. Окшоштукту күчөтүүчү сөз. <i>Ol andağ täg</i> – ал так ошондой.

Модаль сөздөр

№	“Диванда”	Кыргыз тилинде
1	aw [1, 61]	А-аа. Буйруучунун буйругунан баш тартууну билдирүүчү жардамчы сөз.
2	aj [1, 61]	aw - сөзү менен маанилеш. Ошол сыяктуу буйрукту кабыл албастыкты, жактырбагандыкты билдирген сөз
3	ävät [1, 69]	Дурус, албетте, макул деген маанидеги сөз. Бул сөз үч турдүү айтылат. Йагма, тохсы, кыпчактарда <i>ävät</i> , огуздарда <i>ämät</i> же <i>äwät</i> дешет. Башка түрктөрдө <i>jämät</i> дешет.
4	äriñç [1, 134]	Ыктымал, балким. <i>Ol kaldi äriñç</i> – балким, ал келгендир. Ал келген чыгар.
5	jämät [III, 7]	Мейли, макул, жарайт деген маанидеги сөз. <i>ja</i> ариби – алифке алмашып, <i>ämät</i> болуп айтыла берет.
6	jäh [III, 90]	Йе, макул, куп, мейли деген маанилерди билдирген жардамчы сөз.
7	jänü jümü	Карап тур, көрөсүң го деген маанини берген жуп (кош) сөз. <i>Män barğajmän jämi</i> – карап тур, мен тез эле барамын. [III, 176]
8	äriñç	Мүмкүн. <i>Ol bardi äriñç</i> – ал, мүмкүн, барды. [III, 328]

«Дивандагы» уңгу сөздөрдүн сөз түркүмдөрү боюнча сан эсеби

№	«Дивандагы» сөз түркүмдөрү	саны
1	Зат атооч сөздөр	2753
2	Сын атооч сөздөр	652
3	Сан атооч	29
4	Ат атооч	40
5	Этиш	3372
6	Атоочтуктар	146
7	Кыймыл атооч	62
8	Тактооч	68
9	Сырдык сөздөр	36
10	Тууранды сөздөр	51
11	Кызматчы сөздөр	39
12	Жалпы атооч сөздөр	3474
	Жалпы сөздөр	7248

Тиркеменин мазмуну

1. Зат атооч.....	189
2. Адам аттаары.....	231
3. Тууганчылыкты билдирген сөздөр.....	233
4. Географиялык аталыштар.....	237
5. Жылкы.....	246
6. Медицина	248
7. Адамдын дене мүчөлөрү.....	253
8. Жер-жемиш жана өсүмдүктөрдүн аталыштары.....	259
9. Уруулар	267
10. Жаныбарлар	269
11. Канаттуулар	277
12. Кийимдердин аттары	280
13. Кесиптер	283
14. Чеберчилик	284
15. Устачылык	287
16. Жыгаччылык	290
17. Балыкчылыкка байланыштуу сөздөр.....	291
18. Тамак-аш.....	291
19. Үй буюмдары	299
20. Дыйканчылык	307
21. Өтүкчүлүк	307

22. Мезгилди билдирген сөздөр	308
23. Астрономиялык түшүнүктөр	310
24. Оюндар	312
25. Музыкалык аспаптар	313
26. Сын атооч	314
27. Сан атооч	342
28. Ат атооч	363
29. Тактоочтор	345
30. Атоочтуктар	348
31. Кыймыл атоочтор	356
32. Этиш	359
33. Сырдык сөздөр	360
34. Тууранды сөздөр	362
35. Кызматчы сөз түркүмдөрү. Байламталар	365
36. Бөлүкчөлөр	366
37. Модаль сөздөр	367
38. Сөздөрдүн статистикасы	369

№	Аталыштар	Пайыздык көрсөткүчтөр	
1	«Диван» менен азыркы кыргыз тилине мааниси дал келген сөздөр	2389	68,8 %
2	Маанилери өзгөргөн сөздөр	532	15,2 %
3	Кыргыз тилине карата көөнөргөн сөздөр	41	1 %
4	Башка маанидеги сөздөр	509	14,6 %
5	Мааниси дал келген, өзгөргөн, көөнөргөн сөздөр	2962	85 %